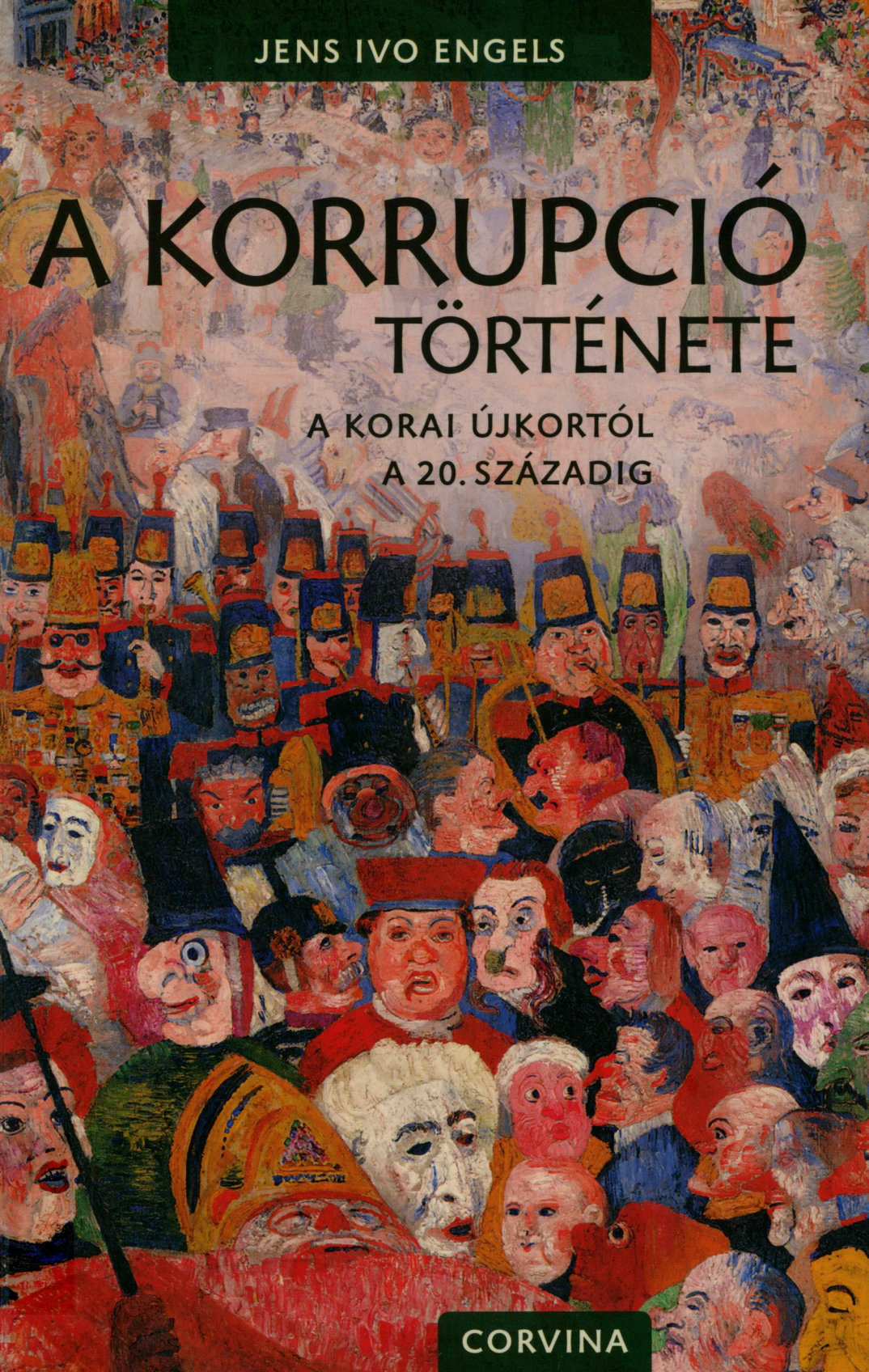

JENS IVO ENGELS

A KORRUPCIÓ TÖRTÉNETE

A KORAI ÚJKORTÓL
A 20. SZÁZADIG

CORVINA

JENS IVO ENGELS

A KORRUPCIÓ TÖRTÉNETE

A KORAI ÚJKORTÓL
A 20. SZÁZADIG

CORVINA

2

Somogyi-könyvtár, Szeged

5000587050

343

E58

A mű eredeti címe: Die Geschichte der Korruption
Von der Frühen Neuzeit bis ins 20. Jahrhundert
Fordította Kurdi Imre

© S. Fischer Verlag GmbH, Frankfurt am Main, 2014
Hungarian translation © Kurdi Imre, 2016

A borító James Ensor *Krisztus bevonulása Brüsszelbe 1889-ben*
című festményének felhasználásával készült.

(*Christ's Entry into Brussels in 1889*, detail.

The J. Paul Getty Museum, Los Angeles, HUNGART © 2016)

A kötetet Kiss István tervezte

Jelen kiadvány a jogtulajdonos írásos engedélye nélkül
sem részben, sem egészben nem másolható,
sem elektronikus, sem mechanikus eljárással, ideértve
a fénymásolást, számítógépes rögzítést vagy
adatbankban való felhasználást is.

The translation of this work was supported by
a grant from the Goethe-Institut which is funded by
the German Ministry of Foreign Affairs.

Kiadja 2016-ban a Corvina Kiadó Kft.,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

1086 Budapest, Dankó u. 4–8
e-mail: corvina@lira.hu
www.corvinakiado.hu

Felelős kiadó: Kúnos László, a Corvina igazgatója
Felelős szerkesztő: Blaschtk Éva
Műszaki vezető: Illyés Éva

ISBN 978 963 13 6338 8

TARTALOM

Bevezetés	7
1. MI A KORRUPCIÓ? MI A MIKROPOLITIKA?	17
2. PATRONÁZS ÉS KORRUPCIÓKRITIKA A KORAI ÚJKORBAN	33
A kegyencekről, az udvaroncokról és a manipulált választásokról: mikropolitika a nagypolitika szintjén – A patronázs kultúrája, avagy a klientelizmus mint társadalmi rend – Kétes ügyletek: patronázs és vagyonosodás a közhivatalokban – Hogy lehetett a mikropolitika egyes esetekben szükséges, más esetekben viszont korrupt? – A korrupciókritika mint a patronázs szabályozója	
3. NÉLKÜLÖZHETETLEN MINDEN VÁLTOZÁS KÖZBEN: MIKROPOLITIKA A MODERNITÁSBAN	81
Lehet-e modern a mikropolitika? – A bürokraták mikropolitikája – A parlamenti választás mint kihívás – A politikai kedvezményezés rendszereinek tündöklése és bukása 1850 és 1940 között – A politikai és a gazdasági hatalom új birtokosainak lobbitevékenysége és adománycseréje – Új lojalitások, új struktúrák: meggyőződési és szervezeti patronázs – A diktatúrák mikropolitikája – Összegzés: a modern mikropolitika	
4. A MODERN KORRUPCIÓFOGALOM KIALAKULÁSA	167
Néven nevezni a visszaosságokat: a politikai korrupció fogalmának története – A korrupció az államelméletben: felvilágosodás, republikanizmus, liberalizmus	
5. A KORRUPCIÓ MINT A POLITIKAI MODERNITÁS EGYIK RENDEZŐ MODELLJE	185
Miért eleve hiábavaló a korrupció ellen vívott harc? – Feltétlen korrupciókritika: a mikropolitika igazolhatatlansága – A politikai szféra maradjon meg politikainak, a magán pedig legyen magán, avagy: a szférák elkülönítése és a normakonkurencia – Korrupt ancien régime, veszélyeztetett modernitás: korrupciókritika és történelem- szemlélet – Mindig másutt, mindig másoknál keresendő a korrupció? Nemzeti és etnikai határvonások	

6. FORRADALOM: BÚCSÚ AZ ANCIEN RÉGIME-TŐL 1800 KÖRÜL 219

Kérlelhetetlen radikalizálódás: Franciaország 1789 és 1799 között – Cselszövők és tolvajok: Hollandia 1770 és 1798 között – Az új állam: Poroszország és Bajorország 1790 és 1813 között – Az old corruption ellen: Anglia 1780 és 1832 között – A gyanúba fogott monarchia és a demokrácia ígérete: a liberális korrupciókritika

7. KIJÓZANODÁS: TELJESÍTHETETLEN KÖVETELMÉNYEK ÉS SÚLYOS HIÁNYOSSÁGOK A MODERN POLITIKÁBAN A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN 257

Viták a választási korrupcióról: az angol példa – A kapitalizmus mint korrupció: a német példa – A parlamentek korrupciója: az olasz példa – Reformmozgalmak 1900 körül: a spanyol regeneracionisták példája

8. FELHÁBORODÁS: A NAGY KORRUPCIÓS BOTRÁNYOK IDŐSZAKA 1880 ÉS 1935 KÖZÖTT 297

Transzparencia és összeesküvés – Botrány botrány hátán: nyugat-európai körkép – A botrányok szereplői és következményei

9. ROMBOLÁS: A KORRUPCIÓKRITIKÁTÓL A DIKTATÚRÁIG 329

Az európai antiszemitizmus és a brit fasizmus kialakulása – Színre lép Spanyolországban a „Vaskezű Sebész” – A Duce és a közmorál javítása – A köztársaság eróziója Németországban és Franciaországban

ZÁRSZÓ 357

FÜGGELÉK 383

Köszönetnyilvánítás	385
Jegyzetek	387
Irodalom	407
Személynévmutató	433
Helységnévmutató	441

Emlékezetes nap volt 2013. november 14-e. Azon a napon állt első ízben egy egykori német köztársasági elnök büntetőbíró előtt. Christian Wulffnak – aki olyan hivatali elődök nyomdokaiba lépett, mint Theodor Heuss és Richard von Weizsäcker – a hannoveri tartományi bíróság előtt kellett számot adnia viselt dolgairól. A vád korrupció volt – napjaink talán legkényesebb politikai-morális vétsége. Amikor megválasztották, senki nem gondolta volna, hogy Wulff nem egészen két esztendő múlva megszegyenülve, botrányos körülmények között hagyja majd el a Bellevue-kastélyt. Márpedig pontosan ez történt egy rövid, ámde annál hevesebb ügyet követően, amely oda vezetett, hogy a hannoveri államügyészség 2012 februárjában Wulff mentelmi jogának felfüggesztését indítványozta. A szövetségi elnök levonta a konzekvenciákat, és lemondott hivataláról. A nyomozó hatóság kerekén 20 esetben elegendő bizonyítékot látott arra, hogy Wulff megvesztegethető volt alsó-szászországi miniszterelnöksége idején.

Vajon csakugyan az afrikai diktátorok fajtájából való sorozatos elkövető volt a német államfő? Annyira drámai azért nem volt a helyzet, hiszen nem véres gyémántokról és nem is mesés vagyonokról volt szó. A kiszivárgott információkból azonban egy olyan férfi cseppet sem kedvező képe rajzolódott ki, aki gazdag ismerősökkel vette körül magát, és soha nem utasította vissza a kisebb-nagyobb előnyöket – a kedvező kamatozású hitelektől kezdve az ingyenes nyaralásokon és vacsorameghívásokon keresztül egészen a feleségének szánt ruhákig. Álszent potyalesőnek tűnt a szövetségi elnök a közvélemény szemében, és egykettőre szájról szájra járt a gúnyos „wulffolni” ige. Fölmerült továbbá a gyanú, hogy Wulff politikai kedvezményekkel egyenlítette ki a számlákat.

A nyomozó hatóságok vizsgálódásai azonban alig vezettek némi kézzelfogható eredményre. Az államügyész végül mindössze arra volt képes elszánni magát, hogy megvesztegethetőség és kerekén 750 euró elfogadása miatt emeljen vádat Wulff ellen. A tartományi bíróság

azonban még ezt a vádat is elejtette, és kizárólag kedvezmények elfogadása miatt folytatta le az eljárást: vagyis a per tárgya mindössze annyi volt csupán, hogy Wulff vajon a megvesztegethetőség látszatát keltette-e. A bírák végül egyetlen vádpontban sem találták bűnösnek az egykori államfőt.

Utólag visszatekintve a Wulff-per merő színjátéknak tűnhet, amelyet túlbuzgó, karriervágytól fűtött államügyészek rendeztek. Egyvalamit azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk: 2012 elején alig akadt olyan újságíró – és politikus is csak igen kevés –, aki ne követelte volna nyíltan vagy burkoltan Wulff lemondását. Wulff előzőleg megkísérelte megakadályozni, hogy magánéletét kritika tárgyává tegye a média, megpróbált nyomást gyakorolni a Springer Kiadó főszerkesztőire és vezető menedzsereire, mi több, „hadüzenettel” fenyegette meg őket. Azután kínos ellentmondásokba keveredett személyes pénzügyeit és a családjának juttatott kedvezményeket illetően. A morális példakép szerepére tehát kétségtelenül alkalmatlanná vált az egykori államfő. A hannoveri államügyészség végül pontosan azt tette, ami már eleve a levegőben lógott, és ezzel elkerülte azt a szemrehányást, hogy nem hajlandó eljárni a prominens közszereplők ellen. Nem véletlen baleset volt tehát a nyomozás, hanem az országban uralkodó jogpolitikai közhangulat folyamánya. Hogy Christian Wulff karrierje ilyen csúfos véget ért, az minden bizonnyal több okra vezethető vissza, és nyilvánvalóan közéjük tartozik a szövetségi szintű hatalompolitikai eszközök hiánya, valamint a katasztrofális válságmenedzsment. A döntő mozzanat azonban az a közvéleményben rögzült vélekedés volt, hogy Wulff magánelőnyök megszerzésére használta fel politikai hivatalait. Hogy egy államfő akár csak látszatra is korrupt legyen, az egész egyszerűen elfogadhatatlan volt.

A korruptió nem holmi széljegyzet a napilapok kisszínes-rovatában. A korruptió a közvélekedés szerint korunk politikai közösségeinek súlyos strukturális problémája Európában csakúgy, mint szerte a világon. Újságírók, szakértők és tudósok seregei nyomoznak a korruptió vétségei után, kutatják az okokat és a lehetséges ellenstratégiákat. És mivel úgyszólván teljes az egyetértés, szinte senki nem teszi fel azt a kérdést, mi is tulajdonképpen a korruptió, és miért vált ki belőlünk ekkora felháborodást.

A korruptió nem pusztán jogi probléma, hanem nagy politikai mítoszaink egyike. Roland Barthes, a francia filozófus beható vizsgálat tárgyává tette hétköznapi mítoszainkat.¹ A mítosz fogalma nem azt jelenti itt, hogy a szóban forgó jelenség nem létezik; a mítosz nem pusztán illúzió. Barthes valami másra utalt, nevezetesen arra, hogy a mítoszok megkérdőjelezhetetlen elbeszélések, és mint ilyenek világértelmezésünk foglaltai. Gyakran olyan elképzelésekhez igazodunk, mégpedig öntudatlanul, amelyekben mélyen meggyökeresedett kollektív meggyőződések nyilvánulnak meg. A korruptió politikai mítosz, mert a korruptió kiváltotta felháborodásban a jó és a rossz politikát, az erkölcsöt és az erkölcstelenséget, a modernitást és a modernitást megelőző, immár meghaladottnak számító korokat illető alapfeltevéseink nyilvánulnak meg. Mint minden egyes mítosznak, a korruptiónak is megvan a maga hosszú és eseménydús története. Erről a történetről szól ez a könyv.

A történelmi visszatekintés apropóját a korruptióról alkotott elképzeléseink egynémely furcsasága szolgáltatta. Közéjük tartozik az a vélekedés, miszerint a korruptió a múlt relikuma, amelyet rég meg kellett volna már haladunk.² A korruptiót az archaikus, a modernitás előtti társadalmak ismertetőjegyének véljük, nem tartjuk összeegyeztethetőnek saját identitásunkkal. Éppen ezért mindig másutt véljük fellelni: Afrikában, Oroszországban, újabban Görögországban. Aki pedig rácsfol erre a feltevésünkre, az közbotrányt okoz. Ezzel magyarázható a Szövetségi Köztársaság elnökének súlyos bukása is.

Ha viszont igaz a feltevésünk, akkor miért létezik vajon korruptió a magukat modernnek tartó országokban is? Hiszen ezekben az államokban szigorú törvények uralkodnak, hatékonyan működik az igazságszolgáltatás, és árgus szemekkel figyel a nyilvánosság; az utóbbi években ráadásul a magánvállalatok is egyre szilárdabban elkötelezik magukat a korruptióellenesség mellett, és a szabályok betartását ellenőrző osztályokat hoznak létre. A Nyugat számos országa évtizedek, ha ugyan nem évszázadok óta eltökélt harcot folytat a korruptió ellen – csakhogy ez a harc mind a mai napig nem vezetett átütő sikerre. A siker elmaradását rendszerint az emberi természettel magyarázzuk, mondván: nincs mit tenni, az ember bírvágyó, és nem képes tartósan ellenállni a kísértésnek. Ez azonban nem elégséges magyarázat – sőt magyarázat helyett valójában inkább erkölcsi prédikáció.

Pontos célja jelen könyvnek, hogy megmagyarázza, miért nem sikerülhet megnyerni a korrupció ellen vívott harcot: nevezetesen nem azért, mert az ember esendő, hanem azért, mert maga a korrupcióról alkotott elképzelésünk teszi lehetetlenné a korrupció meghaladását. Nagyjából az 1800-as évek óta a korrupciókritika az, aminek formájában az európai társadalmak önmagukról és politikai ideáljaikról gondolkodnak.

A korrupcióban nem léteznek fokozatok, nem létezik kisebb vagy nagyobb mérték. A Wulff-per számos kommentátora hangsúlyozta, hogy az elfogadott előnyök mértéke merőben lényegtelen. Csakis az a tény számít, hogy az egykori miniszterelnök pénzt vagy ajándékokat fogadott el. A korrupciót illetően tehát a zero tolerancia elve érvényesül: aki korrump módon cselekszik, az jóvátehetetlenül átlép egy bizonyos határt. Nem minden vétség esetében érvényes ugyanez. A motivációk alapján még a halált okozó bűncselekmények között is megkülönböztetjük egymástól a gyilkosságot és az emberölést. Gyilkosságról csakis akkor beszélnek a jogászok, ha a tettest „aljas indokok” – például nyereségvágy vagy bosszú – késztették a tett elkövetésére. A korrupció esetében azonban nem érvényesek az efféle megkülönböztetések: „egy kicsit korrump” éppúgy nem lehet valaki, mint „egy kicsit terhes”. Eleve azt vélelmezzük ugyanis, hogy „aljas indokok” rejlenek a korrupció hátterében: személyes meggazdagodás, a „kéz kezét mos” elvén alapuló informális kapcsolatok a közhivatalokban – vagyis csupa megvetendő dolog. Éppen ezért érdemes feltennünk a kérdést: Miért és főképp mióta áll fenn az a végtelen egyszerű alternatíva, hogy valaki vagy „korrump”, vagy „tiszt”?

És ez nem pusztán intellektuális szőrszálhasogatás. Komolyan felvetődik ugyanis a kérdés, hogy abszolút, látszólag kristálytiszt korrupciófogalmunk vajon csakugyan méltányos-e, hogy a korrupció ellen folytatott könyörtelen irtó hadjáratunk nem jár-e bizonyos kockázatokkal, és adott esetben nem ártalmasabb-e a közösségre nézvést, mint maguk a megbélyegzett cselekedetek. Aki akár csak egyetlen futó pillantást vet a történelemre, az egykettőre meggyőződhet róla, hogy a korrupciókritika nem mindig jó szándékból fakadt, és a következményei sem voltak mindig pozitívak. Egykettőre beláthatja, milyen produktív, egyszersmind azonban milyen pusztító hatással bírt a korrupció vádjára már évszázadokkal ezelőtt. És megállapíthatja azt is, hogy a köz-

hivatalban megszerezhető előny elfogadásának egyértelmű tilalma mindössze kerekén 200 esztendő múltja tekinthet vissza.

Azért érdemes mítosznak tekintenünk a korrupciót, hogy távolságot tartsunk hétköznapi felfogásától. Szükséges továbbá az is, hogy töltsük magunkat a korrupció kiváltotta spontán felháborodásunkon. Éppen ezért kell elválasztanunk a mítoszt maguktól a cselekedetektől. A korrupció ugyanis nem leíró, hanem értékelő fogalom; morális ítéletet rejt magában. A morális mércék azonban változnak: a nemzetközi konszernek néhány esztendeje még leírhatták adójukból a külföldön kifizetett csúszópénzeket – ámde ugyanezek a cselekmények ma már büntethetők.³ Éppen ezért mindenképpen különbséget kell tennünk két történet között: meg kell különböztetnünk egymástól egyfelől a társadalom ítéletét, másfelől azokat a cselekedeteket, amelyekre az ítélet vonatkozik. Egyfelől foglalkoznunk kell tehát a korrupciókritika történetével, másfelől fel kell tárnunk azoknak a gyakorlatoknak a történetét, amelyek a kritika tárgyát képezik. Csakis akkor bontakozhat ki előttünk a maga egészében a korrupció története, ha megkülönböztetjük egymástól és egyszersmind kombináljuk egymással a két említett elemet.⁴

Könyvem alaptézise az, hogy mai korrupciófogalmunk egy bizonyos történelmi helyzetben alakult ki, nevezetesen a francia forradalom körüli, „nyeregidő”-nek („Sattelzeit”) is nevezett évtizedekben. Ebben a fázisban új irányt vett a politikai gondolkodás – mégpedig minden ideológiai határvonaltól függetlenül. A korrupcióról szóló beszéd egyike volt és egyike maradt mind a mai napig azoknak a centrális küzdőtereknek, amelyeken lezajlottak – jóllehet csakis ex negativo – a politikai közösség értelmét és tartalmát firtató viták. A korrupciókritika egyfajta politikai patológia: megmondja, mi az, ami megengedhetetlen. A helyes politikai cselekvés mibenlétét ellenben nem határozza meg. Nyilván könnyebb volt egyetértésre jutni a nemkívánatosról, mint a kívánatosról. És éppen ez a körülmény tette roppant fontossá a korrupcióról folytatott vitát. Jóllehet a korrupció a politikailag megengedhető határait jelölte ki, soha nem számított periférikus témának a modern politikában.

Különös, hogy a modern korrupciófogalom számos elemét mindmáig érvényesnek tekintjük, jóllehet számos megfigyelő vélekedése szerint magunk mögött hagytuk már a modernitás korszakát. A történészek többsége manapság azt az álláspontot képviseli, hogy a modernitás

nagyrészt maga találta fel önmagát. Modern az a társadalom, amelyik ebben a kategóriában írja le önmagát, és ebben a kategóriában ír le más társadalmakat, továbbá világos elképzeléssel bír a haladásról, illetve az elmaradottságról. Érdekes adalékkal szolgálhat ehhez a vitához a korrupció története. Éppen a nyeregidőben alakult ki ugyanis az a gondolkodásunkat mind a mai napig meghatározó korrupciófelfogás, miszerint a korrupció özönvíz előtti, sötét, meghaladandó állapotok jele, a korrupció ellen folytatott eredményes harc viszont a politikai haladás, a civilizáció, sőt adott esetben akár a demokrácia bizonyítéka és előfeltétele. Ez a hitvallás tükröződik a fejlesztéspolitikai vitákban. Azok az alapelvek, amelyeket a reformerek már 1800 körül lefektettek, mindmáig meghatározzák a fejlődő és küszöbországokról felállított diagnózisunkat.⁵

Semmi esetre sem mondható triviálisnak az a megállapítás, hogy a politikai modernitás részben éppen a korrupciókritika révén hozta létre önmagát, a modernitás szellemében uralkodóvá vált korrupciófelfogás ugyanis hosszú ideig lehetetlenné tette, hogy elfogulatlanul szemügyre vegyük magukat a gyakorlatokat. A közvélekedés a patronázst és a klientelizmust tekintette és tekinti mindmáig a politikai korrupció magvának. A fent leírt logika szerint mindkettő csakis modernitás előtti, csakis archaikus lehet – úgyszólván a múlt nemkívánatos öröksége. Hosszas vonakodás után látták be csupán a társadalom- és történettudományok művelői, hogy az efféle gyakorlatok nagyon is fontos szerepet játszottak a politikai modernizáció történetében. Márpedig éppen ez válik a napnál is világosabbá akkor, ha a korrupció történetén belül elkülönítjük egymástól a vitákat és a gyakorlatokat.

Jelen könyv mindkettőt tárgyalja: a vitákat és a gyakorlatokat egyaránt. Tárgyát képezik a korrupciókritika tartalmi, hasznos és káros hatásai Európa újabb kori történetében, a korai 17. századtól a II. világháborúig. Tárgyát képezik továbbá a politikai kedvezményezés és előnyben részesítés formái, a hálózatok és a patronázs, amelyek újra meg újra magukra vonták a kritikát. Óhatatlanul szükséges visszatekintenünk továbbá a korai újkorba is, a modernitás előtti időkbe, hogy szemügyre vehessük a modernitással bekövetkezett változásokat. A korrupció történetét a II. világháború előestéjéig követjük nyomon. A korrupcióról folytatott nyilvános viták ugyanis az 1945-ös esztendő követő évtizedekben

érzékkelhetően elcsitultak, jó néhány országban elszakadt az érvek és ellenérvek hosszú évtizedek óta szőtt fonala – kiváltképp azokban az országokban, amelyekben diktatúrák kerültek hatalomra. Csak az utóbbi 20 esztendőben kaptak a korrupcióról folytatott viták ismét legalább megközelítőleg akkora figyelmet, mint a 20. század elején.

Könyvünk a korrupciókritika és a politikai modernizáció kapcsolatának történetét beszéli el az *ancien régime* megdöntésétől a parlamentarizmuson át a diktatúráig, az emancipációtól a társadalmi önrendelkezés feladásáig. A politikai modernitás egyéb területeihez hasonlatosan a korrupció története is szélsőséges pontra jutott a 20. század első felében – és ez a pont képezi könyvünk végpontját. Van továbbá egy merőben pragmatikus oka is annak, hogy éppen ezen a ponton zárjuk le történetünket: nevezetesen az, hogy meglehetősen kevés történettudományi munka született egyelőre a korrupcióról, és kiváltképp igaz ez a 20. század második felét illetően.

Jelen könyv Európa történelmét, pontosabban annak egyik szeletét tárgyalja. Nyugat- és Közép-Európa „nagy” politikai közösségeinek fejlődését állítja a figyelem középpontjába, nevezetesen Németországot, Franciaországot, Nagy-Britanniát, Olaszországot és Spanyolországot, továbbá Hollandiát, különös tekintettel az első háromra. A súlypont illetően kijelölése mellett főként pragmatikus érvek szólnak: viszonylag bőséges kutatások állnak rendelkezésre a felsorolt országokra vonatkozóan, és a források könnyen hozzáférhetők. Jóllehet az utóbbi időben kiment a divatból, hogy bizonyos társadalmaknak vezető szerepet tulajdonítsunk a történelemben, a 19. és a korai 20. század korrupcióról folytatott vitáiban mégis egyértelműen megmutatkozik az a tendencia, hogy a kisebb országok reagáltak nagyobb szomszédaik vitáira – és nem fordítva. De nincs is ebben semmi meglepő, hiszen a nagyobb országokban egyszerűen több volt a résztvevő, több volt a kárvallott, több volt a nyilvános hozzászóló és több újság jelent meg.

A korrupció történetét tárgyaló megbízható történettudományi munkák száma egyelőre meglehetősen csekély, jóllehet az elmúlt tíz esztendő fejleményei alapján valamiféle korrupciótörténeti boomot sejthetne az elfogulatlan szemlélő. Még egy évtizede is komoly nehézségekbe ütközött volna jelen könyv megírása egész egyszerűen azért, mert nem folyt elegendő mennyiségű kutatás. Az utóbbi időben Euró-

pa-szerte nagy számban születnek alapos résztanulmányok, amelyek jelentős mértékben ki fogják egészíteni a korrupció történetéről alkotott képünket. Furcsa módon mindeddig senki nem írta meg azonban a korrupció átfogó történetét, sem egyes országok, sem Európa, sem a világ valamely másik régiója vonatkozásában.

A korrupció történetét tárgyaló korábbi munkák – kevés kivétellel – rendszerint elszigeteltek maradtak, vagy csak korlátozott visszhangra leltek. Az angolszász eszmétörténetben jó ideje hangsúlyosan jelen van a korrupció mint a 18. század politikaelméletének motívuma. Számos munka megjelent a parlament előtt lefolytatott korai újkori korrupciós perekéről, valamint a Brit-szigeteken egykor bevett gyakorlatnak számító választási korrupcióról is – a nagy reformvitáktól kezdve egészen az egyes választókerzeteket illető tanulmányokig. Az *old corruption* ellen folytatott harc, amelyet 1800-tól az 1832-ben bevezetett reformokig élénk közfigyelem övezett, ugyancsak fontos kutatási irány az angol nyelvű szakirodalomban. A választási manipulációk és a róluk folytatott viták már jó ideje az Egyesült Államokban dolgozó kutatók érdeklődésének homlokterében állnak, akár csak a városi kedvezményezési rendszerek, az úgynevezett bossizmus. Az elmúlt esztendőkből mindazonáltal megirítottak a brit publikációk. A német történettudományban született néhány munka az ókori korrupcióról, illetve számos terjedelmes tanulmány a nemzetiszocialista diktatúra korrupciós gyakorlatáról – nem alakult ki azonban önálló korrupciókutatási ág. Ami pedig Franciaországot illeti, ott a harmadik köztársaság korrupciós és pénzügyi botrányairól jelent meg jó néhány dolgozat, többségük azonban nem tűzte célul maga elé, hogy megmagyarázza a korrupciót mint jelenséget.⁶

A régebbi kutatás azzal a nehézséggel küzdött, hogy nem tett különbséget a gyakorlatok és az értékelésük között. Ilyenformán pedig a következő dilemmával kényszerült szembenézni: Vagy szükségképpen arra a megállapításra jutott, hogy bizonyos korokban – például a modernitást megelőzően – nem létezett korrupció, vagy pedig kénytelen volt azt feltételezni, hogy a korrupció elfogadott jelenség volt. Holott sem ez, sem az nem fedi az igazságot, korrupciókritika ugyanis már a modernitást megelőzően is létezett. Folytonos problémát okozott továbbá a fogalom normatív töltete, kiváltképp kortörténeti vonatkozásban: Beszélhetünk-e például korrupcióról abban az esetben, ha egy

koncentrációs táborban szolgálatot teljesítő őr anyagi juttatás fejében hozzásegít néhány zsidó foglyot a szökéshez?⁷

Ugyanez a probléma alig merül már fel a legújabb kutatásokban, ezek ugyanis többnyire egy konstruktivista korrupciófogalmat vesznek alapul, vagyis megítélés kérdésének, történetileg változó ítéletnek tekintik a korrupciót. Egy holland kutatócsoport ebben a szellemben vizsgálta meg a korrupcióról folytatott viták és a nyilvánosságban elfogadott normák összjátékát egy meglehetősen hosszú időszakban, a 17. századtól egészen a 20. századig. Összességében véve úgy tűnik, hogy hamarosan korrupciótörténeti ággal bővül majd a közigazgatás története – idevágó tanulmányok készültek, illetve készülnek már Dániában és Norvégiában. Németországban és Franciaországban két egymással szorosan együttműködő kutatócsoport dolgozik a politikai előnyben részesítés és a korrupciókritika 19. és 20. századi történetén.⁸

Jelen könyv célja tehát az, hogy egybegyűjtse a korrupciót illető, mindeddig meglehetősen szórványos történelmi tudást, és első ízben átfogóan, több országra és több évszázadra kiterjedően bemutassa a politikai korrupció történetét. A korrupciókritikát és az előnyben részesítés gyakorlatait mindeközben az európai modernitás karakterisztikus jelenségeinek tekintem.

A dolgok jelen állását tekintve nem lett volna értelme az egyszerű kronologikus rendezőelv érvényesítésének. Ehelyett az alábbiakban a szisztematikus tárgyalás és az eseménytörténet kombinációjával találkozhat majd az olvasó. Az első fejezet egy szemléletes példán mutatja be a politikai patronázs és előnyben részesítés korszakokon átívelő alapvető mechanizmusait, vagyis a „mikropolitika” jellegzetességeit. A második fejezet a mikropolitikát és a korrupciókritikát tárgyalja a modernitást megelőző korban, amikor szoros szimbiózisban állt egymással a kettő. Csak a harmadik fejezettől fogva szenteljük majd figyelmünket a modernitásnak. Előbb a mikropolitika modernizációját, majd a modern korrupciófogalom létrejöttét tárgyalom (4. és 5. fejezet). A hatodik, a hetedik és a nyolcadik fejezet végezetül a korrupcióról folytatott viták dinamikáját követi nyomon nagyjából 1800-tól 1940-ig, igyekezvén rámutatni egyfelől a modernizáció hatásaira, másfelől a korrupcióellenes küzdelem modern ideáljából fakadó veszélyekre és teljesíthetetlen morális kihívásokra.

1. MI A KORRUPCIÓ? MI A MIKROPOLITIKA?

1887. december 2-án a francia parlamenti képviselők eltávolították hivatalából egyik hőüket. Szégyenletes körülmények között kényszerült elhagyni az Élysée-palotát Jules Grévy, a Francia Köztársaság elnöke, az első igazi republikánus, aki betöltötte ezt a tisztséget. Franciaország vereséget szenvedett a német csapatoktól, és megbukott a második császárság, így 1870-ben létrejött a köztársaság. A kortársak közül jó néhányan szokatlannak, sőt felháborítónak találták, ami történt, hiszen abban az időben Franciaország volt az egyetlen uralkodó nélküli nagyhatalom Európában. És jó ideig csakugyan heves viták öveztek a köztársaságot. Grévy személyében azonban 1879-ben olyan férfit választottak elnöknek a képviselők, aki már az 1848-as forradalom óta síkra szállt a nép politikai jogaiért. Belé vetették bizalmukat a demokratikus érzületű franciák, és nem is kellett csalódniuk. Grévy önként lemondott az államfőt megillető politikai előjogok egész soráról, és megerősítette a parlament hatalmát. Ezért mindmáig úgy tartják számon, mint a harmadik köztársaság második alapító atyját Adolphe Thiers után.

Grévy bukása éppoly tragikus volt, mint híveinek csalódása. A botránykő egy nemzetközi figyelmet is keltő ügy, az úgynevezett „rendjelbotrány” volt. A vádak alapvetően Grévy veje, Daniel Wilson ellen irányultak, aki tucattjával juttatta pénzért becsületrendhez a legkülönbébb érdeklődőket. Saját politikai szövetségesei kényszerítették lemondásra az elnököt, amikor kiderült, hogy az üzletek az ő tudtával és jóváhagyásával köttettek meg, és maga Grévy is hasznot húzott belőlük. A meggyőződéses republikánus olyan vádakkal szembesült, amilyenekkel politikai szövetségesei rendszerint az uralkodókat illették: nepotizmus, anyagielőny-szerzés, hatalommal való visszaélés – egyszerűen korruptió.

A Grévy-ügy a 19. század egyik nagy visszhangot keltő botránya volt. A konzervatívok annak bizonyítékát látták benne, hogy a gyakorta morális érveket hangoztató demokratáknak is bőséggel van takargatni-

valójuk. A republikánusok viszont a köztársaság öngyógyító erejére hivatkoztak, meggyőződéssel állítván, hogy a monarchiával ellentétben csakis ez az államforma képes az efféle visszaágok feltárására. Számunkra először is azért érdekes az ügy, mert megmutatja, miféle gyakorlatok vonták és vonják mind a mai napig magukra a korrupció-kritikát. Grévy és Wilson története a közös felemelkedésről, a politika és a tőke szimbiózisáról szól – a rendjelekkel folytatott kereskedés mellékes epizódja volt csupán.¹ A két férfi kapcsolata az 1860-as évekre nyúlt vissza. Wilsonnak és nővérének, Marguerite Pelouze-nak akkoriban keserű csalódást okoztak a második császárság előkelő körei. A testvérpár Tours-ban telepedett le, és megvásárolta a Loire partján fekvő, közeli Chenonceau-kastélyt. Wilson és nővére fantasztikus vagyon örökösei voltak, amelyre skót bevándorló apjuk főleg az acéliparban és Párizs gázellátásának kiépítése során tett szert. Az örökösök nyilvánvalóan szerettek volna bekerülni a helyi elitbe. Bálokat adtak, ünnepeket rendeztek. Marguerite szalont vitt Chenonceau-ban az előkelő francia hölgyeknek már a 17. század óta dívó szokása szerint. Az őshonos családok azonban fintorogva fogadták az úgazdagokat, és megtagadták tőlük a társadalmi elismerést.

Így aztán Wilson és nővére más szövetségesek után néztek. És meg is találták őket III. Napóleon császárságának republikánus érületű ellenzékében. A második császárság kései fázisában lazítottak a rendőrségi intézkedéseken, és a rezsim megengedte magának azt a luxust, hogy a törvényhozó gyűlési választásokon nagyobb számban tűrte meg kritikus jelöltek indulását, jóllehet a képviselők többsége természetesen továbbra is a kormány ügynevezett „hivatalos jelöltjei” közül került ki. A Wilson-testvérek tehát most már becsvágyó vidéki polgárokat gyűjtöttek maguk köré, ügyvédek, újságírók, liberális érületű bírákat és hivatalnokokat, és kapcsolatot létesítettek jó néhány feltörekvő politikussal. Marguerite szalonja nemsokára a republikánusok találkozóhelyévé vált. Így került kapcsolatba a testvérpár az ellenzék vezéreivel, köztük olyan súlyú politikussal, mint Adolphe Thiers, aki már az 1830-as években kormányfő volt a polgárkirály, Louis-Philippe alatt, 1870-ben pedig az új köztársaság első elnöke lett. Bejáratos volt a szalonba ráadásul Léon Gambetta, a radikális republikánusok karizmatikus vezére is, aki 1870-től ugyancsak kulcspozícióra tett szert a francia poli-

tikában. Ehhez a körhöz tartozott a vagyontalan ügyvéd, Jules Grévy is. Az 1848-as forradalmár üldöztetésnek volt kitéve III. Napóleon hatalomra jutása után, és most a politikai visszatérés lehetőségére várt. Addig is igyekezett párizsi ügyvédi munkáját felhasználni arra, hogy kapcsolatokra tegyen szert az igazságszolgáltatásban és a közigazgatásban.

Az 1860-as évek végén Wilson számos republikánus harcostársához hasonlóan úgy döntött, hogy elindul a képviselőválasztáson. Hogy felkészüljön a választási küzdelemre, nővérével közösen *Union libérale* címen politikai lapot alapított. A vidéki választási küzdelemhez hozzátartozott, hogy a legkülönbébb ajánlatokkal, például ünnepélyekkel és bankettekkel csábították a választókat – ezt tette hát Wilson is, mégpedig sikerrel: számos más republikánussal együtt 1869-ben beválasztották a parlamentbe, ahol a radikális republikánusok csoportjában foglalt helyet.

Az 1870-es hatalomváltást követően Wilson és Grévy kiteljesítették politikai együttműködésüket. Grévyt a parlament elnökévé választották; a közismert képviselő megnyitotta Wilson előtt az ajtókat a párizsi politikában, az örökös pedig szorgalmasan ápolta Grévy üzleti kapcsolatait. Államfővé választása után Grévy végül egyfajta általános politikai ügynökévé tette meg Wilsont. A politikai együttműködésen túl immár egyre szorosabb személyes barátság is összefűzte Wilsont és Grévyt. Egyértelműen kifejeződött ez a személyes kapcsolat abban, hogy amikor az államfő ünnepélyesen elfoglalta székhelyét az Élysée-palotában, Wilson hintója közvetlenül az elnöké mögött haladt a sorban. A barátságot végül családi kötelékkel is megpecsételték: Wilson 1881-ben az Élysée-palota kápolnájában feleségül vette Alice Grévyt, az elnök leányát. Ujjongott egész Párizs; Jules Ferry kormányfő és Pierre Magnin pénzügyminiszter voltak az esküvői tanúk. A vő jó ideig egy fedél alatt élt az elnök családjával, és az Élysée-palotából szövögette tovább a politikai szálakat. Grévy szívesen minisztert csinált volna Wilsonból, ehhez azonban az elnöki hivatalban vállalt, fent már említett önkorlátozást követően nem volt többé elegendő hatalma. A veje mindazonáltal helyettes államtitkár volt a pénzügyminisztériumban, ez a pozíció pedig lehetővé tette – persze egyszersmind az elnök számára is –, hogy bármikor bepillantást nyerjen a költségvetés aktuális állapotába.

Grévy nagy jelentőséget tulajdonított a családi köteleknek. Hivatalba lépése után nem csupán a köztársaságellenes elemek eltávolítására, hanem családja érdekeinek érvényesítésére is felhasználta a közigazgatás irányítójaként őt megillető jogosítványokat. Élethosszig tartó hatállyal szenátorrá nevezte ki például, sőt Algéria kormányzójának is megtette Albert fivérét, nyilvánvalóan főként azért, mert Albert jelentős összegeket fektetett be az észak-afrikai gyarmat vasútépítéseibe és bányauzemeibe. Az már más kérdés, hogy két esztendő elteltével Grévynek muszáj volt lemondásra kényszerítenie a hivatalra nyilvánvalóan alkalmatlan testvérét. Grévy elnök személyesen is hasznót húzott a hálózatokból. Élete vége felé 7,5 millió frankra rúgó vagyonnal rendelkezett, jóllehet valaha üres zsebbel érkezett Párizsba a Jura-hegységből. Sajat állítása szerint mindvégig megtakarította hivatali illetményét a hosszú esztendők során, ami számszakilag csakugyan lehetséges. Valószínűbb azonban, hogy Grévy bennfentes ügyletekre használta fel politikai információit és a bankvilághoz fűződő kapcsolatait.

Wilson mindeközben sűrű patronázshálózatot hozott létre az Élysée-palotában. Egész Franciaországra kiterjedő, időnként akár 20 lapot is kiadó sajtóbirodalmat épített ki a jó ügy, a republikanizmus szolgálatában. A lapok olvasottságát az Élysée-ből származó exkluzív információk biztosították, amelyek részben külön erre a célra rendszeresített táviróösszeköttetés révén jutottak el a szerkesztőségekbe. Anyagilag azonban nem voltak jövedelmezők az efféle vállalkozások. Wilson éppen ezért rendszerint nyomdával egybekötve működtette őket, a nyomdák pedig nyilvános megrendelésekből éltek. Az Élysée nyomást gyakorolt a helyi közigazgatásra, hogy az általa ajánlott nyomdák kapják a közmegbízásokat. Wilson továbbá gyakorta azt kérte üzlettársaitól cserében a politikai szívességekért, hogy fizessenek elő az elnöki újságokra.

A politikai hálózat kiépítése mellett Wilson számos egyéni kapcsolatot is ápolt képviselőkkel, illetve a gazdasági elit reprezentánsaival. Ezek a kapcsolatok egyfelől arra szolgáltak, hogy biztosítsák az érintettek politikai lojalitását az elnökkel szemben, másfelől egész egyszerűen pénzügyi tranzakciókról volt szó. Wilson többek között állami kedvezményeket – adókönyvitéseket vagy közmegbízásokat – kínált a partnereinek. Wilsonon keresztül vezetett az út továbbá fontos immateriális javakhoz is: az elnök kitüntető figyelméhez, egy-egy meghíváshoz

az Élysée-be, sőt akár az államfő vidéki rezidenciájára. Az ilyesmi pedig adott esetben döntő jelentőséggel bírhatott egy-egy üzletkötés során, vagy megnyithatta az utat a párizsi társaságba egy-egy feltörekvő képviselő előtt. Az efféle ajánlások és megállapodások rendszerint hosszú távú személyes kötelekeken alapultak. Wilson üzleti partnerei közé tartozott egy bankár, Jacques de Reinach báró is, aki később a Panamabotrányban tett szert meglehetősen kétes hírnévre mint közvetítő. De Reinach rendszeresen kötött üzleteket Wilsonnal, és komoly erőfeszítéseket tett azért, hogy Wilson támogatásával képviselőjelölt lehessen a parlamenti választásokon.²

Mindezekon felül egy szélesebb körök számára nyitva álló, idővel egyre inkább anonim módon „értékesített” szimbolikus erőforrással is rendelkezett az Élysée-palota: nevezetesen a becsületrenddel. Wilson itt nem játszott ugyan személyes közvetítői szerepet, azonban a háttérből 1884 óta megszervezte a becsületrend valóságos nagybani, úgyszólván piaci értékesítését. Szabott árat állapítottak meg az egyes fokozatokhoz, ezt fizették meg az érdeklődők egy közvetítőnek, ha azt akarták, hogy az Élysée javaslatot tegyen kitüntetésükre a rend pro forma illetékes kancellárjának. Bizonyos esetekben akár 80-100 ezer frankot is hajlandók voltak kifizetni az érdeklődők a becsületrend keresztyéért. A közvetítők jutalékot kaptak, azonban részben egyszerűen azért vállalták a feladatot, hogy a hatalom közelében mozoghassanak. A befizetések mindazonáltal rendszerint nem közvetlenül Wilsonhoz folytak be, hanem a sajtóbirodalom kiépítésére szolgáltak – például úgy, hogy a kedvezményezettek részesedést vásároltak valamelyik lapban. Ennek a módszernek megvolt az az előnye is, hogy a becsületrend friss kitüntetettjeit hosszú távon a Wilson-Grévy-csapat vállalkozásaihoz kötötte. Egyébiránt mind Wilson, mind Grévy számára teljesen világos volt, hogy ezekről a tranzakciókról nem szerezhet tudomást a nyilvánosság, és mindketten pontosan tudták azt is, hogy cselekedeteik ellentmondanak politikai ideályaiknak. Éppen ezért a lehető legszigorúbb titoktartásra törekedtek.

Éveken át csakugyan sikerült is titokban tartaniuk mindent. A tandem bukásának okát mindmáig nem sikerült egyértelműen rekonstruálni. Végül vagy valamelyik csalódott „üggyfél” robbantotta ki a botrányt célzatos leleplezéssel, vagy pedig egy más vétségekből kifolyólag nyomás

alá került rendőrfelügyelő akarta némi zavarkeltéssel a saját mulasztásairól elterelni a figyelmet.³

Első pillantásra furcsának tűnik talán, hogy a két profi politikus pályájának csúcán vállalta egy botrány kockázatát. Aligha cselekednének azonban méltányosan, ha csupán a pénzsóvárságukkal magyaráznánk a dolgot. Sűrű hálózatuk arra enged következtetni, hogy mindketten egy szélteben-hosszában elterjedt hatalmi technikát alkalmaztak. Összeköttetések nélkül aligha foglalhatták volna el az Élysée-palotát. Valamivel alaposabb szemügyre vételezés után pedig megállapíthatjuk, hogy legalábbis *részben* efféle gyakorlatokon alapult úgyszólván valamennyi politikai karrier – mégpedig nem csupán az 1870-es évek Franciaországában. Fellelhetjük a politika hasonló formáit mindazon országokban, amelyekről jelen könyvben szó esik majd. Pedig mindenütt korruptnak számítottak ezek a formák, és magukban hordozták a botrány lehetőségét.

Hogy megérthessük, mi számított botrányosnak a 19. században, és mi az, amit mind a mai napig korrupciónak tekintünk, ahhoz világos különbséget kell tennünk két dolog között: el kell különítenünk egymástól magukat a cselekedeteket, és azokat az értékeléseket, amelyek a korrupció fogalma alá rendelik őket. Csakis így érthetjük meg, miféle körülmények játszottak szerepet abban, hogy lényegében ugyanazokat a gyakorlatokat egyszer kritika tárgyává tették, máskor viszont eltűrték. Hatalomtechnika volt mindkettő: maguk a viselkedésmódok is, és a kritikájuk is.

A politikai rendszereket, a politikai elitet vagy annak egyes részeit illető viták állnak jelen könyv középpontjában. És éppen mivel ezekről a vitákról lesz szó, nem szolgálhatok előzetesen a korrupció pontos definíciójával – végtére is éppen a korrupciókritika tartalmának változása az, ami érdekel. A korrupció meghatározásai egyébként is igen számosak és módfelett különbözők a tudományos irodalomban. Irányvonalakra persze szükségünk van, már csak azért is, mert bizonyos kritériumok szerint kell kiválogatnunk a vizsgálandó vitákat. Az egyik ilyen kritérium a korrupció (*Korruption / corruption / corruzione*) szó használata. Ez azonban két okból sem elégséges. Egyfelől látni fogjuk ugyanis, hogy az említett fogalom alá rendelték olyan vitákat is – például a szexuális morál hanyatlásáról –, amelyek bennünket itt legfőljebb

periférikusan érdekelnek. Másfelől számos olyan, a helytelen politikai viselkedésről szóló vita lezajlott kiváltképp a korai újkorban, amelyekben alig vagy egyáltalán nem fordul elő ez a szó. Jelen könyv középpontjában tehát olyan viták állnak, amelyeknek tárgya a politikai, illetve alkalmanként a gazdasági hatalommal való visszaélés egyéni vagy csoportspecifikus előnyszerzés céljából. E viták hátterében pedig rendszerint a közjó és az egyéni önzés feszültsége állt.

Tárgyunk illetően meghatározásával igen közel kerülünk ahhoz, amit az újabb korrupciókutatás „neoklasszikus” avagy „konstruktivista” korrupciómodellnek nevez. Az említett modellt Michael Johnston amerikai politológus dolgozta ki. Johnston alapvető állítása az, hogy mindig az adott kontextusban kell szemlélni a korrupciót. A korrupció Johnston szerint valamely közfunkcióval való visszaélés egyéni hasznoszerzés céljából, mégpedig a mindenkori társadalmi rend jogi vagy szociális sztenderdjei szerint.⁴ Jóllehet ez a definíció figyelembe veszi a történelmi és kulturális különbségeket, mégis problematikus. Johnston ugyanis világos határvonalat feltételez a közfunkció és a magánszféra között – azonban látni fogjuk, hogy ez az elhatárolás a modernitást megelőző időkben a legkevésbé sem volt egyértelmű, és mégis folytak már akkor is a korrupciót illető viták. Johnston ugyanakkor maga is hangsúlyozza, hogy a korrupció története egyszersmind a közfunkció és a magánszféra között húzóódó határ megvonásából eredő konfliktusok története is. Sőt alighanem még általánosabban kell fogalmaznunk: A korrupciós viták tárgya a nagy közösségek és a kisebb csoportok – adott esetben akár egyének – mindenkori politikai érdeellentéte volt, és ezekből a vitákból elvárásokat vezettek le a köz- vagy politikai hivatalt viselőkkel szemben.

A kipellengérezett gyakorlatok a megvesztegetés, az előnyben részesítés, a politikai patronázs és a hálózatépítés voltak. A témába vágó viták gyakorta egyes személyek magatartása kapcsán robbantak ki. Különleges hatásúak voltak ezek a viták olyan esetekben, amikor a megfigyelők vélekedése szerint szélteben-hosszában elterjedt vétségekről, vagyis egyfajta „rendszer”-ről volt szó.

A gyakorlatok tekintetében mindebből az következik, hogy jelen könyv elsősorban a patronázs és az előnyben részesítés hálózatait veszi szemügyre. Csakhogy igen különböző formákat öltöttek ezek a hálózatok.

Az 1900 körüli kommunális politika előnyben részesítési rendszereinek vajmi kevés közük van a 17. századi francia udvarban gyakorolt királyi patronázshoz. Fogalmak egész sorát használja a szakirodalom a szóban forgó gyakorlatok megnevezésére: klientelizmus, patronázs, hálózatépítés, összefonódás, előnyben részesítési politika, adománycsere. Illetik továbbá a jelenség egyes alárendelt formáit az üzérkedés, a nepotizmus, a kegyenrendszer, a plutokrácia és a gépezetpolitika elnevezéssel. Az összes említett esetben olyan hatalmi technikákról van szó, amelyek előnyben részesítenek bizonyos személyeket vagy csoportokat az elvontan értelmezett közjó kárára – általános érvényű és általánosan elfogadott fogalom ennek ellenére egyelőre nem áll rendelkezésünkre.

Wolfgang Reinhard, korai újkorral foglalkozó történész mindazonáltal javaslatot tett már egy ilyen fogalomra: javaslata pedig a „mikropolitika”.⁵ Reinhard a következő megfigyelésből indul ki: Számos politikai hivatal betöltése során nem a jelöltek szakmai képességei jelentették és jelentik a döntő szempontot, hanem legalább ugyanakkora súllyal esnek latba a személyes kötődések. Sőt a döntéshozók nem egy esetben nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a személyes lojalitásnak, valamint a hálózatoknak, mint a szakmai hozzáértésnek. Tehát a személyes kapcsolatok állnak az előtérben, és ezek képezik a hatalomgyakorlás alapját. Reinhard három jellemző vonását emeli ki a mikropolitikának: először is partikuláris érdekeket szolgál, másodszor hálózatszerűen szerveződik, harmadszor pedig az intézményesen szabályozott eljárások szintje alatt zajlik, vagyis informális. Ilyenformán a mikropolitika lehetne tehát mindazon hatalmi technikák összefoglaló elnevezése, amelyek személyekhez kötött, hálózatszerű struktúrákon alapulnak, és az egyéni érdekeket előnyben részesítve fellazítják vagy kiegészítik a formalizált eljárásokat.

Grévy és Wilson példája különféle formáit szemlélteti az említett technikáknak. Eleinte az egyéni érdek dominált – fölemelkedni a politikai elitbe –, később azonban az a cél került előtérbe, hogy pénzt és támogatókat szerezzenek egy bizonyos politikai irányzat szolgáltatában álló sajtóorgánumok számára. Szemléletesen megmutatja ez az eset, hogyan lehet kombinálni a személyes barátságot, bizalmat és rokonságot az inkább személytelennek mondható kapcsolatokkal („rendjelvásárlás” közvetítőkön keresztül). És megmutatja azt is, hogy adott

esetben fel lehet lazítani a formalizált eljárásokat; az alkalmatlan Grévy-fivér, Albert esete azonban kijelöli egyszersmind a mikropolitikai határait is. Reinhard javaslata azon a hitvalláson alapul, hogy nem létezik olyan politika, amely teljességgel mentes lenne a mikropolitikai aspektusoktól, a „szigorúan a közjó szakmai szempontjaihoz igazodó” politika ugyanis merő fikció. Nem muszáj egyetértünk Reinhard álláspontjával, jóllehet egyvalamiben legalábbis nyilvánvalóan igaza van: Aligha létezik olyan politikai rendszer, amely érthető lenne a mikropolitikai hatalomtechnikák számításba vétele nélkül. A Grévy-eset mármost rávilágít arra is, hogy a mikropolitika egyáltalán nem zárja ki a hosszú távú, a közjó szolgálatában álló, önzetlen cselekvést. Végtére is Grévy maradandó érdemei közé tartozik, hogy jelentős mértékben meggyengítette az elnök alkotmányos jogosítványait, márpedig ebből éppen séggel semmiféle mikropolitikai hasznót nem húzott. És akadhattak magasabb rendű célok még magában a mikropolitikai ténykedésben is, hiszen a republikánusok közös politikai céljait is szolgálta a Wilson-féle sajtóbirodalom. Jól tesszük tehát, ha nem tulajdonítunk egyszerűen rövidlátó egoizmust a történelmi szereplőknek.

Maga a „mikropolitika” szó nem a történészek leleménye. A fogalom az 1960-as évek óta használatos a szervezetszociológiában. Tom Burns angol szociológus így nevezte meg híres cikkében a látszólag politika-mentes szervezetek – például gazdasági vállalkozások vagy egyetemek – berkeiben zajló összeütközéseket.⁶ A mikropolitika Burns értelmezésében az informális megegyezések és konfliktusok világa, itt születik döntés az egyén karrierjéről, az egy-egy részleget megillető erőforrásokról, de nemegyszer egész konszernnek stratégiájáról is. A küzdelem szakmai érvek mentén zajlik ugyan, többnyire mégis az a döntő, hogy ki kivel köt szövetséget. A mikropolitika tehát egyszersmind befolyásszerzés is, mégpedig személyes szövetségek révén. Egyetlen szervezet sem működhet – állítja Burns – az emberek közötti társadalmi kapcsolatok nélkül. Hasonlóan érvel két francia szervezetszociológus, Michael Crozier és Erhard Friedberg. Állításuk szerint minden szervezet tagjai mozgásteret keresnek maguknak, hogy hatalmat gyakorolhassanak. Megkeresik a szabályozások kiskapuit, vagy kidolgozzák a saját előnyükre fordítható informális cselekvésmódokat.⁷ Az ennek megfeleltethető szervezet a politika szférájában rendszerint a közjó szolgálatában álló állam.

A mikropolitika fogalmának megvan az a felbecsülhetetlen előnye, hogy értéksemlegesen nevezi meg a szóban forgó hatalmi technikákat. A mikropolitika ráadásul számos olyan cselekvésmódot magában foglal, amelyeket sem mai, sem pedig történelmi mércével mérve nem illethet szemrehányás. A mikropolitika tehát nem azonos jelentésű a korrupcióval, és úgy írhatunk le vele bizonyos cselekedeteket, hogy nem rendeljük őket a korrupció fogalma alá. Igaz azonban ennek a fordítottja is: mindig mikropolitikai cselekedetekről volt szó, amikor kritika tárgyává tették a korrupciót. További előnye a mikropolitika fogalmának, hogy elvileg bármely társadalomra és bármely kultúrára vonatkoztatható.

Összességében véve jó okunk van tehát arra, hogy a mikropolitika fogalmával dolgozzunk – jóllehet vannak bizonyos hátrányai is. Ez utóbbiak közé tartozik egyrészt maga a szó. A mikropolitika azt a képzetet kelti, mintha csakugyan mikroméretű folyamatokról lenne szó. Márpedig ez csak elvétve igaz, az esetek többségében nem. Aligha beszélhetünk mikroszkopikus struktúrákról olyankor, amikor behálózunk egy egész nemzetállamot – mint például Wilson sajtóbirodalma. Egy bizonyos értelemben azonban óhatatlanul mikroszkopikus a mikropolitika: a csomópontjai ugyanis mindig egyes emberek. Ezenkívül nem lenne sok értelme „makropolitiká”-ról mint a mikropolitika ellentétéről beszélni. A mikropolitika hatalomtechnika, és nem a politikai cselekvés valamely szféráját nevezi meg. Feltétlenül ki kell egészíteni továbbá a mikropolitika személyes komponensét azzal, amit jelen könyvben szervezeti patronázsnak nevezek. Az egyes személyekbe vetett bizalom ugyanis nemegyszer abból fakad, hogy az említett személyek valamely szervezethez tartoznak. Legjobb példája ennek a mai demokráciákban a párttagság. Számos közigazgatási pozíció betöltésekor a pályázó párttagkönyve a belé vetett bizalom elsődleges forrása.

Végezetül tisztáznunk kell még a mikropolitika egy másik jellegzetes vonását. Reinhard kizárja a mikropolitika történelmi megváltoztathatóságát. A mikropolitika szerinte antropológiai állandó, és evolucionáris okokkal magyarázható az emberiség történetében: az ember – úgymond – bizonyos mértékig természetétől fogva mikropolitikusan cselekszik.⁸ Nyilvánvaló, hogy ezt a vélekedést sem igazolni, sem cáfolni nem lehet történelmi módszerekkel. Annak ábrázolása azonban nagyon is lehetséges, hogy a történelem folyamán igenis változtak a mikropolitika

technikái – és ábrázolható a változás mikéntje is. Be fog bizonyosodni például, hogy Grévy nem ugyanazokat a hatalomtechnikákat alkalmazta, mint a 17. századi római kúria, és hogy Daniel Wilson nem egyszerűen a korai újkori kegyencminiszterek anakronisztikus változatát testesítette meg: egyszerűen be fog bizonyosodni az, hogy modernizációs folyamatok zajlottak le magában a mikropolitikában is.

A mikropolitika egész sor visszatérő jellegzetességgel rendelkezik. A mikropolitikai cselekvés egyik alapmodellje az adományok cseréje. Ezt a modellt Marcel Mauss francia etnológus írta le elsőként a 20. század elején.⁹ Mauss elsődleges célkitűzése az volt, hogy megmagyarázza az ajándékok lekötő hatását. Az ajándék ugyanis csupán látszólag konkrét cél nélkül adott barátságbizonyíték. Valójában jóllehet kimondatlan, mégis tartós köteleket létesít az érintett személyek között. Viszonzást követel minden egyes ajándék, persze nem azonnal, hiszen a felek tiszteletben tartják az önkéntesség fikcióját. Aki ajándékot fogad el, az mindaddig morális adósa az ajándékozónak, amíg nem viszonzja az ajándékot, mégpedig lehetőség szerint valami értékeesebb viszontajándékkal. Ettől a pillanattól fogva azután visszajára fordul a helyzet: az eredeti ajándékozó most már a megajándékozott szerepében találja magát, és ettől fogva ő lesz adósa a másinak. Az áruvásárlással ellentétben nem jön létre szerződés, és soha nincs lehetőség a saját tartozás végleges törlesztésére (ami a vásárló esetében a vételár kiegyenlítésével megtörténik) – éppen ezért ez a viszony tendenciáját tekintve lezárhatatlan. Igaz ugyanakkor, hogy az ajándékozást nem lehet számon kérni, éppen ezért az efféle viszonyok alapja a nagy mértékű bizalom.

Efféle modellen alapul csaknem az összes politikai hálózat és patronázsvizony, igaz, többnyire komplexebb formában. A politikai hálózatokban például harmadik féllel, nevezetesen az ajándékozó „barátai”-val szemben is lehet viszonzni az „ajándékok”-at. Az esetek többségében persze nem is a hagyományos értelemben vett ajándékokról, hanem a legkülönbébb erőforrások cseréjéről van szó. Grévyék esetében például információk, figyelem, prominens esküvői tanúk, rendjelek, pénz, választói szavazatok, közmegegyezés stb. képezték a javakat.

Egyes személyek esetében gyakorta megfigyelhetjük a szociális felemelkedést vagy a politikai, illetve társadalmi elitbe való integrálódást mint motivációt. Wilson például először Touraine regionális konzervatív

elitjét igyekezett megnyerni – sikertelenül. Csakis ezt követően kezdte el kiépíteni kapcsolatait a feltörekvő liberális republikánusokkal. A kiterjedt politikai patronázshálózatok integráló erővel bírnak. Képesek összekötni a periférikus társadalmi csoportokat vagy az ország félreeső vidékeit a hatalom központjaival. Így tekintve is tanulságos „olvasmány” a Wilson/Grévy-példa: egyfelől mint a perifériáról a hatalom centrumába irányuló felemelkedés története, másfelől – a sajtóbirodalom vonatkozásában – mint a centrumból a vidék felé irányuló hatalmi technikák működése.

A mikropolitika fogalma összességében véve olyan hatalmi technikákat jelöl, amelyek lemondanak az erőszakról, a kényszerről, és ehelyett ösztönzést, illetve csábítást alkalmaznak. Ez persze nem azt jelenti, hogy a mikropolitika szereplői egytől egyig békeszerető emberek. Megesik, hogy egyidejűleg egészen másféle hatalomtechnikákat – például rendőrállami elnyomást – is alkalmaznak ugyanazon személyek. A mikropolitika továbbá nem feltétlenül méltányos, és nem feltétlenül befogadó. Éppen ellenkezőleg: a mikropolitika alapja az exkluzivitás, vagy legalábbis az exkluzivitás látszata.

A mikropolitikai rendszerek válságát nemegyszer az okozza, hogy uralhatatlanná válnak a hozzáférés mechanizmusai. Igaz ez a Wilson/Grévy-féle rendszerre is: Amikor bizonyos értelemben bárki számára lehetővé vált, hogy rendjelhez jusson, egyszersmind megnőtt az elégedetlenek száma is, és ezzel együtt felerősödött az indíttatás is, hogy botránynak minősítsék a történeteket. A példaként választott esetben ehhez hozzájött még, hogy az akciók stílusa az adományok cseréjétől mindinkább a (törvénytelen) áruvásárlás felé tolódott el, ez pedig csökkentette a résztvevők között fennálló szociális kötőerőt – ha ugyan létezett ilyen egyáltalán.

A mikropolitika terjeszkedő rendszereinek válsága már csak azért is eleve beprogramozott, mert az erőforrások végesek. Ha valamely hálózat túlterjeszkedik saját lehetőségeinek határain, és közben azt a látszatot kelti, mintha továbbra is képes lenne kielégíteni a keresletet, akkor rendszerint óhatatlanul bekövetkezik az összeomlás. Ha a (véges) „erőforrásokért” folyó „versengésről” esik szó, akkor esetleg olyan benyomása támadhat az olvasónak, hogy a mikropolitika racionálisan és kizárólag instrumentálisan működik. Csakhogy a mikropolitikát

lehetetlenség egyetlen kizárólagos motivációra visszavezetni, gyakorta ugyanis az adományozás és elfogadás egész kultúrájába ágyazódik. A mikropolitika „mechanikája” szorosan kötődik az adott helyen és időben éppen bevett érintkezési formákhoz és értékekhez. A korai újkorban például kiváltképp szoros vonatkozásban állt a patronázs kultúrája a társadalmi rendet illető uralkodó elképzelésekkel.

A patronázssal a mikropolitika egyik kulcsfogalma került szóba. A hierarchikusan szerveződő politikai hálózatok esetében rendszerint patronázsról vagy klientelizmusról beszélünk: egy nagy hatalmú vagy gazdag patrónus kliensek egész csoportját gyűjti maga köré.¹⁰ Kölcsönösségi alapon működnek persze a patronázskapcsolatok is, jóllehet azzal a különbséggel, hogy a kliensektől senki nem vár egyenértékű viszontadományt. Ennek ellenére kötelezettséget ró mindkét félre az efféle kapcsolat: a patrónus segítséget és védelmet nyújt a klienseinek, és hozzáférést biztosít számukra az erőforrásaihoz. A kliensek pedig hálával és támogatással tartoznak ezért a patrónusnak. Dinamikusan kell azonban elgondolnunk a fölvázoltakat. Megváltozhat akár a szereposztás is, ha például valamelyik kliens a patrónus rangjára emelkedik, vagy ha a patrónus elbukik. A 19. század óta pedig a társadalom differenciálódása következtében még tovább bonyolódott a helyzet. Aki befolyással és tekintéllyel bírt valamely szférában, például az üzleti világban, az nem részesedett automatikusan a politikai hatalomból is. Wilson például Grévy patrónusa volt az 1879 előtti pénzvilágban, miközben egyidejűleg Grévy volt Wilson politikai patrónusa.

A hierarchikusan szerveződő rendszerek mellett tehát az egyenrangú felek közötti összefonódásnak is számos formája létezik a mikropolitikában. Mindig erről van szó olyan esetekben, amikor a felek társadalmi rangja nagyjából megegyező, vagy hasonlóan jó hozzáféréssel rendelkeznek különféle erőforrásokhoz. Elképzelhető továbbá az is, hogy a felek különböző szférákban rendelkeznek hasonló értékű erőforrásokkal, mint Wilson és Grévy kapcsolatának korai szakaszában. A határok azonban esetről esetre eltolódhatnak, és a döntő mozzanat vélhetőleg nem a megszerezhető erőforrások „objektív” értéke, hanem a felek erről alkotott elképzelése.¹¹

Végezetül érdemes különbséget tenni a rövid távú, netalántán egyetlen alkalomra szóló üzletek és a hosszú távú kötelékek között. A skála

végpontjai ebben a tekintetben igen csak távol esnek egymástól. Jól szemlélteti ezt is a Grévy-eset: némelyik rendjelet vásárló „ügyfél” az adott egyszeri tranzakcióra korlátozta a kapcsolatot, mások középtávú elköteleződést vállaltak azzal, hogy részvényeket vásároltak Wilson lapjaiban. A legtartósabb kapcsolatot mindazonáltal maguk a főszereplők létesítették egymással, amikor Wilson beházasodott az elnök családjába.

2. PATRONÁZS ÉS KORRUPCIÓKRITIKA A KORAI ÚJKORBAN

A KEGYENCEKRŐL, AZ UDVARONCOKRÓL ÉS
A MANIPULÁLT VÁLASZTÁSOKRÓL:
MIKROPOLITIKA A NAGYPOLITIKA SZINTJÉN

A korai újkorban normális, egyszersmind azonban kétes jelenség volt a patronázs. Ebben áll a korai újkori korrupciótörténet legfőbb jellegzetessége. A normális itt azt jelenti: a patronázs elterjedt, sőt mindennapos volt, a kor legfontosabb hatalmi technikái közé tartozott a politikában. A normális azonban egyszersmind azt is jelenti, hogy a patronázs volt maga a norma. Nem holmi sötét, félreeső zugokban zajlott, hanem a nyilvánosság előtt, és egyenesen a hatalmasok kötelességei közé számított. A kétes viszont azt jelenti, hogy nem a patronázs volt az egyetlen norma. Gyakorta megesett, hogy a korrupció kétes fénye vetült a patronázusra és az előnyben részesítésre.

Ha akár csak felületes pillantást vetünk a reformációtól a francia forradalomig tartó időszakra, akkor rögtön egész sor olyan figura tűnik a szemünkbe, akik a mikropolitikának köszönhetőek jelentőségüket: atyafiak, kegyencminiszterek, szeretők. A 19. századi történettudomány még a korai újkori politika korrumpálhatóságának bizonyítékát látta bennük, a mai kutatás azonban már óvatosabban ítél, és mindekelőtt azt igyekszik kideríteni, hogyan is működött tulajdonképpen a patronázs.

A leghíresebb kegyencminiszterek közé tartozott a három francia bíboros, Richelieu, Mazarin és Fleury, a két spanyol herceg, Lerma és Olivares, az angol Buckingham herceg és honfitársa, Francis Bacon. Számtalan kegyencminiszter akadt azonban a német felségterületeken is, jóllehet a nevüket ma már csak a specialisták ismerik: Ferdinand von Plettenberg gróf a kölni választófejedelemségben, Heinrich von Brühl Szászországban, Otto von Schwerin a „nagy választófejedelem”, Frigyes Vilmos alatt Brandenburgban – és sokan mások.

A kegyencminiszterek virágkora a 17. század volt, de akadt néhány előfutárunk már a 16., és néhány megkésett követőjük még a 18. században is. Kivétel nélkül szoros személyes kapcsolatban álltak az uralkodójukkal (erre utal a „kegyenc” elnevezés), és egyszersmind betöltötték az informális kormányfő funkcióját. Informális volt az említett funkció már csak azért is, mert maga a kormányfői hivatal nem létezett még, és többnyire világos hivatali hierarchiákra sem támaszkodhattak a kegyencminiszterek. Így aztán bizonytalan környezetben kényszerültek kormányozni: Szakadatlan viták folytak a hatalom megosztásáról a fejedelmek, a jelentős nemesi családok és a rendek között, a hatékony közigazgatás kiépítése pedig épp hogy csak megkezdődött.¹

A kegyencminiszterek számára a patronázs volt a legfőbb hatalmi technika, mégpedig egyszerre kétféle értelemben. Egyfelől lekötöztetett követők és kliensek széles hálózatára támaszkodtak a kormányzásban, másfelől alapvetően az uralkodó jóindulatának köszönhatték a pozíciójukat. Még ha elhalmozták is őket nemesi címekkel, udvari hivatalokkal, birtokokkal, rendjelekkel és a fejedelmi kegy egyéb bizonyítékaival, amelyek egyszersmind pozíciójuk megszilárdítására is szolgáltak – politikai és társadalmi pozíciójuk végső soron mégis kizárólag a fejedelem protekciójától függött. Ha kegyvesztettek lettek, nyomban megszűnt a fejedelmi patronázs. Egyik napról a másikra elveszíthették a hatalmukat, és vele együtt mindent – adott esetben akár a szabadságukat is.

A kegyencminiszter leginkább úgy biztosíthatta a maga számára a fejedelem kegyét, ha kerülte vagy legalábbis csökkenteni igyekezett a konkurenciát. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy folyton meg kellett nyernie magának az udvar és az ország legfontosabb csoportjait – mégpedig többek között patronázs révén, illetve azzal, hogy előrelátó módon potenciális ellenfelei számára is hozzáférést biztosított az erőforrásokhoz.

A patronázs nemegyszer hatékony eszköze volt az egész ország kormányzásának. A korai újkorban jelentős nehézségekkel kellett megküzdeniük a kormányoknak. Megbízható hívekre volt szükségük például a felségterület minden egyes távol eső szegletében. Azért volt ez életbevágóan fontos, mert igen lassan működött még a kommunikáció, és mert „helyben” többnyire maguk a jelentős helyi nemesi családok gyakorolták az uralmat. Az ilyen lokális hatalmasságok pedig nemegyszer saját érdekeiket helyezték előtérbe, és nem mindig voltak hajlandók

támogatni a fejedelmet. Meg lehetett persze kísérteni valamiféle, központból irányított helyi közigazgatás kiépítését: ezzel próbálkozott a francia királyság a 17. században az úgynevezett intendánsokkal. Ezek azonban roppant hosszadalmas folyamatok voltak. És ami ugyancsak nem elhanyagolható: ellentmondtak az emberek jogérzékének, a korai újkorban ugyanis alapvetően a már fennállót tekintették legitimnek, vagyis nehéz volt megindokolni bármiféle újítást. Rendszerint célra vezetőbbnek bizonyult tehát, ha a kegyencminiszter patronázs révén személyes híveivé tette a helyi mágnásokat, vagy pedig saját lekötöztetett híveit küldte politikai megbízással az ország távol eső szegleteibe.

A történettudomány éppen ezért fejedelmi uraik patronázsmenedzsereiként is szokta jellemezni a kegyencminisztereket. Ők döntöttek arról, ki terjeszthet elő kérést a királynak, sőt nemegyszer arról is, hogy kit fogad egyáltalán az uralkodó. Heinrich von Brühl gróf, Erős Ágost későbbi főminisztere egy fontos udvari hivatallal kezdte a karrierjét: a szász választófejedelem és lengyel király apródja volt. Ő szorította és értékelte előzetesen az urához intézett kérvényeket, majd előadta őket az uralkodónak, és javaslatot tett a döntésre. Von Brühl ilyenformán levette a terhek egy részét a király válláról, az alattvalók azonban csakis rajta keresztül juthattak el az uralkodóhoz: így saját klientúrát építhetett ki, és lerakhatta politikai karrierjének alapjait. Idővel rendszerint saját erőforrásokra is szert tettek a kegyencek. Von Brühl gróf esetében közéjük tartozott az ország két legfontosabb jóléti forrásának, a bányáknak és mindenekelőtt a meißeni porcelángyárnak a felügyelete. A „fehér arany” kivételes értéket képviselt, birtoklása presztízst jelentett. A porcelánajándékoknak a készpénzzel szemben megvolt ráadásul az a felbecsülhetetlen előnyük, hogy von Brühl kliensei, illetve „üzletfelei” így elkerülhették a megvásárolhatóság látszatát.²

A kegyencek kivétel nélkül nagy hatalmú, gazdag patrónusokká váltak az idők során. Nemegyszer kevésbé jelentős családokból, többnyire a kismanességéből származtak, és önerejükből emelkedtek fel. Buckingham például, I. Jakab és I. Károly angol király kegyence George Villiers néven született 1592-ben Leicestershire-ben, egy vidéki kismanesi család sarjaként. 1628-ban, élete végén pedig a királyság legmagasabb rangú arisztokratái közé tartozott, herceg volt, a térdszalagrend birtokosa, az admirális lordja és Master of the Horses, vagyis a három legmagasabb,

miniszteri ranggal járó udvari hivatal egyikének viselője. Kastélyai és palotái a legpompásabbak közé tartoztak a királyságban – egyik rezidenciájára megy vissza a mai Buckingham-palota.

Rendkívül sokrétű feladatokat láttak el a kegyencminiszterek, éppen ezért nem mondhatunk sommás ítéletet a funkcióról: nem voltak sem uraik önzetlen szolgálói, sem pedig a közpénzek gátlástalan fosztogatói. Meghazudtolná a valóságot, ha megkísérelnénk világos határt vonni a magánérdekű és a közérdekű-politikai cselekvés között. Minél nagyobb vagyont, befolyást és presztízst halmozott fel egy-egy kegyencminiszter, annál nagyobb hasznára lehetett rendszerint a kormányzásnak és a keletkezőben lévő államnak is.

Bármilyen meglepőnek tűnik is talán első pillantásra, funkcióját tekintve közeli rokonságban állt a kegyencminiszterrel a korai újkori udvarok egy másik jellegzetes figurája: a fejedelem szeretője. Kivételes hírnévre tettek szert az olyan francia királyi szeretők, mint Diane de Poitiers, Madame de Maintenon és Madame de Pompadour. Léteztek azonban hasonló személyiségek a német fejedelemségekben is, például Cosel grófnő Erős Ágost uralkodása alatt Szászországban vagy Wilhelmina von Grävenitz a 18. századi Württembergi Hercegségben. Nem minden fejedelmi szerető táplált politikai ambíciókat, és nem mind-egyiküknek adatott meg a lehetőség a politika alakítására – némelykor csakugyan arra korlátozódott a szerepük, hogy beragyogják az udvart, és ágyba bújjanak az uralkodóval. Mivel azonban a fejedelem intim bizalmasa volt, potenciálisan mégis hasonló lehetőségek nyíltak meg a szerető előtt, mint a férfi kegyencek előtt. Befolyása volt a szeretőnek arra, hogy ki járulhasson az uralkodó elé, és ki részesüljön valamilyen kitüntető kegyben. A szerető gyakran az udvar valamelyik pártjának patrónusa vagy éppenséggel kreatúrája volt. Bizonyos udvari csoportok nemegyszer mutattak be ifjú hölgyeket az uralkodónak abban a reményben, hogy talán szemet vet rájuk – természetesen azzal a szándékkal, hogy ilyenformán biztosítsanak maguknak hozzáférést a hatalom centrumához. Szociális, szimbolikus és gazdasági előnyök megszerzése volt a cél, és egyszersmind persze politikai előnyöké is.

Madame de Pompadour például eredetileg az egyik feltörekvő, de nem a főnemességhez tartozó pénzügyi befektetői és adóberlői csoport jelöltje volt. Ráadásul a francia egyházhoz közel álló egyik csoport ellen

küldték harcba – gyakori konstelláció volt ez más államokban is. Pompadournak azonban sikerült az évek során emancipálódnia támogatóitól, és hosszú ideig tartotta magát politikai tanácsadóként még akkor is, amikor XV. Lajos már rég másik szerető után nézett. Kiváltképp a francia udvar külpolitikájában játszott döntő szerepet Pompadour a 18. század közepén, nem utolsósorban éppen mikropolitikai tehetségének köszönhetően is, mivel személyesen megnyerte magának a külföldi követeket. Az ügyes fejedelmi szerető politikai tőkét kovácsolhatott női bájaiból. Közhivatalt nem vállalhatott ugyan, ámde a hivatalossággal ellentétben éppen ezért bizalmas tárgyalásokat folytathatott, és „kertelés nélkül” fogalmazhatott. Márpedig ez nagyon is kifizetődőnek bizonyult éppenséggel a külpolitikában. Pompadour mint nő kivonhatta magát a becsület és a rang konvenciói alól, amelyek a férfiakat nemegyszer meggátolták abban, hogy előzékenységet tanúsítsanak tárgyalópartnereikkel szemben, és hogy kompromisszumot kössenek. A sikeres mikropolitikát folytató fejedelmi szerető felülemelkedett a hivatalos állami politika rögzült konvencióin és tilalmain.³

A fejedelmi szeretők példája rávilágít arra, hogy nem feltétlenül összpontosult *egyetlen* miniszter kezében az udvari mikropolitika. Rendszerint több egymással vetélkedő patronázsrendszer működött a korai újkori udvarokban. Az efféle vetélkedést némelyik uralkodó még ki is használta az „oszd meg és uralkodj” jelmondata jegyében. I. Erzsébet angol királynő és II. Fülöp spanyol király például mindig éberrel ügyelt arra, hogy udvarukban legalább két párt vetélkedjen az uralkodó kegyeiért. A fiatal XIV. Lajos pedig Jules Mazarin, az anyjától megörökölt kegyencminiszter 1661-ben bekövetkezett halála után köztudomásúlag úgy döntött, hogy attól fogva főpatrónus nélkül uralkodik. Ez persze semmi esetre sem jelentette azt, hogy lemondott volna a klientelizmusról, a politika ugyanis XIV. Lajos számára is egyet jelentett a patronázzsal. Az udvar fontos csoportjait azonban ettől fogva egyes miniszterek irányították: a jelentős nemesi családok képviselői, a király gyóntatója vagy éppen mindenkori szeretője.⁴ Ki-ki különféle úton-módon juthatott el a királyhoz: egyesek a gyóntatószékben, mások az ágyban, megint mások a kormányban viselt funkció vagy az örökölt hercegi rang révén.

A korai újkori mikropolitika különleges esete volt a pápai nepotizmus, főként a 16. században és a 17. század elején, ennek alapját ugyanis egy

atipikusnak mondható politikai rendszer képezte. Az egyházi államban ismeretlen volt a dinasztikus utódlás, Rómában ráadásul sajátosan összefonódtak egymással a lokális és az európai érdekek. A pápai méltóság egészen 1870-ig két funkciót foglalt magában: a pápa ugyanis egyrészt a katolikus egyház feje, másrészt az egyházi állam előjárója-ként világi uralkodó volt. A pápai méltóság betöltéséről a bíborosok kollégiuma döntött és dönt mind a mai napig. Jelöltként a korai újkorban úgyszólván kizárólag a római városi nemesség képviselői, vagyis helyi versenyzők jöttek számításba. Márpedig ez szöges ellentétben állt a pápai méltóság univerzális jelentőségével, így aztán az európai katolikus nagyhatalmak mindig is megpróbálták befolyást gyakorolni a választásra. A pápa igen jelentős erőforrások felett diszponált: egyházi méltóságok százai tartoztak a hatáskörébe, köztük részben milliós bevételekkel rendelkező európai és tengeren túli püspökségek, illetve apátságok. Ráadásul politikai jelentőséggel bíró hivatalok voltak ezek is, hiszen gyakran világi feladatok és jogkörök kötődtek hozzájuk. Az egyházi állam fejeként a pápa saját hadsereggel és világi bevételekkel is rendelkezett, továbbá kiterjedt diplomáciai hálózatot működtetett az egész kontinensen.

A rendszer instabilitása abból fakadt, hogy a méltóság viselőjének halála esetén nem volt előre kijelölt örökös. Összeült a bíborosok kollégiuma, és megválasztotta az új pápát – mégpedig rendszerint az előd valamelyik ellenségét, úgyhogy a mikropolitika szálai már-már jóvátehetetlenül összekuszálódtak. Akadt továbbá még egy furcsaság: a régi római családok megrögzötten ellenséges viszonyban álltak egymással. A kompromisszumkötések eredményeképpen pedig nemegyszer új, feltörekvő családok képviselőinek jutott az áhított méltóság. Az újonnan megválasztott pápára azonban valójában még egy harmadik, talán nem ennyire nyilvánvaló szerep is hárult: kettős – egyszerre egyházi és világi – hivatala mellett be kellett töltenie a családfő funkcióját is. A pápa családja pontosan tudta ugyanis, hogy a megválasztott haláláig hátralévő rövid időben megkapta azt a soha többé vissza nem térő esélyt, hogy Róma valóban hatalmas és gazdag családjai közé emelkedjen. Ezt a feladatot rendszerint valamelyik unokaöccsére bízta a pápa, hogy megkímélje magát a családja közvetlen támogatásával járó morális tehertől.

Ez a bizonyos „nepota” hasonló funkcióval bírt, mint a kegyencminiszterek: bíboros volt, az egyházi állam államtitkára, vagyis első számú vezetője annak a hivatali apparátusnak, amely többek között a Szent-szék patronázs-erőforrásait kezelte. A nepota dolga volt gondoskodni arról, hogy a pápa családja a címek, bevételek és hálás lekötelezettek lehető legnagyobb mennyiségére tegyen szert. Beletartozott mindebbe a külső hatalmak érdekeivel való összefonódás is. A római családok rendszerint vagy a francia, vagy a spanyol, vagy a bécsi udvar lekötöztetjéi voltak, vagyis szoros kapcsolatban álltak a három katolikus európai nagyhatalom valamelyikével. Így aztán a pápai családok igyekeztek nemzetközi támaszt lelteni maguknak, például spanyol nemesi cím formájában. Másfelől persze az egyházi államnak is hasznára voltak az európai nagyhatalmakkal ápolt jó kapcsolatok. Annál is inkább, mert Róma katonai súlya a 17. századra jócskán megfogyatkozott. Jóllehet a bíboros-nepoták számára kétségkívül elsődlegesek voltak a családi érdekek, és annak ellenére, hogy az efféle gyakorlatokat már maguk a kortársak is hevesen vitatták – a magán-, az állami és az egyházi érdek világos elkülönítése ebben az esetben is jószerivel lehetetlen.

A pápaság mellett léteztek más olyan választáson alapuló monarchiák is, amelyekben újra meg újra alkalom nyílt a mikropolitikai aktivitásra. A politikailag legfontosabb ilyen példa a német-római császári cím. Igaz, hogy a császári korona 1500-tól 1800-ig kisebb megszakításokkal a Habsburg–Lotaringiai-házé maradt, ez a hosszú távú siker azonban nem kis részben a távlatos klienspolitikának volt köszönhető. Az olyan, politikailag inkább gyöngének mondható ellenjelöltek mellett, mint az 1742-ben megválasztott, a Wittelsbach-házból származó VII. Károly, több ízben olyan erős jelöltek is harcha szálltak a Nyugat legmagasabb rangot jelentő világi méltóságáért, mint a francia király – és az „idegen” jelöltek győzelme egyáltalán nem lett volna eleve elképzelhetetlen a nemzetek kialakulását megelőző időkben. Igazolja ezt az is, hogy 1573-ban Valois Henrik, 1679-ben pedig Erős Ágost szász választófejedelem foglalhatta el a lengyel választókirályság trónját.

A birodalomban rendszerint már jóval a császár halála előtt lázas erőfeszítések kezdődtek az utódot megválasztó választófejedelmek szavazatainak megszerzéséért. A korai újkori külpolitika egyéb formáihoz hasonlóan főként a mikropolitikai aktivitások szintjén zajlottak

ezek az erőfeszítések is. Választási ajándékokkal rukkoltak elő, ugyanakkor konkrét követelésekkel szembesültek a Habsburgok is, a vetélytársaik is. Bizonyára játszottak némi szerepet a szűkebb értelemben vett pénzkifizetések is, fontosabbak voltak azonban a hosszú távú strukturális döntések: választási ígéretük következtében a császárok már a késő középkortól fogva sorra-rendre zálogba adták a birodalmi javakat a választófejedelmeknek. A császárság anyagi alapjai így lassanként semmivé foszlottak, a fejedelmek területi államai viszont jócskán megerősödtek a folyamat során.⁵

A Habsburgoknak nem utolsósorban azért is sikerült ilyen hosszú ideig maguknál tartani a császári koronát, mert nemzedékeken keresztül szorosan a maguk dinasztiájához kötötték a birodalmi középnemességet. Az említett középnemesség ugyan nem vett részt közvetlenül, választásra jogosultként a császárválasztásban, tagjai azonban stratégiai jelentőségű pozíciókat töltöttek be. Soraiból került ki például a választást előkészítő és lebonyolító diplomáciai kar jelentős része. Ugyancsak ez a középnemesség népesítette be a birodalom legfontosabb intézményeit, a birodalmi gyűlési küldöttségektől kezdve egészen a Birodalmi Kamarai Bíróságig. A birodalmi nemességből kerültek ki végezetül a nagy káptalanok tagjai, márpedig ezek megkerülhetetlenek voltak a fontos püspöki székek betöltésekor. Ez utóbbiak közé tartozott a trieri, a kölni és a mainzi érsekség is – vagyis a három egyházi választófejedelmi méltóság.

Hogy konkrét példát is említsünk: a 17. században és a 18. század elején a Schönborn család emelkedett egy rokonokból és kliensekből álló hatalózat vezetőjévé. A család jó kapcsolatokat ápolt a császári udvarral, mindenekelőtt azonban uralkodó befolyással bírt több délnémet püspökségi káptalanban – így sikerült végül egész sor jelentős politikai befolyással együtt járó egyházi hivatalra szert tennie. Megesett, hogy egyazon időben Schönbornok töltötték be a mainzi, a trieri, a bambergi, a würzburgi, a worms-i és a konstanzi püspöki méltóságot. Ez a családon belüli hivatalhalmaz pedig csakis azért vált lehetségessé, mert a család tagjainak gondolkodásában és terveiben mindig is jelentős szerepet játszott a „család” mint keret, jóllehet a papi méltóságot betöltő családtagoknak természetesen nem lehettek saját gyermekeik.

A Schönborn család 1700 körül kiterjedt befolyással bírt – mégpedig fölfelé és lefelé egyaránt: választófejedelmek lévén potenciális király-

csinálók voltak, mint magas egyházi méltóságok közepes méretű, számtottevő politikai súllyal bíró territóriumon uralkodtak. Mivel világi hivatalok és egyházi méltóságok egész sorát viselték, számtalan javadalom állt rendelkezésükre, hogy lekötelezzék a kisebb nemesi családokat. Ráadásul saját politikai programmal léptek fel az úgynevezett „harmadik Németország” vezetőiként: ők adtak hangot a birodalmi közép- és kisnemesség azon igényének, hogy képviselői meghatározó szerephez jussanak a birodalom sorsának irányításában, és gátat vessenek a császár, illetve a birodalomtól idegen erők túlhatalmának. Ez a politikai program nyert kifejezést a Schönbornok emelte számtalan épületben, többek között a würzburgi érseki palotában és a pommersfeldeni kastélyban is.⁶

Akkora hatalommal bírtak ezek az érsekségeket befolyásuk alatt tartó, egymással szorosan összefonódott családok, hogy fontos kérdésekben dacolni voltak képesek akár Róma akaratával is. A mainzi káptalan tagjainak például a 16. században sikerült kitűnő kapcsolataikat latba vetve elérniük, hogy Hartmut von Kronberg személyében protestáns udvarmestert nevezzenek ki; a püspökség kormányának voltaképpen feje így az ellenséges hitvalláshoz tartozott. Róma sötét bizalmatlansággal nyugtázta és hangos szörnyülködéssel fogadta ugyan, ám végül kénytelen-kelletlen tudomásul vette a történeteket.⁷

A korai újkor Európában szelvényben-hosszában elterjedtek voltak a politikai választások. Tartottak választásokat az egyházi szervezetekben, a rendi gyűlésekben, a városokban és a különféle testületekben, például a céhekben. Ezeken a választásokon egyszerre voltak megfigyelhetők az alig leplezett választási manipulációk és az őket kísérő felháborodás. Sok helyütt éppen ezért vagy bevezették a választások aprólékos ellenőrzését, vagy pedig sorsolással döntöttek. Ez utóbbi volt jellemző az arisztokráta vezetés alatt álló tengeri hatalomra, Velencére. A törvényhozók itt úgy szándékoztak felszámolni a mikropolitikai manipulációk rendszerét, hogy egyre bonyolultabb választási szabályokat léptettek életbe. Vagyis éppenséggel a transzparencia ellentétében látták a megoldást. A város legfőbb előljárója, a dózse mellett egész sor tanácskozó testület és különféle jogosítványokkal felruházott városi bizottság működött. Mivel csakugyan rengeteg volt belőlük, gyakorlatilag egyfolytában választásokat tartottak. A korai újkor folyamán tudatosan egyre

bonyolultabb választási szabályokat, illetve rotációs rendszereket vezettek be a városatyák. Az eljárás lényege nem egy esetben az volt, hogy választás és sorsolás egyfajta keveréke révén töltsék be a politikai hivatalokat. Jól illeszkedett ehhez, hogy a választási ígéreteket és a választási kampányokat viszont betiltották.

A választásra jogosultak persze elégedetlenek voltak ezzel az eredménnyel. Manipulálni csakugyan sokkal nehezebb lett ugyan, a sorsolás eredményére azonban alig volt befolyásuk a választóknak. Fölmerült ráadásul még egy probléma. A választásra jogosultak között számos olyan elszegényedett nemes akadt, akik semmit sem kívántak kevésbé, mint hogy sorsolás útján időrabló és költséges hivatalhoz jussanak. Ők a maguk részéről arra törekedtek tehát, hogy megakadályozzák saját megválasztásukat valamely hivatalra. Összességében mindez azzal az eredménnyel járt, hogy minél szigorúbb intézkedéseket vezettek be a választási manipulációk megakadályozására, annál erősebb rendszere épült ki a választási folyamatok mikropolitikai ellenőrzésének.

Részét képezték az említett rendszernek a megvesztegetett választási segítők és jegyzőkönyvvezetők, a manipulált urnák, valamint az informális választási megállapodások. A választásra jogosultak csoportokba tömörülve „adták el” szavazataikat annak, aki a legmagasabb árat fizette értük – az árat pedig a csoport szóvivője alkudta ki az adott hivatal iránti mindenkori kereslet függvényében. A rendszert nem működtették ugyan nyíltan, mégis nagy konszenzusteremtő ereje volt. Először is erősítette a bizalmat az összes résztvevő között, feltéve, hogy mindannyian betartották az előzetes megállapodásokat. Másodszor lehetővé tette a politikai érdekek képviseletét, jóllehet ellentmondott a városi alkotmány szellemének. Harmadszor lehetőséget adott a mindössze néhány nagy hatalmú nemesi családnak arra, hogy részt vegyenek a politika alakításában, de ne kelljen hivatalt vállalniuk. Mindennek tetejébe előre kiszámíthatóvá tette a választások kimenetelét. A párhuzamos struktúrák így összességükben komplexebbé tették a velencei politikát, megnövelték a megállapodások és a kölcsönös előnyöket biztosító csereüzletek jelentőségét, és csökkentették a véletlenek befolyását.⁸

Érdemes legalább röviden szemügyre vennünk a 18. század brit kormányzati rendszerét is, amely teljességgel elgondolhatatlan lett volna a mikropolitikai aktivitások nélkül. A brit kormányok tartós struktu-

rális problémával küzdöttek, ugyanis a 17. századi forradalmak és reformok következtében állandó politikai tényezővé vált a parlament. A képviselők ugyan nem válhatták le a kormányt, mivel a kormány még a 19. században is jó ideig kizárólag a király bizalmától függött. A politika azonban – kiváltképp a költségvetési politika – jószerivel elképzelhetetlen volt a parlamenti többség támogatása nélkül. A parlament újdonsült hatalmával azonban gyakorta nem járt együtt kiforrott politikai akarát. Léteztek ugyan különféle politikai áramlatok – a *tories* és a *whigs* –, ezek azonban nem voltak a modern értelemben vett politikai pártok, inkább csak afféle laza klubok, amelyeket a korona és a parlament viszonyát illető, meglehetősen körvonalazatlan elképzelések tartottak össze. Az alsóház számos képviselője ráadásul vagy egyik csoporthoz sem tartozott, vagy időről időre hol ide, hol oda csapódott. És ami a legfontosabb: parlamenti mandátumukhoz a 18. században még nem „pártbeutaló”-val jutottak a képviselők.

Hogyan biztosíthatott tehát magának viszonylag stabil parlamenti többséget egy 18. századi angol kormányfő? Az öntudatos parlamentet tekintetbe véve csakis a képviselőkkel kötött egyéni megállapodások révén. Az egyik legaktívabb ilyen hevesen vitatott miniszter Robert Walpole volt, 1721 és 1742 között az angol kormány erős embere.⁹ Walpole egyszerre két szinten gyakorolt hatást a parlamentre. Egyfelől megkísérelte megnyerni a kormány számára a már megválasztott képviselőket, és célja elérése érdekében módszeresen felhasználta a korona erőforrásait, kiváltképp a hivatalokat és a nyugdíjak formájában folyósított készpénzfizetéseket. Walpole azonban másfelől elébe is ment a választásoknak, és arra törekedett, hogy ahol csak lehet, saját jelöltjeit küldje a választási küzdelembe. Feltörekvő figurákat biztatott a politikai szerepvállalásra, például bankárokat vagy dúsgazdag kereskedőket, akik a virágzó India-üzletben tettek szert busás vagyonokra. Walpole jelöltjei nemegyszer az őshonos vidéki nemesség ellen küzdöttek a választási harcban, amely nemesség minden erejét összeszedve igyekezett megállítani a maga eljelentéktelenedését, és többnyire meglehetősen kormánykritikus húrokat pengetett.

Walpole jelöltjeinek saját pénzük mellett gyakorta rendelkezésükre álltak kormányzati források is: konkrét ígéreteket tettek a választóknak, karitatív intézményeket alapítottak, vagy egész egyszerűen összevása-

rolták a szükséges szavazatmennyiséget. A választásra jogosultak száma többnyire nem volt túlzottan magas, vagyis könnyű volt elérni őket. Idővel azután maguk a választók kezdtek el követeléseket megfogalmazni a jelöltekkel szemben. Olykor egészen bizarr formát öltött a választási küzdelem: az 1754-es andoveri választás alkalmával például a Francis Delaval nevű jelölt tervbe vette, hogy ágyúval 500 arany guinea-t lövet az összegyűlt választásra jogosultak közé.¹⁰

Az alsóházi választás szabályai rendkívül bonyolultak voltak abban az időben, összehasonlíthatatlanul bonyolultabbak a mai választási eljárásoknál. A választójog privilégiumnak számított, és csak bizonyos csoportokat illetett meg például egy-egy városban. A kiváltságok kultúrájából azután olyan kuriózumok fakadtak, mint például a már csak névlegesen létező, úgynevezett „rothadt választókerületek” (*rotten boroughs*). Ezek a választókerületek rendszerint a késő középkorból származtak, amikor a kisebb városokat vagy településeket megillette egy-egy parlamenti mandátum. Az elkövetkező évszázadok során azonban nem egy ilyen település teljesen elnéptelenedett, vagyis megszűnt létezni. Hírhedt példa volt erre a Salisbury közelében fekvő Old Sarum, amely egészen a 19. századig két alsóházi mandátummal rendelkezett, jóllehet a késő középkor óta teljesen lakatlan volt. Az ilyen esetekben rendszerint a nemességhez tartozó mágnások gyakorolták a választójogot, akik ilyenformán úgyszólván kinevezhették a képviselőket.

A főnemesi családok mint helyi patrónusok gyakorta elegendő hatalommal rendelkeztek ahhoz, hogy maguk döntsenek a képviselő személyéről. A Devon grófságban fekvő Tivertonban például 1743 és 1832 között gyakorlatilag a Ryder család – Harrowby bárói, illetve earljei – tartotta saját hatáskörében a két alsóházi mandátumot. A Ryder családnak sikerült a mindössze 25 választásra jogosultat a családjukkal együtt tartósan saját politikai klienseiké tenni, mégpedig úgy, hogy hozzáférést biztosítottak számukra a kormányzati forrásokhoz (hivatalokhoz, nyugdíjakhoz és közmegbízásokhoz).¹¹ Nem mentek ritkaságszámba az olyan esetek sem, mint Montagu vikomté, aki pénzzavarba kerülve egyszerűen eladta a kormánynak a két alsóházi képviselő kijelölésének jogát „saját”, Midhurst nevű választókerületében: a rendszeresen folyósított kormány nyugdíj fejében gondoskodott arról, hogy a miniszter által előzetesen kiválasztott személyek nyerjék meg a választásokat.¹²

A korai újkor vége felé azután heves kritika érte az efféle „mellényzsebválasztókerületeket” (*pocket boroughs*), és kezdetét vette az úgynevezett *old corruption* ellen indított roham.

A PATRONÁZS KULTÚRÁJA, AVAGY A KLIENTELIZMUS MINT TÁRSADALMI REND

A patronázs rögzített normákhoz és értékekhez igazodik, saját etikája, saját szimbólumrendszere és szemantikája van. Sajátos magatartást, érzületet és gondolkodásmódot követel meg a résztvevőktől. Az említett elemek mindegyike történetileg változó: erős befolyást gyakorolnak rájuk az adott korszak elképzelései, valamint viselkedési stílusa és mentalitása. Hogy megérthessük a patronázs korai újkori kultúráját, muszáj először is szemügyre vennünk a modernitás előtti társadalmak általános jellegzetességeit. Az alább következő oldalakon azt fogom bemutatni, hogy milyen nagy mértékben összefonódott a patronázs korai újkori kultúrája az általános társadalmi elképzelésekkel és értékekkel. Nem csupán arról van szó, hogy a patronázs átszötte a korszak egész társadalmát, hanem arról is, hogy teljesen megfelelt a bevett ideáloknak és vezérelveknek. Ez utóbbiak közé tartozott a személyes közvetlenség, az alapvetően hierarchikus gondolkodásmód, a magasabb rangúak felelősségébe vetett bizalom, a rég fennálló tisztelete és a társadalmi kapcsolatok szimbolikus reprezentációjára való hajlam. Mindez magyarázattal szolgál arra, hogy miért öltött a mikropolitika bizonyos formákat a korai újkorban, és hogy miért volt olyan magától értetődő.

A korai újkor emberei face-to-face-társadalomban éltek. A személyek közötti közvetlen érintkezés sokkal fontosabb volt számukra a ma már maguktól értetődő anonimizált jogi és társadalmi kapcsolatoknál. A bizalom egyes emberek, például a fejedelmek felé irányult, nem pedig az intézmények, például a „jogszolgáltatás” vagy az „állam” felé. Az egyén társadalmi életvilágát személyes találkozások alkották. A kor embereinek többsége vidéki-falusi környezetben élt, és személyesen ismert csaknem mindenkit, aki fontos szerepet játszott az életében. Az elitek között fennálló, az egész országra vagy akár több országra is kiterjedő kapcsolatok jelentősége megnőtt ugyan, de még az elitek tagjai is főként

a személyes kapcsolatok kategóriáiban gondolkodtak. A szolidaritás és a bizalom a face-to-face-társadalom jellegzetességein alapult: a rokonságból, a közös szülőföldből, az azonos hitvallásból fakadt.¹³

A nagy birodalmakban a találkozóhelyek tartották össze a hatalmat, ezért bírtak akkora jelentőséggel a fejedelmi udvarok: itt gyűltek össze az ország különböző részeiből érkezett nemesek és állami hivatalnokok. Itt működtek a legbefolyásosabb patrónusok is, akiknek klientúrája behálózta a városokat és az egyes országrészek központjait. Ezek a patrónusok ideális esetben több szintű patronázsrendszert építettek ki, amely alpatrónusokon keresztül lenyúlt egészen a hatalom periferiájáig. A korai újkori klientelizmus úgy szervezte meg a személyekbe vetett bizalmat, hogy az képes volt áthidalni akár nagyobb térbeli és időbeli távolságokat is.

A rendszerben a mikropolitika hierarchikus változata, tehát a patronázs és a klientelizmus dominált. Egyenrangúak között létrejött horizontális összefonódásra alig akad példa. A hierarchikus változat teljesen megfelelt a társadalmi ideálnak: az emberiséget senki nem egyenrangú individuumok összessége gyanánt gondolta el, hanem éppenséggel nem egyenrangúakból álló szövetségek tagjaként értelmezte önmagát minden egyes ember. Az alá- és fölérendeltségi viszonyok pozitív jelentéstartalommal bírtak, hiszen a felsőbbség végtére is Isten akaratából jutott hatalomra. Még a barátság sem szüntette meg a rangbéli különbségek jelentőségét. Barátságot kínálni valakinek – ez a magasabb rangban állók eszköze volt az alacsonyabb rangú személyek felértékelésére, vagyis egyfajta kegy. Ezért igazodnak a korai újkorban a patronázs és a klientelizmus logikájához a barátság gesztusai is.¹⁴

A hierarchián belül konkrét funkciók rendelődtek az egyes pozíciókhoz. A rangban magasabban álló személy például felelősséggel tartozott a gondjaira bízott alacsonyabb rangúakért. Tükörképszerű megfordításban pedig ez egyszerűs mind azt jelenti, hogy az alárendelt engedménnyel tartozott a rangban felette állónak. Ez a felfogás hatotta át úgyszólván a társadalom valamennyi szegmensét: mintája volt a fejedelem és az alattvalók, az egyházi személyek és a gondjaikra bízott hívek között fennálló viszonyoknak, a mesterek és a mesterlegények munkakapcsolatának és együttélésének, sőt nem utolsósorban a családnak is. Külön, sajátos irodalmi műfajt hívott életre ez az ideálkép, az úgynevezett

„családapa- vagy családfő-irodalmat”. Ez az irodalom a gondoskodó, egyszerűs mind korlátlan hatalommal felruházott családapát, családfőt tette meg követendő mintaképnek az állam és az életvilág összes elképzelhető szegmensében.¹⁵ A hatalmi viszonyok persze a valóságban rendszerint sokkal bonyolultabbak voltak ennél, mégis döntő jelentőséggel bír, hogy a patronázon alapuló kapcsolatok megfeleltek ennek a *mintaképnek*. A patronázs és a klientelizmus működése tehát messzemenően egybeesett az ideális társadalomról alkotott korabeli elképzelésekkel.

A korai újkor embereinek társadalmi érintkezési formái számos tekintetben demonstratívák és reprezentatívák voltak. Az egyén társadalmi állását, az emberek közötti kapcsolatokat, de még a politikai szövetségeket vagy ellenségeskedéseket is gyakorta csakis szimbólumok és nyilvános cselekedetek alapozták meg. Világosan megmutatja ezt egy példa a rangkülönbségek területéről. A legmagasabb spanyol nemesi rang a 17. században az úgynevezett *grandeza* volt. Erre a rangra nem dekrétumok vagy oklevelek útján lehetett szert tenni, hanem kizárólag néhány szó és ruhadarab révén. A „kinevezés” ugyanis arra korlátozódott, hogy a király az összegyűlt udvar nyilvánossága előtt felszólította az adott személyt arra, hogy jelenlétében se vegye le fejéről a kalapját. Szó sincs persze arról, hogy az efféle megtiszteltetés öletszerűen történt volna, és hogy a király pillanatnyi hangulata szerint osztogatta volna ezt a rangot. Éppen ellenkezőleg: jól meg kellett válogatnia a szavait, hiszen jogalapot teremtett azzal, amit mondott.¹⁶

Amint a példa is mutatja, a társadalmi együttélés egész kultúrájához hasonlóan reprezentatív-rámutató jelleggel bírt maga a patronázs is. A kliensek és patrónusaik alkalomadtán fáradságot és költséget nem kímélve játszották el saját szerepüket a nyilvánosság előtt. Hozzá tartozott ehhez az is, hogy a patrónus címere megjelent a kliensek házában. Nem titokban zajlott tehát a patronázs, hanem teljesen nyilvánosan. Rómában például évente megrendezték a spanyol korona klienseinek seregszemléjét. A spanyol követ minden évben egyszer ünnepélyesen ellovagolt a pápai palotához, hogy lerója a szentatyának a Nápolyi Királyságban fekvő spanyol birtokok után járó hűbéradót. Ez pedig alkalmat adott arra, hogy a spanyol korona római kliensei demonstrálják sokaságukat és gazdagságukat. Fontos volt ez azért, mert láthatóvá tette Madrid római befolyásának mértékét, továbbá esélyt adott arra, hogy a spanyol

kliensek jóváírjanak maguknak egy pontot a francia párttal folytatott vetélkedésben. Minél több és minél gazdagabb öltözetű kliens vett részt a római városi nemesség soraiból a felvonuláson, annál nagyobbnak látszott a spanyol korona tekintélye és hatalma, hiszen a kliensek ilyenformán szemmel látható bizonyítékát szolgáltatták a távoli patrónussal való elégedettségüknek. Elképzelhető volt azonban ennek az ellenkezője is. Elégedetlenség esetén távol maradtak a felvonulásról Madrid kliensei – márpedig ez igen csak érzékenyen érintette a spanyol követet. Jó oka volt tehát a patrónusnak, hogy gondját viselje az övéinek.¹⁷

A patronázs nem csupán *következménye* volt a rangbéli különbségeknek, hanem maga is megalapozhatott ilyeneket. Klientúrájának nagyságából következtetni lehetett a patrónus hatalmára. Másrészt a kliens számára is rangbéli emelkedést jelentett patrónusának társadalmi fel-emelkedése. Hogy milyen magától értetődő volt ez a gondolkodásmód, azt nem csupán az udvari retorika és alkalmi líra bombasztikus megnyilvánulásai bizonyítják, hanem a józan közigazgatási dokumentumok is. A francia királyi kancellária például a mindenkori patrónus súlya alapján szortírozta a királyhoz intézett kérvényeket, aszerint tehát, hogy ki volt a kérvényező támogatója. Magukról a patrónusokról ranglistát készítettek. A lista élén a királyi hercegek álltak, a legelső helyet pedig maga a király foglalta el – mintha neki is muszáj lett volna szólnia egy jó szót önmagához a kérvényezők egy részének érdekében.¹⁸

A korai újkor társadalmi mítoszai közé tartozott a megváltoztathatatlanság és a tartósság eszméje. Kissé leegyszerűsítve a következőképpen foglalhatnánk össze az ökölszabályt: Jó mindaz, ami régi és régóta fennáll, az újítások ellenben alapvetően illegitímek. A német-római császárok-választási kapitulációiban és a francia királyok esküjében egyaránt az állt, hogy megőrzik a *fennálló* jogrendet, és nem vezetnek be újat. Minél ősbibb volt egy-egy nemesi család, minél tovább vissza tudta vezetni családfáját a múltba, annál nagyobb társadalmi elismertségnek örvendett.

„A múltból fakadó bizalom” – így fogalmazta meg Hillard von Thiessen szellemesen és csattanósan a tartós fennállás jelentőségét a korai újkori társadalmi kapcsolatokban.¹⁹ Ugyanehhez az ideálhoz, az ősi eredet, avagy az „anciennitás” eszméjéhez igazodtak az emberek a patronázsban is. A kliens és a patrónus viszonya annál értékesebbnek számított,

minél régebb óta fennállt. A hosszú esztendőik során a partnerek egyre növekvő bizalmi tőkét halmoztak fel, amelynek kiváltképp válságos időkben volt döntő jelentősége. Minél hosszabb időn át bizonyította töretlen hűségét, annál nagyobb támogatást követelhetett patrónusától a kliens. Volt ezen felül egy további előnye is a tartós patronázskapcsolatnak: A patrónussal szemben tanúsított, évtizedeken át töretlen hűség végül részévé vált a hagyománynak. A patronázskapcsolat így nem számított többé pusztán haszonmaximalizálási stratégiának, nem egyetlen ember önkényes döntése volt immár, hanem régi, bevett szokás, amely egyet jelentett a valahova tartozással.

Mindebből az következik, hogy a patronázst nem egyszerűen megtűrték; nem valamiféle szükséges rossznak, hanem egyenesen morális kötelességnek tekintették. Aki hozzáférhetett hasznos erőforrásokhoz, annak kötelessége volt tenni valamit a „saját” embereiért. Ez utóbbiak közé számítottak nem csupán a családtagok, hanem a nem rokon „kreatúrák”, vagyis az adott patrónus klientúrájának tagjai is. Ha pedig a patrónus idegen környezetben tartózkodott, akkor ugyancsak elvárható volt tőle, hogy rokonaiként, illetve klienseiként bánjon a honfitársaival. Az efféle magatartást nem csupán azok várták el, akiknek előnyük származott belőle, hanem mindenki más is. Egész egyszerűen ez volt a társadalmi norma.

A patrónusok jótékonykodására szorultak a szegények is. Nem csupán saját szegény rokonaikat támogatták a patrónusok, hanem adott esetben ők biztosították lényegében akár egész régiók szociális ellátását is. Walpole sikere többek között azzal is magyarázható, hogy a vidéki Anglia hagyományos patrónusai, a vidéki nemesek egyre kevésbé voltak képesek támogatni a rászorultakat. Ezt az űrt töltötték be Walpole vagyonos hívei. Maguk a szegények nem vehettek ugyan részt az alsóházi választásokon, azonban a presztízssnyereség, amelyre Walpole emberei jótévéként szert tettek, fontos előfeltétele volt annak, hogy a választásra jogosultak elfogadták őket mint jelölteket.

Megindító módon bizonyítja a patronázs Istennek tetsző voltába vetett hitet Ascanio Colonna római bíboros 1608-ban kelt levele. A bíboros immár halálos ágyán arra kérte III. Fülöp spanyol királyt, hogy bocsássa meg neki mindazon mulasztásokat, amelyekben klienseként vétkesnek érzi magát. Kortársai többségéhez hasonlóan Colonna is arra töreke-

dett, hogy még halála előtt megoldja evilági konfliktusait, mert csakis így léphetett tiszta lelkiismerettel mennyei bírāja elé. Ez a halálos ágyon fogalmazott levél is egyértelműen bizonyítja tehát, hogy sem a patrónusokat, sem pedig a klienseket nem a cinizmus vezérelte. A jó keresztény életének részét képezte az, hogy tartotta magát a patronázs szabályaihoz. A bíboros egyébiránt úgyszólván magától értetődő módon abból indult ki, hogy a patronázs kultúrája érvényben marad majd a túlvilágon is. Bocsánatáért cserébe megígérte ugyanis földi patrónusának, hogy szót emel majd az érdekében, amikor ő is megjelenik Isten trónusa előtt.²⁰

A katolikusok többsége eleve a kliens és a patrónus kapcsolatának mintájára képzelte el a hívők és a szentek viszonyát. A szentek feladata az, hogy megnyissák az alázattal hozzájuk forduló hívők számára Isten kegyelmességének soha el nem apadó forrásait. Csakis ebben az összefüggésben válnak érthetővé a szentek számára tett fogadalmak. A hívő megígérte például valamelyik szentnek, hogy zarándoklatot tesz a tiszteletére, ha közbenjár az érdekében Istennél, és megmenti valamiféle veszedelemből vagy kigyógyítja a betegségéből: zarándoklat a gyógyulásért, így működött az adománycsere katolikus logikája. Magasabb szinten ugyan, mégis hasonló játékot játszottak a katolikus világ vezető autoritásai is. A 17. század elején a spanyol király az összes bevett patronázstechnikát latba vetve megpróbálta rábírní a kúriát, hogy avassa szentté Avilai Terézt és a Madridban máris szentként tisztelt Földműves Izidort. Ezzel kivívta egyrészt a spanyol hívők jóindulatát, akik helyi szinten máris szentként tisztelték mindkét alakot; másrészt és legfőképp azonban azt is joggal várhatta el a király, hogy a majdani szentek leróják vele szemben hálájukat a túlvilágon.²¹ Érdekes módon a világi és a mennyei patronázs analógiája nem maradt meg a katolicizmus határai között, pedig azt gondolhatnánk, hogy tovaterjedésének gátat vetett a predesztináció protestáns tanítása. Az alapvetően protestáns Angliában például a 17. század elején ugyancsak a hívőket Isten irgalmába ajánló üdvözült közbenjárók evilági megfelelőjének tekintették a (katolikus) Stuartok udvarában működő patronázsügynököket – amivel egyszersmind persze párhuzamot vontak a király bőkezűsége és a mennyei uralkodó kegyelmessége között is.²²

A patronázs kultúrájában is megnyilvánult azonban az ideál és a gyakorlat diszkrepanciája. A résztvevők végtére is nem automaták voltak; próbálgatták, meddig mehetnek el, és rendszerint kihasználták az adódó mozgásteret. Bizonyos helyzetekben minden alázatoskodó retorika dacára jelentős zsarolási potenciállal rendelkeztek a kliensek. Azokban a kérelmező iratokban például, amelyeket a 18. század elején királyukhoz intéztek a francia alattvalók, nemegyszer ügyel-bajjal leplezik csupán a cirkalmas nyelvi fordulatok az explicit követeléseket. Az iratok szerzői látszólag kegyért folyamodtak, valójában azonban jogok birtokosainak tekintették magukat, akik megalapozott követeléseket támaszthattak a királlyal szemben.²³

Megesett olykor az is, hogy valamelyik kegyenc tudatosan kárt okozott patrónusának. Ez történt például 1616-ban, amikor Antonio Caetani spanyolországi pápai nuncius önhatalmúlag és urával történt előzetes egyeztetés nélkül kezdeményezett tárgyalásokat a madridi udvarral. Caetaninak végül sikerült is végrehajtania egy olyan huszárvágást, amely megszegyenítette a pápát az állandó rangvitákban, III. Fülöp ugyanis *spanyol grand* rangjára emelte a nuncius egyik unokaöccsét. A történet voltaképpen pikantériája abban állt, hogy nemcsak Caetani folyamodott az említett méltóságért, hanem a pápa családja, a Borghesék is – őket azonban visszautasították. Caetani természetesen tisztában volt a helyzettel, mi több, a szentatya diplomatájaként és kliensként az lett volna a feladata, hogy mindenekelőtt a pápai család érdekeit képviselje. A nuncius tehát egyszerre több pontban is vétett a patronázs kultúrájának szabályai ellen: nem csupán saját patrónusával versengett ugyanazért a célért, hanem ráadásul titokban és alattomban tette, amit tett. A Borghesék így köznevetség tárgyává lettek Rómában. Komoly csorbát szenvedett a pápa mint patrónus tekintélye is, ha egyik kliense ilyen pimasz húzásra vetemedhetett.

A kúria eleinte ugyan tartotta magát a formákhoz, és gratulált a diplomatának, hazatérése után azonban Caetani kegyvesztett lett. A pápa megtagadta tőle az efféle küldetések után szokásos járandóságokat. Azért volt ez kemény büntetés, mert a diplomáciai poszt hatalmas kiadásokat emésztett fel, úgyhogy valóságos adóssághegy maradt az egykori nuncius nyakán. Ha nem halt volna meg V. Pál pápa már 1621-ben, akkor minden bizonnyal gyászos véget ért volna a történet Caetani

családja számára. A Szent Péter trónusán történt helycsere azonban végül lehetővé tette, hogy Caetani mégis csak hozzájusson a járandóságához. Caetani bizonyára jó előre hideg fejjel mérlegelte a kockázatok és a pápa élemedett korából fakadó esélyeket. A korai újkor emberei a patronázs területén sem voltak valamiféle archaikus mentalitás foglyai. Nagyon is hajlandóak voltak arra, hogy átlépjék a megszabott határokat, ha úgy vélték, hogy érdemes.²⁴

KÉTES ÜGYLETEK: PATRONÁZS ÉS VAGYONOSODÁS A KÖZHIVATALOKBAN

Válságos időket élt meg az 1740-es évek végén az Egyesült Holland Tartományok Köztársasága. Rég elmúlt már Hollandia aranykora. 1747-ben francia csapatok szállták meg az országot, kivonulásuk után pedig általános társadalmi és politikai nyugtalanság támadt. Az állam válságának megoldására az Egyesült Tartományok, amelyeknek immár több mint négy évtizede nem volt államfőjük, ismét egy orániai herceget választottak helytartónak. A válságos idők mindig reformvitákat hoznak magukkal, így azokban az esztendőkből is viták kezdődtek a közigazgatás minőségéről. A publicisták a keletkezőben lévő középosztály számos képviselőjével együtt abban reménykedtek, hogy az új helytartó új söprűje ezen a téren is jól söpör majd. A reformerek, az úgynevezett *doelisták* legfontosabb követelése az volt, hogy árverezzék el az összes hivatalt, és a befolyt összeget fordítsák közkiadásokra. Végére is jelentős bevétellel rendelkeztek a közhivatalnokok, az amszterdami polgármester jövedelme például évi 70 ezer gulden volt. Az orániai herceg ugyan hallani sem akart a dologról, és a holland közigazgatás struktúrái lényegében véve egészen az 1780-as évekig változatlanok maradtak, a kritikus hangok azonban egy egész Európára kiterjedő mozgalom részét képezték, amely mozgalom a 18. század közepétől elkezdte megtervezni a modern bürokratikus közigazgatást. Kétségtelen, hogy a hivatalok elárverezésének követelése mai szemmel nézve még mindig erősen a modernitás előtti időket idézi. A kortársak értelmezése szerint azonban a transzparencia fokozására irányult az említett követelés, illetve arra, hogy legalább alkalmoszerűen érvényre jusson

a közjó a hivatalviselők magánérdekeivel szemben. De mi is volt a reformerek voltaképpeni problémája?²⁵

A Spanyolországgal szemben kivívott függetlenség, vagyis a kései 16. század óta módfelett sajátos, többszintű önigazgatási rendszer alakult ki az északi tartományokban. A városok szintjén egész sor kítűnő bevételi forrásokat kínáló közhivatal létezett. Közéjük tartozott a polgármesteri és a gátóri poszt, illetve különféle vezető hivatalok a helyi jogszolgáltatásban és rendőrhatalóságban (például a *drossaard* és a *schout*). Az említett posztokat választás útján töltötte be a városi tanács. Finoman kiegyensúlyozott rendszer keretében lehetett elnyerni az érdekes posztokat csaknem az összes városban. Mindenekelőtt a városi tanácsok tagjai jöhettek szóba a posztok betöltésére a rotáció és a szenioritás elve alapján. A választások során ilyenformán rendszerint semmiféle szerepet nem játszott a véletlen. Ez az eljárás ugyan nem képezte részét a városok alkotmányának, mégis több volt íratlan törvénynél. Az esetek többségében ugyanis írásbeli megállapodást kötöttek egymással a tanácsstagok (*contracten van correspondentie*), illetve rotációs táblázatokat készítettek, amelyekben évekre előre rögzítették a majdani hivatalviselők nevét. Ezek a szabályok mestéri módon egyensúlyozták ki az úgynevezett régenszek, vagyis a városokat uraló családok érdekeit. Nem is került sor jelentősebb konfliktusokra egészen addig, amíg mindenki tartotta magát a megállapodásokhoz: minden egyes érintett igazságosnak érezte a játékszabályokat.

Csak hogy nem mindenki tartotta be a megállapodásokat. Ha pedig veszélybe került az erőforrások elosztásának egyensúlya, akkor kitört a válság. 1725-ben például heves összetűzésre került sor két leideni tanácsúr, Cornelis Schrevelius és a Johan van den Bergh között. Bergh a városi tanács többségi frakciójához tartozott, és az újonnan elfogadott rotációs táblázattal sikerült Schrevelius kisebbségi frakcióját teljesen kizárnia a hivatalok elosztásából. Bergh nem sokkal később jelöltette magát a rijnlanti gátbizottságba. Mivel ennek a posztnak a betöltése a holland tartományok rendjeinek hatáskörébe tartozott, Berghnek más városok szavazataira is szüksége volt, így hát körbeutazta a vidéket, hogy támogató szavazatokat gyűjtsön. Haarlemben például Hendrik Witte polgármesterrel találkozott. Wittének jó kapcsolatai voltak Leidenben, mégpedig az ottani kisebbségi frakcióval. Odaigérté hát Berghnek a szavazatát, ellenszolgáltatásként viszont Bergh ígére-

tet tett arra, hogy Schrevelius frakciója ismét számíthat Leidenben a városi hivatalokra, maga a frakció vezetője pedig megkapja a soltész (*schout*) posztját. A választást követően azonban Bergh szántszándékkal elfeledkezett az ígéretéről, ami véget érni nem akaró ellenségeskedéshez vezetett. Schrevelius még 20 esztendővel később is szemére hányta ellenfelének a szószegést, illetve azt, hogy felrúgta a hivatalok elosztását illető konszenzust. Bergh a maga részéről arra hivatkozva igyekezett védekezni, hogy szigorúan tartotta magát az érvényben lévő rotációs táblázatokhoz és a szenioritási elvhez. A már akkortájt is javában zajló reformvitákról az ellenfelek egyike sem vett tudomást.²⁶

Ami első pillantásra rossz gazdálkodásnak, hivatalokkal való üzérkedésnek és sikkasztásnak tűnik, az valójában szélteben-hosszában bevett szokás volt. Mégis lehetséges volt a nyilvános vitákban az ellenfél számára ártalmas érveket kovácsolni az említett folyamatokból. Ez pedig elvezet bennünket a korai újkori korrupció problémájának lényegéhez: a jó, vagyis a közjó érdekét szolgáló közhivatalnoki ténykedés és a patronázs éthosza között fennálló feloldhatatlan feszültséghez.

A korai újkorban alakultak ki a modern európai állam alapjai. A felsőbbbségek központi igazgatási apparátusokat hoztak létre – eleinte még kissé határozatlanul, később egyre nagyobb sikerrel. A kormányoknak azonban többnyire csak a mikropolitika eszközeinek segítségével sikerült végrehajtaniuk a reformokat: vagyis egyfelől fennen hangoztatták, másfelől és egyidejűleg azonban alá is ásták a szakszerű, semleges közigazgatás ideálját.

A közhivatalok egyik sajátossága az volt, hogy a hivatalviselők széles körű autonómiával rendelkeztek. Többnyire az volt az uralkodó felfogás, hogy a közhivatal viselője ugyan a felsőbbbség nevében tevékenykedik, egyszersmind azonban nagymértékben saját kockázatára, vagyis saját számlájára dolgozik. Ez egyfelől fontos következményekkel járt a hivatali ténykedésre, valamint a hivatalhoz jutás szabályaira nézve, másfelől erősen ambivalenssé tette a hivatalok és a hivatalt viselők státuszát. Szüntelen összeütközésben álltak ugyanis egymással két olyan szféra – a magán- és a közszféra – követelményei és érdekei, amelyeket a modernitás felfogása szerint el kellene egymástól választanunk. Azonban a kegyencminiszterek példája is megmutatta már, miért értelmetlen a korai újkorra nézvést az efféle szétválasztás.

A köz- és az „üzemi” érdekek szoros összefonódását jól szemlélteti egy egyszerű példa a 17. századi angol történelemből. Az angol flotta kiépítésével párhuzamosan megnőtt a hajózási felszerelések iránti igény is. A flotta hadrafoghatósága mindenekelőtt a megbízható beszállítástól függött, ami viszont az általános erőforráshiány idején a legkevésbé sem volt magától értetődő. Az angol korona hivatalok egész sorát hozta létre akkoriban a flottánál az említett probléma megoldására. Ezeknek a rendkívül jövedelmező hivataloknak a viselői pedig nem csupán a megrendelésekért és az ügyintézésért voltak felelősek, hanem egyúttal beszállítókként, kereskedőkként és hajóépítési vállalkozókként is működtek. Más szóval önmagukkal kötöttek szerződéseket, és dupla jövedelmet zsebeltek be: egyrészt a vállalkozói tevékenységükből származó nyereséget, másrészt a szerződéskötések után járó jutalékot, amely ugyancsak hivatalból megillette őket. Ami mármost modern felfogásunk szerint botrányos érdekkonfliktusnak tűnik, az bizonyára nem ártott az angol flotta kiépítésének, sőt éppenséggel biztosítéka volt a hatékony beszállítói rendszernek. Éppen ezért tűrte meg a korona – mégpedig az idők során egyre hevesebbé váló kritikák dacára – a fent leírt állapotokat.²⁷

A közhivatalok viselői többnyire nem kaptak illetményt, hanem különböző módszerekkel jutottak jövedelemhez. A késő középkori délnémet városokban például alapvetően három párhuzamos bevételi forrással rendelkeztek a városi órség tagjai, az írnokok és a többi kisebb városi hivatalnokok: a posztokhoz először is előre megállapított, pénzben vagy természetben járó illetmény kötődött, amelynek rendszeres folyósítása persze gyakran elmaradt, és rendszerint egyébként sem fedezte a megélhetést. Másodszor egyfajta teljesítményfüggő díjazásban részesültek a hivatalviselők, nekik járt ugyanis azon illetékek egy bizonyos hányada, amelyeket a város nevében szabtak ki „ügyfeleikre” egyes konkrét szolgáltatások fejében. Harmadszor további illetékeket szedtek saját nevükben, a maguk javára. Ez utóbbi gyakorlat azonban nemegyszer erősen informális volt, egyértelmű szabályozása elmaradt, valójában tehát félrevezető itt még az „illeték” fogalma is. Gyakran éppenséggel ajándékozásról volt szó – például újévi ajándékokról –, vagyis olyan juttatásokról, amelyek a hivatalviselő és az alattvalók között létrejött informális megállapodásokon alapultak.²⁸

Egy ettől alapvetően eltérő jogi konstrukció alapján működött az adóbérlet, amely Franciaországban volt a legelterjedtebb: A korona kiírt egy bizonyos adónemet egy meghatározott időszakra a királyság egy bizonyos területén; majd felszólította a potenciális bérlőket, hogy tegyék meg ajánlatukat. A bérlő ezt követően előre, egy összegben befizette a várható adóbevételt az államkincstárba, saját nyeresége fejében levonva belőle egy bizonyos összeget. Ilyenformán pedig elnyerte azt a jogot, hogy ő maga hajtsa be a bérelt adót az arra kötelezetteknek. Modern felfogásunk szerint az adóbérlő egyfajta köztes lény volt: egyrészt az állam magánbankára, másrészt az állam felségjogainak gyakorlója – hiszen az adóbérlő helybéli munkatársai csakugyan a király nevében és az ő autoritásával felruházva jártak el.

A közhivatalok egy része nem tartozott a fejedelem illetékessége alá, vagyis a hivatalviselők egyfajta jogot szereztek a hivatalukra. Történhetett ez akár informálisan, például íratlan szabályok formájában is, amelyek szerint valamely hivatal mindig egy bizonyos család tagjait illette meg. Franciaországban például a 16. század végén és a 17. század elején kivétel nélkül a Pontevès családból kerültek ki a provençe-i *grand sénéchalok*. Erősen formalizált hivatalbirtoklásra is akadnak azonban példák, kiváltképp a megvásárolható hivatalok esetében. Ilyen hivatalok csaknem az összes európai országban léteztek, mégpedig a közigazgatás valamennyi ágazatában, mindenekelőtt a jogszolgáltatásban és a hadseregben. Ezekben az esetekben a közhivatal viselője egyszerre volt a fejedelem által kinevezett személy és az adott hivatal birtokosa. A hivatalviselő autoritását a fejedelemből eredeztették ugyan, emennek a hivatalra vonatkozó illetékességét azonban korlátozta a hivatal megvásárlására vonatkozó megállapodás. Egyes szélsőséges esetekben valószínű piaca alakult ki a közhivataloknak, amelyen a fejedelem mellett a hivatalok viselői is megjelentek az eladók szerepében, az árak pedig a mindenkori konjunktúra függvényében változtak.

A korai újkori közigazgatás-kritika legfőbb céltáblái az úgynevezett szinekúrák voltak, vagyis azok a hivatalok, amelyek címmel, sőt nemegyszer bevételekkel jártak, munkával azonban nem. Tulajdonosaik szemszögéből tekintve a szinekúrák felbecsülhetetlen előnye abban állt, hogy lehetővé tették az erőforrások felhalmozását. Ez utóbbiak közé tartoztak nem csupán a bevételek, hanem a szimbolikus erőfor-

rások – például címek és méltóságok – is, amelyek nem kis jelentőséggel bírtak a rangsorért vívott mindennapos harcban. A szinekúrák közé tartoztak többek között a középkorból származó, ámde azóta már funkciótlanná vált udvari hivatalok. Kiváltképp az anglikán egyházban létezett továbbá számos olyan hivatal, amelyek konkrét funkcióval bírtak ugyan, azonban a rangban magasabban álló tulajdonos csekély díjazás ellenében rendszerint átruházta a munkát egy alacsonyabb rangú személyre. Hasonló viszonyok uralkodtak más országokban is. „Udvari püspököknek” nevezték például Franciaországban azokat a többnyire főnemesi származású prelátusokat, akik névleg valamely püspökség élén álltak: élvezték a püspökség javadalmait, gyakorolták egyházpolitikai jogaikat, azonban a versailles-i udvarban éltek, a lelkipásztori gondozást és a püspökség igazgatását pedig közepes rangú egyházférfiakra bízta. Csakis így válhatott belőlük főminiszter, mint Richelieu és Fleury bíborosból, vagy a királyi család gyermekeinek nevelője, mint François de Salignac de La Mothe-Fénelonból, Cambrai érsekéből. A francia főnemesség egyházi tagjainak társadalmi szempontból tekintve muszáj volt tartósan a király közelében tartózkodniuk. Nem mindegyikük játszott azonban olyan dicstelen szerepet, mint Rohan bíboros, aki kéjsóvár csuhásként tett szert kétes hírnévre Marie Antoinette nyakékének ügye kapcsán – hogy később, a forradalom idején az állítólag teljességgel degenerált klérus legfőbb megtestesítőjét lássák majd benne.

A megvásárolható hivatalok, a forgalomban való részesedés, a szinekúrák, az adóbérlet és további hasonló elemek készítették a történész Jacob van Klaverent arra, hogy a korai újkor vonatkozásában a hivatal „üzemi” jellegéről beszéljen. Klaveren úgyszólván vállalkozóknak tekinti a korai újkori hivatalviselőket, és azt állítja, hogy tevékenységüket alapvetően a befektetés és a haszon logikája határozta meg. Klaveren értelmezése szerint egyfajta monopóliumot testesített meg a hatalom, és bevételeiket a mindenkori piaci viszonyok függvényében alakíthatták a hivatalviselők.²⁹ Ez a megközelítés kétségkívül megragadja ugyan a valóság egyik fontos aspektusát, az „üzem” mint vezérszó mégis túlságosan egyoldalúnak, túlságosan gazdagságinak tűnik: eltereli ugyanis a figyelmet arról, hogy számos egyéb motiváció is hatott az úgyszólván magángazdasági dimenzió mellett. Ez utóbbiak közé tartozott az előljáráshoz fűződő kivételes viszony, hiszen belőle, az előljárából eredez-

tettek minden hivatali autoritást. Világos elvárásként fogalmazódott meg továbbá mind az alattvalók, mind pedig az előljáró részéről, hogy a hivatalnak részét képezze a dolog iránti elkötelezettség is (a bírák esetében például: a méltányos jogszolgáltatás). Nem feledkezhetünk meg végezetül a face-to-face-társadalom kultúrájából és a hierarchikus társadalomfelfogásból fakadó motivációkról sem. Elképzelhető volt például, hogy egész egyszerűen maga a hivatal volt a „haszon”, mivel egy bizonyos rangot kölcsönzött a hivatalviselőnek és családjának.

Miként az alábbi példa is mutatja, a lelkiismeretes és önzetlen hivatali ténykedés természetesen nagyon is elnyerhette jutalmát: Carlo Borromeo milánói érsek (1560–1584) bíborosként kezdte pályáját a kúrián, csakhamar lemondott azonban a római karrierról Milánó kedvéért. Hatalmas népszerűsége és számottevő politikai befolyásra tett szert, sőt halála után még szentté is avatták, mivel nem szinekúrának tekintette a püspöki méltóságot, hanem példás ügybuzgalommal, helyben végezte hivatali teendőit – és közben, úgyszólván mellékesen jelentős támogatásban részesítette a családját is.

A hivatalviselő tehát mindig több szerepet játszott egyszerre, és a különböző szerepekhez különböző elvárások kapcsolódtak. Megmutatkozott ez a különböző kommunikációs stílusokban is. A pápai tartomány, Ferrara gondnoka, Spinola kettős levelezést folytatott a 17. század elején római előljárójával, a bíboros államtitkárral. A levelek egy része szigorúan a tárgyra szorítkozó, vagyis az igazgatásra vonatkozó információkat és utasításokat tartalmazott. A levelezés másik folyamában viszont a patronázs nyelvét használta a két levelezőpartner – itt sok szó esett háláról, hűségről, hódolatról és az erőforrások cseréjéről.³⁰ Jóllehet nem mindig választhatók szét a szerepek olyan világosan, mint a Spinola-féle levelezésben, mégis jobban tesszük, ha az egyértelműség súlykolása helyett inkább igyekszünk tudatosítani magunkban a hivatalviselők szerepeinek sokféleségét.

Ha a patronázs és a klientelizmus csakugyan alapvető jelentőségű, az erőszakot mellőző uralmi technikák voltak a korai újkorban, akkor természetesen muszáj tisztáznunk, miféle hosszú távú következményekkel jártak az államok kialakulásának folyamatára nézvést. Ebben a tekintetben alapvetően kétféle álláspontot képviselnek a történészek. Egyik részük a bürokratikus modernizáció és kiváltképp a hatalmi

centralizáció akadályát látja a patronázs rendszerében. Ennek az álláspontnak a képviselői abból indulnak ki, hogy a patronázs kultúrája akadályozta a szakszerű, olcsó és hatékony közigazgatás kiépítését, mégpedig egész egyszerűen azért, mert a cselekvő személyeknek ez nem állt érdekükben. Az ide tartozó szerzők hangsúlyozzák továbbá azt is, hogy a patronázs gyakorta a főnemességet erősítette, ilyenformán pedig hozzájárult a horizontális struktúrák megszilárdulásához, illetve ahhoz, hogy megfelelő ellensúly képződjön az állam vezetésével szemben. A Toscanai Nagyhercegség nemesi hálózatok uralta közigazgatásának elemzése során Jean-Claude Waquet egyenesen a herceg autoritása ellen irányuló permanens államcsínyt emleget.³¹ Különösen szemléletes példának tekintik továbbá az efféle interpretációk a római bíboroscsaládok oligarchiái uralta egyházi államot is.

A másik álláspontot képviseli újabban a témával foglalkozó történészek többsége. Nekik sikerült megmutatniuk, hogy a patronázs kultúrája a legkevesbé sem képezte akadályát a bürokratikus technikák fejlődésének. A patronázs nem hátráltatta az írásbeliséget, az archiválást és iktatást, a hatáskörök világos elkülönítését, a hatóságon belüli hierarchiák kialakulását és a folyamatos ügyvitelt, valamint a közigazgatási apparátus kiterjedésedését, épp ellenkezőleg: A bíboros államtitkárság példáján éppenséggel sikerült bemutatni, miként tette szükségessé és hívta létre maga az egyre komplexebbé váló patronázstevékenység a bürokratikus apparátust, amelyet joggal nevezhetünk egyfajta patronázsbürokráciának.³²

A mindenütt jelen lévő patronázs közvetett módon megerősítette a fejedelem kivételes helyzetét, és ezzel elősegítette az erős központi hatalom kialakulását. Számos főnemesi család egészen a 17. századig társadalmilag egyenrangúnak tekintette magát a királlyal vagy a fejedelemmel, hiszen amaz az övékkel sokszoros sógorságban és rokonságban álló családból származott. Soha nem lehetett világos határt vonni a főnemesség és az uralkodó dinasztia között. Ha viszont a fejedelem patrónusként, mégpedig minden egyes esetben legfőbb patrónusként lépett föl, akkor a már több ízben említett hierarchikus gondolkodásmódot aktiválva is világossá tette a rangsorrendet. Jóllehet a patronázs mindig is kölcsönös előnyökön nyugvó üzlet volt, vagyis a kliensek követelésekkel léphettek fel a patrónussal szemben, a patronázs kultúrája

így mégis hozzájárult a fejedelem kivételes helyzetének megszilárdulásához. Aki ellenszegült a fejedelemnek, az ilyenformán nem csupán engedetlennek és az Isten alkotta rend fölforgatójának, hanem egyszerűs mind hálátlannak és hűtlennek is számított.³³

A patronázs végső soron tehát elősegítette a nagy államalakulatok létrejöttét, jóllehet első hallásra ez talán meglepőnek tűnhet: Amint már a német-római császárok megválasztásának példája is világossá tette, a patronázs áthatolt az államhatárokon, megszervezte a lojalitásokat, és erősítette a külföldi hatalmak befolyását. A patronázskapcsolatok tehát alkalmasak voltak arra, hogy gyöngítsék a területi integrációt és a politikai kohéziót. A patronázs mindazonáltal nemegyszer éppen ezeket a mozzanatokat erősítette. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy a jelentősebb korai újkori hatalmak túlnyomó többsége „összetett monarchia” volt: nem képeztek összefüggő territóriumot, nem volt közös jogrendszerük, és végképp nem rendelkeztek egységes, centralizált közigazgatási struktúrával. A jelenség oka a korai újkor jogi kultúrájában rejlik. Az egyes territóriumok rendszerint öröklés vagy új területek katonai meghódítása útján növekedtek. Az új uralkodók pedig mindkét esetben a lehető legmegszébbmenőkig érintetlenül hagyták az új államrészek jogrendszerét, a már említett hagyományos gondolkodásmód miatt ugyanis jelentős kockázatot rejtett magában minden jogi újítás. Az új államrész elitjeinek lázongása tehát az esetek többségében csakis úgy volt elkerülhető, ha a már fennálló közigazgatási struktúrák, jogrendszerek, valamint gazdasági térségek és pénzrendszerek változatlanul megmaradtak.

Még a korai újkor központosított monarchiáinak – ilyen volt Franciaország a 17. század közepe óta és Poroszország a 18. században – egyszemélyi uralkodója is igen különböző jogosítványokkal bírt az ország egyes részeiben. Nagy Frigyes például a szó szigorú értelmében véve csupán a mai Kelet-Poroszországban volt király; Brandenburgban őrgróf és választófejedelem volt, az országához tartozó rajnai felségterületeken pedig herceg. Itt ráadásul formálisan a császár vazallusa volt, míg a Porosz Királyság kívül feküdt a birodalom határain. A jogi különbségekhez jó néhány esetben területi széttagoltság is járult. A porosz királyoknak például nem csupán az észak- és keletnémet térségben voltak birtokaik, hanem a mai Svájc nyugati részén is. Az ilyen komplex

képződmények egyben tartására pedig keresve sem lehetett volna alkalmasabb eszközt találni a személyi összefonódásoknál és a patronázsnál, így ugyanis lojalitásláncok jöttek létre, miközben a formális struktúrák érintetlenek maradtak. Az elitek egy-két generáción át tartó összefonódását követően azután hozzá lehetett látni immár a jogrendszer és a közigazgatási szervezet óvatos egységesítéséhez is.³⁴

HOGY LEHETETT A MIKROPOLITIKA EGYES ESETEKBEN SZÜKSÉGES, MÁS ESETEKBEN VISZONT KORRUPT?

Németország, 1999. Kereken egy évvel a 16 esztendőn át tartó Kohl-éra vége után heves botrány rengette meg az egykori kormányzó pártot, a CDU-t. Kitudódott, hogy a párt titkos adományokat fogadott el, mégpedig jelentős összegben. A probléma az volt, hogy a német párttörvény értelmében nyilvánosságra kellett volna hozni az adományok összegét és az adományozók nevét. A botrány pedig azért tört ki, mert a Helmut Kohl köré csoportosult pártvezetés megpróbálta módszeresen eltusolni a történeteket – így tehát korrupciós vádakkal kellett szembenéznük. Miféle befolyást gyakoroltak vajon a CDU-ra az adományozók és az olyan megbízasközvetítők, mint például a fegyverlobbista Karlheinz Schreiber? Csakugyan megvásárolható volt-e a legnagyobb közép-európai állam kormánya? Hogy megmentse a pártot a komolyabb károsodástól, a Wolfgang Schäuble és Angela Merkel köré csoportosult új pártvezetés nyomást gyakorolt az egykori kancellárra. Az új vezetők tisztázást követeltek, illetve azt, hogy Kohl árulja el a konkrét összegeket és neveket, és ezzel mossa le a pártról a megvásárolhatóság bélyegét. Az önfejtő pártpatriarcha azonban egészen másféle lépésre szánta el magát. A német közszolgálati televízió második csatornájának adott interjújában beismerte, hogy kereken kétféle millió német márka összegben csakugyan elfogadott adományokat. Kijelentette továbbá, hogy ismeri az adományozókat, mégsem fogja megnevezni őket, mert becsületszavát adta nekik, hogy bizalmasan kezeli az ügyet. Egyébiránt határozottan visszautasította a megvásárolhatóság vádját.

Amit Kohl egyfajta huszárvágásnak szánt, az utólag súlyos hibának bizonyult. A nyilvánosság ugyanis éppen ebben az interjúban látta a vol-

takeppeni botrányt. A volt kancellár önhittnek tűnt, magánmorálját fölébe helyezte az elvárt transzparenciának és a párttörvénynek. Mind a mai napig sötét árnyat vetnek a német egységet helyreállító kancellár képére ezek a megnyilatkozások. Az adományügyet azóta rendszerint a „Kohl-rendszerrel” hozzák összefüggésbe: a személyes patronázs és a párton belüli ellenőrzés ravaszul kimódolt hatalmi technikájával, amelynek segítségével Helmut Kohl több mint 20 esztendőn keresztül szilárdan markában tartotta a CDU-t. Nem egy megfigyelő mikropolitikai mesterműnek tekinti a Kohl-rendszert, jöllehet a kamarillapolitika kellemetlen szagával fertőzte meg a kormányzást.

Anglia, 1626. Buckingham, a kegyencminiszter hatalma zenitjén állt. Immár több mint tíz esztendeje a herceg volt a leghatalmasabb patrónus I. Jakab és I. Károly királyok udvarában. Ő határozta meg a politika irányvonalát, és ő tartotta kézben a korona legfontosabb patronázserőforrásait: uradalmakat, nyugdíjakat, udvari hivatalokat, nemesi címeket, kormányzati megrendeléseket. Ellenfelei azonban egy ideje szervezkedni kezdtek. Mindenekelőtt a parlament tette egyre élesebb kritika tárgyává a korona politikáját. Hogy nyomatékot adjanak nemtetszésüknek, de ne kelljen magát a királyt támadniuk, az alsóház tagjai jogi trükkhöz folyamodtak: sorra perbe fogták a királyi hivatalok viselőit és a király tanácsadóit. 1626-ban sor került Buckinghamre is: a vád korrupció volt. Nem kevesebb, mint 14 vádpontban foglalta össze John Pym alsóházi képviselő a Buckingham számlájára írt vétkeket a parlament számára: hivatali visszaélés, visszaélés a királyi autoritással, nemesi címek áruba bocsátása, királyi bevételek elsikkasztása és jogellenes eltulajdonítása, a herceg saját családjának előnyben részesítése és vagyongyarapodása. Buckingham – úgymond – mindvégig kizárólag a saját hasznát kereste, és elhanyagolta a közjó szolgálatát.³⁵

A vádlott öntudatos védőbeszéddel reagált. A legkevésbé sem vitatta a neki felrótt cselekmények elkövetését, azonban más megítélést követelt. Minden egyes pénzkifizetés, mondta, a király kifejezett óhaja és kívánsága szerint történt, az ő javára bocsátott áruba minden egyes poszt. Legfőképp pedig: minden egyes cselekedetét olyan általánosan elfogadott értékek vezérelték, amelyeket vádlói sem kérdőjeleznének meg. Végére is senki nem illetheti megalapozott kritikával azért, mert adott és kapott ajándékokat. A király ügyének szolgálata és saját rokonságának támoga-

tása – senki nem vonhatja ki magát e két kötelesség alól. Méltányosan elítélni őt csakis akkor lehetne, így Buckingham, ha személyes boldogulását felebarátaié elé helyezte volna – ilyet azonban soha nem tett.

Pym csakugyan kénytelen volt torzítani itt-ott, hogy bebizonyíthassa: Buckingham hivatalai, méltóságai és bevételei voltaképpen nem királyi adományok. A vád defenzívába szorult, már csak azért is, mert Buckinghamnek igaza volt, amikor a közös értékekre hivatkozott. Bizonyítják ezt egy másik alsóházi képviselő naplóbejegyzései is. Maga a király elégséges magyarázatnak tekintette Buckingham válaszát: egyszerűen felszolta a parlamentet, hogy leállítsa a pert.

Egész világok választják el egymástól azt, ami mindössze 400 évnyi különbséggel Kohllal, illetve Buckinghammel történt. És roppant érdekes az ellentét. Mindkét politikus a korrupció vádjá ellen kényszerült védekezni. Egyikük sem vitatta magát a dolgot, de mindketten másféle megítélést követeltek, mégpedig olyan értékrendszerekre hivatkozva, amelyeket koruk embereinek többsége minden bizonnyal maradéktalanul elfogadott: Kohl az adott szó és az egyenes beszéd normáira, Buckingham a király iránti hűség és a családjával, illetve a gondjaira bízottakkal, vagyis a klienseivel szemben tanúsított felelősség értékeire hivatkozott. És mindketten önzetlennek mondták saját cselekedeteiket. Külön-külön tekintve mindketten bevett társadalmi normákra hivatkoztak tehát. A környezet reakciója mégis alapvetően különböző volt: míg Buckingham – legalábbis átmenetileg – megúsza a dolgot, Kohl alighanem élete legnagyobb politikai hibáját követte el az említett interjúval – politikai életművének megítélése azóta legalábbis igencsak kritikus.

Két problémát vet föl a Kohl-, illetve a Buckingham-eset: mindazok után, amiket a kegyencminiszterek jelentőségéről, a mikropolitika magától értetődő voltáról és a patronázs kultúrájának a korai újkori társadalmak önképébe való beágyazottságáról már tudunk, meglepőnek tűnhet, hogy éppen ezek a gyakorlatok vonták magukra a korrupció vádját. Ha viszont csakugyan így áll a helyzet, akkor mi az oka egyfelől Buckingham sikerének, másfelől annak, hogy Kohl őszintesége nem-hogy lefegyverezte volna ellenfeleit, hanem éppenséggel fölkorlácolta a felháborodás hullámain?

A modernitás előtti időkben sem voltak ismeretlenek az antikorrupciós szabályok és törvények. Szerep- és normakonfliktusba került

tehát mindkét szereplő, Kohl és Buckingham egyaránt. Az egymással vetélkedő normák problémájának megítélése azonban alapvetően megváltozott a 17. és a 21. század között. Buckingham mint a király bizalmasa, mint miniszter, mint patrónus és mint családfő számos különböző szerepben cselekedett egyszerre. Kohltól mint jelenkori pártelnöktől és államférfitől ezzel szemben egyértelműséget vártak el a megfigyelők. Kohlnak az elvárások szerint a törvénytisztelő hivatalviselő szerepét kellett volna előnyben részesítenie, márpedig a törvénytisztelő hivatalviselő nem okolhatja meg cselekedeteit semmiféle személyes elkötelezettséggel, sem pedig adott szóval. A modern felfogás azt követeli az egyéntől, hogy kötelezze el magát egyetlen szerep és az adott szerepben való cselekvés mellett – vagyis válasszon egyetlen normarendszert. Ez pedig a korai újkorban még nem így volt.

Az efféle normakonkurenciáról szól az alábbi fejezet, továbbá arról, hogy miféle szerepet játszik a korrupciókritika egy normák tekintetében módfelett bizonytalan környezetben. Először is azt fogjuk szemügyre venni, miként boldogultak a korai újkori szereplők a jogi normákkal és a törvényekkel. Ebben a tekintetben ugyanis alapvető különbségek mutatkoznak a jelenhez képest. Említsünk néhány példát. A hivatalban elfogadott ajándék és a mikropolitika igazolása bizonyos esetekben heves vita tárgyát képezhette. A németalföldi parlament 1651-ben törvényt hozott arról, hogy egyaránt tilos ajándékot kínálni és ajándékot elfogadni valamely közhivatalra való megválasztás fejében. Esküt tett erre a szabályra minden egyes érintett, hiszen mindannyian szent meggyőződéssel vallották, hogy a megvesztegetés romlásba döntheti államukat. Hasonló szabályozás volt érvényben Hamburg szabad birodalmi városban is: a szenátus tagjai esküt tettek arra, hogy új tagok megválasztása esetén nem fogadnak el ajándékot senkitől, senkit nem részesítenek jogtalan előnyben, és nem befolyásolja őket sem barátság, sem rokonság, sem semmiféle egyéb kötelék. Mindez persze mit sem változtatott azon, hogy mindkét államban pontosan az említett szempontok bizonyultak döntőnek a politikai választások alkalmával.³⁶

Csaknem mindenütt kitüntető figyelem övezte a bírói hivatalt is. Aligha akadt olyan közhivatal, amelyben hasonlóan szövevényes szabályozás tiltotta volna az ajándékok elfogadását. Angliában már a középkor óta esküt kellett tenniük a bírácoknak arra, hogy nem fogadnak el semmiféle

adományt. Ezzel együtt bevett gyakorlat volt, hogy a bírák úgyszólván magától értetődő módon elvárták és el is fogadták az ajándékokat a peres felektől. A Birodalmi Kamarai Bíróság 1495-ös szabályzata arra kötelezte a birodalom legfelsőbb bíróságának bírait, hogy „méltányosan ítéljenek, és ne hagyják, hogy ettől bármi is eltérítse őket [...] ne fogadjanak el adományt, ajándékot vagy bármi hasonló előnyt”.³⁷ Ennek ellenére aligha akadt valaha is olyan bíró, aki adományok híján hajlandó lett volna akár csak egyetlen szalmaszálat is keresztbe tenni. Az ajándék ugyanis nem számított egyértelműen erkölcstelennek, hanem a társadalmi szokások betartásának normális, már-már elengedhetetlen jelét látták benne. Annak kifejezésére szolgált az ajándék, hogy a felek elfogadják a bírót a maga kiemelt pozíciójában. Márpedig egyáltalán nem volt ez lényegtelen olyan időkben, amikor gyakorta vita tárgyát képezte önmagában véve már az is, hogy egy bizonyos bíróság illetékes-e egyáltalán az adott ügyben. Az ajándék elfogadása nem jelentette feltétlenül azt, hogy a bíró részrehajlóan járt el. A birodalom Bécsben székelő központi hatóságainál (Illetékhivatal, Udvari Kamara, Birodalmi Udvari Tanács, Udvari Kancellária) szelvében-hosszában bevett gyakorlat volt az ajándékok elfogadása és a klientelizmus, miközben számtalan különféle szabályozás tiltotta ugyanezt. A probléma ismerői ugyanis pontosan tudták, hogy ajándékok híján aligha lettek volna képesek a túlélésre az alulfinanszírozott hatóságok. És még a 18. század elején sem számítottak feltétlenül a rossz közigazgatás bizonyítékának az efféle gyakorlatok. Problémát a korabeli felfogás szerint kizárólag a birodalmi hatóságok megvásárolhatóságát firtató viták okoztak, mivel ez utóbbiak csorbították a hatóságok és ezzel közvetve a császár tekintélyét.³⁸

Csakugyan az intézményesített képmutatás kultúrájával, vagy legalábbis az álszenteskedéssel szemben tanúsított parttalan toleranciával lenne dolgunk tehát? Annyi bizonyos, hogy egyesek így írták le a brit tudós és politikus, Francis Bacon magatartását, aki nyilvános szónoklataiban fáradhatatlanul ostromozta az ajándékot elfogadó bírácokat, miközben bírói funkciójában maga is minden további nélkül elfogadta az ajándékokat.³⁹ Mai mércével mérve kétségtelenül zavarba ejtő helyzettel van itt dolgunk. Elintézhetnénk persze a problémát azzal, hogy a bűnüldözés korai újkori következtelenségeit felemlgetve azon barbár állapotok részeként állítjuk be a jelenséget, amelyeket a már korábban is helyesként felis-

mert szabályok következetes alkalmazása révén rég meghaladott a modernitás. Ez azonban legjobb esetben is féligazság lenne csupán.

Alátámasztja a fent mondottakat a „normakonkurencia” koncepciója is, amely meglehetősen nagy figyelmet keltett az elmúlt esztendőkből, és mindenekelőtt a korai újkorral foglalkozó történész, Hillard von Thiessen nevéhez fűződik.⁴⁰ Von Thiessen egy egyszerű, minden egyes történelmi korszakra érvényes megfigyelésből indul ki, nevezetesen abból, hogy a hétköznapiakban különféle szerepeknek kénytelen megfelelni minden egyes ember – például a hivatalviselő, a jó keresztény és a családapa szerepének –, és minden egyes szerepében más-más követelményekhez kénytelen igazítani a magatartását. Mindaddig nem is okoz ez problémát, amíg nem kerülnek átfedésbe egymással a különböző szerepek. Csakhogy az efféle átfedések a valóságban már-már szükségképp bekövetkeznek: több ízben láttuk már például, hogyan kerültek átfedésbe egymással a kegyencminiszter különféle szerepei, aki a fejedelem bizalmasa, patronázsmenedzser, saját klientúrájának feje, állami hivatalok viselője és befektető volt egy személyben. Von Thiessen három olyan átfogó normarendszert azonosít a korai újkorban, amelyekből az emberek levezethették a „helyes cselekvést” vezérlő szabályokat: a társadalmi normákat, a vallási normákat, továbbá a közjóra avagy hivatalviselésre vonatkozó normákat. Az említett normarendszerek konkrét tartalmát ugyanakkor az adott korszaktól, az adott országtól és az adott társadalmi rétegtől függő változékonyság jellemzi.

A legfontosabb azonban az, hogy az említett normarendszerek egymás mellett léteztek, mégpedig úgy, hogy nem csupán önmagukban véve voltak ellentmondásosak, hanem egymással is konfliktusba kerültek, miközben alapjában véve egyenrangúaknak számítottak. Az egyes konkrét helyzetekben az egyén így választásra kényszerült tehát: el kellett döntenie, hogy az adott esetben melyik normarendszerhez igazodik. Tegyük fel, hogy a nemesi származású bírót megsértette valamelyik peres fél. Ebben az esetben három cselekvési lehetőség jött számításba: A vallási normarendszer azt írta elő a bírónak, hogy alázattal tűrje a bántalmazást. Rendjének társadalmi normái azt írták elő, hogy – például a sértőt párbajra hívva – állítsa helyre a becsületét. Ugyanezt azonban történetesen tiltották a hivatalviselésre vonatkozó normák, amelyek pártatlan hivatali eljárásra kötelezték.

Amint fentebb már láttuk, nem a korai újkori társadalmak valamely speciális jellegzetességéről van itt szó. Mégis adódik egy alapvető különbség a modernitáshoz képest, nevezetesen az, hogy a modern társadalmak funkcionálisan differenciáltak. Más szóval igyekeznek egyértelmű normákat rendelni a különféle helyzetekhez és szerepekhez. A megsértett bíró a tárgyalóterembe lépve vagy köteles elfelejteni a sértést, vagy pedig köteles lemondani hivatali szerepéről, és elfoglaltságra hivatkozva másik bírónak utat engedni a pert. Hivatali teendői ellátása során bármely közhivatal viselője – a közönséges köztisztviselőtől egészen a szövetségi kancellárig – kizárólag a hivatalviselésre vonatkozó normákhoz igazodhat. Legalábbis ez az ideális elvárás. Helmut Kohl esete azonban megmutatja, milyen nehéz megvonni a határokat. A hivatalban lévő politikusok cselekedeteire is befolyást gyakorolnak ugyanis a társadalmi normák, az adott esetben például a becsületszó és a barátság. A környezetük azonban többé már nem hajlandó ezt elfogadni. Megeshet ugyan, hogy a politikus cselekedeteit mégiscsak efféle helyzetidegen normák vezérlik, szóba hozni azonban nem szabad az ilyesmit, hacsak nem a legbizalmasabb körben.

A modern társadalmak különféle óvintézkedéseket tettek annak érdekében, hogy lehetővé tegyék a mindenkori helyzet, valamint a szerep és a rá érvényes norma egyértelmű egymáshoz rendelését. A vallás például egyre inkább a magánszférába, az egyéni meggyőződések szférájába toltott – és ez ugyancsak számottevő politikai következményekkel jár. A korai újkori fejedelmek meggyőződéssel vallották, hogy uralmuk Isten kegyelméből való, ilyenformán pedig elháríthatatlan hivatali kötelességüknek tekintették az alattvalóik lelki üdvéért viselt felelősséget – ez alapozta meg például, hogy a fejedelem saját hitére kényszerítette alattvalóit. Ma viszont merőben másképp állnak már a dolgok. Baudouin belga király például súlyos lelkiismereti válságba került 1990-ben, mégpedig éppen vallási meggyőződése miatt. A parlament törvényt alkotott ugyanis az abortusz messzemenő liberalizálásáról, ami ellentmondásban állt a király vallási meggyőződésével: keresztény hite nem tette lehetővé, hogy aláírja a törvényt. Ami a modernitást megelőző időkben még a reform tartós megakadályozására késztette volna a királyt, az most alkotmányos válságot idézett elő. Baudouin mint demokrata ugyanis nem emelt semmiféle jogi kifogást, és minden további nélkül belátta,

hogy a parlamenti többség által elfogadott törvénynek hatályba kell lépnie. Baudouin problémájának megoldása végül abban állt, hogy rövid időre, átmenetileg felfüggesztette egyik szerepét. A kormány bejelentette, hogy az uralkodó átmenetileg nem képes ellátni funkcióját, így a törvény hatályba lépéséhez elegendő volt csupán a minisztertanács jóváhagyása is. Két nap elteltével a király ismét folytatta uralkodói teendőinek ellátását.⁴¹

Baudouin egyetlen példa csupán arra, miféle követelményeknek kell megfelelniük az állami hivatalok viselőinek a 19. század óta. A köz szolgáitól elvárják, hogy kizárólag erre a szerepükre koncentráljanak – éppen ezért biztosít számukra az állam cserében újfajta jogállást: a közhivatalnokét. Ennek a jogállásnak részét képezi az állam és a közhivatalnok között létesülő exkluzív hűségi viszony. Az állami javadalmazás lehetővé teszi az állam szolgálai számára, hogy lemondjanak hivataluk „üzemszerű” működtetéséről, sőt bármiféle magánjellegű megfontolásról, és saját személyük teljes figyelmen kívül hagyásával kizárólag hivatali ügyeiknek szenteljék magukat. Legalábbis elméletben.

Merőben másképp festett azonban a helyzet, amint fentebb már láttuk, a korai újkorban, amikor több, cselekvést meghatározó, egyenrangú normarendszer, illetve elvárás állt összeütközésben egymással. Hogy a korrupciókritika kifejtett-e valamiféle *hatást*, az ilyenformán nem elsősorban a kritika tárgyát képező cselekedetektől, hanem a mindenkori keretfeltételektől függött: a korai újkori társadalmak kazuisztikus, csakis a mindenkori egyes esetre érvényes módon bántak a korrupció vádjával. Jól példázza ezt ismét csak az ajándék jelensége.

A délnémet városokban mindennaposak és maguktól értetődőek voltak a hivatalviselőknek juttatott ajándékok: nem is számítottak eleve korrumpáló hatásúaknak, feltéve, hogy nyilvánosan adták át őket. Ha viszont *titokban* került sor az átadásukra, az a korrupció gyanújába keverte az ajándékozót és a megajándékozottat egyaránt.⁴² Találkozhatni olykor azzal a váddal is, hogy egy bizonyos hivatalviselő kizárólag nyereségvágyból vállalt hivatalt – így például August Wygand hamburgi bírósági elnök esetében, akit a szenátus 1694-ben azzal vádolt, hogy saját vagyona gyarapítására használta fel pozícióját.⁴³ Furcsának tűnhet persze ez a vád, hiszen széltejében-hosszában bevett gyakorlat volt a hivatal „üzemszerű” működtetése. Wygand esete bizonyos értelemben

a Buckingham-eset ellentétpárja. Míg ugyanis a kegyencminiszter védekezésében egy alternatív normára hivatkozott, addig a hamburgi szenátus olyasmivel vádolta a bírót, ami normális esetben magától értetődött. Ebből is világosan kiderül tehát, hogy az üzemszerű működtetés a közhivatal viselésének egyik aspektusa volt csupán.

Mire hivatkoztak mármost a korrupció kritikusai? A korrupciókritika mint eszköz lehetővé tette, hogy számon kérjék a hivatalviselőktől és egyéb hatalmasoktól a közjóra vonatkozó normák betartását. A kortársak nagyon is szívükön viselték a közjót, és teljességgel tudatában voltak a közjó és az önérdék ellentétének. Az önérdék mint a közjó ellentéte és mint a korrupciókritika magva a közösséget megkárosító magatartás foglalatja volt. Az uralkodástechnikai tanítások, a fejedelmi tükrök és egyéb politikai tankönyvek legkésőbb a 16. század folyamán világos ellentétbe állították egymással a köz- és a magánérdeket. Emezeknél is korábbiak valamivel a városok és városköztársaságok közjóról alkotott elképzelései. Ezekben a „fejedelem nélküli” közösségekben nyilvánvalóan már a késő középkorban igény mutatkozott arra, hogy meghatározzák és politikaelméletük magvává fejlesszék a közjó fogalmát.⁴⁴

A közjó fogalmának konkrét tartalma azonban, akárcsak manapság, nem volt világosan körülhatárolva. Az uralmon lévők mindazonáltal arra törekedtek, hogy a maguk javára fordítsák a közjó eszméjét: a közjó ilyenformán magában foglalta mindazt, ami uralmuk igazolására szolgálhatott. A közjó így alapvető jelentőségű fogalommal vált az államelméletben, és mint ilyen legitimálta a mindenkori autoritásokat. A felkelők ugyanakkor a maguk részéről szintén a közjóra hivatkoztak, amikor követeléseket fogalmaztak meg a felsőbbbséggel szemben – így tettek például a 16. századi parasztháború vezérei.⁴⁵ A fejedelmek uralta államok többségében azonban sikerült az uralkodóknak a korai újkor folyamán egyenlőségjelet tenniük saját politikai érdekeik és a közjó fogalma közé. A fejedelem hűséges szolgálata egyre inkább a közjó szolgálatának, a fejedelemmel szemben elkövetett árulás pedig egyre inkább korrupciónak számított. Nagy előnye volt ennek a felfogásnak, hogy uruk és előljárójuk, illetve a fejedelmi politika szolgálatára kötelezte a közhivatalok viselőit.⁴⁶ Az ellenzékieket viszont következképpen nem csupán árulóknak, hanem egyszersmind korrupciónak is tekintették. A korai újkori köztársaságokban rendszerint a közjó valamiféle elvon-

tabb, a tartomány vagy a város érdekeit átfogó felfogása foglalta el a fejedelem helyét – legalábbis a közjó ilyen fogalmával találkozunk Németalföldön. Akad továbbá példa arra is, hogy bizonyos előkelőbb rendek önmagukat a közjó reprezentánsaiként feltüntetve igyekeztek hangot adni saját érdekeiknek a fejedelem érdekei ellenében, a fejedelem ugyanis – úgymond – hajlamos saját dinasztikus érdekeit előnyben részesíteni.⁴⁷

A megvásárolhatóság, az önérdek, a nyereségvágy és a hivatali részrehajlás címszavai a lényegét tekintve meglehetősen jól körülírják a korai újkori korrupciós vádak tartalmát. Most már csak az a kérdés, hogy a normakonkurenciát tekintetbe véve mikor merülhettek fel ilyen vádak egyáltalán. Elhamarkodottan azt gondolhatnánk, hogy a kazuisztika és az eseti megítélés voltaképpen nem más, mint puszta önkény. Csakhogy ez egyáltalán nem fedi az igazságot.

A KORRUPCIÓKRITIKA MINT A PATRONÁZS SZABÁLYOZÓJA

A korrupciókritika olyankor pattant ki, amikor a patronázzsal szemben támasztott elvárások nem váltak valóra. A korrupció kritikájára olyankor került sor, ha a kliensek vagy maga a patronázs súlyosan vétett a patronázs kultúrája ellen, illetve ha felborult az egyensúly valamely patronázsrendszeren belül. Végezetül nemegyszer alapvető hatalmi átrendeződések képezték a korrupciós vádak okát – és ugyancsak a hatalmi viszonyokon múlt, hogy a vádak sikerre vezettek-e. A korai újkori patronázs szükségképpen magában rejtette a keserű csalódások lehetőségét, ugyanis hatalmas értékeket mozgatott, karriereket alapozott meg, de nemegyszer szertefoszlott szárnyaló reményeket is. Bennünket persze nem az egyes sorsok érdekelnek, hanem a csalódások struktúrális okai: a korrupciós vádak ugyanis mindig a patronázs rendszerének valamiféle zavarára utaltak.

Az említett rendszerzavarok két legfontosabb formája minden bizonytalansággal a rendszer túlterjeszkedése, illetve a releváns csoportok tartós kizárása volt – és mindkettő részben hasonló következményeket vont maga után. I. Jakab angol királyt korrupciós vádak tömkelege érte uralkodási módszerei miatt. A hivatalok és címek áruba bocsátása, a kegyenc-

uralom, de a kereskedelmi monopóliumok odaítélése is mindenekelőtt azért vonta magára a heves kritikát, mert válságos volt a helyzet: a korona feltűnő módon előnyben részesítette a király skót bizalmi embereit, I. Jakab ugyanis több mint három évtizede viselte már a skót koronát, mielőtt 1603-ban Anglia trónjára lépett volna. A Stuart-házból való király hűséges klienseire támaszkodva biztosította be magát az esetleges angol ellenállással szemben, ilyenformán azonban a kortársak szemében nem tűnt méltányos uralkodónak. Nem is sikerült magához kötnie az angol eliteket, éppen ellenkezőleg: az elitek egyre jobban elidegenedtek a koronától.⁴⁸

Számos korrupciós vita lezajlott az Egyesült Holland Tartományokban is, és csaknem mindig ugyanaz rejtett a háttérben: az adott tanács oligarchia fontos csoportjait kizárták a hivatali rotációból, a kizárt csoportok pedig erre föl korrupciós vádakkal védekeztek az uralkodó frakció ellen. Jól szemlélteti a helyzetet egy 1676-os amszterdami konfliktus: A városi hivatalok új elosztási rendszerének kidolgozása során korrupcióval és rokonok előnyben részesítésével vádolta meg az egyik nyilvánvalóan hátrányosan érintett csoport a másikat. Sőt egészen odáig elment az említett csoport, hogy megkérdőjelezte a hivatalok elosztásának hagyományos rendszerét. A két csoport azonban egy esztendővel később végül módosított rendszerben állapodott meg – és szó sem esett többé semmiféle korrupcióról.⁴⁹

A patronázsrendszerek többségének működtetői tudatában voltak annak, hogy csupán egy bizonyos mértékig részesíthetik előnyben saját klientúrájukat, mert máskülönben kiteszik magukat a részrehajlás vádjának. Birgit Emich egyértelműen megmutatta ezt az egyházi állam vonatkozásában. A pápa családja nem teljesíthette gátlástalanul saját klientúrájával szemben fennálló kötelezettségeit, hanem legalábbis elvileg nyitva kellett hagynia annak lehetőségét, hogy bárki más is hozzáférhessen a hivatalokhoz és az erőforrásokhoz. Nem tűnhettek továbbá eltúlzottnak a patronázs költségei sem, mert az ugyancsak korrupciós vádakkal vezetett. Arra nézvést persze soha nem létezett általánosan érvényes szabály, hogy mi számít túlzásnak, és mi nem.⁵⁰

A fentiekől némileg eltérő következményekkel járt annak a patronázsrendszernek a túlterjeszkedése, amelyet Lerma, a spanyol kegyencminiszter épített ki – úgyszólván eltúlozva a sikert. III. Fülöp kegyence-

ként Lerma mindössze néhány esztendő leforgása alatt monopolizálta a korona legfontosabb erőforrásait és kegyeit. Ellensége alig akadt már, az udvarban szinte mindenki azon igyekezett, hogy bekerülhessen a klientúrájába. Ez a helyzet azonban súlyos problémákat okozott, mivel végesek voltak a korona által nyújtható kedvezmények és kegydíjak is. Lerma klientúráján belül 1611-ben, majd 1618-ban ismét kitört a harc az erőforrások elosztásáért. Lerma kliensrendszere ellenségeskedő csoportokra szakadt, márpedig ez roppant károkat okozott a patrónus hírében és hatalmában. A háborúskodás eredményeképpen Lerma végül elveszítette hatalmát a klientúrájának szétforgácsolt maradványai között dúló szakadatlan küzdelemben. Ekkor pedig korrupciós és vagyongyarapodási vádak egész sora zúdult az egykori kegyencminiszterre, illetve még megmaradt néhány közeli bizalmasára.⁵¹

A patronázkultúra alapelveinek eseti megsértése is okot szolgáltatott a megfelelő vádakra. Alapvetően sem a hűséges kliens, sem pedig a megfelelően gondoskodó patrónus nem számított megvásárolhatónak. Nyomban felmerült azonban a megvásárolhatóság, vagyis a korrupció vádja, mihelyt valamelyik fél megsértette a hűség és a tartósság alapelvét. A pápai Rómában például elsősorban azok a családok vonták magukra a korrupció vádját, amelyek megkísérelték meggyorsítani a patronázs működését, és rövid időn belül több ízben váltottak patrónust.⁵²

Könnyen felmerülhettek korrupciós vádak akkor is, ha pénz cserélt gazdát egyéb javak helyett – a monetarizált kapcsolatokat különös bizalmatlanság övezte, nem utolsósorban alighanem azért is, mert többnyire ellentmondtak a „múltból fakadó bizalom” alapelvének. I. Jakab kritikusai például kiváltképp a címek és a korona által folyósított nyugdíjak áruba bocsátását kárhoztatták. A 16. és 17. századi német fejedelmi tükrök kifejezetten óvták az olvasót a „pénzzel megvesztegethető és korrumpálható”⁵³ hivatalviselőktől, míg a stabil személyes kötődéseken alapuló patronázs és klientelizmus egyáltalán nem képezte kritika tárgyát. A pénz magában rejtette azt a veszélyt, hogy az érintettek személyes kapcsolatai kizárólag saját hasznuk gyarapítására redukálódnak, nem követelt továbbá tartós és hűséges kötődést. A pénz alááshatta az ajándékozó társadalom alapelveit, mivel lerövidítette az adományok és viszontadományok hosszú láncolatát – márpedig tendenciáját tekintve ez is sérti a korai újkori viselkedésmód alapvető szabályozóit. A pénz

ugyancsak lehetővé tette végezetül a korai újkor demonstratív-nyilvános kultúrájának megkerülését is, készpénzt ugyanis könnyebb volt titokban átadni, mint például egy lovat. Egyszóval: a pénzt korrumpálónak tekintették, mert igen könnyen hatályon kívül helyezhette a patronázs kultúrájának alapvető jelentőségű elveit.

A patronázs számos esetben lehetővé tette azt, ami voltaképpen nem képezte részét a bevett társadalommodellnek: nevezetesen a társadalmi felemelkedést. Jóllehet a patronázs szorosan kapcsolódott a nemesi kultúrához, mégis aránytalanul nagy hasznot húztak a benne rejlő lehetőségekből azok, akik följebb akartak hágni a társadalmi ranglétrán. Az efféle sikeres felemelkedőket azonban úgyszólván születésüknél fogva korrumpálhatónak tekintette a közvélekedés. Idegen testet képeztek ugyanis egy olyan elitben, amely nem teljesítménye, hanem származása alapján határozta meg önmagát. Mazarin bíboros is a saját bőréen volt kénytelen megtapasztalni az efféle ellenérzéseket 1648 és 1653 között, a Fronde-felkelés idején. Az említett időszak satirikus pamfletirodalma minden lehető eszközzel igyekezett köznevetség tárgyává tenni a kegyencminisztert, és úgynevezett mazarinádokban pellengérezte ki a politikáját. Számos szerző korrupcióval és saját vagyonának tisztességtelen gyarapításával vádolta a bíborost, amire gazdagságának szokatlan mértéke szolgáltatva a bizonyítékot: élete vége felé ugyanis több mint 20 apátság jövedelmét élvezte Mazarin bíboros, eltekintve a kisebb egyházi javadalmaktól és az ugyancsak számottevő világi bevételektől. Kritikusai azt az ellentétet érezték botrányosnak, amely Mazarin gazdagsága és egyszerű származása között fennállt, amit a bíboros külföldi származása még csak fokozott. A sikeres társadalmi felemelkedőkkel szemben táplált ellenszenv azonban nem csupán a modernitást megelőző idők nemesi társadalmait hatotta át. Hamburg városában a polgárság gyakorolta ugyan a hatalmat, mégis bizalmatlanságot lehetett szítani bizonyos hivatalviselőkkel szemben arra hivatkozva, hogy túlon túl alacsony sorból származnak.⁵⁴

Hogy sikerre vezettek-e a korrupciós vádak, vagy sem, az a mindenkori politikai, hatalmi viszonyok függvénye volt. Megegett, hogy a korrupciókritikát eszközként használták a hatalmasok, ha meg akartak szabadulni kellemetlenné vált alattvalóiktól, de eldönthették korrupciós vádak

két nagyjából egyenlő erőt képviselő csoport hatalmi küzdelmét is. És „alulról jövő” érvként is bevethető volt a korrupciókritika a mindenkori hatalmasok ellen. Lássunk néhány példát.

Az „alap esetet” Eberhard von Danckelman sorsa példázza, aki 1688-tól 1697-ig brandenburgi-porosz főminiszter, III. Frigyes választófejedelem kegyencminisztere volt. Von Danckelmannt politikai karrierjének végén tisztességtelen vagyongyarapítással, patronázssal és hatalmi visszaélésekkel vádolták. Pert ugyan soha nem indítottak ellene, azonban a vádak elégséges alapot szolgáltatottak a fejedelemnek arra, hogy éveken át fogságban tartsa Danckelmant, és elkobozza tőle valamennyi hivatalát, címét és birtokát.⁵⁵

Semmiféle gátlást nem ismert XIV. Lajos 1661-ben, amikor eltakarította elhunyt minisztere, Mazarin patronázsrendszerének maradványait. A királyi pénzügyek főintendánsának, Nicolas Fouquet-nak az esetét rendszerint a király megszegyenyítésének és ellenfele, Colbert ármánykodásának történeteként beszélik el. Amikor az ifjú uralkodó meglátogatta miniszterét annak új kastélyában, Vaux-le-Vicomte-ban, olyan ünnepélyben volt része, amely messze túltett magukon a királyi bálakon is. A becsületében megsértett király fogságba vettette vendéglátóját, majd Fouquet-t sikkasztás és tisztességtelen vagyongyarapítás vádjával perbe fogták. A vádlott elvesztette valamennyi hivatalát és birtokát, és a király parancsára élete végéig fogságban tartották. A király szimbolikus megsértése azonban egyik fele csupán az igazságnak. Lajos döntése feltehetőleg már a látogatás előtt megszületett. Fouquet ugyanis módszeres erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy kegyencminiszterként Mazarin örökébe léphessen. A királynak azonban másféle tervei voltak: nem tartott igényt semmiféle erős miniszter szolgálataira, és saját magának akarta megtartani a legfőbb patrónus szerepét. Így hát szétverte Fouquet hálózatát, és eltávolította hivatalukból a klienseit. A Fouquet ellen indított korrupciós per pedig arra szolgált, hogy a király ily módon is demonstrálja abszolút politikai függetlenségét.⁵⁶

Poroszországban több ízben ítélték el fejedelmi hivatalnokokat a kései 18. században vesztegetés és ajándékok elfogadásának vádjával – például Ursinus pénzügyi tanácsost vagy a királyi bank igazgatóját, Friedrich Christoph von Görnét. A döntő mozzanat azonban nem az volt, hogy a nevezettek jó néhány kollégájukhoz hasonlóan ajándékokat fogadtak

el hivatalukban, vagy adott esetben elsikkasztottak bizonyos összegeket, hanem az, hogy átlépték a szokásos mértéket: nagy mennyiségű pénzt tulajdonítottak el a koronától, legfőképp pedig bizonytalanná vált a király iránti lojalitásuk. Márpedig ilyenformán az uralkodó megbízhatatlan klienseinek bizonyultak.⁵⁷

A korrupciós diszkurzus adott esetben felhasználható volt természetesen a centralizációs törekvésekkel szemben is. Ennek érdekes példája egy olyan eset, amely a Württembergi Hercegségben történt a 17. század elején. I. Frigyes herceg már a századforduló előtt hozzálatott, hogy a fejedelemnek alárendelt közigazgatás révén megfossza hatalmuktól a hagyományos rendi eliteket. A hagyományos elithez tartozó családokat szoros kötelékek – patronázskapcsolatok, illetve érdekházasságok – fűzték egymáshoz. Ezeknek a hálózatoknak a feltörésére valósággal kapóra jöttek az igen könnyen bizonyítható korrupciós vádak: ajándékok elfogadása, önérdékű vagyongyarapítás, megvesztegethetőség, részrehajlás. Sikert is ily módon az ellenállást tanúsító hivatalviselőket bírósági úton eltávolítani a közigazgatásból. Kimondottan ebből a célból nevezett ki Frigyes herceg egy Georg Eßlinger nevű országos prokurátort, aki csakugyan fáradhatatlanul indította egyik pert a másik után. Ezzel egyidejűleg a herceg bizalmasai új klienshálózatokat építettek ki az újonnan létrehozott közigazgatási struktúrák társadalmi beágyazása érdekében.

A herceg halála után azonban egészen másféle szelek fújtak a politikában. Az utód kiegyezésre törekedett a rendekkel, tehát ismét erőre kaptak a hagyományos elitek. Ennek következtében pedig visszájukra fordultak a korábbi korrupciós vádak is, amelyek most már a centralizációs politika képviselői, többek között Eßlinger ellen irányultak. Most már tehát maguk a rendek vádolták Eßlingert ajándékok elfogadásával, megvesztegethetőséggel és hűtlenséggel. Magától értetődik, hogy bizonyítást nyertek ezek a vádak is, és Eßlinger kénytelen volt elhagyni az országot. Egyik küzdőtársa, Matthäus Enzlin verpadon végezte. A rendek tehát sikerrel vették fel a harcot a württembergi közigazgatás központosítása ellen. És ez esetben is döntő jelentőségűnek bizonyult a „helyes” és a „helytelen” patronázs kérdése: A vádak középpontjában ugyanis minden esetben az ajándékok álltak, a rokonok támogatásáról soha nem esett szó. Fontos szempont volt a történetek ellenére megóvni a dinasztia

presztízsét. Az elhunyt herceg emlékére nem is vetült semmiféle árnyék: egykori szolgálói voltak azok, akikre rábizonyították a tisztességtelen üzelmeket. Frigylest – úgymond – egész egyszerűen félrevezették; politikai programjáról egyetlen szó sem esett többé. A korrupciós perek tehát lehetővé tették és egyszersmind elfedték a politikai változásokat, illetve a patronázsrendszerek újakkal való leváltását. Rendkívül fontos volt ez azért is, mert amint már szó esett róla, az újítások rendszerint legitimációs problémákkal küzdöttek a korai újkorban.⁵⁸

A 18. századi Angliában a parlament és a korona konfliktusa képezte a Robert Walpole személye körül lezajlott viták háttérét. Walpole parlamenti patronázsának legfőbb kritikusa Henry St. John, Bolingbroke első vikomtja volt. Bolingbroke, aki eredetileg hevesen ellenezte, hogy a Hannover-dinasztia kerüljön az angol trónra, kegyelemben részesült az 1720-as évek elején, és attól fogva a vidéki nemesség szócsövének szerepét töltötte be. Éles támadásaiban a korrupció címszava alá rendelte Walpole politikáját, és fáradhatatlanul bizonygatta, hogy csakis egy patronázs és megvesztegetés nélkül megválasztott parlament lehet képes a szabad döntéshozatalra. A kormányzati korrupció, jelentette ki továbbá, azért roppant veszélyes, mert az egész társadalom morális megrontásával fenyeget.⁵⁹ Walpole és Bolingbroke konfliktusának háttérében két különböző alkotmánypolitikai modell húzódott meg. Walpole a kormány potenciális támaszát, Bolingbroke ezzel szemben a kormány politikájának kiigazítóját látta a parlamentben. Egyébiránt erre a konfliktusra is magyarázattal szolgálhat az, hogy Walpole átlépte a patronázs „szokásos” határait: túlkapásait tartották igazságtalannak ellenfelei, nem pedig magát a patronázs rendszerét.⁶⁰

A társadalmi és a közjóra vonatkozó normák konkurenciája lehetővé tette tehát, hogy a mikropolitikai cselekedetek hol elvárhatóként, hol pedig tilalmasként jelenjenek meg. Nem sok értelme lenne mármost kettős morált emlegetve kritika tárgyává tenni ezt a körülményt. Jobban tesszük, ha belátjuk, hogy a korai újkor emberei képesek voltak ambivalenciákat kifejezésre juttatni anélkül, hogy feloldották volna őket. Ámde mire szolgált végtére is a korrupciókritika: arra, hogy megszilárdítsa, vagy arra, hogy föllazítsa a fennálló hatalmi viszonyokat? A korrupció narratívája elvileg mindkettőre alkalmas volt: az uralmi viszonyok megerősítését éppúgy lehetővé tette, mint megkérdőjelezését.

Amint Enzlin esete is bizonyítja, némelykor lehetséges volt a mélyen gyökerező konfliktusok egyes személyekhez rendelése, vagyis politika-mentesítése és elfedése. A korrupciókritikában rejlő potenciál ellenére egészen a 18. század közepéig nem indult általános támadás a patronázs és a klientelizmus rendszere ellen. A modernitás előtti idők emberei inkább a patronázson *belüli* működési zavaroknak – rendszerint túlkapásoknak, az alapelvek megsértésének vagy súlyponteltolódásoknak – adtak hangot a maguk korrupciókritikájával. A korrupció úgy szólván a nyíltan celebrált patronázskultúra sötét tükörképe volt.

Hol a reformok előmozdítójának, vagy kissé óvatosabban fogalmazva: a fennálló hatalmi viszonyok megkérdőjelezését lehetővé tevő szférának (több ízben is Angliában, illetve Württembergben), hol pedig a fennálló uralmi viszonyok hatalmi eszközének látjuk tehát a korrupciókritikát. Az esetek többségében a korrupciókritika egész egyszerűen a hatalmi átrendeződések levezénylésére szolgált, kiegyenlítette továbbá a politikai patronázs strukturális hiányosságait, és hozzájárult ahhoz, hogy a magukról megfélemezett szereplők (újra) kötelezőnek ismerjék el önmagukra nézve a patronázskultúra alapelveit. A korrupciókritika ilyenformán integráns és nélkülözhetetlen részét képezte a korai újkori mikropolitikának, és szimbiotikus viszonyban állt magával a patronázssal. Mértékévesztéseket tett kritikája tárgyává, nem pedig abszolút érvényű tilalmakat fogalmazott meg.

Ez a helyzet azonban a 18. században, a nyeregidőszak kezdetén drámai módon megváltozott. Akkoriban ugyanis a korrupciókritika egy alapvető jelentőségű reformtörekvés szimbóluma lett, nevezetesen azé a törekvésé, hogy a mikropolitika tűnjön el a politikai kultúrából és a közintézményekből. A korrupciókritika azután legkésőbb a felvilágosítók államelméleti írásaiban reformista, mi több: forradalmi színezetet öltött.

3. NÉLKÜLÖZHETETLEN MINDEN
VÁLTOZÁS KÖZBEN:
MIKROPOLITIKA A MODERNITÁSBAN

A patronázs és a klientelizmus átszőtte a modernitás előtti idők politikáját. A korai újkor emberei elvárták, nyilvánosan gyakorolták, és nyíltan kikövetelték a patronázst a hatalmasoktól. Alapvetően megváltozott azonban a helyzet a 18. és a 19. század között, ami azt az alábbi három, különböző országokból és különböző időszakokból származó példa is világosan illusztrálja.

Hamburg szabad és Hanza-város soha nem tartozott a meghatározó európai hatalmak közé, a legkevesbé 1800 körül. Akkortájt azonban önálló külpolitikát folytatott, és saját diplomáciai szolgálattal rendelkezett. Miközben a forradalmi Franciaország egyik katonai győzelmet aratta a másik után, nem sokkal később pedig Bonaparte Napóleon gyökerestül felforgatta a közép-európai viszonyokat, a hamburgi külpolitika feladata az volt, hogy biztosítsa a Hanza-város fennmaradását. Döntő szerep hárult a megfontolt diplomáciára ezekben a vészterhes időkben. Meg is tették a maguk erőfeszítéseit a hamburgi városatyák, konstatálniuk kellett azonban, hogy a diplomáciai szokások rövid időn belül megváltoztak.

1793-ban olyasvalamit tettek a hamburgiak, ami nemzedékeken keresztül magától értetődőnek számított. Franciaország addigi hamburgi követe, Lehoc visszatért a hazájába. A hamburgi szenátus pedig ki akarta fejezni háláját, mivel Lehoc több ízben közbenjárt a kormányánál a Hanza-város érdekében. A szenátus nem csupán hivatalos köszönőlevelet küldött az egykori követnek, hanem erőfeszítései elismeréseképpen egyúttal átutalt neki 50 ezer *livre*-t. A diplomata azonban visszatartotta az ajándékot. Ezzel a gesztussal a hivatalt és a magánéletet egymástól egyértelműen elhatároló állami hivatalnok új ideálját követte. Az ajándék azonban – jóllehet kerülő úton – végül mégis csak célba ért: a megajándékozott leányai hajlandók voltak elfogadni a pénzt, hogy befektetésével gondoskodjanak apjukról öreg napjaira. Vagyis a Lehoc család végül mégsem akart lemondani a diplomáciai szolgálat mikropolitikai gyümölcseiről.

Száz esztendővel később vita tört ki az ír nacionalisták között. A 19. század végén a katolikus írek jelentős csoportjai ki akarták szakítani hazájukat a protestáns Angliával 1800 óta fennálló unióból. Az Ír Parlamenti Párt politikai stratégiájának részét képezte az intézmények elfoglalása. A párt képviselői helyekhez akart jutni a brit alsóházban, hogy a hatalom centrumában képviselhesse hazája érdekeit. Vezetői azt remélték, hogy kooperáció révén jobbíthatnak a katolikus lakosság helyzetén. Hosszú távú céljuk a *Home Rule*, vagyis a Londontól független öngazgatás volt, az írek ugyanis illegitim, idegen uralomnak tekintették London befolyását, ráadásul úgy vélték, hogy moráljuk magasabb rendű az angolokénál. Az ír nacionalisták önazonosságához hozzátartozott tehát, hogy elutasították a brit kormánypatronázst. Az ír nemzeti mozgalom nem hajlandó részt venni a posztokkal való üzérkedésben, amely bevett szokás az angoloknál – így hangzott a zöld sziget ellenzékének hitvallása. A nacionalisták kettős érveléssel igyekeztek megnyerni a szavazókat a választási küzdelmekben is. Egyfelől fennen hangoztatták, hogy a kormánypatronázsról való lemondásuk garantálja a Westminsterrel való politikai függetlenségüket. Másfelől azt állították, hogy ugyanez a garanciája személyes integritásuknak is, mivel ilyenformán kizárólag önzetlenségből és a jó ügy iránti elkötelezettségből művelik a politikát. A *Wicklow People* című pártlap a következőket írta 1914-ben: „Az ír párt minden ízében becsületes és önzetlen; valóban nagyszerű, ahogyan tagjai távol tartják magukat a kormánypatronázstól és mindenféle kormányhivataltól.”¹ A nacionalisták a minden mandátumot szerzett tag számára kötelezően előírt párteskü anti-patronázs-záradéka hivatkoztak. Még a korrupció két prominens angol kritikusa, Hilaire Belloc és Cecil Chesterton is meg volt győződve arról 1911 körül, hogy az írek nem vesznek részt az angol politikában általános gyakorlatnak számító, posztokkal való üzérkedésben.²

Egészen addig nem is okozott semmiféle problémát ez a magatartás, amíg a kellemetlenkedő íreknek amúgy sem volt komoly esélyük a patronázusra. Ez a helyzet azonban hamarosan megváltozott: időlegesen már az 1890-es években, majd véglegesen 1906-ban, amikor a Liberális Párt választási győzelmet aratott a főszigeten. A liberálisok jelentős csoportjai támogatták ugyanis az írek követeléseit, és nyitottnak mutatkoztak a párbeszédre. A parlament ír tagjai előtt pedig ilyenformán

megnyílt a kormányzati erőforrásokhoz vezető út. És az írek csakugyan éltek is a kínákozó lehetőséggel: angol és skót kollégáikhoz hasonlóan megpróbálták befolyást gyakorolni a kormányra és a közigazgatásra. Ettől fogva az írek is levelezőhálózatot építettek ki a választóikkal, ellátták információkkal választókerületi bizalmasaikat, és állami posztokat kértek liberális szövetségeseiktől hazai híveik számára. Az ír választók pedig a maguk részéről el is várták a képviselőiktől, hogy szót emeljenek az érdekekben, ha írországi kormányhivatalok – például bírói, koronaügyési, gyárfelügyelői, halászati felügyelői, postamesteri vagy adóhivatalnoki posztok – betöltéséről van szó. Politikailag kétféle értelemben is hasznosnak mutatkozott ez a gyakorlat: az ír képviselők egyrészt a választók egyéni elvárásait teljesítették azzal, hogy támogatták honfitársaikat; másrészt ilyenformán katolikus híveiket juttathatták be a jogszolgáltatásba és a közigazgatásba, megtörve a protestáns kisebbség túlhatalmát a közhivatalokban. És mindeközben nem feledkeztek meg persze saját rokonságukról sem.

Csakhogy ilyenformán morálisan támadhatókká váltak az ír politikusok is. A William O'Brien körül tömörülő, illetve az 1905-ben alapított Sinn Féinhez tartozó radikális ír nacionalisták felismerték az esélyt, és lejárató kampányt indítottak a hagyományos nemzeti párt ellen: esküszegéssel, haszonleséssel és megvásárolhatósággal vádolták a képviselőket. Az Ír Parlamenti Pártot így végül egyre inkább körüllegte a korrupció kellemetlen szaga. Legkésőbb az 1916-os húsvéti felkeléstől fogva a pártot végleg korruptnak könyvelte el a közvélemény, ami támogatottságának jelentős visszaesésében is megmutatkozott.³

Harmadik példánkat Köln városából, az 1920-as évekből vesszük. Köln régóta rossz hírben állt, és rossz hírben áll mind a mai napig: sokan úgy tartják, mindig is áttekinthetetlen összefonódások, ravasz mutyizások uralták ott a kommunális politikát. 1927. július 18-án August Adenauer ügyvéd levelet intézett fivéréhez, Konradhoz – ahhoz a Konrad Adenauerhez, aki akkoriban Köln főpolgármestere volt, később pedig a Német Szövetségi Köztársaság első kancellárja lett. August félreértetlenül, jóllehet tartózkodóan fogalmazta meg az óhaját. Azt írta, társa, akivel közösen viszi az ügyvédi irodát, barátságban áll egy bizonyos Haase nevű titkos tanácsossal. Ennek a bizonyos Haasénak pedig van egy Weber nevű veje, aki éppen állást keres. Weber mármost megpályázta

a kölni városi főépítész nemrégiben kiírt posztját, és a hatóság bizalmas közlése szerint a 75. a több mint 90 pályázó közül. August módfelett ambivalens levelet fogalmazott. Egyfelől ugyanis kétségtelenül támogatást kért fivérétől, másfelől és egyszersmind azonban el is hátrította magától az ügyet, amelyet – úgy mond – csakis a partnerével szemben „kötelezően tanúsítandó illendőségből” hozott szóba. Mindazonáltal nagyon örülne neki, írja az ügyvéd, „ha a város érdekei egybeesnének ezzel a kívánsággal”. August nagy súlyt fektetett ugyanakkor a diszkrecióra is: „Arra kérek, semmi módon ne tedd részévé jelen leveletem a hivatalos eljárásnak, nehogy bizonyos hírbe kerüljek.”⁴

Konrad végül egyik kívánságot sem teljesítette: se Weber nem nyerte el az állást, se a levelet nem semmisítette meg. Teljesen következmények nélkül azonban mégsem maradt az intervenció, a főpolgármester ugyanis legalább két alkalommal írásban tájékoztatta fivérét a dolgok állásáról, továbbá utasította saját stábját és a városi építési hatóságot, hogy átfogó állásfoglalást készítsen a hivatal betöltésének folyamatáról. Megtalálható ebben a bizonyos állásfoglalásban a további betöltetlen, részben még kiírásra váró hivatali pozíciók listája is. Nem tudni, hogy Weber végül is miért nem nyerte el az állást. Az akták tanúsága szerint a városi közigazgatás mindenestre jelentős erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy megfelelő posztot találjon számára. A kölni főpolgármester általában véve is egy olyan mikropolitikai hálózatra támaszkodva gyakorolta a hatalmat, amelynek magvát a rokonai, illetve a Rajna-vidéki katolikus körök tagjai alkották.

A Hamburgból, Londonból és Kölnből vett példák világosan megmutatják a modernitás mikropolitikájában lezajlott alapvető változásokat. Többé már nem az előnyben részesítés mértékén múlt az, hogy elvárhatónak avagy „korruptnak” számított-e a patronázs, hanem maga a dolog váltotta ki a szüntelen gyanakvást – éppen ezért látszott szükségesnek a szigorú titoktartás még a viszonylag ártalmatlannak mondható Adenauer-levél esetében is. A mindenkori szereplők pedig pontosan tudták, hogy áthágják a társadalmi szabályokat, éppen ezért a félhomály leple alatt cselekedtek. Jóllehet szükségesnek, mégis tisztátalannak tekintették azt, amit tettek. Mindeközben a gyakorlatban fontos, mi több: nélkülözhetetlen maradt a mikropolitika. Amint az ír nacionalisták magatartása is bizonyítja, még az idealisták sem voltak képesek

tartósan függetleníteni magukat a rendszer logikájától. Ugyanez áll Lehocra is, hiszen a lányai végül mégis csak elfogadták az apjuknak szánt ajándékot. Sokan tudtak a mikropolitikai gyakorlatokról, sokan részt is vettek bennük, de nem volt szabad többé nyíltan szóba hozni a dolgot. Így jött létre az a félhomályos szféra, amelybe elegendő volt – ahogyan a Sinn Féin tette – egyetlen fénycsóvával belevilágítani, hogy kitörjön a felháborodás, és komoly csávába kerüljenek a cselekvő személyek. Ez a mechanizmus a modern korrupciókritika lényege.

Az alább következő oldalakon azokat a gyakorlatokat fogom részletebben bemutatni, amelyek a kritika tárgyát képezték a 19. és a korai 20. század nagy korrupciós vitáiban. Közben világossá válik majd, hogy nemegyszer mikropolitikai szereplők voltak maguk a mikropolitika legélesebb hangú kritikusai is. A mikropolitika nem a modernitást megelőző idők terhes öröksége volt: új, a modern közigazgatásból és a parlamentáris rendszerből adódó formái alakultak ki. 1900-ig sajátos nemzeti kedvezményezési rendszerek jöttek létre csaknem valamennyi országban, és ezek a rendszerek átszótták az adott politikai rendszert – velük külön fejezetben foglalkozunk. Fontos következményekkel járt a mikropolitikára nézvést az iparosítás is, kiváltképp abban az értelemben, hogy egyre szorosabb összefonódások jöttek létre az ipar prominens képviselői és a politikusok között. Újszerű struktúrákba szerveződtek továbbá a mikropolitikai kapcsolatok, ugyanis a patronázs és a kedvezményezés fontos kritériumává vált a politikai meggyőződés, illetve a politikai szervezetekhez való tartozás – ezt a jelenséget a szervezeti patronázs címszava alatt tárgyalom majd. A záró fejezet a mikropolitika jelentőségét tárgyalja a korai 20. század jobboldali diktatúráiban: ezek a diktatúrák ugyanis azzal az igénnyel léptek fel, hogy véget vetnek a mikropolitika uralmának, miközben kivétel nélkül nagymértékben támaszkodtak a mikropolitika struktúráira.

LEHET-E MODERN A MIKROPOLITIKA?

Hevesen vitatott kérdés a szakirodalomban, hogy milyen szerepet játszott a mikropolitika a modernitásban. Némileg leegyszerűsítve három különböző feltevessel találkozhatunk. A klasszikus változat a modernitás előtti idők jellegzetességének tartja a patronázst és a mikropolitikát, amelyeket fokról fokra meghaladott a modernizáció folyamata, a kiterjedő joguralom, illetve az államok kialakulása. Ha tehát beszélhetünk még egyáltalán patronázsról, akkor csakis a modernitás előtti idők terhes öröksége értelmében.⁵ Egyébiránt – úgymond – az elmúlt 200 esztendőben megszűnt a rokonok előnyben részesítése, a közhivatalok betöltése pedig egyre inkább a teljesítmény elve alapján történik. A második álláspont a hagyományos elitok defenzív stratégiájának, vagyis a modernizáció ellen irányuló gyakorlatnak tekinti a patronázst.⁶ Itt mindenekelőtt a nemesek és klientúráik, valamint a vidéki vezető csoportok állnak a figyelem középpontjában. Ezek a csoportok – úgymond – ragaszkodnak az immár meghaladott értékekhez és cselekvésformákhoz, és igyekeznek a lehető legtovább feltartóztatni a modernizáció folyamatát. A harmadik álláspont ezzel szemben a politikai és társadalmi modernizáció integráns részének tekinti a patronázst és a klientelizmust. A kliensstruktúrák és a személyes kötődések ellentmondanak ugyan a modern jogrendszerek alapelveinek és a jó politika új ideáljainak, a patronázs és a klientelizmus a gyakorlatban mégis részét képezi az új rendszereknek. Az utóbb említett álláspont képviselői hangsúlyozzák azt is, hogy csakis személyes bizalmi hálózatok közvetítésével sikerült már maga a parlamentarizmus megszilárdítása is.

Bármilyen paradox állításnak tűnik is: a mikropolitika közreműködése nélkül megvalósíthatatlan lett volna a modern, törvény előtti és politikai egyenlőségen alapuló állameszme. Klasszikus példái ennek a feltevésnek mindenekelőtt a neolatin nyelvű országok a maguk kaciáival és notabilitásaival, tehát az úgynevezett „liberális patronázs” Spanyolországban, Franciaországban és Olaszországban.⁷ Az imént említettekhez nagyban hasonló mechanizmusokat tártak fel azonban a kései 19. század porosz közhivatalnokai által gyakorolt patronázsban is.⁸ A 19. század brit társadalma vonatkozásában pedig megfogal-

mazódott az a tézis, hogy a patronázs hozzájárult a társadalmi feszültségek feloldásához. Azzal pedig, hogy rákényszerítette az eliteket a társadalom középső és alsó rétegeit nyomasztó konkrét gondok komolyan vételére, a patronázs ráadásul elősegítette a brit társadalom humanusabbá válását.⁹

Még pregnánsabban jelent meg ugyanez a felfogás az Egyesült Államok, történetesen az úgynevezett bossizmus vonatkozásában. A bossizmus a politikai klientelizmus specifikus formája volt az észak-amerikai nagyvárosokban 1900 körül. A „bossok” olyan hivatásos politikusok voltak, akik főleg a bevándorlók közül verbuválták választóikat – vagyis az újdonsült amerikai polgárok közül, akiknek a maguk részéről segítséget nyújtottak abban, hogy megtalálják helyüket az országban. A mindennapi életben kapott támogatásért cserébe pedig a választók a boss elkötelezett politikai híveivé váltak. A bossizmus – állítja többek között James Connolly – jelentős szerepet játszott a modern politikai értékek és normák érvényre juttatásában. A bossizmus patronázkultúrája igazolta ugyanis azt az elképzelést, hogy a politika mint kenyérkereső hivatás legitim, az érdekképviselő hasznos, a kisebbségek integrációja pedig szükséges.¹⁰

Meglátásom szerint igen sok érv szól a harmadik felfogás mellett. Kétségtelenül találhatunk olyan példákat, amikor a változások meghiúsítására használták fel a mikropolitikát – találhatunk azonban számtalan ellenpéldát is. Nem elegendő kizárólag a vidéki patronázssal foglalkoznunk, amelynek keretében a vidéki nemesi családok, illetve a nagybirtokosok még hosszú ideig hangadókként és erőforrás-menedzserekként működtek, jóllehet közben ők maguk is igyekeztek a változásokhoz igazítani klienspolitikájukat. Ezzel párhuzamosan ugyanis új, csakis az európai modernitás körülményei között lehetségessé vált formái alakultak ki a mikropolitikának. Ez utóbbiak közé tartozik például a Wilson–Grévy-párosnak a könyv elején már említett ténykedése: Wilson és Grévy egy anonimizált piacon bocsátották áruba a rendjeleket, továbbá a lobbizmusból és a bennfentes ügyletekből profitáltak. A páros célja pedig a legkevésbé sem az új politikai és gazdasági viszonyok kialakulásának megakadályozása volt, épp ellenkezőleg: egy társadalmilag és politikailag egyaránt előremutató áramlat megtestesítői voltak az egyik iparosodott európai nagyhatalom kebelében.

Mielőtt az alább következő fejezetben alaposabban szemügyre vesszük majd a mikropolitika megváltozott gyakorlatait, muszáj nagyjából 1800-tól kezdve röviden áttekintenünk az új keretfeltételeket. Fokozatosan alakult csak ki „a politika” mint önálló, a gazdaságtól és a magánélettől egyaránt elkülönült cselekvési szféra. A kései 18. század óta már nem csupán az volt a politika feladata, hogy megőrizze a fennálló viszonyokat, vagy helyreállítsa a jogszerű állapotokat. A politikára immár az a feladat hárult, hogy aktívan alakítsa a jövőt, mégpedig úgy, hogy választást kínál alapvető alternatívák, politikai programok, sőt akár ideológiák között. A politika ilyenén értelmezésének elméleti alapjait a felvilágosítók rakták le, gyakorlati próbájára pedig az 1789-es francia forradalom alatt került sor. Az eredmény azt mutatta, hogy a politikai döntések adott esetben akár néhány kurta esztendő leforgása alatt képesek gyökerestül felforgatni valamely ország viszonyait. A forradalom megosztotta az európai közvéleményt: akadtak egyfelől olyanok, akik követni akarták a példát, akadtak azonban másfelől olyanok is, akik veszélyesnek tartották ezt az irányt. Ilyenformán pedig létrejött a konzervatívok és a haladáspártiak alapvető konfliktusa, amely mindvégig meghatározó maradt a következő két évszázad politikai vitáiban. Nagyjából a 19. század közepéig elsősorban a politikai részvétel, a jogegyenlőség és a lelkiismereti szabadság polgári követelése volt napirenden, mégpedig a felsőbbbségtől érkező, illetve a szociálkonzervatív elképzelések ellenében.

A 19. század második felétől azután újabb alternatíva lépett színre: nevezetesen a szocializmus és a kommunizmus, mégpedig azzal az alapvető követeléssel, hogy osztályharc útján kell megfosztani hatalmuktól a kapitalistákat és a burzsoáziát. Nem sokkal később számos országban újabb, vallásos színezetű csoportok jöttek létre részben szociális követelésekkel, egyszersmind azonban a keresztény értékek megőrzésének jelszavával – politikai párt lett tehát a hitből is. A 19. és a 20. század fordulója táján végezetül lábra kapott számos olyan autoritárius jobboldali kezdeményezés, amelyek nem voltak ugyan konzervatívok, azonban határozottan elutasították a felvilágosodást és a liberalizmust, és rendszerint az agresszív nacionalizmust tűzték zászlajukra. A két világháború közötti időszakban így három politikai modell versengett egymással a gyakorlatban: a liberális, parlamentáris

demokráciák és az 1917-es októberi forradalom óta létező szovjetkommunizmus mellett megjelentek az olyan jobboldali autoritárius rendszerek, mint az olasz fasizmus, a spanyol Franco-rezsim és a német nemzetiszocializmus.

A fent említett, világosan elkülönülő programalternatívákat tekintve véve 1789 óta egyre inkább meggyőződés kérdésévé vált a politika: többnyire immár bizonyos értékek vállalásával és a jövőre vonatkozó egyik vagy másik elképzelés szolgálatával kapcsolódott össze a politikai cselekvés. A politika mint öncél vagy mint pusztán hatalomszerzés egyre inkább elvesztette minden létjogosultságát. Változásokat hozott mindez a mikropolitika területén is: megkezdődött az azonos párthoz tartozók mikropolitikai kedvezményekben részesítése. Egy hosszú folyamat során a „helyes” politikai meggyőződés, később az azonos politikai áramlathoz, az azonos párthoz vagy politikai szervezethez való tartozás lépett az anciennitás, illetve a rokoni kötelék helyébe. Minden napossá vált a meggyőződési, illetve a szervezeti patronázs.

Tovább erősítette az említett folyamatot a politikai szféra önállósáválása, most már ugyanis kimondottan erre specializálódott szervezetek foglalkoztak a politikával. A modernizációelmélet fogalmait elkölcsönözve ebben a tekintetben funkcionális differenciálódásról beszélhetünk. Az államigazgatás, a kormány, a parlament, továbbá az egyre szaporodó pártok és politikai médiumok egyetlen célt tűztek maguk elé: nevezetesen azt, hogy optimális módon irányítsák az államot, és lefolytassák a helyes utat illető vitákat. Kiindulópont gyanánt mindehhez egy sajátos jogfejlődési folyamat szolgált: Már a felvilágosítók egy része alkotmányozást követelt, és kíváncsnak tartotta a hatalmi ágak szétválasztását, továbbá a politikai szervezet egyes elemeihez rendelt világos hatásköröket.

A magas kormányhivatalok mindig is igénybe vették a hivatalviselők idejének túlnyomó részét. A korai újkorban ennek ellenére ismeretlen volt a „politikus” figurája. Sem a nemesi származású mágánások esetében nem vált el a politika az egyéb tevékenységektől, sem pedig a politikus kenyérkereső hivatása nem létezett. A 19. század folyamán megváltozott a helyzet: színre léptek a hivatásos politikusok, jóllehet ekkor még csak kivételes esetekben voltak képesek megélni kizárólag a politikából.

A korai újkorral ellentétben most már pontosan körülhatárolt szerepekben léptek fel a cselekvők. Ez pedig alapvetően megkülönböztette őket például a kegyencminiszterektől, akik jóformán alig tettek különbséget politikai, társadalmi és gazdasági szerepük között. Jóllehet Daniel Wilson számos különböző feladatot látott el, kortársaival együtt ő maga is elsősorban vállalkozóként és befektetőként, míg Grévy mindvégig ügyvédként és politikusként határozta meg önmagát. Az állam szolgájának tekintette magát alkalmi befektetői aktivitásai ellenére Otto von Bismarck is. Bismarck bankára, Gerson von Bleichröder ezzel szemben egyértelműen vállalkozói szerepet játszott, és mindig a gazdasági szempontokat részesítette előnyben, ha döntéshelyzetbe került.¹¹ Ugyanez áll azokra a vállalkozókra is, akik a második császárság idején foglaltak helyet a francia parlamentben: szinte kizárólag a gazdaságpolitika érdekelte őket is.¹² Az említett szerepmodellek pedig mindekelelt azzal a következménnyel jártak, hogy a „vállalkozók” politikai befolyása a „politikuskok”-éval ellentétben illegitimnek minősült. És megfordítva ugyancsak gyanút vontak magukra azok a politikuskok is, akik sikereket értek el az üzleti életben.

A parlamentarizmus megadta a választóknak a politikai részvétel jogát. A részvétel azonban nem merült ki a választójogban: intenzív figyelemmel kellett követni a politikát. Ilyenformán pedig létrejött az a mediálisan közvetített politikai nyilvánosság, amely elkülönítette egymástól a politikai, a gazdasági és a kulturális történeteket. Jóllehet az állami cenzúra a század első felében viszonylag szűk korlátok közé szorította még a politikai vitákat, a korai újkorral ellentétben mégsem számított többé a fejedelem titkának, vagyis elvileg vitathatóvá vált a kormányzati tevékenység. A 19. század elején még csak igen szűk, főként a művelt polgárság körébe tartozó csoportok terrénuma volt a politikai nyilvánosság, ez az exkluzivitás azonban fokról fokra alábbhagyott. A század utolsó harmadától fogva a politika végleg átítatta a népesség széles rétegeit. Az olcsó újságok és pamfletek, valamint a lassanként teret hódító általános választójog mellett egyesületek, szakszervezetek, pártok és egyéb tömegszervezetek tevékenysége kapcsán is a minden napok szerves részévé vált a politika.

A népesség egyre nagyobb csoportjainak részvételi igénye ugyanúgy összeütközésbe került a mikropolitika alapelveivel, mint a jogegyen-

lőség és a semleges hivatali eljárás elve. Ha bárki jogot formálhat a beleszólásra, ha a politikai cselekvés csakis valamely nagy eszme szolgálatként legitim, akkor az összefonódás exkluzív mechanizmusaira sincs elfogadható érv.

A BÜROKRATÁK MIKROPOLITIKÁJA

A modern államot gyakorta egyenlőnek tekintik a bürokratikus állammal, ami az államnak egy bizonyos, elvont „intézmény”-ként való értelmezésén alapul. Az államelméleti szerzők már a korai újkor folyamán bevezették az „állam”-ot mint elvont entitást. Az így felfogott állam pedig lassanként érvénytelenítette azt az elképzelést, hogy kizárólag egyéni hűségi viszony fűzi egymáshoz az uralkodókat és alattvalóikat. Mindez azonban csak a 18. század vége óta bevezetett nagy közigazgatási reformok során csapódott le a szolgálati viszonyokra és a közhivatalokra vonatkozó rendelkezésekben is. A bürokratizálódás fogalma három fontos változást foglal magában: először is egyszerűen az államigazgatás kvantitatív kiépítését; másodsor a közigazgatási apparátus jelentőségének és hatalmának növekedését; harmadszor pedig az állami cselekvésről alkotott felfogásban, illetve az állam szolgáinak önértelmezésében bekövetkezett alapvető változásokat. A kései 18. század közigazgatási reformjai csakugyan döntő módon hozzájárultak ahhoz, hogy újfajta ideálja alakult ki a hivatalviselésnek: nevezetesen szigorúan elvált egymástól a közügyekben való cselekvés és a hivatalnok magánélete. A modern államigazgatás ideálja ezzel egyidejűleg magában foglalta a semlegesség és az állampolgárokkal szemben tanúsított egyenlő bánásmód alapelvét is. A modern közigazgatás ezen túlmenően nagymértékben hozzájárult az állam és az állampolgárok viszonyának jogi alapokra helyezéséhez is, vagyis ahhoz, hogy az említett viszonyt egyre részletesebb törvények és rendeletek szabályozták. Formalizálódott és egyre inkább írásbelivé vált továbbá a közigazgatás és az állampolgárok kommunikációja is, ami másrésről a face-to-face-kommunikáció jelentőségének folyamatos csökkenésével járt együtt, jóllehet a face-to-face-kommunikáció soha nem szűnt meg teljesen.

A bürokratizálódás lehetővé tette a 19. századi és kiváltképp a korai 20. századi államok számára, hogy egyre intenzívebb ellenőrzés alá vonják felségterületüket. Egyéb tényezőkkel – például az iparosítással, az új kommunikációs eszközökkel és közlekedési útvonalakkal – együtt a bürokratizálódás szorosabb kapcsolatot létesített a centrumok és a perifériák között. A 19. század végétől fogva azután újabb változáson esett át az adminisztráció arculata. A karcsú államot felváltotta a beavatkozó állam, amely egyre terebélyesebb igazgatási apparátust fejlesztett ki a közellátás céljára. Ez pedig új lehetőségeket biztosított arra, hogy mikropolitikai jótéteményekben részesülhessen a lakosság.

Jóllehet az új államfelfogás elvileg kizárta a mikropolitikát, mégis a mikropolitika maradt az állam szolgálainak mindennapi kenyere. Egyaránt igaz ez az igazgatási apparátus belső ügyrendjére és a lakosság felett gyakorolt uralomra. Kettős trendet figyelhetünk meg ezen a téren: egyfelől csakugyan számos államban léteztek olyan törekvések, hogy levegyék a közigazgatásról a régi mikropolitikai feladatok terhét; másfelől a közigazgatásra háruló új feladatok következtében egyre számosabb alkalom és lehetőség adódott a mikropolitikai cselekvésre.

A bürokratikus közigazgatás alapelvei közé tartozott, hogy megszüntette a hivatalviselő tulajdonát képező hivatalt. Így fokozatosan csakugyan meg is szűntek a megvásárolható és örökölheto hivatalok. Egyre inkább meghaladottá vált a 19. század elejétől fogva az üzemszerűen működtetett hivatal is: a hivatalviselők nem vállalkozók voltak immár, akik azért fektették be tőkéjüket valamely hivatal megvásárlásába vagy bérletébe, hogy nyereséget termeljenek; a hivatalviselők az állam alkalmazottai voltak, tehát kizárólag az állam nevében és annak költségére jártak el. A közigazgatás új ideálja ezzel egyidejűleg kizárta a hivatalviselők és a gondjaikra bízottak között túlságosan nyíltan lezajló adománycserét. A korábban szokásos ajándékok gyanúsakká váltak. Hogy konkrét példát említsünk: Franz von Gropper bajor kancellária-igazgató arany tubákos szelencét kapott ajándékba 1815-ben, nem sokkal Montgelas gróf közigazgatási reformjai után. A tubákos szelencét Waldott-Bassenheim grófnő adta át köszönetképpen azért, hogy von Gropper a férje pártjára kelt egy jogvitában. Von Gropper mármint Montgelas miniszterhez fordult felvilágosításért, hogy megtarthatja-e az állítólag kizárólag a személyes nagyrabecsülés jeleként átadott aján-

dékot. A miniszter azonban nemleges választ adott, mivel állami hivatalnok – úgymond – semmiféle ajándékot nem fogadhat el.¹³

Fontos jellemzője volt a 19. századi közigazgatásnak, hogy tendenciáját tekintve – például meredek hierarchiák kiépítésével – jelentős hatalmat és befolyást koncentrált egyes hivatalos személyek kezében. Szigorú hierarchiák jöttek létre kiváltképp a napóleoni-francia modellt követő országokban. Franciaországban és az 1861 óta egységes Olaszországban kivételes, már-már diktatórikus jogok illették meg a körzeti közigazgatás élén álló prefektusokat, akik másfelől – mint karrierhivatalnokok – a mindenkori kormánytól függő parancsvégrehajtók voltak. Úgy tűnik, jóval nagyobb önállóságot biztosítottak ezzel szemben a helyi elitekre támaszkodó közigazgatási struktúrák, például a békebírók rendszere Nagy-Britanniában vagy a járási tanácsosoké Poroszországban. Ami mármint a mikropolitikát illeti, alaposabb szemrevételezés során mégis észrevehetünk jó néhány váratlan hasonlóságot és különbséget.¹⁴

Alapjában véve a mindenkori kormány patronázsmenedzsereinek tekinthetjük mind a porosz, mind a francia, mind pedig az itáliai megyei előjárókat, jóllehet mikropolitikai feladataik az időpont és a politikai rendszer függvényében változtak. Franciaországban különösen gyakran változott az államforma a 19. század folyamán (1814/15, 1830, 1848, 1852, 1870). Az újonnan hatalomra jutottak pedig minden egyes változást követően megkövetelték a prefektusoktól az új rezsim hatalompolitikai megszilárdítását a *departement*-okban. Márpedig tartalmi meggyőzőmunka és propaganda mellett szükség volt ehhez nem kevés mikropolitikai jártasságra is. III. Napóleon második császárságában (1852–1870) a prefektusokra hárult ezen felül az a különleges feladat is, hogy kiépítsék a császár egyfajta politikai pártját a maguk körzetében. Napóleon előbb választások, majd puccs és az azt követő referendum útján jutott hatalomra. Nem állt azonban mögötte szélesebb politikai mozgalom, és végképp nem támaszkodhatott saját vidéki hálózatra. Számos prefektus menesztése és a pozíciók újbóli betöltése után Victor de Persigny császári belügyminiszter 1852-ben utasítást adott a közigazgatás vezetőinek, hogy hozzanak létre bonapartista mozgalmat, és ilyenformán kötelezzék el a helyi eliteket az új rezsim iránt. A cél elérése érdekében különféle eszközök álltak a prefektusok rendelkezésére,

különösen a parlamenti választásokat megelőzően. Kötelesek voltak például javaslatot tenni a belügyminiszternek úgynevezett hivatalos kormányjelöltekre, majd gondoskodniuk kellett arról, hogy az említett jelöltek elegendő szavazatot kapjanak. A prefektusok pedig csakugyan ki is használták széles jogkörüket: nagymértékben ők határozták meg ugyanis a falvak és a városok költségvetését, és őket illette meg a polgármesterek kinevezésének joga is. Így aztán multiplikátorokként mindenütt rendelkezésükre álltak a helyi előljárók, továbbá a tanítók és egyéb állami hivatalnokok – persze nem minden ellenszolgáltatás nélkül. Az 1863-as választásokat megelőzően a Corrèze megyében fekvő Beaumont városának polgármestere például csak azt követően indította meg a kormányjelölt melletti kampányt, hogy konkrét összegre kapott ígéretet a városi költségvetés számára.¹⁵

A második császárság prefektusai egy olyan mikropolitikai kizorítódsdi kellős közepében találták magukat, amelyet akár modernizációs konfliktusként is értelmezhetünk. Feladatuk az volt, hogy patrónusokként lépjenek a tősgyökeres helyi notabilitások helyébe, ezzel is erősítve a központi kormányzat politikai befolyását. A régi hatalmasságokkal tudatos konkurenciaharcot vívva a prefektusok új formáit alakították ki a jótékonykodásnak, főként – például szövetkezetek és államilag támogatott egyletek formájában – az alsóbb néprétegek körében.¹⁶ Párizsban lázas gondolkodás folyt arról, miképpen lehetne a leg hatékonyabban kizorítani a régi helyi eliteket. Persigny, az egykori belügyminiszter 1866-ban azzal a javaslattal állt elő a császárhoz intézett egyik bizalmas memorandumában, hogy a prefektusok használják ki következetesebben a „kormánypatronázs” hatalmas erőforrásait a kormány érdekében. Persigny kerekén 80 ezer olyan posztról tett említést, amelynek betöltése Franciaországban a kormány és a közigazgatás hatáskörébe tartozott. Annak érdekében azonban, jelentette ki Persigny, hogy a kormány megerősödjön a hagyományos elitekkel szemben, feltétlenül a prefektusokra kellene bízni az említett erőforrások elosztását. Az egykori belügyminiszter kiváltképp veszélyesnek tartotta azt a gyakorlatot, hogy a jó párizsi kapcsolatokkal rendelkező vidéki notabilitások személyesen járnak el a minisztériumokban klienseik előnyben részesítése érdekében. Ez a gyakorlat ugyanis – úgymond – erősíti az ellenzékét, és gyöngíti a kormányzatot, mivel a patronázsért járó köszö-

net ilyenformán az említett notabilitásokat, nem pedig a voltaképpeni jótevőt, a császári kormányzatot illeti meg, márpedig ez nyilvánvaló ellentmondásban áll a közérdekkel. Persigny a kormánypatronázs ellenőrizhetőbbé és hatékonyabbá tételét sürgette tehát; jóllehet informális eszközről volt szó, igyekezett ezt is a bürokratikus állam kiépítésének szolgálatába állítani.¹⁷

Nagyban hasonlított a fent leírtakhoz az olasz prefektusok működése az 1860-as évektől egészen az I. világháborúig. Nekik ugyancsak a feladataik közé tartozott az, hogy gondoskodjanak a kormányhoz lojális többségről a képviselőházi választások alkalmával. Ennek érdekében az olasz prefektusok is befolyást gyakoroltak a helyi hivatalviselőkre, és választási ajándékokra tettek ígéretet. Poroszországban az 1848-as alkotmány bevezetése óta ugyancsak a járási tanácsosok feladatai közé tartozott a képviselőházi választások befolyásolása. Ezt egyrészt retorziókkal fenyegetőzve tették, másrészt különféle szívességeket ígértek a polgároknak az adókedvezményektől kezdve a nyugdíjkérelmek pozitív elbírálásán keresztül egészen az állami finanszírozású nagyberuházások – például középületek vagy vasútvonalak – megvalósításáig, illetve bizonyos hatóságok helybe telepítéséig. Az érintettek Poroszországban is egyfajta csereüzletnek tekintették a szavazást, legalábbis az I. világháború előestéjéig.¹⁸

A gyakorlatban egyaránt közvetítői feladatot láttak el az olasz és a francia prefektusok, valamint a porosz járási tanácsosok és a brit békebírók: ők közvetítettek ugyanis egyfelől a mindenkori helyi elitek érdekei, másfelől az állami érdekek és erőforrások között. Még Franciaországban is kénytelenek voltak a prefektusok időről időre szívességeket tenni a helyi eliteknek, amint az már az intézmény korai időszakában, Bonaparte Napóleon alatt megmutatkozott. A prefektusok nagy sikere és hatalmuk bizonyítéka gyanánt könyvelték el az általános hadkötelezettség elfogadtatását. Alaposabb szemrevételezés után kiderül azonban, hogy ez a bizonyos hatalom nem kizárólag „felülről” eredt, hanem sokszor helyi megállapodásokon nyugodott. Az általános hadkötelezettséget például elsősorban az alsóbb néprétegekkel sikerült elfogadtatniuk a prefektusoknak, a felsőbb rétegekkel ellenben szinte alig. Rouenben például létrejött egy olyan, katonatisztekéből és közigazgatási hivatalnokokból álló hálózat, amely különféle manipulációkkal

és megvesztegetéssel lehetővé tette a jómódú fiatalemberek számára, hogy kibújjanak a katonai szolgálat alól. A prefektus pedig megtűrte, sőt talán még támogatta is az említett hálózatot, így biztosítva magának a régió honoráciorainak személyes jóindulatát. A *departement*-ok közigazgatási vezetői pedig csakugyan rá voltak utalva arra, hogy jó együttműködést alakítsanak ki körzetük felsőbb társadalmi rétegeivel, ebből a körből verbuválták ugyanis saját munkatársaikat, de egyébként is alapvető fontosságú volt, hogy válsághelyzetekben élvezzék a támogatásukat. A roueni kereskedők közreműködése nélkül aligha tudott volna például a prefektus éhínség esetén gondoskodni a zavargások elkerüléséhez feltétlenül szükséges élelmiszerterménységről. Az említett roueni hálózat megtűrése tehát nem valamiféle általános, a korai bürokráciára jellemző hanyagság eredménye volt, hanem tudatosan és célszerűen alkalmazott mikropolitikai eszköz.¹⁹

Mindeddig az a benyomás támadhatott az olvasóban, hogy csakis a felsőbb néprétegeket kötötte össze egymással a közigazgatásban alkalmazott mikropolitika. Ez azonban a 19. század utolsó harmadában, a közellátást szolgáló igazgatási apparátusok kiépülésével megváltozott. Ebbe a körbe tartozik egyrészt a szociálpolitika hatalmas területe, sok helyütt eleinte az öregségi és a keresőképtelenség esetén járó ellátás formájában, továbbá a művelődés és az iskoláztatás. Közkönyvtárak, múzeumok és színházak jöttek létre annak eredményeképpen, hogy a közilletékességi körébe került a kultúra. És főleg kommunális szinten járultak mindehhez további közellátási feladatok: mindenekelőtt a technikai infrastruktúra kiépítése, például a víz- és az energiaellátás, az utak és a tömegközlekedés, valamint a posta és a telekommunikáció.

A közellátást szolgáló igazgatási apparátus mikropolitikai erőforrásokat teremtett, mégpedig kétféle értelemben is. Egyrészt bekerülhettek a mikropolitikai adománycserébe maguk az új közszolgáltatások, másrészt fontos mikropolitikai fizetőeszközt jelentettek az újonnan felállított igazgatási apparátusokban létesített posztok is. Világosan megmutatta ezt már az ír nacionalisták, illetve az Adenauer-fivérek példája. Így tehát továbbra is mikropolitikai aktivitások forgószínpada maradt a közigazgatás.

Az 1870-es évektől kezdve a gyorsan és jelentős mértékben növekvő erőforrások felett diszponáló patrónusok szerepében találták magukat

a porosz járási tanácsosok. Mindenekelőtt falusias környezetben tekinthették magukat teljes joggal a technikai és társadalmi haladás letéteményeseinek: ők finanszírozták az utak és helyi vasútvonalak kiépítését, az addig paragon heverő földek megművelését, sőt 1900 után a villamosítást is. Ők gondoskodtak továbbá arról is, hogy például könyvtárak, kórházak, fogházak, mezőgazdasági iskolák és tenyésztőállomások létesüljenek. Felügyelőbizottsági posztokat töltöttek be a vasúttársaságoknál, a takarékpénztáraknál, a meliorációs társaságokban, a kórházakban és egyéb hasonló szervezetekben. Az 1880-as években, amikor az állam hozzáférhetővé tette a balesetbiztosítás intézményét a mezőgazdaságban dolgozók számára, a járási tanácsosok látták el az ehhez kapcsolódó adminisztratív teendőket. Mindez pedig jelentős többleterőforrásokat biztosított számukra ahhoz, hogy megnyerjék maguknak az alsóbb néprétegeket. Az említett intézményeket ráadásul jóformán senki nem vitatta, mivel többségük szélesebb népességcsoportok javát szolgálta.²⁰

Az 1890-es évek vége óta az olasz prefektusokat is arra használta fel Giovanni Giolitti miniszterelnök, hogy szociálpolitikai intézkedésekkel integrálják a politikai rendszerbe a munkás- és parasztmozgalmat. Ezek a kiszámíthatatlan népmozgalmak Európa-szerte komoly gondot okoztak a hatalmon lévő polgárságnak. Giolitti elődei még üldözéssel és rendőrségi elnyomással igyekeztek megoldani a problémát. Az új kormány azonban utasítást adott a prefektusoknak, hogy konkrét szociálpolitikai intézkedésekkel nyerjék meg maguknak a helyi munkásvezéreket. Az említett intézkedések mögött nem állt ugyan átfogó program, vagyis nem képezték részét valamiféle gyökeres szociális reformnak, sok helyütt mégis megváltozott a politikai hangulat, mivel nyilvánvalóvá vált, hogy a felsőbbség komolyan veszi a munkásság követeléseit, és mivel a cselekvő személyek egyfajta adománycsere résztvevőivé váltak.²¹

Merőben másképp festett a helyzet Nagy-Britanniában, ahol a községi közigazgatások nagymértékben függetlenek voltak az államtól. Igaz, hogy 1835 óta országszerte egységes politikai felépítéssel működtek a városok, és mindenütt a választott *city council* képezte a legfőbb instanciát, azonban a gázművek irányítása, a kommunális lakásépítés vagy a szociális kiadások kezelése a széles körű autonómiával felruházott illetékes „szakbizottságok” kezében összpontosult, amelyek

a nyilvánosság kizárásával, zárt ülések keretében végezték munkájukat. Az említett bizottságok hangadói eleinte térítésmentesen dolgozó helyi politikusok voltak. Idővel azonban nagymértékben megszaporodtak a feladatok: csak az 1880-as évek közepétől az I. világháborúig megnégyesződött a brit városok igazgatásával kapcsolatos feladattömeg. Hogy megbirkózzanak a feladatok özönével, a brit városok egyre több szakembert alkalmaztak. Míg tehát az első évtizedekben a bizottságok politikai elnökei (*chairmen*) játszották a főszerepet, most már az úgynevezett „állandó hivatalos személyek” (*permanent officials*) ültek a helyi közellátást biztosító apparátus vezérőrpultjánál. Azzal pedig, hogy a hatalom egyre inkább ezeknek a szakhivatalnokoknak a kezében összpontosult, megváltoztak a kedvezményezés struktúrái is: a kedvezményezettek egyre gyakrabban „kívülről” érkeztek, és rendszerint nem álltak többé szoros személyes kapcsolatban a döntéshozókkal. Ilyenformán pedig a kenőpénz lépett a tartós összefonódások helyébe a városi hivatalnokok befolyásolásának legfőbb eszközeként.²²

Idővel kiépítették azonban a maguk saját hálózatát az említett szakemberek is, hálózatuk alapját pedig gyakorta a közösen elvégzett tanulmányok képezték. A nagyobb városok egészségügyi hivatalnokai például úgyszólván kivétel nélkül Edinburgh-ban, Glasgow-ban vagy Londonban végezték egyetemi tanulmányaikat, és tudományos társaságaik révén továbbra is kapcsolatban álltak egymással. Az efféle hálózatok pedig tartalmi értelemben is konkrét hatással voltak a bennük részt vevő szakemberek munkájára: jóllehet az egészségpolitikában nem léteztek nemzeti struktúrák avagy irányelvek, mégis szinte kivétel nélkül azonos alapelvekhez igazodtak az említett szakemberek, a gyakorlatban megteremtve ilyenformán az egészségpolitika országos konvergenciáját. Ez a konvergencia azonban nem valamiféle közigazgatási hierarchia révén, nem „utasításos rendszerben”, hanem kizárólag a szakemberek professzionális hálózatának hatásaképpen jött létre.

Hasonló példákat nem csupán a brit egészségügyi hivatalnokok esetében találhatunk. A történettudományi kutatás az elmúlt esztendőknél egyre nagyobb figyelmet szentelt a szakértői hálózatoknak. Franciaországban például a mérnökök alkottak ilyen hálózatot: az állam és a gazdaság szolgálatában álló majdani műszaki szakemberek az École

des Ponts et Chaussées hallgatóiként kerültek kapcsolatba egymással. Nagyjából a 20. század elejétől fogva egyre nagyobb jelentőségre tettek szert továbbá a nemzetközi hálózatok, például a közlekedési és infrastruktúra-szakértőké. Az említett hálózat ugyanis már jóval a politikai egyesítés megkezdése előtt megindította Európa technikai integrációját. A 19. és a korai 20. század korrupciókritikája érdekes módon szinte egyáltalán nem tematizálta a szakértők és a mérnökök hálózatait. Úgy tűnik, csupán az 1970-es évek technikakritikai fordulata ültette el az őket illető bizalmatlanságot a nyilvánosságban.²³

Hogy röviden összefoglaljuk az eddig elmondottakat: A közigazgatás bürokratizálódása a legkevésbé sem jelentette a mikropolitika végét. Ehelyett éppenséggel új mikropolitikai jelenségeket hívott létre a modern közigazgatás, nem utolsósorban bizonyára azért, mert a kormányok nem csupán bürokratikus, hanem politikai befolyást is igyekeztek szerezni a lakosság felett. Ilyenformán pedig a patrónus új típusa lépett színre a karrierhivatalnok személyében, aki többek között a mikropolitika fegyvereivel vívta meg harcát a helyi főhatalomért. Legkésőbb a közellátást szolgáló hivatali apparátusnak a századfordulón végbe ment kiépítésével pedig immár a társadalom közép- és alsó rétegeire is kiterjedt a mikropolitika. Ez azonban nem az egyetlen példa a társadalmi értelemben véve lefelé terjeszkedő mikropolitikára, amelynek legfőbb előmozdítói a politikai választások voltak.

A PARLAMENTI VÁLASZTÁS MINT KIHÍVÁS

Röviddel az 1880-as választások előtt nehezen félreérthető levelet írt egy lelkész Mid-Surrey-ből választóközszete konzervatív alsóházi képviselőjének. A levélben az állt, hogy a képviselő szíveskedjék az egyházi alapnak szánt adományainak összegét megemlíteni, és adományozzon legalább akkora összeget, mint a liberális ellenjelölt, máskülönben veszélybe kerülhet az újráválasztása. A levélíró a következő indoklást fűzte követeléséhez: Az egyházközség legjobb barátja az, aki legtöbbet áldoz annak érdekében, hogy az Isten háza megszabaduljon adósságaitól. „Bennünket nem érdekel a politika. Alig látunk némi különbséget a konzervatívok és a liberálisok között. Annál jobban érdekel viszont

bennünket az a hely, ahol az istentiszteleteket tartjuk.” Továbbá: „Az a legjobb barátunk, [...] akitől a legtöbb segítséget kapjuk, éppen ezért rá is fogunk szavazni.”²⁴

Jól példázza a fenti idézet, hogyan viszonyult a szavazásra jogosultak többsége a 19. századi politikai választásokhoz: a választások eredménye rendszerint egyes konkrét ügyektől függött. A választók számos esetben konkrét ellenszolgáltatást vártak cserébe a szavazatukért, jól lehet ez a magatartás a legkevésbé sem felelt meg a politika ideáljának, aszerint ugyanis kizárólag az állam elvont egészére lehettek volna tekintettel a szavazók. Így aztán a választók és a választási küzdelmekben részt vevők cselekedetei rendszeresen okot szolgáltatottak a korrupciókritikára a 19. és a korai 20. század folyamán.

A 19. században a könyvünkben tárgyalt valamennyi országban megkezdte munkáját a nemzeti parlament, amely több helyütt regionális parlamentekkel egészült ki. Az egyes nemzeti parlamentek meglehetősen eltérő jogosítványokkal bírtak – a francia harmadik köztársaságban például 1870-től fogva a képviselőház bizalmától függött a kormány. Vagyis a kormány lemondott, ha bármely szavazás alkalmával – még ha valamiféle másodrendű részletkérdésről volt is szó – nem volt képes biztosítani a többséget. Hasonló volt a helyzet Olaszország liberális időszakában, 1861 és 1922 között. A Német Birodalom kormánya ezzel szemben kevésbé függött a népképviselői országgyűléstől, ugyanis a császár bizalmára támaszkodott. Ennek ellenére Németországban is jóformán lehetetlenség volt tartósan a parlamenti többség ellenében kormányozni. Általánosságban véve a következő trend bontakozik ki előttünk a korai 19. századtól a korai 20. századig: a népképviselő jelentősége megállíthatatlanul nőtt, mégpedig mind alkotmányos szerepét tekintve, mind a mikropolitika tereként. Világosan megmutatkozott ez már a választási küzdelmek során is.

A 19. század első felében restriktív, rendszerint az egyén jövedelmétől függő (cenzusos) választójog volt érvényben Európában. Így eleinte csak a vagyonos polgárok kisebb csoportjai vehettek részt a választásokon. Szélsőségesen szigorú megkötések voltak érvényben bizonyos államokban, például Itáliában. Az Alpok és Szicília között az 1865-ös választójogi törvény értelmében mindössze a lakosság két százaléka járulhatott az urnákhoz. Az 1830-as és az 1850-es évek között Spanyol-

országban 2-5 százalékra rúgott a választásra jogosultak aránya, ami mindössze 260-700 ezer főt jelent.²⁵

A 19. század közepétől fogva azonban egyre erőteljesebben érvényre jutott az általános választójog követelése: Franciaországban 1848 óta minden felnőtt férfi választójoggal rendelkezett. Az 1871-ben megalapított Német Birodalom országgyűlését (Reichstag) kezdettől fogva a felnőtt férfi lakosság összessége választotta, akárcsak 1867 óta már az Északnémet Szövetség népképviselőit, és 1890 óta a spanyol parlament alsóházát (Cortes). Olaszországban 1912-ben kapta meg a választójogot minden harminc esztendősnél idősebb férfi, majd 1918-ban 21 évre csökkent a választói korhatár. Nagy-Britannia a megfontolt modernizálás hagyományának megfelelően lépésről lépésre bővítette az alsóházi választásokon való részvétel jogát. Az első, 1832-ben bevezetett választójogi reformot megelőzően a lakosoknak kerekén három százaléka rendelkezett választójoggal. A több lépésben bevezetett reformok eredményeképpen 1886-ban már a lakosoknak mintegy 15, vagyis a felnőtt férfilakoságnak kerekén 62 százaléka vehetett részt az alsóházi választásokon.²⁶ A nők választójoga ezzel szemben meglepően kései vívmány: a Weimari Köztársaságban 1919-ben kaptak választójogot a nők, Nagy-Britanniában bizonyos esetekben 1918-ban, korlátozás nélkül azonban csak 1928-ban. A spanyol második köztársaság alkotmánya 1931-ben ruházta fel választójoggal a nőket, az olasz és a francia nők azonban csak a II. világháború vége (1944, illetve 1946) óta vehetnek részt a választásokon.

A parlamenti választásokon egészen a 19. század végéig nyílt vagy félig nyílt szavazást tartottak: vagy mindenki számára látható módon – nemegyszer akár csoportosan –, vagy a magukkal hozott (a jelöltek által előzőleg rendelkezésükre bocsátott) szavazócédulákon adták le szavazatukat a választók. Mivel a hivatalos, semleges szavazócédulák ismeretlenek voltak, nem volt nehéz ellenőrizni, hogy ki kire szavazott. A nyílt szavazás azon a felfogáson alapult, hogy a szavazásra jogosult köteles számot adni döntéséről a közösségnek, kiváltképp a választásra nem jogosultak csoportjának. A 19. század vége felé azután a vizsgált országok többségében a választási aktus individualizálódása irányába tolódott el a választási kultúra, és ezzel egyidejűleg érvénybe lépett az a felfogás, hogy a választóknak családi, klienteláris vagy hagyományos

kötődéseiktől függetlenül kell meghozniuk döntésüket. A brit képviselők hosszas viták után, az 1872-es *Ballot Act*tel bevezették a titkos szavazást. Olaszország az 1880-as években, Németország, Finnország és Dánia a 20. század elején vezette be a titkos szavazást. Franciaországban 1913-tól előírták a választási borítékok és a választófülkék használatát, majd 1918-ban bevezették a hivatalos szavazócédulákat.²⁷

A választójogban bekövetkezett, fent említett változások alapvető jelentőséggel bírtak a mikropolitika történetére nézve. Minél inkább átfogta ugyanis a társadalmat a választójog, annál szélesebb társadalmi rétegre terjedt ki a mikropolitika. A dúsgazdag nagyválasztók szűk körétől a tömegesen az urnákhoz tóduló széles néprétegekig vezető úton szükségképpen muszáj volt megváltozniuk a mikropolitika formáinak is. Nagyjából 1900, vagyis a modern tömegpártok kialakulása előtt a jelöltek rendszerint önálló személyiségekként vettek részt a választási küzdelemben. Többnyire elkötelezték ugyan magukat valamelyik politikai irányzat mellett – mint konzervatívok, liberálisok vagy éppen radikálisok –, a választók bizalma azonban alapvetően a személyükből, nem pedig a „politikai családjuk”-ból fakadt. A jelöltek célja pedig ennek megfelelően az volt, hogy személyiségük által kössék magukhoz a választókat. Mindez megváltozott a jól szervezett, bizonyos jól körülhatárolható társadalmi miliókben gyökerező pártok fellépésével. Az említett változások előmozdítói gyakorta a szocialista pártok voltak, Németországban például a Szociáldemokrata Párt, amely főként 1890, vagyis a szocialista-törvény hatályvesztése után tett szert széles népszerűsége. Ugyanez áll a francia SFIO-ra (Section française de l'Internationale ouvrière) nagyjából 1905-től fogva. A tömegpártok lépésről lépésre megváltoztatták a választási befolyásolás játékszabályait. Egyfelől politikai érveket állítottak kampányuk középpontjába, másfelől újjászervezték mikropolitikai tevékenységüket: nem annyira egyes választási eredményekre igyekeztek hatást gyakorolni, hanem inkább arra törekedtek, hogy hosszú távon magukhoz kössék az általuk megszólított miliót.

Az általános választójog bevezetésétől a tömegpártok végleges kialakulásáig tartó időszakra esik a mikropolitikai eszközökkel befolyásolt választási kampányok aranykora. A választási csalásokkal és az eredmények meghamisításával itt nem foglalkozunk. Nem tárgyalom a kényszerítést, az erőszakot és a választókra gyakorolt nyomást sem, jóllehet

rendszerint ezek képezték a mikropolitikai csábítás rendszerének fonákját. Ezúttal csakis a mikropolitika befolyása érdekel bennünket. Alapvetően eltérő vélekedésekkel találkozhatunk a szakirodalomban azt illetően, hogy hány képviselő is köszönhetette sikerét tulajdonképpen a mikropolitikának. A kérdés pontos megválaszolása egyébként majdhogynem lehetetlen, mivel rendszerint egyszerre több ok játszott szerepet az egyes választási eredményekben. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül például azt a körülményt, hogy társadalmi autoritásuknál fogva kiváltképp vidéki környezetben még hosszú ideig nagy hatást gyakoroltak a választásokra a hagyományos felsőbbbségek. De számos választó városi munkásmilióban is a környezet erős befolyása alatt hozta meg a maga döntését. A szavazói döntést gyakorta a helyben uralkodó társadalmi, kulturális és családi körülmények motiválták.²⁸ A brit alsóházi választásokon például még az I. világháború kitörését közvetlenül megelőző időkben is egyetlen jelölt indult csupán a választókerzetek kerekén egynegyedében – márpedig ez a hagyományosan szilárd többség biztos jele.²⁹

A szavazatok készpénzért való megvásárlása vélhetőleg ritkaságszámba ment, és alighanem Nagy-Britanniában volt a legerterjedtebb, legalábbis erre utal a problémával kapcsolatban indított számos parlamenti vizsgálat főként a reformok bevezetésétől, vagyis az 1832-től 1883-ig tartó időszakban. Számos választó úgy vélte, hogy joga van szavazatát a legtöbbet kínáló jelöltnek eladni. A választási aktus részben erősen ökonomiai színezetet nyert, és amint az alábbi példa is világosan mutatja, megesett, hogy bizonyos választók a szó szoros értelmében kereskedtek a szavazatukkal. 1833-ban az írországi Newry egyik választójának a következő kérdést tette fel a parlamenti vizsgálóbizottság: „Ön becsületes ember; és 10 fontért eladta a szavazatát, de 30-at jobb szeretett volna kapni érte?” – „Természetesen.”³⁰ Hosszabb távú kötődésekről az ilyen üzleti jellegű kapcsolatok esetében aligha lehetett szó, vagyis a legtöbbet ígérő jelölt minden további nélkül megszerezhetette az „eladók” szavazatait. Az efféle szavazatvásárlás azonban – amint a korrupciós vádak kivizsgálására rendszeresen felállított alsóházi vizsgálóbizottságok jelentései is bizonyítják – tetemes költségekkel járt. A kerekén 600 választásra jogosultat felvonultató St. Albans város választókerzetében például legalább 38 ezer font kenőpénzt osztottak

szét 1832 és 1850 között. Hullban az 1852-es választások alkalmával vélhetőleg 9200 fontért vásárolták meg a jelöltek a szavazatok egy-harmadát.³¹

Az efféle szavazatvásárlás mindazonáltal nem volt általánosnak mondható; Nagy-Britanniában főként városi választóközetekben került rá sor. Jóval elterjedtebbek voltak viszont a közvetett szavazatvásárlási technikák. Emezek hasonlóak voltak Nagy-Britanniában, Franciaországban, Olaszországban és Spanyolországban. Közkedveltek voltak a különféle ünnepi rendezvények és lakomák – Nagy-Britanniában *treating*nek nevezték őket –, amelyek a választók pozitív hangulatát voltak hivatva biztosítani a választáshoz közel eső napokban. A jelöltek kibéreltek egy-egy vendéglőt vagy csapszéket, és ingyen étellel-itallal, illetve zenével és egyéb szórakoztató rendezvényekkel vendégelték meg a választókat. Gyakran megesett az is, hogy lakhelyükről a választóhelyiségbe szállították vagy kísérték a szavazásra jogosultakat. Számos európai országban mindez népünnepélyi jelleget kölcsönzött a választásoknak a 19. század közepe táján.³²

Nehéz volna megállapítani, hogy a választók csakugyan eladták-e a szavazatukat egy-egy sörért, amint a korrupció kritikussai szélteben-hosszában panaszolták. A *treating* alighanem többnyire egyszerűen hozzátartozott ahhoz, amit a választók udvariassági gesztus gyanánt elvártak választókerületük jelöltjétől, illetve a támogatóitól. Az ünnepi rendezvények funkciója elsősorban az volt, hogy megszilárdítsák a már létező szimpátiákat, és mozgósítsák a választókat. Emellett szól, hogy gyakran olyan jelöltek is rendeztek *treatinget*, akik erre látszólag egyáltalán nem lettek volna rászorulva.³³ Ugyanez áll azokra porosz járási tanácsosokra, akik nemegyszer az állam költségére változtatták eszemizommá a választásokat. Szokás volt továbbá apróbb figyelmességekkel megtisztelni a választókat. A kelet-poroszországi és mazúriai lótenyésztési egyesület elnöke, Frentzel-Norutschatschen földbirtokos például nyilvánvalóan párthívei (a haladáspártiak) érdekében használta ki a hivatalából fakadó lehetőségeket a 19. század harmadik negyedében: nevezetesen – legalábbis az elnök ellenfeleinek állítása szerint – mindig párthívei nyerték az évente megrendezett lómustrák kitüntetésait.³⁴

Egyéb módszerekkel is lehetséges volt azonban egy-egy jelölthöz, illetve a pártjához kötni a potenciális választókat, valamint és elsősor-

ban a helyi multiplikátorokat: mégpedig állások révén. Európa-szerte helyi bizottságok készítettek elő a választásokat, és ezekre a bizottságokra hárult a nyilvános kampányrendezvények megszervezése, a plakátok és egyéb választási hirdetmények elkészítése, valamint a szavazócédlák kiosztása. Az említett bizottságokban való részvételért a 19. század elején nem járt még díjazás, a század közepétől azonban – legkorábban bizonyára Nagy-Britanniában és Franciaországban – a bizottságok professzionalizálódtak. A választási segítők számára a választásokat megelőző és követő időszakra fizetett állásokat írtak ki, amelyek részben csakugyan munkával jártak, részben viszont a színekúrák mintájára működtek, vagyis egyáltalán nem jártak feladatokkal. Az ilyen állások mármost tartósabban az adott jelölthöz kötötték az alsóbb- és a középosztálybeli választókat, már csak azért is, mert a foglalkoztatottak reménykedhettek abban, hogy a következő választás alkalmával ismét számítanak rájuk.

A választók jelentős része mindazonáltal tartós mikropolitikai elköltelezettséget várt el a képviselőjétől a választások közötti időszakban is. Ebbe az irányba mutattak a surrey-i egyházközség fent már idézett elképzelései: itt a helyi patrónus szerepében találták magukat a parlamenti képviselők. Nem csupán azt várták el tőlük, hogy képviseljék a kormánnyal szemben választókerületük érdekeit, és előmozdítsák választóik személyes ügyeit, hanem rájuk hárult a választókerület jótevőjének szerepe is: tagjai vagy támogatói voltak a különféle egyesületeknek, egyházközségeknek, árvaházaknak, jótékonyági társaságoknak, sportegyesületeknek – ezt nevezték a britek összefoglalóan *nursing*nek.

Mivel a választási kampányok, illetve manipulációk költségei jelentősen megnövekedtek, esetenként nagyiparosok léptek fel képviselőjelöltekként. Nekik ugyanis a szükséges pénzüsszegek mellett rendelkezésükre álltak a kedvezményben részesítés egyéb sajátos eszközei is. Charles Russell, a Great Western Railway nevű brit vasúttársaság főnöke nem csupán szavazatokat vásárolt Readingben az 1841-es választási kampány során, hanem ezen felül munkát is ígért választóinak saját vállalatánál. Más vasúti vállalkozók – köztük George Hudson – ígéretet tettek arra, hogy jelentős befektetéseket eszközölnek választókerületükben. Charles Laffitte francia vasúttársasági igazgatót azzal vádolta

egyik vetélytársa 1844-ben, hogy egy ígéretnek köszönheti louvier-i parlamenti mandátumát: nevezetesen hogy bekapcsolja a helységet a vasúthálózatba. Csakugyan akadtak olyan helységek, amelyek teljesen ki voltak szolgáltatva egy-egy vasúti vállalkozó vagy más nagyiparos jóindulatának, ezekben a helységekben pedig az illető vállalkozó alapvető befolyást gyakorolt a választások kimenetelére.³⁵

Munkaadói szerepükben már igen korán olyan politikai patronázst gyakoroltak a vállalkozók, amely semmilyen tekintetben nem maradt el a hagyományos notabilitásokétól. Mégis hamis az a benyomás, hogy a vidéket járva képviselői mandátumokat vásároltak maguknak a nagyiparosok. Akadtak ugyan látványos esetek, amelyek erre vallottak – mint például Maurice de Rothschild francia bankáré, aki 1923-as választási hadjárata során nyilvánvalóan egyszerűen összevásárolta magának a szükséges számú szavazatot az egyik súlyosan elszegényedett alpesi régióban –, de az ilyesmi nem mondható általánosnak. Rendszerint inkább az volt a jellemző, hogy a „kívülről” érkezett nagyiparosoknak hosszabb időre volt szükségük helyi hálózatuk kiépítéséhez és a helybeliek bizalmának elnyeréséhez, illetve ahhoz, hogy konkrét tettekkel bizonyítsák az adott helység iránti elkötelezettségüket. Akad továbbá még egy figyelemre méltó körülmény, amely alátámasztja a gazdaság és a politika között lezajlott szerepdifferenciálódásról fentebb már elmondottakat: az efféle közeledési folyamatok során ugyanis gazdasági kérdések álltak a középpontban, politikai tartalmak alig-alig kerültek szóba. Igaz ez legalábbis Franciaországra és Nagy-Britanniára a 19. század közepe táján.³⁶

A roppant összegeket felemésztő választási manipulációk története alighanem Nagy-Britannia vonatkozásában képezte a legalaposabb kutatások tárgyát.³⁷ Itt tipikus folyamatok rajzolódtak ki az idők során. Miután 1832-ben eltörölték a modernitás előtti választójogi előírásokat, országszerte egységesen szabályozták a választásokon való részvételt, a választásra jogosultak száma pedig megnövekedett. A képviselőjelölteknek és a pártoknak így egészen az 1880-as évekig tetemes mértékben megnövekedett költségekkel kellett megbirkózniuk. Az 1880-as választási kampány során mind a toryk, mind pedig a liberálisok országos átlagban kereken két fontot költöttek egy-egy szavazatra. Az említett összegeket választási hirdetések és különféle mikropolitikai aktivitások

emésztették fel. Hasonló megállapítások fogalmazódtak meg Franciaország vonatkozásában is.³⁸ Kiváltképp az említett költségnövekedés volt az, ami cselekvésre késztette a parlamentet. A választási megvesztegetések korlátozására tett több sikertelen kísérlet – többek között az 1854-es *Corrupt Practices Act*, illetve a titkos szavazás 1872-es bevezetése – után végül az 1883-ban elfogadott *Corrupt and Illegal Practices Prevention Act* vetett véget a kiadások növekedésének. Ettől fogva törvény szabta meg a képviselőjelöltek és a pártok kampánykiadásainak felső határát, ennek pedig a várakozások szerint egykettőre hatékonyan véget kellett volna vetnie a szavazatvásárlásnak. Ennek ellenére még 1900-ban is lehetséges volt 20 fontért 20 szavazatot vásárolni a Wightszigeten. Az újabb kutatások ezért inkább a választási kampányok kultúrájának megváltozására helyezik a hangsúlyt. A kampányok – többek között pénz hiányában – egyre csendesebbek lettek, különösen a *treating* szorult vissza érzékelhetően. A képviselőjelöltek jótéteményei pedig alapvetően a választások közötti időszakokra helyeződtek át, a *nursing* és a választókról való tartós „gondoskodás” váltotta fel az egyetlen alkalomhoz kötődő szolgáltatásokat. Az egyik liberális képviselő a következő velős mondatban foglalta össze a változásokat a 20. század elején: „Megvesztegetés helyett most már közérdekű felajánlásokat teszünk.” Az 1883-as reform ilyenformán nagymértékben hozzájárult a pártok intézményesüléséhez, ezek ugyanis a választások közötti időszakokban is jelen voltak a mikropolitikában.³⁹

A mikropolitikai eszközökkel támogatott választási küzdelmek a választójog kiterjesztése révén hozzájárultak ahhoz is, hogy immár egyre szélesebb néprétegek integrálódtak az elitek mikropolitikájába. A választójog kiterjesztése ugyanakkor legalábbis Nagy-Britanniában az egyes képviselőjelöltek pénzügyi teherbíró-képességének határára juttatta a rendszert, és ezzel hozzájárult a modern pártstruktúrák kialakulásához, illetve a választási megvesztegetés törvényen kívül helyezésehez. Úgy tűnik, modern és hagyományosabb formák, az adománycsere rövid és hosszabb láncolatai, készpénz és immateriális javak vegyesen játszottak szerepet a választási küzdelmekben. Az általános választójog korában az olasz nagybirtokosok részint készpénzzel csalogatták, részint elbocsátással fenyegették a választókat, és nyilvános politikai szónoklatokkal folytattak agitációt saját jelöltjeik mellett a köztereken – világo-

san megmutatja ez is, hogy a hagyományos patrónusok is megkísérelték a megváltozott körülményekhez igazítani hatalmi technikáikat.⁴⁰

Érdemes a vidéki körzetek eljáróinak az előző fejezetben tárgyalt patronázsszolgáltatásaival összefüggésben szemlélni az itt leírt hatalmi technikákat, mivel a szavazatszerzés szolgálatában álltak ezek is, am azok is. Ami itt első pillantásra talán a választópolgárok apolitikus magatartásának tűnhet – nevezetesen az, hogy konkrét mikropolitikai szolgáltatásoktól tették függővé szavazatukat –, az módszeres szemrevételezés után valójában inkább a lakosság átpolitizálódására utal. Nem kívánom azt állítani, hogy nagyobb szerepet játszott ebben az átpolitizálódásban a mikropolitika az immár jól ismert tényezőknél, például a tömegmédiумok elterjedésénél, az ideológiák diadalmene-ténél vagy a szervezettség egyre növekvő mértékénél. A választások kapcsán lezajlott adománycsere azonban az esetek többségében nem volt mentes a politikától, és igenis hozzájárult az európai társadalmak átpolitizálódásához. Gyakran hangoztatott érv az átpolitizálódásról szóló tézissel szemben, hogy az adománycsere rövid idő alatt lezajlik, és kizárólag a személyes előnyszerzés céljára szolgál. Jóllehet ez számos esetben csakugyan igaz, nem szabad figyelmen kívül hagynunk a kon-textust. A választási mikropolitika ugyanis világossá tette a választók számára, hogy képviselők, illetve közigazgatási eljáróik képesek pénzt, valamint közmegrendeléseket a mindenkori választókerületbe csator-názni, vagyis képesek megteremteni egy kedvezőbb jövő lehetőségét. Márpedig ez óhatatlanul tudatosította a választókban egyszersmind a választások politikai jelentőségét is.

A POLITIKAI KEDVEZMÉNYEZÉS RENDSZEREINEK TÜNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSA 1850 ÉS 1940 KÖZÖTT

Jóllehet jelen könyv a határokon túlmutató perspektívát helyezi elő-
térbe, nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az egyes országokban
megmutatkozó állami és társadalmi különbségek hatással voltak a mikro-
politika formáira. Ilyenformán pedig nemzeti jellegzetességei alakul-
tak ki a patronázsnak és a klientelizmusnak. Az alább következő fejezet-
ben a nemzeti korrupciós viták tárgyát képező gyakorlatokat fogom

bemutatni. Az egyes országokra jellemző patronázsszformák mindig
az adott politikai rendszert tükrözték, és pontosan olyan mértékben
fejlődtek ki, amilyen mértékben a parlamentek jelentősége megnőtt.
Egyszersmind a társadalmi viszonyokról és a hatalom regionális meg-
oszlásairól is sokat elárulnak.

A történészek alapos kutatások tárgyává tették az egyes nemzeti pat-
ronázsstílusokat, kiváltképp Spanyolország, Olaszország, Franciaor-
szág és Nagy-Britannia vonatkozásában. Csak Németországot illetően
nem léteznek egyelőre hasonlóan intenzív vizsgálatok. Határozottan
kijelenthetjük azonban, hogy Németország 1900 körül semmi esetre
sem volt a boldogok szigete a mikropolitika európai óceánjában. A mind-
eddig csekély érdeklődés oka feltehetőleg a nemzeti vitakultúra hagyo-
mányaiban rejlik. Az imént említett országokkal ellentétben ugyanis
az 1918 előtti Németországban igen visszafogott viták folytak csupán
a politikai rendszer szövetének mikropolitikai felfesléseiről, a mind-
eddig csekély kutatói érdeklődés pedig ilyenformán részben az 1900
körüli állapotok távoli visszhangja.

A következő jelenségeket fogom bemutatni az egyes országok vonat-
kozásában: a restauráció korának (1875–1923/1931) spanyol kacika-
rendszerét; a *transformismót* és a lokális kliensrendszereket a liberális
Olaszországban a nemzeti egység megteremtésétől a fasizmusig tartó
időszakban (1861–1922); a francia mérsékelt republikánusok úgyneve-
zett „liberális” vagy „radikális” patronázst a harmadik köztársaság
idején (1870–1940); valamint a brit kormánypatronázst az 1832-es refor-
moktól a két világháború közötti időszakig.

Az összes említett esetben egy-egy új vagy legalábbis megreformált,
liberális jellegű politikai rendszer beágyazásához járultak hozzá a sze-
mélyes összefonódások és kedvezményezések. A mikropolitikának
jelentékeny része volt az újszerű politikai eljárások begyakorlásában.
A klienspolitika nem egyszerűen a modernitás előtti lokális kultúra
nemkívánatos maradványa volt: igen sok érv hozható fel Jean-Louis
Briquet megítélése mellett, aki a politikai modernitás „bevezetésének
sajátos módusát” látja a kor mikropolitikájában.⁴¹ Kezdjük tehát
a sort a dél-európai patronázsszrendszerekkel, azzal a régióval, amely
mind a mai napig a megkövesedett kliensstruktúrák fellegvárának
kétes hírében áll.

A *turno pacífico* és a kacíkák Spanyolországban

Spanyolországot 1900 körül bel- és külföldön egyaránt a kacíkák zsákmányának tartották. A spanyol nyilvánosság túlnyomó része a kacíkákban a modernitás előtti államiság, az állóvíz és a politikai korrupció megtestesülését látta. A kacíkák egy-egy falu, egy-egy városnegyed vagy egy-egy régió patrónusai és politikai vezetői voltak. A kacíkák politikai funkcióját plasztikusan bemutathatjuk a *turno pacífico* példáján. *Turno pacífico*n egy sajátos rendszert értünk, amelynek keretében a spanyol politikai osztály brit típusú kormányváltásokat szimulált 1875 és az 1920-as évek eleje között. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy csak ugyan szimulációról volt szó, a parlamenti választások eredménye ugyanis soha nem volt kérdéses. A király először is kinevezte a kormányt, mégpedig mindig felváltva a két rezsimhű irányzat, a konzervatívok és a liberálisok soraiból. A kormány ezt követően kiírta a választásokat, amelyeket már-már lehetetlenség volt elveszítenie: A közigazgatásra és főként a kacíkákra támaszkodva az új kormány természetesen megnyerte a választásokat. A kacíkák ugyanis a mindenkor előzetes megállapodásnak megfelelően utasították klienseiket vagy arra, hogy a liberális, vagy pedig arra, hogy a konzervatív képviselőjelöltekre szavazzanak. Ez a politikai hatalomváltás érett, fékekkel és ellensúlyokkal biztosított rendszerének illúzióját keltette, miközben a politikai osztály valójában széles körű konszenzussal osztozott meg a posztokon és az erőforrásokon.⁴²

Habár nagyjából 1900-tól fogva új politikai áramlatok léptek színre, a rendszer a maga egészében egészen Miguel Primo de Rivera 1923-as katonai puccsáig érintetlen maradt. Ez pedig csakis akkor válik érthetővé, ha tekintetbe vesszük Spanyolország rendkívül nyugtalan politikatörténetét a század első felében, amelyben forradalmak, hatalomváltások és katonai puccsok követték egymást gyors egymásutánban, újra meg újra gyökerestől felforgatva a politikai viszonyokat. A *turno pacífico* korában a spanyolok stabil, jöllehet demokratikusnak aligha nevezhető uralmi rendszerre cserélték az erőszakot és a folytonos zavargásokat. Egészen az 1920-as évekig sikerült ilyenformán integrálni a lakosság legfontosabb csoportjait, illetve érdekeit a restaurációs rezsimbe. A kon-

zervatívok és a liberálisok nem alkottak persze a modern értelemben vett politikai pártokat, hanem sokkal inkább parlamenti képviselők klienteláris szövetségeinek voltak tekinthetők. Valódi, saját tartalmakkal fellépő ellenzéket jelentettek viszont a karlisták, továbbá 1879-től kezdve a Spanyol Szocialista Munkáspárt (PSOE), valamint az 1900 körül megjelenő és arcukat a kacíkarendszert illető korrupciós vádakra alapozó regeneracionisták, azaz megújítás-pártiak reformmozgalma (7. fejezet).

A hatalom legfőbb technikusi ebben a rendszerben az úgynevezett kacíkák voltak – a hétköznapi nyelvhasználatban elterjedt szó eredetileg egyes dél-amerikai indián törzsfőnökök elnevezése. A kacíkák képezték az alapvető fontosságú csomópontokat Spanyolország mikropolitikai rendszerében a 19. században és a 20. század elején. A kacíkák helyi hangadók és erőforrás-közvetítők voltak. Konkrétan rájuk hárult a feladat, hogy a választókerületekben győzelemre vezessék a király által már előzetesen kormányalakítással megbízott pártot. Szerepük azonban nem korlátozódott a választási küzdelem menedzselésére: a kacíkák átfogó kedvezményezési rendszerben közvetítettek az állam és a lakosság, a politikai centrum és a periféria között. Ők reprezentálták az államhatalmat, és döntő befolyással bírtak a helyi közigazgatásban, jöllehet gyakorta nem töltöttek be semmiféle hivatalos pozíciót. A kacíkákra hárult egyszersmind a helyi és regionális érdekek képviselete is – a kacíkarendszer alapját tehát a territorialitás elve képezte.⁴³ Ebben a szerepükben a francia prefektusokra és a porosz járási tanácsosokra emlékeztettek a kacíkák. Ők harcolták ki a területi közigazgatásnál, illetve a központi kormánynál a közbefektetéseket – kórházakat, iskolákat, út- és vasútépítéseket – vagy éppen az adókönnyítéseket. Végezetül pedig segítséget nyújtottak a gondjaikra bízottak egyéb ügyesbajos dolgaiban.

A kacíkák tekintélye különféle forrásokból táplálkozott – nem létezett formális kacíkahivatal, a kacíkák származása és pozíciója tehát nagy mértékben különbözött. A század közepén még számos kacika a birtokos kisnemesség soraiból származott, ami hagyományos legitimitációt biztosított számukra. Néhány esetben erőszakkal tettek szert pozíciójukra, általában véve azonban az erőforrások elosztása képezte pozíciójuk voltaképpen alapját. Minél inkább kiépült az állami ellátó-

rendszer, annál jobban professzionalizálódniuk kellett a kacikáknak. Ilyenformán pedig egyre több képzett, ambiciózus ember nőtt bele a kacikaszerpbe – például kereskedők, bankárok, iparosok, ügyvédek, jegyzők, orvosok, illetve a szabad értelmiségi foglalkozások egyéb képviselői. A kacikává válás előfeltételei erősen függtek a helyi adottságoktól: a kisebb falvakban akár a lelkipásztor vagy a patikus is betölthette a kacika pozícióját.⁴⁴

Mivel a képviselők a kacikáknak köszönhatték mandátumukat (és nemegyszer maguk is kacikák voltak), regionális érdekek piacterévé vált a parlament. A *turno pacífico* rendszere mindennek ellenére, ha csak kezdetleges formában is, a liberális értékek közvetítésére szolgált. Ez utóbbiak közé tartozott a gazdasági liberalizmus mint a restaurációs rezsím alapeszméje, de ide tartoztak a polgári értékek is. E tekintetben azonban súlyos problémával kellett szembenézniük a kacikáknak, a kacikarendszer ugyanis ellentmondásban állt az olyan alapvető liberális értékekkel, mint a szabad verseny, a polgári jogegyenlőség, a teljesítményelv és az esélyegyenlőség. Ez az alapvető ellentmondás pedig természetesen nem kerülte el a kacikarendszer kritikusainak figyelmét.⁴⁵

A régebbi kutatások bizonyítottak tekintették, hogy a kacikák alapvetően konzervatívak voltak, és a maguk javára használták ki a spanyol vidéki lakosság tanulatlanságát. Ma azonban már jóval differenciáltabb értékelésekkel találkozhatunk. Kacikák ugyanis nem csupán vidéken működtek. A kacikarendszerre emlékeztető struktúrák alakultak ki 1900 körül Észak-Spanyolország nagyvárosaiban és iparosodott régióiban is. Ennek az „ipari kacikarendszer”-nek a működése alapvető hasonlóságot mutatott ugyan a hagyományos struktúrákéval, mégis úgy tűnik, hogy az ipari kacikák máshova helyezték a hangsúlyokat, vagyis szociál- és gazdaságpolitikai kérdéseket állítottak figyelmük középpontjába. Az 1920-as évek elején kacikarendszert épített ki az Aragónia nevű ország részben a gyantagyáros Calixto Rodríguez García. A rendszer újdonsága abban állt, hogy García lobbicsoportokra, többek között az Unión Resinera Española nevű gazdasági szövetségre támaszkodott.⁴⁶ Egyre gyakrabban töltötték be nagyvállalatok, illetve a menedzsereik a kacikák szerepét, például a Rio Tinto nevű brit bányavállalat esetében, amely az azonos nevű andalúziai rézlelőhelyek kitermelésével foglalkozott.⁴⁷

Az uralom új formáit alakították ki a kacikák a nagyvárosokban is. A kutatás hagyományosan abból indult ki, hogy politikailag demobilizáló hatású volt a kacikarendszer, az újabb kutatások azonban megváltoztatták az említett vélekedést. A városi és ipari kacikák ugyanis nem rettentek vissza attól, hogy kivigyék az utcára vagy egyéb módon politikailag aktiválják híveiket. Jól példázza ezt a valladolidi kacikahálózat, amely a századfordulótól az 1920-as évekig élte virágkorát. Az említett hálózat ereje a helyi közigazgatásban dolgozók egész sorának szoros összefonódásából fakadt, illetve abból, hogy a hálózat tagjai képesek voltak a lakosság bizonyos csoportjait például esti iskolák formájában közös megmozdulásokra bírni.⁴⁸ Az, hogy az efféle csoportok elkötelezett híveinek száma az ipari központokban gyors növekedésnek indult, idővel egymással vetélkedő kacikacsoportok kialakulását vonta maga után, a vetélkedés és a politikai alternatívák megjelenése viszont természetesen aláasta a territorialitás elvét.

A kacikarendszer nem tekinthető tehát társadalmi értelemben véve kizárólag konzervatívnak. Az újabb kutatások megerősítik, hogy a kacikák csakugyan képesek voltak kollektív társadalmi érdekek közvetítésére, még ha rendszerint regionális és egyéni különérdekekkel elegyítve is.⁴⁹ Világosan megfigyelhető volt ez például Asztúria tartományban, ahol egészen a 20. század második évtizedéig Marqués de Pidal konzervatív kacikarendszere játszotta a domináns szerepet. Marqués de Pidal rendszerét azonban megfosztották hatalmától, és Melquíades Álvarez modernebb struktúrája lépett a helyébe. Álvarez hatékonyan képviselte Madridban az asztúriai bányászat és ipar gazdasági érdekeit (gazdasági protekcionizmus, iskolák létesítése, út- és vasútépítés).⁵⁰ Az efféle súlypontokat tekintetbe véve a modern lobbitevékenységhez közeledett a kacikarendszer, ez azonban lassanként az egész politikai rendszert destabilizálta, mivel annak lényege éppen a nyílt verseny korlátozásában állt. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül az egyes régiók viszonyaiban mutatkozó alapvető különbségeket sem. Spanyolország déli vidékein a hagyományos struktúrák maradtak az uralkodók, az ország északi részének kacikái ellenben nyitottan reagáltak a megváltozott helyzetre.⁵¹

Olaszország a *transformismo* uralma alatt

Olaszországban is évtizedeken át működött a politikai patronáznak egy olyan rendszere, amely hozzájárult a mindenkori kormánytöbbségek stabilizálásához, illetve az új nemzeti államnak az egyes provinciákban való beágyazásához – ráadásul gyakorta a spanyolországi viszonyokhoz hasonlítják a szóban forgó rendszert.⁵²

Itália 1861-ben lezajlott nemzeti egyesítése alapján véve Észak-Itália projektje volt: katonailag Giuseppe Garibaldi csapatainak sikerei tették lehetővé, a szervezőmunkát a Piemonti Királyság végezte el Camillo Cavour miniszter irányításával, az egyesülés szimbólumává pedig a Savoyai királyi ház vált. A nemzetállam legitimációs problémákkal küzdött a déli területeken egészen a 20. századig, sőt ugyanilyen problémákkal kell szembenéznie talán még napjainkban is. Az említett problémák nem csupán abból fakadtak, hogy az észak-itáliai elitek az egész országra kiterjesztették a maguk franciás iskolázottságú államfelfogását, hanem az északi és déli országrészek társadalmi és gazdasági viszonyaiban mutatkozó alapvető különbségekből is. Északon a 19. század folyamán tért hódított az ipar: Milánó, Torino és Genova háromszögében a világ technológiai élvonalához tartozó, modern gépgyártás jött létre 1900 után. Ezzel egyidejűleg robbanásszerű fejlődésen mentek keresztül az északi városok, amelyekben nemsokára gyári munkások határozták meg az utcaképet. A déli országrészekben ezzel szemben továbbra is a mezőgazdaság dominált, és sok helyütt még mindig – mind pénzügyi, mind kulturális, mind pedig politikai téren – meghatározó szerepet játszottak a nagybirtokosok.

Miközben napnál világosabbak voltak tehát a különbségek, a politikusok nekiláttak a közös állam felépítésének, amelynek során Spanyolországhoz hasonlóan itt is a parlament vált a mikropolitikai érdekegyenlítés centrumává. Az olasz politika azonban a *turno pacifico*tól eltérően nem szimulált hatalomváltásokat. Jóllehet a kormányfők gyors egymásutánban váltották egymást, mégis évtizedeken át valamennyien egytől egyig ugyanazoknak a polgári-liberális öröknek a reprezentánsai voltak. Jellemző, hogy újra meg újra bekerültek a kormányba a sikeres politikusok. Ezek az alapján véve módfelett stabil hatalmi viszonyok

a mikropolitikai óvintézkedéseknek, jelesül az úgynevezett *transformismo*nak voltak köszönhetőek.

Agostino Depretis baloldali liberális politikus és miniszterelnök volt az, aki 1876-ban elsőként *transformismo*nak nevezte azt a folyamatot, amelynek során az ellenzékieket módszeresen a kormány híveivé „változtatták át” – korabeli fogalomról van szó tehát, amelyet hamarosan szélteben-hosszában használni kezdtek a politikai kommentátorok.⁵³ A *transformismo* fogalma szűkebb értelemben véve a parlamenten, főként a képviselőházon belül lezajló folyamatokat jelöli. Mivel a pártstruktúrák nem rendelkeztek még a maihoz hasonló szilárdsággal, a kormányoknak jó lehetőségük nyílt arra, hogy megnyerjenek maguknak olyan képviselőket, akik eredetileg függetleneként vagy akár ellenzékiekként szereztek mandátumot. Az ehhez felhasznált eszközök egyfelől a bizonyos képviselőcsoportoknak tett politikai engedmények voltak, fontosabb szerepet játszottak azonban ezeknél a mikropolitikai „valuták”. Vagy személyes kedvezményeket, vagy politikai erőforrásokat kínált fel a kormány a potenciális támogatóknak – sőt bizonyos esetekben mindkettőt egyszerre. A megcélzott személyek, illetve barátai és rokoniak például kormányhivatalokhoz vagy kormányzati megrendelésekhez juthattak. Olyan intézkedésekre is sor kerülhetett azonban, amelyek választókerületében biztosították az illető képviselő sikerét – például úgy, hogy helyi igények nyertek kielégítést. Szélesebb értelemben véve a kormányok és a képviselők efféle lokális intézkedéseit jelenti a *transformismo*, amely intézkedések azt a célt szolgálták, hogy a „helyes” szavazás irányába tereljék a választókat.

Mindeközben már a kortársak vélekedése szerint is mellékes szerepet játszottak csupán a politikai tartalmak. Ez a megítélés azonban éppúgy egy részét fedi csak az igazságnak, mint a kacikarendszer esetében. A *transformismo* elitjének ugyanis minden látszat ellenére közös politikai programja volt: nevezetesen Olaszország belső egyesítése és a parlamentáris rendszer megszilárdítása. Az említett elit ráadásul liberális alapelvekhez, például a véleményszabadság és a magántulajdon védelme elvéhez igazodott, és mérsékelt antiklerikális beállítottságról tett tanúbizonyosságot. Ehhez járultak továbbá bizonyos szociálpolitikai kezdeményezések azzal a céllal, hogy enyhítsék az iparosítás következményeit az ipari munkásság körében, és kifogják a szelet

a szocialista irányzatok vitorlájából. A *transformismo* mindemellett végeredményben tiszteletben tartotta a gazdaság mindkét meghatározó csoportjának érdekeit: az északi iparbárokkait éppúgy, mint a déli nagybirtokosokéit.

Az Olasz Királyság első évtizedeiben főként a liberalizmus erősen szétforgácsolt irányzatához tartozó személyekre irányult a *transformismo*, nagyrészt ez az irányzat képezte ugyanis az új állam alapját. A megcélzottak közé tartozott a „történelmi jobboldal” és a „történelmi baloldal” (*destra storica*, illetve *sinistra storica*); formálisan mellőzött maradt viszont a tényleges ellenzék: a politikai katolicizmus és a szocialisták – igaz, hogy az utóbb említett mozgalmak sokáig nem is játszottak igazán jelentős szerepet. A Vatikán 1868-ban megtiltotta a hívőknek, hogy részt vegyenek Itália politikai életében, mivel nem ismerte el az újonnan létrejött olasz államot; a tilalom fellazítására csak jóval később, 1904 és 1919 között került sor. Ami pedig a szocialistákat illeti: ők az 1890-es években szerveződtek meg az Olasz Szocialista Párt (Partito Socialista Italiano) keretében. A kezdeti politikai üldöztetések után az I. világháborút megelőző esztendőkre tehető a párt virágkora, mindenekelőtt az 1912-es választójogi reformnak köszönhetően.

Akárcsak a korabeli népképviselők többségében, két politikai kultúra létezett egymás mellett az olasz parlamentben is: a *Camera dei Deputati* egyfelől természetesen a törvénykezési viták, továbbá a királyság bel- és külpolitikáját illető általános eszmecsere színtere volt, másfelől a képviselők legalább ugyanakkora intenzitással üzték a mikropolitikát is: informális szövetségeket hoztak létre, és állami posztok betöltéséről, valamint kormányzati megrendelések odaítéléséről kötöttek megállapodásokat. Akadt nem egy olyan képviselő, akit úgyszólván teljesen lekötött az efféle mikropolitikai aktivitás, és a plenáris vitákat már-már teljesen figyelmen kívül hagyva csakis a választókerületét közvetlenül érintő ügyeknek szentelte magát.⁵⁴

Nem pártok, hanem egyes politikusok uralták a *transformismo* rendszerét – az ő személyes hálózatuk és mikropolitikai jártasságuk alkotta a római politika kötőanyagát. Az 1870-es évektől az 1890-es évekig liberális politikusok játszották a főszerepet, többek között Agostino Depretis és Francesco Crispi, mindketten többszörös kormányfők. A *transformismo* egyik legsikeresebb és legnagyobb hatalmú politikusa

Giovanni Giolitti volt, akit mindmáig a „korrupt” liberális éra megtestesítőjeként tartanak számon. Giolitti több mint két évtizeden át, nagyjából 1900-tól egészen Mussolini hatalomra jutásáig uralta az olasz politika színpadát. Még olyankor is ő mozgatta a háttérből a szálakat, amikor formálisan éppen nem tartozott a kormányhoz. Giolittinak minden bizonnyal egyik maradandó teljesítménye, hogy képes volt nyitni a mérsékelt szocialisták és katolikusok felé; legnagyobb hibája pedig alighanem az a hiú ábránd, hogy képes lesz a fasizmust a *transformismo* rendszerébe integrálni.⁵⁵

A *transformismo* rendszerén ugyan már az I. világháborút megelőző esztendőkből megmutatkoztak az első repedések, végleges bukására mégis csak az 1920-as évek elején került sor – mégpedig főként azért, mert nem sikerült többé minden releváns csoport igényeit kielégíteni. A háború, a társadalmi problémák és a választójogban bekövetkezett változások az olasz lakosság egyre nagyobb részét mobilizálták. 1919-ben és 1920-ban, a „két vörös esztendő”-ben már-már kitört a szocialista forradalom, miközben másrészt megalakult a katolikus párt, és végül erőre kapott az ugyancsak forradalmi jelszavakkal fellépő, egyszerűsített jól szervezett fasiszta mozgalom. Az újonnan létrejött tömegpártokkal ellentétben a liberálisok sem Európa más országaiban, sem pedig Olaszországban nem építettek ki teherbíró pártstruktúrákat. A liberális Itália napja leáldozott – végül még maga Giolitti is megszuvasztta Mussolini kormányát.⁵⁶

A *transformismo* ennek ellenére hosszú időn át komoly sikereket könyvelhetett el. Számos esetben sikerült informális megállapodásokkal elejét venni például annak, hogy a választókerületekben egymással versengő képviselőjelölteket állítsanak a különféle liberális irányzatok. A prefektusokéhoz fogható jelentőséggel bírtak a szakirodalom egy részében „nagyválasztók”-nak nevezett személyek, akik főként 1912 előtt, vagyis a restriktív választójog idején hangadókként léptek fel a választási rendezvényeken. Az említett nagyválasztók szerepe a kacikákéhoz volt hasonlatos: tekintélyes honoráciorok lévén jó kapcsolatok fűzték őket a hatóságokhoz, illetve a választott politikusokhoz. Ők képezték a megválasztott képviselők helyi hátszínét: lebonyolították a mikropolitikai tranzakciókat, ellátták a képviselőket helyi információkkal, és gondolkodtak újraválasztásukról. A nagyválasztók jelentős része

nyilvánvalóan ideológia-, sőt politikamentesnek tekintette a maga szerepét. A nagyválasztók szerepe akkor veszített jelentőségéből, amikor teret nyertek az érdekképviselő új, kollektív formái: a szakszervezetek, az iparági szervezetek, a szövetségek, a mezőgazdasági pénztárak, a katolikus ifjúsági szervezetek, illetve a pártok. Ezzel egyidejűleg a férfiak általános választójoga is hozzájárult ahhoz, hogy a nagyválasztók elvesztették központi szerepüket.⁵⁷

Vegyünk szemügyre mármost alaposabban egy ilyen politikai szimbiózist. Az apuliai Foggia közelében fekvő San Severo választókerületben az 1860-as évek közepétől nagyjából tíz esztendőn át szoros együttműködés állt fenn az író, publicista, irodalomtörténész és többszörös miniszter Francesco de Sanctis és a nagyválasztó Vincenzo Gervasio között. Múltja valósággal predesztinálta de Sanctist arra, hogy jelentős szerepet játsszon az újonnan megalapított királyság politikai életében: fontos figurája volt már az 1848-as forradalomnak, és azóta is újra meg újra szót emelt a nemzeti egység érdekében. Most tehát elérkezettnek látta az időt arra, hogy helyi hatalmi bázist építsen ki magának a félre-eső régióban, nem messze szülővárosától, Morra Irpinától. A liberális Olaszország immár közismert kirakatemberének pedig kapóra jött terve megvalósításához egy olyan fiátaleMBER segítsége, akit kitűnő kapcsolatok fűztek az orvosokból, jegyzőkből, ügyvédekéből és nagybirtokosokból álló helybéli honorációrreégekhöz.

Gervasio már a kapcsolat legelején sokat tett a szövetség megalapozása érdekében: rábírta ugyanis San Severo fejedelmét arra, hogy nyilvánosan letegye a garast de Sanctis mellett, vagyis de Sanctis oldalára állította a régió egyik legbefolyásosabb társadalmi autoritását. A publicisztikai ambíciókat dédelgető Gervasio de Sanctis *L'Italia* című lapjának helyi tudósítója lett. Gervasio tanácsára de Sanctis személyes levélben fordult San Severo legbefolyásosabb választóihoz; képviselővé választása után pedig Gervasio arra biztatta a választásra jogosultakat, hogy ügyesbajos dolgaikkal forduljanak bátran a képviselőjükhöz. A kérelmezők ezek után a maguk részéről gyakorta igénybe vették Gervasiót mint közvetítőt, hogy előzetesen felmérjék a terepet. Gervasio menedzselte tehát a San Severo-iak és a képviselőjük között zajló kommunikációt.

A fővárosban működő de Sanctis a maga részéről áttekintette a helyi ügyeket, és igyekezett erőforrásokat szerezni a központi államtól. Magas

rangú hivatalnokokkal, miniszterekkel és vasútigazgatókkal folytatott tárgyalásokat a választókerületében megvalósítandó infrastrukturális projektekről, vagy akár egyes választók, illetve a rokonaik előmenetelének előmozdításáról. De Sanctis rendkívül sikeres mikropolitikusnak bizonyult – miközben írásaiban furcsa módon továbbra is a korrupció és a patronázs legélesebb ostromozóinak egyike maradt.⁵⁸

Általánosan elterjedt volt a kortársak között az a vélekedés, miszerint a politikai klientelizmus jellegzetesen déli probléma Olaszországban, és a történettudományi kutatás is a déli országrészekre összpontosítja figyelmét. Fontos jelek utalnak azonban arra, hogy az ország középső és északi vidékein is működtek hasonló, egyelőre még feltáratlan struktúrák.⁵⁹

Radikális patronázs a harmadik Francia Köztársaságban

Mikropolitikai összefonódás működött Franciaországban is a harmadik köztársaság idején a kormány, a képviselők és a közigazgatás között. Muszáj itt alaposan szemügyre vennünk az alapítás időszakát: A sedani vereség után, 1870-ben a második császárság romjain létrejött köztársaság eleinte úgyszólván sürgősségmegoldásnak tűnt. Ha a monarchisták határozott kísérletet tettek volna a hatalom megragadására, akkor ugyanolyan kérészerű lett volna ez a köztársaság is, mint a második (1848–1852). Mégis megtörtént az, amivel jóformán senki sem számolt: két évtized alatt megszilárdult a köztársaság, kiváltképp épenséggel vidéken, és egészen az 1930-as évekig úgy tűnt, nem fenyegeti többé semmiféle veszély. A váratlan siker magyarázata pedig egyéb tényezők mellett abban a politikai patronázsban rejlik, amely úgy elégitette ki a lakosság politikai igényeit, hogy közben politikai nevelő hatást gyakorolt rá.

Spanyolországgal és Olaszországgal ellentétben Franciaországban már a 19. század közepe óta minden felnőtt férfi rendelkezett választójoggal, ilyenformán pedig jóval nagyobb volt a kedvezményben részesítendők köre. Franciaországban a liberális meggyőződésű, feltörekvő polgárság uralta a parlamentet. A kormányok többsége ugyan itt is néhány hónapig maradt csupán hivatalban, azonban a gyors minisztercserék mögött az itáliaiakhoz hasonló, stabil uralmi viszonyok

álltak. Az 1870-es évek végétől egészen a századfordulóig az opportunistáknak is nevezett mérsékelt republikánusok kezében maradt a hatalom. 1902-től fogva pedig csaknem a köztársaság végéig a radikális párt dominált, jóllehet az I. világháborút követően egyre hosszabb megszakításokkal.

Alapjában véve a liberális irányzatok közé tartozott mindkét említett csoport. Liberális gazdaság- és tulajdonpolitikát képviseltek, végrehajtották az állam és az egyház szétválasztását, védték a mezőgazdaság érdekeit, és hosszú ideig elutasították a szociálpolitikai intézkedéseket. A kisvárosi és vidéki középrétegekre, mindenekelőtt az önálló egyszemélyi vállalkozókat, kereskedőket, iparosokat, a szabad értelmiségi pályák képviselőire, parasztokra, továbbá az állami hivatalnokokra, ide értve az egyre nagyobb számban alkalmazott tanítókat is. A kötelező és ingyenes elemi iskolai oktatással 1884-től fogva hatékony eszköz állt az opportunisták rendelkezésére ahhoz, hogy széles körben érvényre juttassák Franciaországban a maguk egalitárius, teljesítményorientált társadalomfelfogását.⁶⁰

A republikánus patronázs rendszerének középpontjában az egyes választókerületekben megválasztott képviselők álltak. A képviselők azzal az ígérettel léptek fel, hogy minden állami döntést igénylő, illetve állami szolgáltatással kapcsolatos ügyben segítséget nyújtanak választóiknak. A képviselők választóik szószólóinak tekintették magukat, és igyekeztek garanciát nyújtani arra, hogy az állam tudomást vesz a polgárok ügyes-bajos dolgairól, és a lehető legmesszebbmenőkig támogatja is őket. A képviselők mint mikropolitikai szereplők ilyenformán egyre inkább a hagyományos notabilitások, illetve a prefektusok vetélytársaivá váltak, a polgárok pedig következképpen a legkülönbébb ügyekkel fordultak hozzájuk: ha állást szerettek volna kapni a közigazgatásban, ha adókönyvtésért vagy a katonai szolgálat alól való felmentésért folyamodtak, vagy ha anyagi támogatásra volt szükségük szociális szükséghelyzetekben. A képviselők szerepe hivatalosan arra korlátozódott, hogy felhívták a mindenkori döntéshozók figyelmét az adott ügyre – a valóságban viszont nemegyszer azt várták el tőlük, hogy sikerre is vigyék a dolgot. A képviselők így gyakran közbenjártak a minisztériumokban, illetve a felsőbb hatóságoknál, a regionális és a helyi közigazgatás pedig rendszeresen kapott utasításokat ezen a kerülőúton.

A republikánus képviselők mindeközben egy olyan rendszerre támaszkodhattak, amely Émile Combes belügyminiszter után a *combisme* gúnynevet kapta: a miniszter ugyanis 1902-ben utasítást adott a prefektusoknak, hogy adjanak helyt a radikális képviselők intervencióinak. Ezzel pedig folytatta azt a Persigny által fél évszázaddal korábban megkezdett hagyományt, miszerint a helyi közigazgatást a kormány mikropolitikai szolgálatába kell állítani. A kulcsszerep azonban most már a kormányhű képviselőknek jutott.⁶¹ A képviselők többsége ráadásul informális köröket, később pedig irodákat tartott fenn választókerületében a kérelmek előzetes áttekintése céljából. Számos képviselő tartott ezen felül rendszeres fogadóórákat is, hogy úgyszólván audiencia formájában lehetőséget adjon a polgároknak ügyes-bajos dolgaik szóbeli előterjesztésére.⁶²

A radikális patronázs esetében is éles ellentmondás állt fenn a mikropolitikai gyakorlat és a republikánus ideológia alapelvei között. A Spanyolországban és Olaszországban hatalmon lévő pártokhoz hasonlóan az egyenlőség és a teljesítmény elvét hangoztatták nyilvánosan a francia republikánusok is. Világosan nyomon követhető az említett ellentmondás a kérelmező iratok retorikájában: a levélírók ugyanis rendszerint igyekeztek saját teljesítményükkel és érdemeikkel megindokolni a kért kedvezményeket, tehát legalábbis nyelvi eszközökkel arra törekedtek, hogy a kérelmükben foglaltakat ne patronázként, hanem jogos, megalapozott igényként tüntessék fel.⁶³ Így tehát feloldhatatlan dilemmával kényyszerültek szembenézni a republikánusok: politikai meggyőződésük tiltotta ugyan a mikropolitikai eszközök alkalmazását, ugyanakkor azonban éppenséggel a mikropolitika volt a leghatásosabb és egyszersmind bizonyára nélkülözhetetlen eszköz arra, hogy megszilárdítsák a köztársaságot és annak liberális, meritokratikus kultúráját.⁶⁴

Első hallásra meglepőnek tűnhet talán a fenti állítás. A republikánus patronáznak azonban erős politikai színezete volt Franciaországban, legalábbis az I. világháborúig – később már kevésbé. A politikai jelleget világosan bizonyítja a patronázs kultúrája és nyelve, félreérthetetlenül utalnak rá továbbá a kedvezményezés kritériumai. Csakis az számíthatott ugyanis képviselője támogatására, aki a köztársaság elkötelezett híve volt. Gyakorta előfordult, hogy a képviselők helyi bizalmasaik segítségével információkat gyűjtöttek a kérelmezőről és politikai nézeteiről. Maguknak a kérelmezőknek pedig félreérthetetlenül hitet kellett ten-

niük a köztársaság mellett, máskülönben esélyük sem lehetett ügyük előmozdítására. Vidéken ez egyszersmind azt jelentette, hogy a beadvány fogalmazója elfordult a hagyományos, rendszerint monarchista érzelmű, nemesi vagy birtokos patrónusoktól, és az új politikai osztályba helyezte bizalmát – márpedig ez a kérelmezők szempontjából tekintve nemegyszer komoly kockázatokkal járt.⁶⁵

A republikánus mikropolitika a helyi struktúrákat vette célba, mégis úgy tűnik, Olaszországhoz és Spanyolorzághoz képest nagyobb szerep jutott benne az egyéni tényezőnek a helyi kollektív érdekeknél. A politikai pártok lépcsőzetesen felépített mikropolitikai rendszerekként működtek, ennek következtében pedig a nagyobb városok polgármesterei is fontos szereplőivé váltak a pártpolitikának, hiszen a kommunális erőforrásokat kiaknázva pártbéli tagtársaik jótévként szerezhettek érdemeket maguknak.⁶⁶

A francia republikánusok kedvezményezési rendszerén a spanyol, illetve olasz rendszerhez hasonlóan mély repedések keletkeztek az I. világháború után: egyre ritkábban sikerült a minisztereknek és a képviselőknek patronázs révén valódi politikai támogatókra szert tenniük. A jelenség oka végső soron a kérelmező iratok rendszerének parttalanná válásában rejlett: a polgárok hamar levetkezték gátlásaikat, és egyre több apró-cseprő ügygel fordultak potenciális patrónusukhoz. A képviselők pedig ilyenformán az idő előrehaladtával egyszerűen képtelenek voltak megbirkózni a kérelmek özönével. Egyre gyakrabban fordultak továbbá a radikális politikusokhoz olyan emberek is, akikről semmiféle politikai hasznót nem remélhettek, például nők, akik nem rendelkeztek választójoggal a harmadik köztársaságban. Csakhogy éppen ez a csoport volt leginkább rászorulva a politikai autoritások intervenciójára: számos hadiözvegy fordult például a képviselőkhez anyagi támogatást kérve. A patronázs rendszere válságba került azért is, mert az állam nem épített ki működő szociális ellátórendszert, és képtelen volt valóra váltani azt az ígéretét, hogy minden állampolgár sora jobbra fordul majd a győzelem után. Ennyiben az általános válság következményének is tekinthető a radikális patronázs válsága.

Csökkentette továbbá a patronázs politikai kötőerejét az is, hogy a köztársaságnak nem volt többé alternatívája. Egészen 1914-ig a monarchia fenyegető kísértetével hadakoztak a republikánusok, és csak

ugyan számos konzervatív ellenfele volt a rendszernek. A két világháború közötti időszakban azonban magától értetődővé vált a köztársaság igenlése. Főként a politikai spektrum bal szélén akadtak olyan szocialisták, sőt akár kommunisták, akik a köztársaság valóban elkötelezett híveiként fordultak a hatalmon lévő radikálisok parlamenti képviselőihez, polgármestereihez és minisztereihez, jóllehet soha eszükbe nem jutott volna rájuk szavazni. Egy dél-franciaországi kisváros, Beaumes de Venise egykori szocialista polgármestere például azzal a kéréssel fordult 1928-ban Edouard Daladier radikális képviselőhöz, majdani kormányfőhöz, hogy szerezzen állami iskolai ösztöndíjat unokaöccse számára. Az expolgármester a legkevésbé sem igyekezett azt a látszatot keltetni, mintha közel állnának hozzá Daladier politikai nézetei; ehelyett egyszerűen a republikánus értékekre hivatkozott, mondván: a fiatalember tehetséges, tehát meg kell adni neki az esélyt – egyébiránt egy ilyen ösztöndíjnak köszönhetné felemelkedését maga Daladier is, hiszen az apja pék volt.⁶⁷ Végső soron tehát éppenséggel a radikális patronázs sikeressége ásta alá a radikális patronázs hatásosságát. A parlamenti képviselőkhez intézett kérelmező iratok gyakorlata mindazonáltal mélyen átítatta Franciaország politikai kultúráját, és sokáig megmaradt még az ötödik köztársaság idején is.⁶⁸

Posztok és nemesi címek: a brit kormánypatronázs változásai

Nemzeti jellegzetességek egész sora határozta meg a mikropolitika területén a 19. és a korai 20. század brit történelmét is: a választási megvesztegetés mellett legszembetűnőbben a kormánypatronázs. A brit kormányok egyrészt közigazgatási posztokat használtak fel arra, hogy híveket szerezzenek maguknak, illetve hogy megjutalmazzák arra érdemes párthíveiket. Másrészt a 19. század végétől fogva érdekes módon kivételes becsben álltak bizonyos immateriális javak – főként érdemrendek és nemesi címek – mint patronázs-erőforrások.⁶⁹ A vizsgált időszak brit kormánypatronázsa szorosan összekapcsolódott a modern pártszervezetek kialakulásával. A pártvezetések lépésről lépésre haladva kezükbe vették a kormánypatronázs irányítását, kiépítették saját, erre a célra szolgáló pártapparátusukat, és a mikropolitika kulcsfiguráiként a hatósági vezetők, illetve miniszterek helyébe léptek.

A patronázs céljára hasznosítható közigazgatási pozíciók köre ropant széles volt: az indiai főkormányzóságtól a magisztrátusi és állami gyárfelügyelői posztokon keresztül egészen a kereskedelmi minisztériumi lámpagyújtogató állásáig terjedt. Fontos intézmény volt a 19. század végétől a helyi postamesterek ezreit foglalkoztató nemzeti posta is. A kedvezményezés során döntő szempont volt az adott hivatallal járó illetmény. A figyelem pedig gyakorta nem elsősorban a felső rétegekre irányult, hanem inkább a középrétegekhez tartozó személyek számottevő jövedelemhez juttatása képezte a kedvezményezés célját. Az említett fejlemények hátterében az állt, hogy az 1834-ben elfogadott szegénytörvény óta jelentősen kiépült a közellátást biztosító közigazgatás. Miközben a kormány csaknem ezzel egyidejűleg utolsó, még a korai újkorból származó színekúrát is elveszítette, a közigazgatási posztok száma jelentősen megemelkedett. Míg 1815-ben még mindössze kereken 24 ezer állást kínált a központi közigazgatás, 1851-ig kereken 39 ezerre, 1871-ig 54 ezerre, 1901-ig 116 ezerre, az I. világháborút megelőző esztendőkre pedig 280 ezerre emelkedett ugyanez a szám. Hatalmas tere nyílt tehát a patronázsnak, hiszen a közszolgálati állások száma nagyjából száz év alatt a 11,7-szeresére nőtt, miközben a brit lakosság lélekszáma ugyanezen időszakban csupán négyszeresére emelkedett.⁷⁰

A brit kormánypatronázs szálai az úgynevezett *chief whip* kezében futottak össze, akit félhivatalosan patronázstítkárnak is neveztek, mivel részt vett a kabinet ülésein.⁷¹ A hivatal a 19. század első harmadában jött létre, hivatalos elnevezése „a kincstár parlamenti államtitkára” (*Parliamentary Secretary to the Treasury*) volt. A *chief whip* egyfajta frakcióvezetőként működött: ő koordinálta a kormányfrakció mindennapi parlamenti munkáját, gondoskodott a szavazások megfelelő kimeneteléről, beosztotta a szónokokat, közvetített az egyszerű képviselők és a kormány között. Fontos feladata volt továbbá az is, hogy patronázs révén a mindenkoripárthoz kösse a parlamenti képviselőket, illetve az egyszerű választókat. Így idővel ugyancsak magától értetődővé vált, hogy a patronázstítkár viseli a felelősséget a jelöltállításért, illetve a választási kampányok lebonyolításáért az egyes választókerületekben.

A patronázstítkár tevékenységének legfőbb célja az volt, hogy a patronázs eszközeivel stabil lojalitást alakítson ki a párt iránt. Világosan megmutatkozott ez például 1877-ben Winslow-ban, egy Buckingham-

shire-ben fekvő falucskában. Mivel a faluban felszabadult a postamesteri hivatal, az éppen kormányon lévő konzervatívok *chief whip*-je megbízta T. F. Fremantle helyi parlamenti képviselőt, hogy gondoskodjon a poszt betöltéséről a párt nevében. Volt mármost Winslow-nak helyettes postamestere, aki szeretne volna elnyerni az állást, csakhogy liberális volt, éppen ezért felajánlotta Fremantle-nek, hogy az állás elnyerése fejében a következő választásokon a konzervatívokra fog szavazni. Fremantle azonban nem fogadta el az ajánlatot, és kijelentette, hogy inkább olyan személyt részesít előnyben, aki tartós elkötelezettségről tett tanúbizonyságot a konzervatív párt iránt.⁷²

Számos poszt a hagyományos patrónusok, többnyire a jelentős nemesi családok tagjainak „fennhatósága” alá tartozott még a 19. század elején is. A század folyamán azonban a *chief whipek* módszeresen kiterjesztették befolyásukat az összes közigazgatási posztra. A nagy hatóságok, például az admirális vezetői is kénytelenek voltak lemondani a posztok betöltését illető befolyásukról a patronázstítkárok javára. A *chief whipek* befolyása tehát a pártszervezetek kialakulásának lassan előrehaladó folyamatával párhuzamosan növekedett – úgy is mondhatnánk, hogy ők voltak a voltaképpeni pártközpont. A kormányhivatali patronázs ilyenén központosításával egyidejűleg egyre inkább érvénybe léptek azonban bizonyos korlátozások is, mégpedig abból a belátásból kifolyólag, hogy a foglalkoztatottak hozzáértése és rátermettsége elengedhetetlen előfeltétele a megfelelően működő közigazgatásnak.

1855-től az úgynevezett *Civil Service Commision* felügyelte számos hivatal betöltését, 1870-től pedig érvénybe lépett a közigazgatási posztokért való nyílt versenyeztetés alapelve. Kiváltképp a liberális beállítottságú kormányok egyébként is eleve elvetették a kormánypatronázst – legalábbis nyilvános kommunikációjukban. A liberális *chief whip*, Alexander Murray, Master of Elibank 1912-ben lemondott nagy számú patronázs-erőforrásról: egészen addig 17 ezer állás fölött rendelkezett csak a postaigazgatásban.⁷³ A lemondás oka mindazonáltal nem morális megfontolásokból fakadó önkorlátozás volt, hanem az, hogy a kormánypatronázs eszköze – akárcsak valamivel később Franciaországban – elveszítette hatékonyságát: a felajánlkozások és kérelmek száma elképesztő növekedésnek indult 1900 után. A liberálisok 1906-os választási győzelme után havi 300-400 kérelmező levelet kapott csak

maga a főpostamester, míg korábban 60-70 körül mozgott ugyanez a szám.⁷⁴ Ilyen roppant mennyiségű kérelem feldolgozása pedig már egész egyszerűen meghaladta a *chief whipek* lehetőségeit, nem is beszélve arról, hogy a sikeres kérelmek arányának természetesen csökkenése miatt jelentősen megnöttek a politikai kockázatok is. Az összevetésből kiderül, hogy a franciaországi radikális patronázs decentralizáltabb rendszere legalábbis átmeneti előnyökkel járt: mivel a kérelmező iratok okozta teher több címzett között oszlott meg, a rendszer eleinte képes volt rugalmasabban reagálni, és ennek következtében két-három évtizeddel tovább kitartott.

A közigazgatási posztokkal úzótt patronázs fénykorát követően, nagyjából a 20. század elejétől fogva a nemesi címek áruba bocsátása dominált Nagy-Britanniában. Ez utóbbi már nem annyira a közép- és középrétegeket, hanem inkább az ország gazdasági elitjét vette célba. Márpedig jelentős kereslet és nem kevésbé jelentős kínálat mutatkozott: a nemesi rangra emelkedés lehetőségét lépésről lépésre megnyitották az új elit előtt. A 19. század közepe óta joggal remélhették a nagyiparosok és a vezető hivatalnokok, hogy szolgálataik jutalmául előbb-utóbb elnyerik majd a lovagi vagy a bárói címet. Arthur Guinness volt az első sörgyáros, aki 1880-ban nemesi rangra emelkedett; az első nemesi címmel ékesített sajtócézar pedig Lord Glenesk, a *Morning Post* tulajdonosa lett 1895-ben. A címekkel folytatott kereskedelem másik fontos oka az 1900 körül tömegpártokká szerveződött politikai pártok erősen megnövekedett finanszírozási igénye volt. Mődfelett hasznosnak bizonyult ebből a szempontból az, hogy a mindenkor kormány javaslatot tehetett a nemesi címek adományozására. Formálisan a korona adományozta ugyan a címeket, Viktória királynő azonban ezen a téren is egyre nagyobb tartózkodást tanúsított. Uralkodásának vége felé egyre inkább bevett gyakorlattá vált, hogy a királyi palota minden további egyeztetés és változtatás nélkül elfogadta a kormány által előterjesztett listán szereplő neveket.

A hivatali patronázs területén tanúsított tartózkodásukkal ellentétben a liberálisok kifejezetten szorgalmazták a címek áruba bocsátását. Arnold Morley liberális *chief whip* volt az első, aki 1891-ben előállt azzal az ötlettel, hogy ígérjenek nemesi címet a párt dúsgazdag híveinek, ha emezek készek ellenszolgáltatásképpen tetemes összegeket befizetni

a pártkasszába – amint az csakugyan meg is történt nem sokkal később Sydney Stern zsidó bankár és James Williamson textilgyáros esetében. Morley-nak persze csak később, 1894-ben nyílt alkalma arra, hogy teljesítse ígéretét, a liberálisok ugyanis addig ellenzékben voltak.⁷⁵

A következő kerekén két évtized során kiteljesedett a rendszer. Kiváltképp bőkezűnek mutatkozott e téren David Lloyd George liberális miniszterelnök, aki 1916-tól 1922-ig töltötte be hivatalát. Jóllehet háborús időkben kézenfekvő lett volna, hogy elsősorban katonatisztek vagy más közszolgák részesüljenek a legfőbb megtiszteltetésben, arányuk mégis jelentősen csökkent – az üzletembereké és sajtómágnásoké ellenben meredeken emelkedett: a legmagasabb nemesi osztályba, vagyis főrendi méltóságra emeltek között kerekén 20 százalékról 50 százalékra növekedett a részarányuk. Lloyd George professzionalizálta a címekkel folytatott kereskedelmet, amelynek lebonyolítása többnyire egy kifejezetten erre a célra létrehozott és a miniszterelnök személyes hatáskörébe utalt „politikai alap”-ra hárult. Kétes hírű ügynökök és alkuszok is egyre inkább beleavatkoztak az üzletmenetbe, köztük a híres-hírhedt Maundy Gregory, aki dolgozott egyébiránt a konzervatívoknak is, és a közvetítői tevékenysége után járó fejedelmi jutalékokból élt. Ilyenformán pedig egyre kevésbé volt már szükség személyes ismeretségre a párt, illetve a kormány vezetői és a reménybeli lordok között. Ehelyett forgalomba került a különféle nemesi címek árjegyzéke – 15 ezer fontba került például a lovagi cím –, akárcsak a francia becsületrend különböző fokozatai esetében, amelyeket kerekén négy évtizeddel korábban bocsátottak áruba Daniel Wilson megbízásából.⁷⁶ Lloyd George túlerőltette a rendszert, és végül egy címeladási ügybe, az úgynevezett *Honours*-botrányba bukott bele 1922-ben (8. fejezet).

A brit kormánypatronázs a mikropolitika erősen centralizált változatát képviseli, alig játszottak benne szerepet regionális hálózatok, illetve érdekek. Úgy tűnik, Franciaországgal, Spanyolországgal és Olaszországgal ellentétben itt a kérelmezők egyéni érdekei játszották a főszerepet, annál is inkább, mivel a regionális patrónusok előzetes „szűrő tevékenységére” jóformán alig akad példa.

A mikropolitika a 19. és a 20. század folyamán is döntő szerepet játszott abban, hogy ki juthatott hatalomra egy-egy államban. Nyilvánvalóan

nélkülözhetetlen hatalmi technika volt a parlamentáris rendszerekben. Struktúrái részben újonnan alakultak ki (Olaszország), részben már létező rendszerekből jöttek létre (Spanyolország). Franciaországban olyan mikropolitikát alakítottak ki a radikálisok, amely korábbi mintákon alapult ugyan – gondoljunk csak a prefektusok szerepére –, a kedvezményezettek és a patrónusok társadalmi összetételét tekintve mégis alighanem a harmadik Francia Köztársaság tette meg a legdrasztikusabb lépést európai viszonylatban: ugyanis alig néhány évtized leforgása alatt felváltották a lokális, nemesi dominanciájú kliensrendszereket egy egyre inkább anonim módon működő, a republikánus értékekhez igazodó, hivatásos politikusok vezetése alatt álló, bürokratikus kedvezményezési rendszerrel, amely eleinte főként a középrétegek számára hajtott hasznot. A britek a mikropolitikában is tekintettel voltak mind a kontinuitásra, mind pedig a változásokra: a kormánypatronázs legalábbis olyan rendszerré alakult náluk is, amelyből elsősorban a középrétegek profitáltak. Míg a kacsikarendszer és a *transformismo* alapját hosszú ideig a pártok felett állás elve képezte, a brit politikusok erős mikropolitikai támogatást nyújtottak az egymással versengő pártstruktúrák kialakításához – akárcsak francia kollégáik, ha valamivel visszafogottabban is. A fent elemzett esetek mindegyike világossá teszi azonban, hogy sem a politikai harmóniát nem teremtette meg a mikropolitika, sem pedig a lakosság átpolitizálódását nem akadályozhatta meg huzamosabban. Éppen ellenkezőleg.

A POLITIKAI ÉS A GAZDASÁGI HATALOM ÚJ BIRTOKOSAINAK LOBBITEVÉKENYSÉGE ÉS ADOMÁNYCSERÉJE

A 19. században a világ mélyreható „átalakítására”⁷⁷ került sor, mégpedig jelentős részben az iparosítás hatására. Ez pedig következményekkel járt a mikropolitikára nézve is: a hivatalnokok, választók és parlamenti képviselők mellett színre léptek a vállalkozók. Az új technológiák térhódításával együtt járó hatalmas gazdasági növekedés alapjaikban változtatta meg az európai társadalmakat. A gazdagság legfőbb forrásává a jelentős földbirtokok helyett immár a vállalatok vagy értékpapírok birtoklása vált. A bankok, a tőzsdék és a részvények ugyan nem a 19. szá-

zad találmányai, az iparosítás következtében azonban hatalmas fellendülésen mentek keresztül, és különálló szektorra fejlődtek: ezt nevezzük pénzgazdaságnak. Az időszak számos korrupciós botránya pedig épenséggel pénzügyletek kapcsán robbant ki.

A vállalkozók és a menedzserek fontos szerepet vívtak ki maguknak a 19. században a politikai patronázs területén. A gazdaság vezető személyiségei fontos résztvevőivé váltak a politikának, mivel a kormányok felismerték, hogy lakosságuk jóléte az ipari fejlődéstől függ. Iparfejlesztés létezett persze már a korai újkorban is, voltaképpen előmozdítója azonban még a fejedelem volt. Az ipari forradalom idején azonban a gazdasági ügyekben már mindinkább egyenrangú felekként álltak szemben egymással az államok meg a nagy iparvállalatok.

Legalább három alapvető fontosságú motivációja volt a gazdaság és a politika között kialakult informális együttműködésnek. Először is befolyásszerzésről volt szó: a vállalatok ugyanis erősen függtek és mind a mai napig erősen függenek az állam által meghatározott keretfeltételektől, vagyis alapvető érdekük fűződött ahhoz, hogy befolyást gyakoroljanak a politikai döntésekre. Ezt pedig hatásosabban megtehették informálisan, mint nyilvános viták révén, kiváltképp olyan esetekben, amikor valamely iparág különérdekeiről volt szó. Még fontosabb volt az informális befolyásszerzés egyes gazdaságpolitikai döntések, például koncessziók és kormányzati megrendelések odaítélése esetében. Másrésről maga a politikai elit ugyancsak befolyást gyakorolt a vállalatok tevékenységére. A második motiváció egyaránt fennállt tehát mindkét oldalon: nevezetesen az információk megszerzésének szükséglete. Stratégiai döntéseik meghozatalakor a vállalkozóknak muszáj volt a kormányok jövőbeni terveit illető megbízható tudásra támaszkodniuk. A távíró korában jelentős hasznot zsebelhetett be az, aki versenytársainál előbb jutott bizalmas információk birtokába. Másfelől a gazdaságból származó információk egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a politikai döntéshozók számára is. Harmadszor pedig egyéni erőforráscsere zajlott: A politikusok részesülni akartak a kapitalizmus tortájából, vagy pártfinanszírozási célból, vagy pedig egyszerűen a saját hasznukra. A vállalkozók presztízsnyereséget reméltek a különféle címeiktől és érdemrendektől vagy egyszerűen csak attól, hogy meghívást kaptak valamelyik magas rangú politikai személyiséghez. Ebből adódtak a gazdaság és a politika között

zajló adománycsere tárgyát képező legfontosabb erőforrások: a döntési kompetenciák, az információk, a pénz és a társadalmi elismerés.

Nem létezett domináns stílus a politika és a gazdaság összefonódásában, akadt azonban néhány új jelenség: az ipar diadalmenetével párhuzamosan kialakult a lobbitevékenység, vagyis a gazdasági érdekeknek a politikai döntéshozókkal szemben való célirányos, egyre inkább szervezett formákat öltő és professzionálisan művelt képviselője. A lobbitevékenység nem azonosítható ugyan a mikropolitikával, azonban fontos szerepet játszanak benne egyéb tényezők *mellett* a tartósabb személyes kötődések és a kölcsönös lekötelezettségek, amint azt alább röviden be fogom mutatni a vasúti szektorban működő érdekképviselői szövetségek példáján. Nem lenne azonban teljes a kép az egyes személyekre irányuló érdekvédelemről politika figyelembe vétele nélkül. Gyakorta a lobbitevékenységhez kötődik, ámde amannál sokkal kevésbé konkrét célok szolgálatában áll a gazdasági és a politikai elitek összefonódásának jelensége. Ez az összefonódás olykor egész gazdasági ágazatokra és egész politikai áramlatokra kiterjedt, amint azt Franciaország példáján ábrázolni fogom. Az ilyen esetekben is meghatározók voltak azonban az egyes személyek között fennálló szimbiotikus kapcsolatok – Bismarck és Bleichröder példáján világosan láthatóvá válik majd a motivációk és a csere tárgyát képező erőforrások rendkívül szerteágazó volta. Végezetül szót fogok még ejteni a személyes meggazdagodás néhány esetéről, amelyekben a bennfentes ügyletek és a gátlástalan megvesztegethetőség játszotta a döntő szerepet.

Vessünk mindenekelőtt egy pillantást a lobbitevékenység kialakulására. A vasútnak mint gazdasági ágazatnak kezdettől fogva alapvető érdeke fűződött ahhoz, hogy jó kapcsolatokat tartson fenn az állami szervekkel. A kormányok ugyanakkor a maguk részéről szintén tisztában voltak az iparág felbecsülhetetlen stratégiai – gazdaság- és katonapolitikai – jelentőségével.

A vasúttársaságok azért voltak ráutalva az állami szervekre, mert befektetéseiket rendszerint nem bonyolíthatták le állami engedélyek nélkül. Vasútépitésre Franciaországban és Poroszországban is kizárólag állami koncesszió alapján kerülhetett sor, Nagy-Britanniában pedig az alsóház úgynevezett „magántörvény”-re volt szükség egy-egy

vasútvonal megalapításához.⁷⁸ Ha pedig a földterületek tulajdonosai nem voltak hajlandók birtokaik eladására, akkor a vasúttársaságok kénytelenek voltak kisajátításokat eszközölni, és ezekhez ugyancsak állami döntésre volt szükség. További érintkezési pontok adódtak a vasútvonal üzembe helyezését követően. Mivel a vasúti forgalom alapvető jelentőséggel bírt mind a lakosság, mind pedig a gazdaság szempontjából, szakadatlan nyilvános viták folytak például az utasbiztonságról és a díj-szabásokról. Ezekben az ügyekben ugyancsak több-kevesebb eréllyel felléptek a nemzeti törvényhozások. Végezetül a 19. és a 20. század folyamán több hullámban is sor került államosításokra. Az ilyen helyzetekben kiváltképp életbevágó érdekük fűződött a vasútvállalatok tulajdonosainak ahhoz, hogy befolyást gyakoroljanak a politikai döntésekre. A másik oldalon maguk a politikai döntéshozók is kitüntetett érdeklődéssel fordultak a vasút felé: amint fentebb már láttuk, fontos cél volt a vasúthálózatba való bekapcsolódás számos vidéki régióban, ilyenformán pedig a helyi elitek igyekeztek politikai tőkét kovácsolni a témából.

A vasút diadalmenete az 1830-as évektől fogva létre hívta a modern ipari lobbitevékenységet. Nagy-Britannia és Franciaország vonatkozásában nemrégiben alapos vizsgálatot szentelt az említett jelenségnek Christian Ebhardt.⁷⁹ Mindkét ország esetében elmondható, hogy a vasúttársaságok igazgatói néhány esztendő leforgása alatt fontos szereplőkké váltak a politika színpadán: Franciaországban bebocsátást nyertek a vezető hivatalnokok és az állami mérnökök körébe, Angliában pedig bejutottak a nemesi családok dominálta parlamentbe. Az 1830-as és az 1820-as évek között soha nem ült a brit parlament két házában egyszerre 100 vasúti menedzsernél kevesebb, sőt számuk az 1860-as években kereken 200-ra volt tehető.⁸⁰ Ezek a személyek képezték az úgynevezett *railway interest* kemény magját.

Nem mindegyik képviselő volt persze a szó szoros értelmében vett vállalkozó vagy menedzser a fent említettek közül: Sokan éppen azért kerültek be az igazgatóságokba, mert politikai hivalt viseltek. A brit vasúttársaságok az 1830-as és az 1840-es években kétségbeesett igyekezettel próbáltak tőkéhez jutni: intenzív erőfeszítéseket kellett tenniük azért, hogy megnyerjék a befektetők bizalmát. Ebből a célból pedig többek között a jó társasághoz tartozó személyeket – főnemeseket, felsőházi tagokat – választottak igazgatóságaikba úgyszólván reklámarcok

gyanánt. Jóllehet az említett igazgatósági tagságok után gyakorta nem járt illetmény, a képviselőknek mégis érdemes volt elfogadniuk az efféle ajánlatokat, ugyanis rendszerint jelentős részvénytőzsdához jutottak.⁸¹ A vállalkozók és a parlamenti képviselők intenzív kapcsolatának terméke volt az 1830-as évek óta Nagy-Britanniában az úgynevezett „parlamenti ügynök” típusa. Az ilyen „parlamenti ügynökök” legfőbb feladata azoknak a tömegével elfogadott magántörvényeknek az előkészítése és előzetes megszövegezése volt, amelyeket a brit jog főként a gazdaság vonatkozásában szükségessé tett.⁸²

Mivel rengeteg pénzről és egyre bonyolultabb tényállásokról volt szó, hamarosan létrejöttek Londonban az első lobbiszervezetek. Az első Railway Society 1839-es megalakulása után több nekifutásra és bő negyedszázadra volt szükség ahhoz, hogy 1867-ben létrejöhessen a sikeres United Railway Companies. A magánvállalatok tömörüléseinek energiáit az első esztendőknél még az kötötte le, hogy koordinálják a pozíciókat a vasúti üzletágon belül, a törvényhozásra eleinte alig gyakoroltak befolyást. Ez a helyzet azonban a United Railway Companies megalakulásával gyökeresen megváltozott. A siker receptje pedig az volt, hogy a United Railway Companies immár főállású munkatársakat alkalmazott, és a vasútpolitika informális befolyásolását részesítette előnyben a nyilvános viták helyett. A szervezet munkatársai rendszeres találkozókon vettek részt a kereskedelmi minisztérium, a Board of Trade hivatalnokaival. A hivatalnokok a maguk részéről szívesen meghallgatták a szakértőket, a kormány pedig nemegyszer átvette a lobbisták felvetéseit a maga törvényjavaslataiba. Az új szervezetnek ezen felül több törvényjavaslat, például a munkavédelmi előírások megszigorításának elfogadását is sikerült megakadályoznia az 1870-es és az 1880-as években.⁸³

Miközben a gazdaság befolyásszerző tevékenysége professzionalizálódott, az 1840-es és az 1860-as évek között ezzel párhuzamosan megváltoztak a mikropolitikai erőforrások is. A korai vasúttársaságok gyakran kénytelenek voltak szembézni azzal a problémával, hogy a felsőházhoz tartozó nagybirtokosok szívós ellenállást tanúsítottak a vasúti törvényekkel szemben, mégpedig elsősorban azért, hogy a lehető legmagasabbra srófolják fel az vasútépítéshez szükséges földterületek árát. A szükséges számú parlamenti szavazat megszerzésére felhasznált legfontosabb mikropolitikai erőforrások ilyen esetekben végső soron

a vállalatok által megfizetett, jócskán felhajtott telekárak voltak. A második fázisban, a század közepe táján a részvénytőzsdák szolgálták a megfelelő számú parlamenti szavazat biztosítására. Végül azonban már a United Railway Companies alkalmazottainak a Board of Trade hivatalnokaihoz fűződő személyes kapcsolatai játszották a döntő szerepet. Az említett változásokból világosan kirajzolódik a trend: az alkalmi szövetségeket előbb az egyes vállalatokhoz fűződő rövid távú kötődések váltották fel, ez utóbbiakat pedig végül okafogyottá tették a tartósan fennálló, professzionálisan szervezett hálózatok.⁸⁴

Hasonló tendenciák mutatkoztak a francia vasúthálózat kiépülése során is, jóllehet merőben eltérő keretfeltételek között, Franciaországban ugyanis kezdettől fogva jóval nagyobb befolyással bírt a végrehajtó hatalom. A francia politika újra meg újra az állami vasúttrendszer felé kacsintgatott, a közigazgatás átfogó jogosítványokkal rendelkezett a koncessziók odaítélése és a felügyelet terén, továbbá jóval nagyobb apparátus és a híres állami mérnökök révén összehasonlíthatatlanul több know-how állt rendelkezésére, mint brit megfelelőjének. Fontos szerepet játszottak a lezajlott folyamatokban mindezekon túlmenően a francia pénzügyi szektor oligopolisztikus struktúrái is. Röviden szólva: mindössze néhány évtized leforgása alatt szélsőségesen koncentrált, kívülről áthatolhatatlan vasúti szektor alakult ki Franciaországban, amelyet a Rothschildok és a Pereire-ek családi konszernjei osztottak fel egymás között. Döntő szerepet játszottak az említett folyamatban – persze a családi bankházak pénzügyi ereje mellett – az állami szabályozó hatóságokkal való igen szoros személyes összefonódások. Aki netalántán fel akarta törni az efféle struktúrákat, az maga is csupán hasonló mikropolitikai hálózatokra támaszkodhatott: Simon Philippart belga vasúti vállalkozó csakugyan kísérletet is tett erre az 1860-as és az 1870-es évek fordulója táján. Philippart nyilvánvalóan beható elemzésnek vetette alá a francia vasúti szektort, és saját fegyvereivel igyekezett legyőzni a fennálló oligopolt. Szilárdan magához kötött jó néhány helyi politikust, megnyerte továbbá a helyi gazdasági elitek egy részét, valamint a szabályozó hatóságok számos munkatársát is. Az új koncessziók kieroszakolására tett kísérlete ezenfelül lehetőséget nyújtott a vasúthálózatból addig kimaradt régiókból érkezett képviselőknek arra, hogy határozottabban szóba hozzák választókerületük érdekeit.

Philippart végül kudarcot vallott, de bebizonyította az uralkodó vasúti érdekcsoportoknak, hogy hatalmi technikáikat mások is alkalmazhatják.⁸⁵

A parlamenti képviselők és a professzionális érdekképviseleti szövetségek együttműködése nem korlátozódott Nagy-Britanniára, jóllehet ott már igen korán megkezdődött. Sokkal inkább összeurópai trendnek tekinthetjük ezt a kései 19. században, amelynek során a megfelelő szervezetek száma is erősen megnövekedett. Nem kellett sok időnek eltelnie ahhoz, hogy immár ne csupán az ipar, hanem úgyszólván az összes gazdasági ágazat saját szövetségekkel képviseltesse magát az egyes fővárosokban. Poroszországban rendkívül sikeres volt például az 1893-ban alapított mezőgazdász-szövetség: az I. világháború előestéjén a porosz képviselőház 440 tagja közül nagyjából 150 a mezőgazdász-szövetséghez tartozott. A mezőgazdász-szövetség csaknem valamennyi tagja a Német Konzervatív Párt (Deutsch-Konservative Partei) frakciójában foglalt helyet. Ebből is kitűnik, hogy a többpártrendszer működő országokban egyre inkább bizonyos érdekek köré szerveződtek akár egész pártszervezetek is.⁸⁶ A háború után pedig még növekedett is a parlamentekben vagy a lobbiszervezetekben tevékenykedők száma. A Német Néppárt (Deutsche Volkspartei) például a Német Ipar Birodalmi Szövetségének fellegvára, a német iparvállalatok politikai befolyásszerzésre törekvő felügyelő bizottsági tagjainak és menedzsereinek gyülekezőhelye volt.⁸⁷

Franciaországban hagyományosan széles körű bizalmatlanság övezte az érdekképviseleti szövetségek minden fajtáját, még a szakszervezeteket is, amelyeket az 1789-es forradalom óta betiltottak. 1900 körül azonban itt is elfogadóbbnak mutatkozott a politikai rendszer a szervezett lobbitevékenységgel szemben, amely azután fokról fokra áthatotta a politikai osztályt. Legszemléletesebb példája ennek a Fédération des industriels et des commerçants français nevű munkaadói szervezet. A szervezetet 1903-tól egészen az 1920-as évekig a miniszeri tapasztalatokkal is rendelkező nagyiparos, André Lebon uralta. Lebon szoros személyes ismeretségben állt a liberális uralkodó elit számtalan politikusával, valamint más lobbiszervezetek vezetőivel. Ismeretségi körébe tartoztak mindekelelt egy gazdaságpolitikai kérdésekre specializálódott, informális képviselőcsoport tagjai, akik hangadó szerepet játszottak a megfelelő parlamenti bizottságokban, és rendszerint a munkaadók érdekeit kép-

viselték.⁸⁸ A két világháború közötti időszakban rohamosan professzionizálódott és egyre inkább a törvényhozás befolyásolására törekedett a gazdasági lobbitevékenység, mégpedig sajtókampányok, saját törvénytervezetek, a törvényalkotási munka kommentálása, illetve minisztériumi hivatalnokok közvetlen megszólítása révén.⁸⁹

A gazdasági és a politikai elitek szimbiotikus kapcsolata, illetve összefonódása az iparosítás következménye, vagyis jellegzetesen „modern” mikropolitikai jelenség volt. A harmadik Francia Köztársaságban sűrű hálózat szövődött a mérsékelt republikánusok és a nagyburzsoázia jó néhány családja között. Szorosan – például házassággal megpecsételt szövetségek révén – összefonódtak egymással a nagy francia vállalatokat birtokló családok is.⁹⁰ Nem minden ok nélkül támadta Edouard Daladier 1934-ben, a baloldali népfrontos kormány támogatásának megokolásaként azt a „kétszáz családot”, amelyek – úgymond – mint legnagyobb résztulajdonosok uralják a nemzeti bankot, és nemzedékek óta meghatározzák a francia gazdaságpolitikát.⁹¹ Legkésőbb a republikánusok diadalmenete, vagyis az 1870-es évek óta a nagytőke és a nagyipar módszeresen kiterjesztette befolyását a parlamentre – amiként azt Daniel Wilson példáján fentebb már bemutattuk. Az említett vállalkozók az uralkodó liberálisok politikai köréhez tartoztak: eleinte a Centre gauche-hoz, később az opportunistákhoz, majd a századfordulón bekövetkezett hatalomátvételük óta a radikálisokhoz.

A köztársaság csaknem valamennyi pénzügyminisztere egyszersmind vállalkozó is volt az 1870-es években. Az 1870-es és az 1880-as években kereken 50 igazgatótanácsi pozíciót töltöttek be a legnagyobb francia vállalatoknál a Centre gauche képviselői, mégpedig gyakorlatilag a gazdaság összes ágazatában: a pénzügyi szektorban, a vasúttársaságoknál, a bányászatban, a nehéziparban, a kereskedelemben és a biztosítótársaságoknál. A gazdaság, a politika, a publicisztika és a szellemi élet összefonódásának legszemléletesebb megtestesítője Léon Say. Say bankár, vasúti és bányaigazgató volt a második császárság idején. Ezzel egyidejűleg nevet szerzett magának politikai újságíróként, majd a *Journal des Débats* című gazdaságközeli lap vezető szerkesztője lett. A köztársaság idején négyszeres pénzügyminiszter, továbbá nagykövet és a szenátus elnöke lett. A gazdaságelmélet területén szerzett érdemeire való tekintettel 1886-ban az Académie Française tagjává választották.

De nemcsak a parlament folyosóin találkoztak egymással a gazdaság vezető személyiségei és a képviselők, hanem jótékonyági rendezvényeken, magánszalonokban, ünnepi alkalmakkor, például a Journal des Débats ünnepi lakomáin, tudományos akadémiákon vagy olyan műhelyekben, mint például az 1872 óta ugyancsak Léon Say vezetése alatt működő Société d'économie politique. És intenzív eszmecserét folytattak mindenütt. Nem csupán politikai megállapodások köttek ezeken a helyszíneken, hanem intellektuális szövetségek, de nemegyszer házasságok és gazdasági ügyletek is.⁹²

Egy olyan politika kísérőzenéje volt mindez, amely egyre nyíltabban beavatkozott a gazdasági folyamatok alakulásába. 1878-ban hatalmas befektetési program, az úgynevezett Plan Freycinet elindítását határozta el az ifjú Francia Köztársaság. A program keretében 4,5 milliárd frankot fordított a kormány a vasutak, csatornák, kikötők és egyéb infrastrukturális létesítmények kiépítésére. Ez a program csakis a kormány és a bankszektor szoros együttműködésével jöhetett létre: A liberális politikusok informális úton megállapodást kötöttek a pénzügyi és az infrastruktúra-szektor meghatározó gazdasági vezetőivel arról, hogy a pénzügyi szektor kedvező finanszírozást biztosít a kormány terveihez, ha a kormány a maga részéről ellentételezésképpen lemond a vasutak államosítását illető összes tervéről.⁹³

Politikai-gazdasági szimbiózisban állt egymással a kései 19. század német történelmének két meghatározó jelentőségű figurája is. A porosz miniszterelnök és későbbi birodalmi kancellár, Otto von Bismarck az 1860-as évektől egészen az 1880-as évekig szorosan együttműködött Gerson von Bleichröder bankárral, aki csaknem 40 millió aranymárkára rúgó vagyonával korának egyik leggazdagabb német embere volt.⁹⁴ Bleichröder az egyik legnagyobb, állampapírokkal és ipari befektetésekkel foglalkozó német bank vezetője volt, és a Rothschild bankárdinasztia egész Európára kiterjedő hálózatához tartozott.

Politikai, üzleti és társadalmi motivációk egyaránt szerepet játszottak Bleichröder és Bismarck kapcsolatában. Bleichröder egyfelől a Bismarck-család magánbankára volt, amelynek vagyona a Birodalom későbbi megalapítójának politikai felemelkedésével párhuzamosan egyre gyarapodott. Különböző politikai megbízásokat is teljesített azonban Bleichröder, vagyis nem utolsósorban kulcsszerepet játszott a bismarcki

mikropolitikában: ő volt például Bismarck strómanja a Welf-alapnál. A bankár diszkrét módon kezelte az egykori hannoveri királyi család 1866-ban Poroszország által lefoglalt vagyonát: Bismarck megbízásából gondoskodott arról, hogy a kamatok eljussanak a különféle címzettekhez, például a porosz titkosszolgálatához, de bizonyos sajtóorgánumokhoz és egyes magánszemélyekhez is. De igénybe vette az államférfi a bankár segítségét kevésbé hírhedt ügyekben is. Bleichröder 1865-ben Bismarck kérésére beszállt például az egyik legfontosabb nemzetközi hírügynökségbe, és a Wolffs Telegraphisches Bureau nevű cég felügyelőbizottságának elnöke lett. Négy esztendeig tartó informális befolyásgyakorlást követően 1869-ben titkos exkluzív szerződést kötött egymással a porosz kormány és a hírügynökség. Az üzlet lényege abban állt, hogy az államkasszából folyósított kifizetések fejében a hírügynökség biztosította egyfajta előzetes cenzúra lehetőségét az állami szervek számára, illetve lehetővé tette, hogy a kormány hozzáférjen a tudósítói hálózat révén begyűjtött információkhoz.⁹⁵

Bleichröder nem volt elszigetelt eset a maga politikai befektetéseivel. A kormányok gyakran bíztak meg vállalkozókat azzal, hogy járjanak el a nevükben. Amint Bleichröder esete is bizonyítja, az ilyesmi informálisan, diszkrétan és mikropolitikai biztosítékokkal körülbástyázva történhetett a leghatékonyabban. A Banque industrielle de Chine-re hárult például közvetlenül az I. világháborút követően az a feladat, hogy képviselje Kínában a francia érdekeket. A kínai ipari projekteket finanszírozó bank szoros együttműködésben állt mind a francia, mind pedig a kínai kormánnyal. A részben ugyancsak francia versenytársakkal konkuráló bank nem volt ugyan nyereséges, garanciák formájában mégis diszkrét támogatásban részesítette a francia kormány. Az éppen ennek a banknak kedvezményező informális struktúrák kiépülésében pedig feltehetőleg fontos szerepet játszott az a tény, hogy André Berthelot bankigazgató egyik fivére a francia külügyminisztérium magas rangú tisztségviselője volt. Az említett viszonyok nyilvánosságra kerülése jelentős botrányt okozott 1921-ben.⁹⁶

Bleichröderre visszatérve: a bankár nemcsak a pénzügyi manőverek után járó jutalékokból húzott hasznot, hanem elsősorban a berlini hatalmi körökből származó bizalmas információk érdekelték. A bel- és külföldi állampapírokkal kereskedő Bleichrödernek ugyanis nagy

szüksége volt az efféle értesülésekre. Üzleti sikereit nem kis részben annak is köszönhetette, hogy a párizsi és londoni Rothschild-bankházak berlini fiúleként és szemeként működött. Már csak azért is döntő szerepet játszott karrierjében a Rothschild-összeköttetés, mert Bismarck eleve a Rothschildok tanácsára lett Bleichröder magánügyfele. A Rothschildok persze a maguk részéről ugyancsak jelentős hasznot húztak abból, hogy Bleichrödert jó kapcsolatok fűzték a német kormányhoz, a sajtóhoz, a berlini udvarhoz, sőt magához a királyhoz is. Bismarck természetesen tudott ezekről a kapcsolatokról. Előfordult, hogy a reakciók előzetes megszondázása céljából Bleichröderen keresztül szivárogtatott ki bizalmas információkat. Biztosra vehette ugyanis, hogy az így kiszivárogtatott információkhoz a Rothschild-bankház közvetítésével egy-kettőre hozzájut a brit kormány.⁹⁷

Nyilvánvaló, hogy bizonyos fázisokban még Bismarck személyzeti politikájára is kiterjedt Bleichröder befolyása. A bankár azonban nem kizárólag Bismarckra támaszkodott, hanem fáradhatatlan levelezés, illetve patronázs révén magához kötött számos további személyt. Éveken át jelentős összegeket fektetett például Paul von Hatzfeld gróf karrierjébe, aki végül Bismarck egyik fontos munkatársa lett a birodalmi külügyminisztériumban. Münster gróf, a londoni és párizsi követ nagy becsben tartotta a bankártól származó információkat, amelyeket nemegyszer gyorsabbaknak és pontosabbaknak ítélt a hivatalos sűrűnyöknél.⁹⁸ A vagyona mellett az efféle kapcsolatok tették lehetővé a zsidó Bleichröder számára a társadalmi felemelkedést. Bismarck hathatós közbenjárása nyomán 1872-ben nemesi rangra emelte I. Vilmos. Jóllehet a porosz arisztokrácia soha nem fogadta el magával egyenrangúként, Bleichröder mindenekelőtt pompás estélyeivel biztos helyet vívott ki magának a berlini társaságban. 1878 júliusában még a berlini kongresszusra összegyűlt államférfiak és diplomaták is elfogadták vacsorameghívását, amely estélyről Disraeli angol miniszterelnök azután a legnagyobb elismeréssel emlékezett meg Viktória királynőhöz írott levelében. Társadalmi sikereit Bleichröder kétségtelenül Bismarckhoz fűződő bizalmas viszonyának, egyszersmind azonban a banküzleteinek is köszönhetette: a Rothschildok megbízásából ő látta el például készpénzzel Disraelit és külügyminiszterét, Lord Salisbury a berlini tartózkodásuk idején.⁹⁹

Amint már több ízben világossá vált, a vállalkozók és a politikusok magánemberként is profitálni szerettek volna egymással ápolt kapcsolataikból. A gazdaság prominenseinek szemszögéből tekintve többnyire a társadalmi presztízsnyerés volt a cél. Ahogyan áruba bocsátották a nemesi címeket Nagy-Britanniában, illetve a rendjeleket Grévy idején Franciaországban, az világosan megmutatja, mekkora összegeket voltak hajlandók áldozni egyesek az állami kitüntetésekre. Elegánsabban zajlott ennél a Bleichröderhez hasonló személyek társadalmi felemelkedése, akik hosszú távú személyes kötelekeket létesítettek a politikai elit tagjaival. Másrésről főként a fiatalabb, egyszerűbb viszonyok közül származó hivatalviselőknek is hasznukra lehetett az, ha mikropolitikai kapcsolatot létesítettek a vállalkozókkal. David Lloyd George esetében tudunk például számos ilyen kapcsolatról, főleg pályája elejéről, az I. világháborút közvetlenül megelőző időszakból. Herbert Asquith miniszterelnökkel ellentétben Lloyd George tüntetően távol tartotta ugyan magát a londoni társaság divatos partyjaitól és költséges tivornyáitól, módszeresen kereste viszont az üzletemberek társaságát. Ez utóbbiak közé tartozott mindenekelőtt a dúsgazdag fémimportőr, Charles Solomon Henry, aki alsóházi képviselőként Lloyd George egyik leghűségesebb támogatójának bizonyult. Henry rendszeresen meghívta házaiba Lloyd George-ot, és több külföldi útját is finanszírozta. Más liberális politikusokkal együtt Lloyd George is elfogadta Harold Harmsworth és George Riddell sajtómágnások meghívásait – nemcsak golfozásra, hanem Franciaországi utazásokra is.¹⁰⁰ Lloyd George tehát jelentősebb vagyon híján is feltűnt a jobb társaságban, és a gazdag britek szokásához híven úgyszólván magától értetődő módon Cannes-ban vagy Nizzában töltötte a nyár egy részét – ahol mintegy véletlenül felbukkantak más parlamenti képviselők is. Lloyd George említett kapcsolatai baráti jellegűek voltak, és egyenrangú felek között kötődtek. És kifizetődőek voltak persze a vállalkozók számára is: mindhármukat örökletes nemesi rangra emelték, és mindhárman jelentős gazdaságpolitikai feladatokat vagy hivatalokat kaptak a liberális kormányoktól. Az efféle kapcsolatok nem redukálhatók egyes politikai üzletekre: csak ugyan intenzív kapcsolatokról volt ugyanis szó, amelyekben a pénz és a politikai befolyás mellett „csereérték”-ként jelen voltak a baráti megnyilvánulások és a közös szabadidős tevékenységek is.

Az ipari forradalom óta a kevésbé exponált hivatalviselőknek is lehetőségük nyílt arra, hogy úgyszólván átálljanak a másik oldalra, vagyis gazdasági szereplőkké váljanak. Olaszországban a 19. század vége felé és a 20. század elején a hadiflotta számos tisztje átváltott a hadiiparba. Augusto Albini admirális például még aktív tisztként hozott tető alá egy jelentős haditengerészeti megrendelést a nápolyi székhelyű hadiipari konszern, az Armstrong, Mitchell & Co. számára. Albini nem sokkal ezután ki is lépett a hadseregből, hogy kisvártatva az Armstrong római vezérképviselőjeként bukkanjon fel újra.¹⁰¹

Busás bevételi forrást jelentettek a politikusok számára a bennfentes ügyletek is. Léon Say pénzügyminiszter például 1879-ben szándékosan nem kommentálta a francia állampapírok hozamának várható csökkenéséről szóló híreszteléseket. Az ügyben meghozott kormánydöntést követően viszont bizalmas információkkal látott el néhány befektetőt, úgyhogy a Say-jal személyes jó viszonyt ápoló bankárok, Rothschild, Pereire és de Reinach sikerrel spekulálhattak a papírok árfolyamának emelkedésére.¹⁰² Nagy-Britanniában már az 1840-es évek óta újra meg újra hallatszottak olyan panaszos hangok, hogy bizonyos jól informált személyek, akik előzetesen értesültek a várható politikai döntésekről, tőzsdei spekulációkra használták fel bennfentes információikat. A vasúti szektorban kiváltképp a Board of Trade munkatársai keveredtek újra meg újra gyanúba.¹⁰³

Jelentős üzletek részese volt 1912-ben Lloyd George is. A kormány egyik tagja, Rufus Isaacs fivérének közvetítésével Lloyd George és más miniszterek kedvezményes áron jutottak a Marconi nevű észak-amerikai távíróársaság részvényeihez, mégpedig nem sokkal azt megelőzően, hogy nyilvánosságra hozták volna a hírt, miszerint a Marconi angol leányvállalata jelentős kormányzati megbízáshoz jut. Végül azonban tetemes veszteséggel zárult a befektetők számára az említett üzlet – arról már nem is beszélve, hogy az időszak egyik legnagyobb politikai botrányának kirobbanásához vezetett.¹⁰⁴

Az elitek hosszú távú és átfogó összefonódása mellett természetesen gyakorta esély kínálkozott a személyes meggazdagodásra pusztán kenőpénzek elfogadásával is. Számtalan példa akad erre egészen a legfelsőbb kormánykörökig. A júliusi monarchia vége felé kiderült például, hogy egy sóbánya tulajdonosai, köztük a számtalanszor kitüntetett Despans-

Cubières tábornok 1842-ben Jean-Baptiste Teste francia közmunkaügyi miniszter megvesztegetésével jutottak a bánya üzemeltetéshez szükséges engedélyek birtokába.¹⁰⁵ A Panama-botrány ugyancsak amiatt vált különösen kényes üggyé, hogy az illetékes miniszter mellett több mint száz parlamenti képviselő is pénzt fogadott el a csatorna-építő társaságtól azért, hogy a francia parlament meghozzon egy bizonyos törvényt (8. fejezet).

ÚJ LOJALITÁSOK, ÚJ STRUKTÚRÁK: MEGGYŐZŐDÉSI ÉS SZERVEZETI PATRONÁZS

Ingerült hangú levelet fogalmazott 1842-ben a Konzervatív Párt chatham (Délkelet-Anglia) szervezetének vezetősége. A levél címzettje a fentebb már említett *chief whip*, Sir Thomas Fremantle, a párt alsóházi frakciójának patronázsmenedzsere volt. A chatham *tory*knak komoly problémával kellett szembenézniük. A hajóépítő hagyományokban gazdag kikötővárosban a haditengerészet volt az egyeduralgó helyi tényező: az admirális állásajánlataitól és megrendeléseitől függött a helyi vállalkozók sikere. Párthíveiknek azonban – így a *tory* panasz – évek óta nem jut semmiféle lehetőség. Ehelyett „a demokratikus meggyőződést valló választókat halmozzák el a kormánypatronázs jótéteményeivel” – a megjegyzés a liberális politikai áramlatok híveire, illetve a tőlük a pártspektrumban még inkább „balra” álló radikálisokra vonatkozik. A fölpanaszolt helyzet magyarázata abban rejlett, hogy egyetlen rövid megszakítással immár tíz esztendeje a liberális *whig*ek voltak kormányon. 1841 késő nyarán úgy tűnt ugyan, hogy bekövetkezik végre a várva várt fordulat, mivel a konzervatív Robert Peel kapott megbízást a kormányalakításra. Peel azonban merőben váratlan személyi döntést hozott Chatham vonatkozásában, ugyanis egy hithű radikállal váltotta le a haditengerészeti támaszpont korábbi liberális főnökét, és ezzel keserű csalódást okozott a helybéli párttagoknak. Emezek mármost felháborodottan azt követelték Fremantle-től, hogy a konzervatív kormány gyakoroljon ugyanolyan egyoldalú, ugyanolyan következetes politikai patronázst, mint liberális elődje.¹⁰⁶

Több szempontból is figyelemre méltó az említett levél. Egyrészt

megint csak világosan tanúsítja, milyen nagy reményeket fűztek egyesek a brit kormánypatronázshoz, másrészt rávilágít e kormánypatronázs helyi hatásosságára. Akit módszeresen kizártak a kormánypatronázsból, annak komoly problémával kellett szembenéznie – fogyatkozó taglétszámról panaszkodnak a chatham-i toryk is. A legmeglepőbb azonban a patronázs átpolitizált volta: A „megfelelő” politikai meggyőződés, sőt tulajdonképpen inkább a pártvezetőséghez való tartozás volt Chatham-ban az elengedhetetlen előfeltétele annak, hogy valaki részesévé válhasson a gazdasági-katonai fejlődésnek. Vagyis ez a módszeres pártpatronázs egyik igen korai példája.

Chatham fölveti azt a kérdést, hogy miféle befolyással volt vajon a politika átpolitizálódása és a szervezetek jelentőségének rohamos növekedése a mikropolitikára. Vita folyik az említett jelenségről a politikatudományban, illetve a társadalomtudományokban. Wolfgang Sofsky és Rainer Paris szociológusok hangsúlyozzák, hogy a modern szervezeteket is átszövik a patronázásra emlékeztető lojalitási struktúrák. Meglátásuk szerint történt azonban egy fontos változás a hagyományos patronázshoz képest: „Maga a szervezet lép az egyéni patrónus helyébe. [...] Nem a személyes ismeretség és hűség, hanem a szervezeti vagy párttagság a karrier és a privilégiumok biztosítója.”¹⁰⁷ Ebből az állításból kiindulva Guido Kirner egészítette ki a szervezeti patronázsról alkotott képet. Kirner rámutat, hogy emberek cselekszenek a szervezetekben is. A szervezeti patronázs alapvető jellegzetessége éppen ezért nem a patrónus mint személy eltűnése, hanem a patronázserőforrások eredete az, ami megváltozott: ez utóbbiak ugyanis most már magától a szervezettől, nem pedig a patrónus magánvagyonából avagy családjától származnak.¹⁰⁸

A szervezeti patronázs keretében létrejövő mikropolitikai kapcsolatok alapja az, hogy a patrónusok és a kedvezményezettek egyazon szervezethez tartoznak. Annak tudata teremti meg a bizalmat, hogy egyazon politikai célok szolgálatában áll a patrónus és a kedvezményezett. Ez pedig egyszerre két üzenetet rejt magában: egy hatalmpolitikai-instrumentálisat és egy legitimációsat. Hatalmpolitikai szempontból tekintve a résztvevők alapján véve közösen, nem pedig egymással vetélkedve törekszenek politikai befolyásszerzésre. Az adott párthoz, illetve szervezethez való tartozás ráadásul legitimációs jellegű politikai

hitvallás: közösen tudnak a legnagyobb szolgálatot tenni a közjónak, éppen ezért megengedett, mi több, egyenesen kötelező támogatniuk egymást. Mivel a „másik oldal” rossz úton jár, eleve csakis becstelen lehet a mikropolitikája is. Az ideológiai konkurencia kiigazítja tehát a frontvonalakat: a liberális és konzervatív pártokban, vagy később a szocialista és jobboldali nacionalista csoportokban való kettős tagság teljességgel elképzelhetetlen.

Fontos következményekkel jár mindez a mikropolitikára nézve is. A bizalom most már gyorsabban és bizonyos értelemben bürokratikus módon – az adott szervezetbe való belépéssel – megszerezhető. A szervezeten belül pedig elvileg bármikor felcserélhetők egymással, illetve pótolhatók a patrónusok és a patronázsmenedzserek, de a kliensek is. A szervezetek erőforrásai akkor is megmaradnak, ha az őket vezető személye megváltozik. Nagyrészt veszendőbe mennek azonban az említett erőforrások akkor, ha az adott párt kiszorul a kormányzásból. A mindenkor mikropolitikai rendszer önállósul, leválik az egyes személyekről. A több nemzedékre visszavezethető anciennitás a korai újkorral ellentétben nem játszik többé szerepet, és legalábbis nem elsőrendű szempont a honfitársi vagy rokoni kötelék sem.

Ami a változások időrendjét illeti, európai összvetésben viszonylag korainak mondható a chatham-i epizód. Csak akkor vált ugyanis uralkodóvá a szervezeti patronázs, amikor a politika működtetésében már meghatározó szerepre tettek szert a pártok és egyéb szervezetek: vagyis a 19. és a 20. század fordulóján. A szervezeti patronázs azonban nem egyik napról a másikra alakult ki, és jól visszakövethető előfutárai voltak.

A szervezeti patronázs legkorábbi formáit egészen a korai újkor végéig vissza tudjuk követni. Közéjük tartozik az úgynevezett Illuminátus Rend, egy bajor titkos szervezet az 1770-es évekből. Az illuminátusok szervezete a legkevésbé sem hasonlított politikai párthoz, jöllehet alapját a politikai meggyőződés képezte: a rend tagjai hitet tettek a felvilágosodás ideáljai mellett, és az abszolutizmussal szemben foglaltak állást az állam reformjáról folytatott vitákban. A közigazgatás és a politikai hatalom modernizálását követelték, illetve azt, hogy szigorúan a teljesítményelv érvényesüljön a közigazgatási posztok betöltése során. Mindemellett következetes mikropolitikát folytattak: az Illuminátus Rend az *ancien régime* vége felé a reformok szószólóinak, mindenek-

előtt a kisnemesség és a polgárság soraiból származó hivatalnokoknak a hálózata volt.

A rend arra törekedett, hogy tagjainak hathatós közreműködésével hasonló reformprogramokat indítson be más német területi államokban is, hálózata révén pedig lehetővé tette az információk cseréjét és az egyeztetéseket. Jóllehet az 1780-as években heves üldöztetéseknek voltak kitéve az illuminátusok, a rend hálózati struktúrája még hosszú ideig fennállt. A legeltökéltebb reformerek egyike, Montgelas bajor államminiszter maga is az egykori illuminátusok közé tartozott, és 1799 után az addigra már feloszlott rend tagjai közül választotta számos munkatársát. A kései 18. század összességében tekintve a hasonló célokra szerveződött titkos társaságok aranykora volt. Az említett szervezetek nem rendelkeztek ugyan szilárd struktúrával, mégis lehetőséget nyújtottak a szervezeti patronázssal kapcsolatos korai tapasztalatszerzésre: a patronázs-erőforrásokhoz való hozzáférés döntő kritériuma a szervezeti tagság volt, a szervezeti tagság pedig egy bizonyos politikai pozíció mellett tett hitvalláshoz kötődött.¹⁰⁹

A rövid életű Illuminátus Renddel ellentétben mind a mai napig létezik egy másik, ugyancsak a 18. században alapított titkos szervezet, nevezetesen a szabadkőműveseké. Nagy-Britanniából kiindulva rövid idő alatt helyi szabadkőműves-csoportok alakultak szerte Európában. A szabadkőművesek azonban az illuminátusokkal ellentétben nem tűzték maguk elé konkrét politikai célokat. A szabadkőművesség általában véve a gazdasági életben részt vevő polgárság filantróp projektjeinek, kiváltképp azonban társas együttléteinek keretként szolgált. Nem egy helyütt a szabadkőműves páholyban való tagság jelentette a belépőt a jobb polgári társaságba. A páholyok tagjai házasságokat hoztak tető alá, jótékonyági rendezvényeket készítettek elő, és gyakorta üzleteket is kötöttek. A szabadkőművesség azonban egyszersmind azt is jelentette, hogy a páholyok tagjai elfogadtak bizonyos univerzális értékeket, például a nemzetek konfliktusmentes együttélését. A szabadkőműves páholyok a mikropolitika fontos színterei voltak főképp Franciaországban és Olaszországban: ebből a társadalmi közegeből sarjadtak ki a liberális eliték.¹¹⁰

Giovanni Giolitti például nagy előszeretettel helyezett szabadkőműveseket magas közigazgatási pozíciókba. Jó példa erre a szicíliai Corrado

Bonfanti-Linares, aki 1909-től az alprefektusi, 1919-től a prefektusi pozíciót töltötte be Mantovában, majd az 1920-as évek elején a belügyminisztérium közbiztonsági részlegének főigazgatója, vagyis egész Olaszország rendőrfőnöke lett. Bonfanti-Linares személyi aktájában több mint 80 ajánlólevél található, főként prominens szabadkőműves politikusok tollából. És éppen ez lett a veszte 1922-ben, a fasiszta kormány ugyanis megfosztotta hivatalától a páholyok ellen folytatott kampány keretében.¹¹¹ Számtottvő mikropolitikai aktivitást tanúsítottak a szabadkőművesek Franciaországban is. Két avignoni páholy 1901-ben arra kérte például a Grand Orient de France nevű prominens párizsi páholyt, hogy segítsen egyik avignoni tagjuknak a dohányárúsításhoz szükséges állami engedélyek megszerzésében. A Grand Orient erreföl bizalmas találkozót szervezett Párizsban a kis vidéki kereskedő számára a pénzügyminiszterrel.¹¹² 1904-ben pedig kitört a botrány, mert kitudódott, hogy a párizsi nagypáholy személyi kartotékot vezetett a francia tiszti karról – és André hadügyminiszter erre a kartotékra támaszkodva hozta meg személyi döntéseit.¹¹³

A politikai meggyőződés – például a francia forradalommal szemben tanúsított magatartás – a mikropolitika fontos kritériumává vált a 19. században. Az Earls of Harrowby család szolgálatában állt 1800 körül Beavis Wood patronázsmenedzser Tiverton választókeretében. Woodnak nem titkolt célja volt arra használni a család patronázs-erőforrásait, hogy gátat vessen a forradalmi eszmék tovaterjedésének. Ellenfele konkrétan Dunsford egyházközségi elöljáró volt, Wood állítása szerint a francia jakobinusok híve és megrögzött felforgató.¹¹⁴ Figyelemre méltó különbségtételt fogalmazott meg a republikánus és antimonarchista François-Vincent Raspail a francia júliusi monarchia idején: nevezetesen, hogy a rokonok és barátok előnyben részesítése a korrump és rothadt monarchia sajátossága. Elvbarátainkat ellenben, akik a reformokért és a „korrumpálhatatlan köztársaság”-ért küzdenek, feltétlenül szükséges patronázásban részesítenünk.¹¹⁵

A modern értelemben vett, politikai jellegű szervezeti patronázs az Egyesült Államokban jött létre először Andrew Jackson elnöksége idején. Jackson vezette be az 1830-as években az úgynevezett „zsákmány-rendszert”: választási győzelme után a lehető legnagyobb számban

bocsátotta el az állami alkalmazottakat, és párthíveinek juttatta a megürült posztokat támogatásuk jutalma gyanánt. Ez a rendszer egy-szersmind előmozdította a politikai pártok kialakulását, mert most már szegényebb emberek is aktív résztvevőivé váltak a politikának anyagi előnyszerzés reményében. Az említett rendszer így mindössze néhány esztendő leforgása alatt demokratizálta a keleti part gazdasági és értelmiségi elitje által dominált amerikai politikát.¹¹⁶

Nagy-Britannia példáján láttuk, hogyan alakultak ki pártszervezetek a *chief whipek* patronázsmenedzsmentje körül. Itáliában legalábbis bizonyos esetekben vidéki érdekképviselői szervezetek léptek a nagyválasztók helyébe, amikor ez utóbbiak az általános választójog bevezetése következtében fokozatosan elveszítették jelentőségüket. A közép-itáliai Osimo választókerületében például az I. világháborút megelőző esztendőkből alapvető befolyást gyakorolt a választói magatartásra a katolikus befolyás alatt álló Federazione Interprovinciale Agraria Marchigiana. A Federazione olyan tömegszervezet volt, amely politikai tartalmak és mikropolitikai erőforrások együttes felhasználásával kötötte magához tagjait, miközben akár kemény konfliktusokat is vállalt más, főként liberális erőkkal.¹¹⁷

Legkésebb az I. világháborút követő években Európa-szerte gyökeret vert a politikai alapú pártpatronázs – még a porosz közigazgatás sem volt kivétel. 1919-től egészen 1932-ig szociáldemokrata vezetés alatt álló kormányok irányították a legnagyobb német részállamot, és a szociáldemokrata párt a helyi vezető hivatalnokok lecserélésére használta fel pozícióját: egykettőre szociáldemokraták foglalták el a konzervatív és monarchista meggyőződésű járási tanácsosok helyét. Ez pedig új jelenség volt Poroszországban, hiszen Nagy-Britanniával, Olaszországgal és Franciaországgal ellentétben itt a pártoktól függetlenül, elsősorban autonóm hivatalnokhálózatok közvetítésével verbuválódott a hivatalnoki elit.¹¹⁸

Hogyan működött mármost alaposabban szemügyre véve a szervezeti patronázs a korai 20. század tömegpártjaiban? Megkerülhetetlen kritériumot jelentett a meggyőződés és a szervezeti tagság mindenekelőtt a szélsőbal, illetve később a szélsőjobb ideológiával erősen átitatott tömegpártjaiban. Vessünk hát egy pillantást két francia városra, illetve a szocialista pártokra.

Toulouse történetében különféle patronázsmodellek követték egymást. Egészen az I. világháborúig az önmagukat egy-egy városrész érdekképviselőinek tekintő, magányos polgári harcosok jellegzetes radikális patronázsa volt itt az uralkodó. A háború után azonban már balról fújt a szél: a szocialista párt (SFIO) nyerte meg a helyhatósági választásokat. A helyi képviselők, kiváltképp a városi tanácsnokok pedig *pártjuk*, nem pedig városnegyedük reprezentánsainak tekintették magukat, és az illetékes pártszervek határozataihoz igazodtak. A radikális patronázzsal ellentétben, amelyben a polgármester mint a helyi közigazgatás vezetője játszott a teljhatalmú főpatronus szerepét, most már pártszervek döntöttek a város patronázs-erőforrásainak elosztásáról. Márpedig az említett erőforrások jócskán megnövekedtek, a szocialista városvezetés ugyanis kommunális építkezések egész sorát indította be a szociális lakásoktól kezdve az infrastruktúrán keresztül egészen a különböző kulturális és szabadidős létesítményekig (stadionok, uszodák, városi könyvtár). A megbízásokat pedig csaknem kivétel nélkül egy munkásszövetkezetből létrejött építővállalat nyerte el, miközben a helyi politikában foglalkoztatott személyzet verbuválása baloldali irányítás alatt álló bázisszervezetek – *pétanque*-klubok, rezesbandák, szocialista diákkörök – közvetítésével történt.¹¹⁹

Erősen hasonló szervezeti formákban működött a marseille-i kommunális politika is az 1920-as és az 1930-as években. Itt ugyancsak az SFIO dominált. Jóllehet kereken 6000 tagjával az SFIO meglehetősen kis pártnak számított, mégis jóval nagyobb klientúrát ért el. Sikerét a más szervezetekkel – elsősorban a Confédération Générale du Travail (CGT) nevű szakszervezettel, illetve az Amis d'Instruction laïque-kel – létrejött mikropolitikai összefonódásnak köszönhetette a szocialista párt. A szakszervezet és az SFIO együttműködése olyan volt, mint valami olajozott politikai gépezet. Ha állások szabadultak fel vagy új állások keletkeztek a városi közigazgatásban, akkor az SFIO vezetése alatt álló toborzóbizottságok közvetlenül a CGT-hez fordultak azzal a kéréssel, hogy a szakszervezet tegyen javaslatot a betöltésükre. A kereken kétezer új állás közül, amelyeket csak 1930 és 1938 között létrehoztak Marseille közigazgatási apparátusában, így mindössze körülbelül százat írtak ki. Számos munkakereső kifejezetten azzal a céllal lépett be a szakszervezetbe, hogy munkát találjon a városi közigazgatásban.

Ellenszolgáltatásképpen a CGT határozott kampányt folytatott a szocialista párt mellett.

A kereken 13 ezer tagot számláló Amis d'Instruction laïque sem tartozott hivatalosan az SFIO-hoz. A szervezet apróbb egységekre tagolódott, és főként a munkáskerületekben tevékenykedett: oktatási, kulturális és szabadidős programokat szervezett. Az irányító grémiumokban többnyire az SFIO tagjai voltak a hangadók, rendszerint középosztálybeliek, például tanítók. Ők gondoskodtak arról, hogy a helyi szocialista politikusok a lehető leggyakrabban szerepelhessenek az Amis d'Instruction laïque, illetve a szervezet egyes tagjainak patrónusaként – nemcsak politikai vagy szociális jótéteményekkel, hanem például az ünnepi szónok szerepében, illetve futballtornák védnökeként. Így uralta az SFIO azt a szocio-kulturális miliőt, amelyet több, egymással szorosan összefonódott szervezet szőtt át.¹²⁰

A meggyőződési és szervezeti patronázs diadalmenetének megvoltak persze a maga határai. Az olasz *transformismo*, illetve a francia radikális patronázs mikropolitikájában például alig voltak megtalálhatók a szervezeti patronázs elemei, egész egyszerűen azért, mert az említett politikai áramlatok hosszú időn át nem rendelkeztek szilárd szervezeti struktúrákkal. Ez kevésbé meglepő tehát, mint az a megfigyelés, hogy ritkaságszámba ment a „tisza” meggyőződési patronázs, vagyis gyakran szerepet kaptak egyéb kritériumok is. Egyes kliensek például rokoni kapcsolatok révén is hihetővé tudták tenni politikai elkötelezettségüket – mint például az az Hérault megyei, ismeretlen nevű férfi, aki III. Napóleon császársága idején pályázott hivatalos képviselőjelöltségre azt állítván magáról, hogy I. Napóleon egyik prefektusának fia.¹²¹ Vagy az ír katolikus W. J. Harbison, aki 1908-ban jutalmat szeretett volna kieszközölni a fivére számára John Dillon alsóházi képviselőtől arra hivatkozva, hogy ő maga, illetve apja és fivére sokat tettek már az ír nemzet ügyéért. Ilyenformán tehát Harbison is a politikai meggyőződésből, a rokonságból és az anciennitás egy sajátos formájából rakott össze „érvcsomag”-ot a mikropolitikai konkurenciaharcban.¹²²

További elemek járultak a szervezeti patronázshoz az SFIO marseille-i kedvezményezési rendszerében is. Marseille modern nagyváros volt, így nagy számban vonzotta a bevándorlókat. Az új lakosok Korzikáról vagy Olaszországból érkeztek, később egyre többen Spanyolországból is.

A marseille-i szocialisták pedig igyekeztek lakást, szociális ellátást és munkát biztosítani számukra, hogy így kössék magukhoz az újonnan érkezettek tömegét. Amint a városi mikropolitika szóban forgó változata is bizonyítja, nemegyszer a kedvezményezés régebbi struktúrái szőtték át a modern szervezeti patronázst: a korzikaiak és az olaszok ugyanis rokoni kapcsolatok, illetve – még gyakrabban – falusi struktúrák mentén kiépítették saját mikropolitikai hálózatukat. Az egyazon faluból érkezett bevándorlók szoros szociális kötelékeket tartottak fenn egymás között Marseille-ben is. Ennek pedig megvoltak a maga mikropolitikai következményei, kiváltképp akkor, ha valamelyikük nagy hatalmú patrónussá vált. Így történhetett például, hogy a Calenzano nevű korzikai faluból érkezett bevándorlóknak csaknem a fele a város közigazgatási apparátusában kapott állást. És kezdettől fogva meglehetősen magas pozíciókat foglaltak el a marseille-i munkaerőpiacon a többi Calenzanóból érkezettek is: jóformán egyikük sem kényszerült nehéz fizikai munkára, irodákban és a szolgáltató szektorban helyezkedtek el csaknem valamennyien. A magyarázat egyszerű: az egykoron ugyancsak Calenzanóból érkezett Jean-François Leca az SFIO képviselőjeként ült a városi tanácsban, az ugyanonnan származó Guerini-fivérek pedig Henri Tasso SFIO-vezér közvetlen munkatársai voltak.¹²³

Végso soron modern és hagyományos elemek ötvöződtek egymással abban a hálózatban is, amelyet Konrad Adenauer épített ki a Weimari Köztársaság idején. Fontos kritériumnak tekintette például Adenauer a rokoni kapcsolatokat. A kölni főpolgármester és centrupárti birodalmi gyűlési képviselő mindazonáltal integráns részét képezte a politikai szervezeteknek. Legfőbb erőssége mégis abban állt, hogy a szervezeti határoktól függetlenül képes volt maga köré gyűjteni a katolikus meggyőződésűeket. Adenauer helyi és nemzeti szinten egyaránt jól működő hálózattal rendelkezett nemcsak a pártján belül, hanem a katolikus egyházban és számos katolikus világi szervezetben is. Ezen felül pedig nagyiparosok egész sora tartozott a mikropolitikai partnerei közé. Adenauer mindig az adott címzetthez igazodott a leveleiben, és ennek megfelelően más-más érveket, illetve hívószavakat állított a középontba: politikai eszmetársaival és az egyházi funkcionáriusokkal a hit nyelvén levelezett, a nagyiparosoknak írott leveleiben viszont inkább a rokoni kapcsolatokra helyezte a hangsúlyt.¹²⁴

Így jutottak érvényre bizonyos, már a modernitás előtti időkben ismeretes motivációk és logikák a modern mikropolitikában. A keverék arányai persze korszakról korszakra, országról országra, szervezetről szervezetre változtak. A korábbi kutatások nagyrészt arra az álláspontra helyezkedtek, hogy az olaszországi és a spanyolországi mikropolitika kiváltképp megmaradt a hagyományos formák között. Itt tehát – úgymond – nem zajlott le az átpolitizálódás, hanem továbbra is meghatározóak maradtak a helyi érdekek, valamint a hagyományos klientúrarendszerek.¹²⁵ Még ha tendenciáját tekintve helytálló is ez az állítás, érdemes tartózkodnunk a sematikus ítéletektől. Mert jóllehet a keverékek aránya csakugyan esetről esetre különböző, a kései 19. és a korai 20. század között mégis az összes vizsgált országban megnőtt a szervezetek jelentősége a mikropolitika színtereként. Ráadásul a nagy kliensrendszerek mindegyike – a *turno pacífico*, a *transformismo* és kiváltképp a francia radikálisok patronázsa – legalábbis közvetve egy-egy politikai program szolgálatában állt.

A DIKTATÚRÁK MIKROPOLITIKÁJA

A két világháború közötti időszak a diktatúrák korszaka volt. Pedig az első esztendőkhöz jó esélyei voltak még a demokráciának: az I. világháború után Németországban, Ausztriában, Oroszországban és Kelet-Közép-Európa jó néhány államában megbukott a monarchia, mégpedig nem egyszer forradalmak következtében. Csaknem valamennyi állam bevezette az általános választójogot, amiből főként a nők profitáltak. Ráadásul új, nagy hatalmú szereplők léptek a politika színpadára: a szakszervezetek és a kommunisták. Az Októberi Forradalom és számos más, proletárok vezette felkelés után megváltoztak a politikai konstellációk a „vörös veszedelem”-mel való szembenézés érdekében: bekerültek a kormányokba a mérsékelt baloldali pártok. A munkások csaknem mindenütt politikai jogokat vívtak ki maguknak az üzemekben. Gyors ütemben kiépültek a szociális biztonságot szolgáló ellátórendszerek, a kormányok pedig sok helyütt arra törekedtek, hogy állami ellenőrzés alá vonják az infrastruktúrát és a kulcsfontosságú iparágakat. A két háború közötti időszak egyszersmind a tömegmozgalmak

korszaka volt: számottevő aktivitást tanúsítottak főként a fiatalabb emberek olyan szervezetekben, amelyek nem csupán közösségi élményeket kínáltak, hanem politikai követeléseket hangoztattak kinn az utcán is. A hagyományos szakszervezetek mellett azonban főként olyan militáns csoportokról volt szó, amelyek a demokrácia erőszakos megdöntésére törekedtek: kommunista szakszervezetekről, illetve pártokról vagy jobboldali csoportosulásokról, mint például a Jeunes Patriotes és az Action Française, illetve a német nemzetiszocialisták.

A demokrácia alighogy hasadozó napjának így hamarosan bealkonyult. Olaszországban már 1922-ben, amikor Mussolinit választották kormányfővé, Franciaországban legkésőbb 1940-ben, amikor felbomlott a harmadik köztársaság, és Pétain marsall szerezte meg a hatalmat. Spanyolországban 1923-tól 1930-ig Miguel Primo de Rivera diktátor, 1939-től pedig Francisco Franco tábornok gyakorolta a hatalmat. A nemzetiszocialisták 1933-tól fogva építették ki totalitárius rendszerüket Németországban. Az autoritárius trend többféle okra vezethető vissza: a háború okozta trauma, a gazdasági válságokkal együtt járó tömeges munkanélküliség, az egyre jobban kiéleződő társadalmi konfliktusok, a társadalmi szolidaritás csökkenése miatt érzett aggodalom, a szakértői elit általános elbizonytalanodása, az elmérgesedő ideológiai konfliktusok és a radikalizálódó politikai erőszak – számtalan egyéb válságjelenséggel együtt mindez sokakat arra készítetett, hogy radikális megoldások és a végrehajtásukra alkalmas erős emberek után kiáltsanak.¹²⁶

A parlamentarizmus és a demokrácia szemlátomást képtelen volt kiutat kínálni a válságból. Ennek egyik legfontosabb okát pedig abban látták a kortársak, hogy a parlamentarizmust megbénította a korrupció. Márpedig a maguk részéről ezen a téren is változást ígértek az autoritárius rezsimek: nevezetesen azt, hogy egyszer és mindenkorra véget vetnek a mikropolitikának. Jóllehet az ígéretet egyetlen diktatúra sem teljesítette, néhány esetben mégis megváltozott a mikropolitika.

Főként az új uralmi rendszerek kezdeti időszakában kerültek nyomás alá az immár jól bejáratott mikropolitikai struktúrák: egyrészt azért, mert a diktatúrák csakugyan valóra akarták váltani fennhangoztatott jelszavaikat, másrészt azért, mert meg akartak szabadulni a konkurenciától. A gyakorlat hamarosan bebizonyította azonban, hogy a diktatúrában nagyobb a csábítás és több alkalom kínálkozik a mikro-

politikára, mint a plurális társadalmakban. Elsődleges feladat volt ugyanis az új hatalmi struktúrák megszilárdítása és társadalmi beágyazása. Nem szabad persze megfeledkeznünk a kontextusról, vagyis arról, hogy mikropolitikán kívül radikális erőszakot is alkalmaztak a diktatúrák: a mikropolitikai mézesmadzag mellett ott suhogott a joggal szembenemő elnyomás korbácsa. Két további körülmény gerjesztette még a diktatúrák mikropolitikáját: a hatalom birtokosai jóformán korlátlanul diszponálhattak az állami erőforrások felett, sőt bizonyos esetekben – például a nemzetiszocialista Németországban – rátették kezüket a politikai vagy faji okokból üldözöttek magánvagyonára is. A politikai szervezetekben ugyanakkor – a diktátor körül kialakult személyi kultusz, illetve a vezérelv ideológiai háttere előtt – érzékelhetően megnőtt a személyes lojalitás jelentősége. Hatalomtechnikai szempontból tekintve kiváló lehetőséget nyújtottak a személyi hálózatok a fennálló közigazgatási és szervezeti struktúrákba való beférkőzésre. Mivel a diktatúrák a lakosság mozgósítására és politikai indoktrinációjára törekedtek, úgyszólván magától értetődik, hogy a meggyőződési és szervezeti patronázs vált uralkodó stílussá. Mindeközben sem a kritikus nyilvánosság, sem pedig a közigazgatási előírások nem jelentettek olyan komoly gátló tényezőt, mint a plurális társadalmakban.

Most érkezett el csúcspontjára a tömegpártok szervezeti patronázsa. A nemzetiszocialisták hatalmpolitikai okokból egykettőre eltávolították a viszonylag csekély számú, baloldali pártokhoz kötődő, vagyis politikailag „megbízhatatlan” hivatalnokot. Faji-ideológiai indíttatásból ugyancsak eltávolították az említettek zsidó kollégáit is. Ezzel párhuzamosan ellátórendszert alakítottak ki párthíveik számára. A pártvezetés már 1933-ban határozatot hozott arról, hogy minden olyan munkanélküli párttagot, akinek a párttagkönyvszáma 300 ezer alatti, munkához kell juttatni a közszolgálatban, de legalábbis előnyben kell részesíteni a munkaközvetítés során. Az említett intézkedést a kedvezményezettek közül sokan a párt feléjük irányuló gondoskodásának tekintették. Számos párttag meggyőződéssel vallotta, hogy a hatalom megragadása előtt jelentős áldozatokat hozott a párt érdekében, és komoly hátrányokat volt kénytelen elszenvedni. Az ilyen párttagok most tehát elvárták az ellenszolgáltatást az adománycsere logikája szerint. Figyelemre méltó ugyanakkor a leírt folyamat bürokratikus jellege. A patronázs ugyanis

szervezeti jellegzetességekhez kötődött, nevezetesen a párttagsághoz, pontosabban annak időtartamához (a 300 ezernél kisebb sorszámú párttagkönyveket 1930 előtt állították ki). A szervezeti tagság huzamosága így a politikai megbízhatóság bizonyítékának számított, egyszersmind azonban mikropolitikai szolgáltatásnak is, amely méltó az ellenszolgáltatásra.¹²⁷ Ezzel egyidejűleg jelentős nyomás nehezedett az állami alkalmazottakra, illetve a magánszemélyekre, hogy karrierjük érdekében lépjenek be a pártba vagy valamelyik pártközeli szervezetbe. Az összes említett esetben fontos kritériumnak számított az ideológiai megbízhatóság.

A nemzetiszocialista uralom jellegzetességei közé tartozott a polikratikus hatalmi szerkezet, vagyis az illetékességi körök látszólag kaotikus rendszere az államigazgatásban. Hitler kezdettől fogva egyre-másra nevezte ki az újabb és újabb különmegbízottakat, állította fel a bizonyos konkrét feladatokra specializált szerveket. Az így létrejött hatalmi szerkezet mikropolitikai hálózat gyanánt működött, az említett szervezetek vezetői ugyanis rendszerint újra meg újra kénytelenek voltak felhatalmazásért folyamodni előljáróikhoz – nemegyszer magához Hitlerhez, aki a patronázs logikája szerint döntött a felmerült kérdésekben.¹²⁸ Elválaszthatatlan volt a fent említett struktúráktól az a személyes patronázs, amelyet Hitler régi harcostársaival, pártfunkcionáriusokkal, magas rangú katonatisztekkel, de művészekkel, médiamunkásokkal és tudósokkal szemben is gyakorolt. Hitler a legkülönbélebb adományokat juttatta közvetlen klienseinek: személyes jellegű ajándéktárgyakat, például edényeket, portrékat, a nevével ékesített luxus minőségű használati tárgyakat. Kitüntető címeket adományozott nekik, személyre szabott megrendelésekkel látta el őket, egyszeri vagy tartós pénzadományokat folyósított, ingatlanokat ajándékozott, és így tovább. Bizonyos esetekben még a nemzetiszocializmus egykori ellenfeleit is sikerült ily módon magához kötnie.¹²⁹ Hasonló magatartást tanúsítottak, jöllehet kisebb léptékben, a rezsím más vezető személyiségei is. Az átfogó patronázshálózat kiépítésében rendszerint élen jártak a regionális pártvezetők, az úgynevezett körzetvezetők (Gauleiter).

A nemzetiszocialista párton belül a patronázs és az összefonódások helyettesítették a nyílt összeütközéseket. Elméletben a vezérelv alapján szerveződött a párt: a döntéseket „fent” hozták, és lefelé érvényesítették.

Formálisan semmiféle lehetőség nem létezett tehát az önálló véleményformálásra, illetve a regionális, társadalmi, szakmacsoporti és egyéb érdekek képviselőit. Nem léteztek intézményesített eljárások a hatalomért és befolyásért vívott harcok eldöntésére sem. Mindezeket a feladatokat informális, egymással vetélkedő hálózatok látták el, amelyek rendszerint jelentős mikropolitikai erőforrások felett diszponáltak.¹³⁰

A nemzetiszocialista uralom mikropolitikáját alapvetően a zsákmányelv jellemezte. Igaz ez már a régi párttagokra is, de még inkább igaz azokra a személyekre, akiket Hitler közelsége kivont bármiféle ellenőrzés alól. Jó példa ez utóbbiakra Christian Weber müncheni NSDAP-frakcióvezető. A rezsimnek alig hajtott bármiféle hasznát Weber, mivel elsősorban arra használta fel pozícióját, hogy meggazdagodjon a város kárára. Hitler időről időre távolságtartó módon viselkedett vele szemben, a döntő pillanatokban azonban mindig védelmébe vette.¹³¹ Az ilyen és efféle, meglehetősen gyakori, akár a bíróságok ügymenetébe való beavatkozások pedig végső soron teljesen kiüresítették a hatalmi pozícióban való személyes meggazdagodást tiltó, névleg továbbra is érvényes szabályokat. A nemzetiszocialista párt- és hivatali irodákban közvetlenül megtapasztalt életvalóság ilyenformán a magasabb állású hivatalviselők zsákmányszerző mentalitását erősítette – egyetlen fontos kivétellel: rendszerint kemény szankciókkal kellett számolnia ugyanis annak, aki magát a pártot próbálta megrövidíteni. Az ilyen esetekben a pártbéli előjárók valóban érvényt szereztek a személyes kedvezményben részesítés máskülönben fiktív tilalmának.¹³²

Két további körülmény játszott szerepet a személyes vagy mikropolitikai célokat szolgáló zsákmányszerzés megkönnyítésében, illetve abban, hogy a pártvezetés egyenesen bátorította az efféle magatartást. A nemzetiszocialisták egyáltalán nem rejtették véka alá, hogy a háborút kizsákmányoló és rablóháborúnak tekintik. Így aztán nem csupán számos észrevétlen alkalom nyílt a személyes meggazdagodásra, hanem aki erre törekedett, az joggal érezhette úgy, hogy az érvényes politikai direktívák szellemében cselekszik. Ugyanezt mondhatjuk továbbá a zsidóüldözésről is. A zsidók jogfosztása és vagyonuk kisajátítása képezte a meggazdagodás alapját, a népesség bizonyos csoportjai szemében pedig éppen az efféle lehetőségek tették érdekessé a nemzeti-

szocializmust: valójában csakis ez indított nem egy „néptársat” arra, hogy részt vegyen a zsidók üldözésében.¹³³

Némileg másképp festett a helyzet Mussolini Olaszországában. Pápiron ugyan a társadalom átalakításán és az „új ember” megteremtésén buzgólkodtak a fasiszták is – az „új ember”-én, aki persze teljesen mentes lesz majd a korrupt hajlamoktól, és mindenestül elutasítja a mikropolitikát, hiszen a fasiszták a *transformismo* és az általa kiépített kliensrendszer legélesebb kritikussai közé tartoztak. Csakhogy az újabb kutatások arra az eredményre jutottak, hogy a fasiszták alig értek el némi eredményt a lakosság tartós mobilizálása és ideológiai átnevelése terén. Mi több: az olasz fasizmus rendszerének alapvető összetartó ereje éppenséggel a mikropolitika volt. Úgy tűnik, a kezdeti lelkesedés elmúlásával nemsokára már a lakosság Mussolinival szemben tanúsított lojalitását is kizárólag a mikropolitikai juttatások alapozták meg.¹³⁴ A német nemzetiszocializmussal ellentétben Olaszországban nagyrészt érintetlenül maradtak a liberális érából származó hálózatok, legalábbis számos vidéki régióban és a közigazgatásban, amelyet Mussolini mikropolitikai eszközökkel kötött magához, és a párt ellensúlyának tekintett.¹³⁵

Megfordítva persze nem működött ugyanez a logika. Giolitti már az 1920-as évek elején megkísérelte a fasiszta mozgalmat a régi *transformismo* jól bevált eszközeivel a liberális rendszerbe integrálni. Csakhogy Mussolininak egyrészt távlatosabb céljai voltak, másrészt a fasiszta bázisszervezetek – legalábbis az 1920-as évek elején – elegendő erővel rendelkeztek ahhoz, hogy mozgósítással és erőszakkal alapjaiban rengessék meg a régi rendszert. Azonban ahogy miniszterelnök lett 1922-ben, és a kezébe kerültek az állami erőforrások, Mussolini máris a régi, jól bevált eljárásokra támaszkodott. Az 1924-es, többé-kevésbé szabad választásokat külpolitikai sikerekkel nyerte meg, illetve azért, mert az olaszok tekintélyes része stabilitásra vágyott. Nem csekély szerepet játszottak azonban a sikerben az immár jól ismert eszközök is: a szavazatvásárlás, a prefektusok választásai ajánlásai, a klientúrák mozgósítása.¹³⁶

A következő esztendőben Mussolini arra törekedett, hogy különféle igények – elsősorban az uralkodó társadalmi elit igényeinek – mikropolitikai kielégítésével szilárdítsa meg hatalmát. Éppen ezért megerősítette a polgári közigazgatást mint az általa mindig is bizalmatlansággal szemlélt fasiszta párt ellensúlyát. Alighanem ebben rejlik a nemzeti-

szocialisták hatalmi stílusával szemben mutatkozó egyik legfőbb különbség.¹³⁷ Mussolini ugyanis ilyenformán egyszersmind konzerálta a liberális korszak egynémely mikropolitikai struktúráját, még akkor is, ha a fasiszta talpasok jelentős részének ezzel keserű csalódást okozott, hiszen eredetileg a politikai viszonyok megváltoztatásának jelszavával lépett fel a mozgalom. Főként a dél-itáliai lakosság táplált eleinte vérmes reményeket a régi elitek és a szervezett bűnözés hatalmának megtörését illetően. A fasizmus idealista, politikailag valóban aktív hívei azonban hamarosan háttérbe szorultak. A vezetés ugyanis arra buzdította a rendszertől távolságot tartó erőket is, hogy legalább formális hitvallással csatlakozzanak a mozgalomhoz. Számos olyan intézmény és csoportosulás jött így létre, amelyek névleg fasiszták voltak ugyan, gyakorlatilag azonban csupán a már régóta fennálló hálózatokat foglalták új keretbe. A délolasz Basilicata régióban például két egymással ellenséges viszonyban álló helyi hálózat hozott létre egy-egy fasiszta csoportot, amelyek azután kölcsönösen azt állították a másiktól, hogy valójában semmi köze a fasizmushoz.¹³⁸

Új fejlemény volt mindazonáltal, hogy most már egyetlen pontban futottak össze a nemzeti szintű patronázs szálai: nevezetesen magának a *Ducénak* a kezében. Roberto Farinacci, aki egy ideig a fasiszta párt titkára volt, a régi nagyválasztók hamisítatlan stílusában osztogatta a kedvezményeket szülővárosában, Cremonában: a *Ducéhoz* való közelségének köszönhetően úgyszólván bármit el tudott intézni – adómentesítéseket, elítéltek szabadon bocsátását, kedvező könyvkritikákat.¹³⁹ Maga Mussolini még Hitlerénél is kiterjedtebb személyes patronázshálózatot tartott fenn, elsősorban a rokonságára támaszkodva. A család illetően előtérbe helyezése egyfelől a kedvezményezés bevett hagyományaihoz igazodott, másfelől nemegyszer meglehetősen fura következményekkel járt, amikor például Mussolini rokonának adta ki magát egy-egy csaló.¹⁴⁰

Jóllehet az említett stratégiák középtávon sikereseknek bizonyultak, egyszersmind ártottak is a rezsimnek. A közvélekedés már viszonylag rövid idő elteltével korruptabbnak tartotta a fasiszta hatalmat a liberális korszak kormányainál – akárcsak a német nemzetiszocializmus esetében. A médiumok nem tárgyalhatták ugyan nyíltan a problémát, azonban a személyes beszélgetések félnyilvánosságában egykettőre az

elégedetlenség táptalaja lett a mikropolitikai gyakorlat és a magasröptű jelszavak között feszülő ellentmondás.¹⁴¹

A mikropolitika területén a fentiekhez hasonló programmal lépett fel Spanyolországban mind Primo de Rivera, mind pedig Franco tábornok. Nevezetesen mindketten meg akarták szabadítani a spanyol államot a kacikák uralmától – ami néhány szimbolikus intézkedéstől eltekintve végül persze egyiküknek sem sikerült. A vidéki vagy kisvárosi környezetben végzett résztanulmányok az olaszországiakhoz nagymértékben hasonló struktúrákat mutattak ki. A meglévő kacikarendszerekre sok helyütt egész egyszerűen szükség volt ahhoz, hogy egyáltalán gyökeret tudjon verni az új hatalom. A restauráció korából származó mikropolitikai rendszerek pedig ilyenformán nagyrészt túléltek Rivera diktatúráját, majd az utána következő második köztársaságot, sőt Franco hatalomátvételét is. Mindeközben megmutatkozott azonban az érintettek nagy fokú rugalmassága, illetve az, hogy – akárcsak Olaszországban – képesek voltak alkalmazkodni az új ideológiai követelményekhez. Az Almeria közelében fekvő Berja nevű kisváros vonatkozásában sikerült kimutatni például, hogy a domináns családi klánok a második köztársaság idején befolyást szereztek egyszerre több egymással versengő pártban is, hogy a lehetőségek lehető legszélesebb skáláját tartsák nyitva a maguk számára.¹⁴² Az itáliai fasiszta párthoz hasonlóan rövid idő alatt mikropolitikai elosztógépezetté változott át Primo de Rivera Unión Patrióticaja és Franco Falangéja is. Igen gyorsan szembesülniük kellett azonban saját korlátaikkal, ha nem fogadták magukba a kacikastruktúrákat.¹⁴³ Mindkét spanyol diktatúra jellegzetes vonásának tűnik továbbá, hogy megvesztegetés és patronázs révén kivételes kedvezményekben részesültek bizonyos magánvállalatok – ami botrányok egész sorát robbantotta ki Primo bukása után, illetve a Franco-diktatúra utolsó éveiben.¹⁴⁴

A Pétain marsall uralta Vichy-Franciaország mikropolitikájáról igen keveset tudunk. Számos jel utal azonban arra, hogy nem történtek érdemi változások a kedvezményezés bevett rendszerében, illetve a politikusok és a közigazgatás összjátékában. A jogszolgáltatás területét tekintve legalábbis teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy továbbra is napirenden maradtak a képviselők intervenciói a belügyminiszternél, ha például bizonyos posztok betöltéséről volt szó, illetve egy-egy bíró-

sági eljárásra kellett valamelyik párt érdekében befolyást gyakorolni. Újdonság volt persze itt is, hogy az üldözések következtében bizonyos szereplők eltűntek, a helyükbe pedig más, rezsimhű erők léptek. Ez utóbbiak közé tartozott például az erős szervezeti patronázst gyakorló Légion française des combattants: a különféle veteránszövetségeknek az új rezsim által alapított ernyőszervezete, amelynek klientúrája Pétain hátszágát képezte.¹⁴⁵

ÖSSZEGZÉS: A MODERN MIKROPOLITIKA

Nem alkot ellentétpárt a mikropolitika és a modernitás. A mikropolitika háromféleképpen is összefonódott a modernizációs folyamatokkal. Először is jelentős szerepet játszott a modern politikai rendszerek és értékek megszilárdításában – amint a bürokraták patronázsa, továbbá a parlamentarizmus kedvezményezési rendszerei is bizonyítják, mindenekelőtt Franciaországban, Olaszországban és Spanyolországban. A mikropolitika mindvégig nyomon kísérte azt a folyamatot, amelynek során a lakosság egyre szélesebb rétegeire terjesztették ki a politikai részvétel jogát, például a parlamenti választások alkalmával. Mikropolitika híján másféle alakot öltötte volna a kései 19. és korai 20. század mindinkább parlamentáris kormányzati formái.

Másodszor a modernizációs folyamatok eredményeképpen új szereplők léptek színre, és újfajta erőforrások cseréjére került sor: a hivataltalnokok, a választott politikusok, a közép- és alsó rétegek képviselői uralták immár a politikai adománycserét. Sajátos mikropolitikai struktúrák jöttek létre nem egy új társadalmi miliőben: mégpedig a lehető legszélesebb spektrumon, a marseille-i bevándorlótól és munkásoktól elkezdve fölfelé egészen Bleichröder diplomaták számára rendezett fogadásaiig vagy az elitek Lloyd George környezetében kialakult összefonódásáig. Az iparosítás és a beavatkozó állam merőben új cserejavarokat bocsátott a szereplők rendelkezésére, a parlamentek és a parlamenti választások pedig új terepet biztosítottak a politikai adománycseréhez.

Harmadszor megváltoztak a patronázs struktúrái és működési mechanizmusai, továbbá megváltozott a patronázs kultúrája: a mikropolitika tömegesebbé, társadalmi értelemben véve nyitottabbá vált, az

elitek összefonódásában elveszítette hierarchikus jellegét, és egyre gyorsabb változásoknak volt kitéve. Ezzel egyidejűleg anonimabbá, ideologikusabbá és bürokratikusabbá vált a szervezeti patronázs formájában. A klientelizmus újfajta célkitűzéseit és új formáit fejlesztették ki a pártok, a különféle szövetségek és a lobbisták. Egyre több specializált funkcionárius dolgozott a mikropolitikai rendszerekben: A parlamenti képviselőknek többek között azért is szükségük volt választókerületi segítőkre, hogy eleget tudjanak tenni patronázsfeladataiknak. A brit pártok *chief whip*-jei körül többek között azért is jöttek létre pártközpontok, hogy képesek legyenek megbirkózni a kormány- és pártpatronázsban keletkezett roppant feladatmennyiséggel. Még a látszólag erősen konzervatív kacikarendszerben is egyre inkább előtérbe kerültek a hagyományos mágnások rovására a jól képzett középosztálybeliek, mivel ez utóbbiak képesek voltak – kiváltképp a közigazgatással együttműködve – a patronázs hatékonyabb megszervezésére.

Mindennek ellenére továbbra is megmaradtak olyan jellegzetességek és működtek olyan mechanizmusok, amelyeket már a modernitást megelőző időkből is ismerünk. Igaz ez mindenekelőtt az adománycserére, amely változatlan alapelvek szerint zajlott. Továbbra is alapvető jelentőséggel bírt a személyekbe vetett bizalom és a bizalmat elnyert személyek előnyben részesítése. Bizonyos esetekben továbbra is szerepet játszott a mikropolitikai hálózatok kiépítésében a rokoni vagy a honfitársi kötelék, jóllehet a szervezeti patronázs új alapokra helyezte a bizalom elnyerését. Ugyanezt mondhatjuk a hagyományos vidéki elitekről: ezek még jó ideig betöltötték a bizonyos értelemben „természetes” patrónusokként rájuk háruló funkciót. A szociális biztonság megteremtésének igénye ugyanúgy fontos egyéni motivációja lehetett egy bizonyos patrónushoz való csatlakozásnak, mint a korai újkorban. Az állami és a kommunális szociálpolitika nem helyettesítette teljesen a mikropolitikát, illetve legalábbis részben mikropolitikai hozzájárulásként interpretálható: az összefonódás és a kedvezményezés új lehetőségei kínáltak itt – amint a kacikák, a szocialista kommunális politikusok és a brit parlamenti képviselők példája is igazolja.

Akárcsak a korai újkorban, a mikropolitika a bürokrácia és a parlamentarizmus korszakában is hozzájárult az államhatárokon belül fekvő, ámde különböző népsűrűségű területek integrációjához: nevezetesen

ahhoz, hogy a periférikus területek regionális érdekei eljussanak a kormányhoz, illetve egyes városnegyedek érdekei eljussanak a városi csúcsvezetőkhez. A helyzet egyrészt áttekinthetőbbé vált: ha a vezető hivatalnokok kormányuk helyi patronázsmenedzsereiként működtek, akkor sokkal következetesebben tették ezt korai újkori elődeiknél, mert mind társadalmi, mind pedig gazdasági értelemben sokkal erősebb függelmi viszonyban álltak feletteseikkel. Másrészt viszont megnövekedett az efféle érdekközvetítések komplexitása, mivel új törésvonalak keletkeztek: konfliktusok alakultak ki különféle társadalmi csoportok, egymással vetélkedő szervezetek és igazgatási szervek, főként pedig a különféle politikai áramlatok és pártok között, úgyhogy ez utóbbiak kormányváltások alkalmával kénytelenek voltak leváltani a hatalom helyi képviselőit is.

A mikropolitika nemegyszer továbbra is a face-to-face-társadalom körülményei között zajlott, vagyis a patrónusok és a kedvezményezettek személyesen ismerték egymást. Igaz ez kiváltképp a helyi hálózatokra, de az elitek – vállalkozók, menedzserek és politikusok – között kialakult összefonódásokra is. Ezzel egyidejűleg azonban még a helyi hálózatok vonatkozásában is megfigyelhető az eltömegesedés tendenciája, például a francia parlamenti képviselők esetében: ez utóbbiak aligha voltak képesek egyes esetekkel érdemben foglalkozni a rájuk zúduló kérelmek özönében. Egyes mikropolitikai rendszerek összeomlását éppen az efféle eltömegesedés idézte elő. A nagy-britanniai pártok hathatós ellenintézkedéseket foganatosítottak 1883-ban, miután a szavazatvásárlás költségei elviselhetetlen teherré váltak számukra. A francia radikális patronázs haszontalanná vált, amikor egyre több olyan ember fordult beadvánnyal a képviselőkhez, akiktől nem volt elvárható a politikai lojalitás. Olaszországban 1900 körül ajánlólevelek kíséretében nyújtottak be csaknem minden hatósági kérvényt – úgyhogy az efféle ajánlólevél-tömeg mikropolitikai értéke érthető módon nem volt igazán számottevő.¹⁴⁶

Az eltömegesedés és a bürokratizálódás látszólag egyértelműen modern jellegzetességei olykor meglepő módon elegyedtek a „hagyományos” jelenségekkel. Benito Mussolini például elkötelezett híve volt a módszeres családi patronázsnak: nem kevesebb, mint kereken 230 rokonát részesítette különféle állami támogatásokban. A családtagok rohamát persze nem győzte erővel, éppen ezért a párt bolognai főnöke

60 ezer lírát utalt át 1927-ben a *Duce* nevében Mussolini szülővárosa, Predappio önkormányzatának. A továbbiakban az önkormányzatra hárult a kérelmezők kielégítésének feladata, előtte azonban gondosan ellenőriznie kellett a lakónyilvántartásban és a születési anyakönyvben, hogy a rokonsági fok csakugyan feljogosítja-e a beadvánnyal folyamodókat a kért kedvezményekre.¹⁴⁷ Így vált végül anonim, bürokratikus igazgatási mechanizmus részévé a rokonsági fok, amely voltaképpen a face-to-face-társadalmak szociális kapcsolatainak jellegzetessége.

További fontos vonása a modern mikropolitikának a monetarizálódás. Olyan kapcsolatokat értünk ezen, amelyekben a pénz képezi az erőforráscsere legfőbb tárgyát. Jelentős részben monetarizálódott a választási befolyásolás Nagy-Britanniában, továbbá a parlamenti képviselők megvesztegetésének, a különféle pénzügyi tranzakcióknak és bennfentes ügyleteknek azokban a példáiban, amelyekkel a kései 19. század nagy korrupciós botrányai között fogunk majd megismerkedni. A politikusoknak a sajtóhíradásokra gyakorolt befolyása többnyire szintén egyszeri avagy rendszeres pénzkifizetéseken alapult. További példaként szolgálhat itt az, ahogyan Bismarck felhasználta a Welf-alapot. Különösen feltűnőek továbbá azok az esetek, amikor árlisták kerültek forgalomba bizonyos megvásárolható javakról, például a becsületrend rendjeleiről vagy a brit nemesi címekről.

Végezetül a mikropolitikában is megmutatkozott a gyorsulás mint a korszak alapvető jellegzetessége. A politikai, gazdasági és társadalmi változások tempójának fokozódásával párhuzamosan egyre gyakrabban nyílt alkalom, illetve mutatkozott szükség új patronázshálózatok kiépítésére, miközben másrészt nemegyszer éppenséggel a politikai klientúrahálózatokra hárult a feladat, hogy enyhítsék a változások következményeit, és biztosítsák a szükséges stabilitást. A meggyőződési és szervezeti patronázs részben éppen a lojalitás és a protekció tartós megszilárdítására tett kísérletet.

Gyakorta hierarchikusan szerveződött a patronázs a modernitásban is: léteztek patrónusok, és léteztek kliensek. Az említett szerepek azonban immár sokkal kevésbé voltak statikusak, mint a korai újkorban. A kedvezményezés láncolatai elveszítették egyértelműen hierarchikus szervezettségüket, a patrónusok és a kliensek szerepe esetenként felerélődhetett. A jelenség oka többek között az új politikai játéksza-

bályokban rejlik: a parlamenti képviselő ugyanis nem valamely Isten akaratából uralkodó felsőbbség tagja, hanem elvileg a választók meghatalmazottja, tőlük kapja a megbízatását.

Gyakran igen nehéz eldönteni, hogy vajon a választó-e a képviselő-jelölt kliense, vagy pedig a képviselőjelölt keresi-e a választó kegyeit azért, hogy rá szavazzon. Erősen elméleti jellegűnek tűnik talán az említett példa a társadalmi valóság összességét tekintve, a viszonyok azonban csakugyan végképp átláthatatlanokká válnak már akkor, ha akár csak egyetlen lépcsőfokot haladunk fölfelé a mikropolitika piramisán. A szakirodalom mind a mai napig képtelen volt egyetértésre jutni például azt illetően, hogy a parlamenti képviselőknek kliensei avagy éppenséggel patrónusai voltak-e a kacikák, és hogy a helyi közigazgatás uraiként vagy pedig a központi közigazgatás direktíváinak végrehajtóiként tekintünk-e rájuk. Az egyértelmű hierarchiák látens eróziója megmutatkozik már a patronázs nyelvében is. Már az 1870-es évektől fogva egyre inkább „barátom”-nak nevezték egymást a kacikák és klienseik, és a patronázs nyelvéből egyre inkább kiszorultak az olyan kifejezések, mint mester, inas, illetve kreatúra, vagyis a kölcsönösség stílusa váltotta fel a hódolatot és az alázatoskodást.¹⁴⁸

Még világosabban megmutatkozik ugyanez a tendencia a politikai és a gazdasági elit összefonódásában. A résztvevők többségének célja itt éppenséggel a különbségek kiegyenlítése volt, bizonyos értelemben az egyenlő felek között lezajló erőforráscsere útján. Így működött a harmadik köztársaság liberális elitje, és így viszonyult a gazdaságban tevékenykedő támogatóihoz Lloyd George. Sőt részben ugyanezt mondhatjuk még Bismarck és Bleichröder viszonyáról is. Ilyenformán pedig – az új társadalmi értékrend és az újfajta hatalommegosztás következtében lezajlott szociális átrendeződés nyomán – megnőtt a horizontális összefonódások jelentősége.

Láttuk mármost, hogy olyan személyek – magas rangú hivatalnokok, parlamenti képviselők, kormányfők – töltötték be az új mikropolitika kulcspozícióit, akiknek hivatalviselése egy bizonyos időszakra korlátozott. A tudományos szakirodalom gyakorta különbséget tesz egyfelől az ilyen választott hivatalviselők, másfelől a saját elidegeníthetetlen hatalmuknál fogva patrónusi szerepet gyakorló személyek között – ez utóbbiak közé tartoznak a hagyományos notabilitások és a birtokos

nemesek a maguk nemzedékek óta megingathatatlan társadalmi presztízsével. A 19. század folyamán azonban megmutatkozott, hogy a közigazgatásban, a parlamentben vagy éppen a kormányban betöltött, egy bizonyos időszakra korlátozott hivatalok egyre inkább a régi elitek lehetőségeit messze meghaladó erőforrásokhoz juttatták az őket viselő személyeket. Szemléletes példái az említett tendenciának a kelet-poroszországi járási tanácsosok, akik iskola-, kórház- és vasútépítkezésekkel ingatták meg a helybéli földbirtokosok vezető pozícióját.¹⁴⁹ És hasonló jelenségeket figyelhetünk meg a fent leírt egyéb mikropolitikai rendszerekben is. Csakis ez a körülmény tette lehetővé, hogy új társadalmi rétegek emelkedjenek patrónusi rangra.

A 19. században nem ágyazódott többé a patronázs értékrendszerét visszatükröző társadalmi ideálba a mikropolitika. Már csak azért sem, mert alapvető változásokon esett át mindkettő: a társadalommodell is, és a mikropolitika gyakorlata is. Az élet minden területét átszötte ugyan a mikropolitika, de nem számított többé világos morális parancsnak. A kormányok, a hivatalnokok, a politikusok és a vállalkozók mindazonáltal tisztában voltak azzal, hogy a kortársak tetemes hányada elvárja a patronázst – kiszolgálták és egyszersmind generálták tehát a keresletet. Bizonyos esetekben, például a választási patronázs során nyíltan léptek fel, mégis egy félhomályos zónába utalódtak az említett gyakorlatok: informálisan szélteben-hosszában elterjedtek, jöllehet *pro forma* kizártak voltak; a hétköznapiakban megtűrték, sőt nemegyszer elvárták őket, miközben a politikai vitákban kategorikus tilalmukat hangoztatták. Aligha akad olyan téma, amely nagyobb érdeklődést váltott volna ki a kor politikai patológiájában, mint a kedvezményezés és a megvesztegethetőség. A 19. század a korrupciókritika évszázada volt.

4. A MODERN KORRUPCIÓFOGALOM KIALAKULÁSA

NÉVEN NEVEZNI A VISSZÁSSÁGOKAT: A POLITIKAI KORRUPCIÓ FOGALMÁNAK TÖRTÉNETE

Pamfletet adott közre 1914-ben egy Walter Hammer nevű német férfiú. Hammer biztosító-pénztári orvos volt, és a „birodalmi német beteg-biztosítók korrupcióját” állította pellengérre. Nem a biztosítópénztárok igazgatóságainak megvesztegethetőségét, hanem a közegészségügyben tapasztalható morális hanyatlást, vagyis a szociális ellátásokkal való visszaéléseket panaszolta fel. Az „erkölcsileg romlott” munkavállalók – úgymond – betegszabadságra íratják magukat, ha nyaralni akarnak menni. A „hitvány biztosító-pénztári orvosok” pedig készséggel segédkeznek a „betegbiztosítókön élőködőknek”. A „hitvány doktorok garázdálkodásának” oka pedig – így Hammer – az alulfizetettség. A pamflet szerzője a szerinté immár tarthatatlan helyzet mielőbbi megoldását sürgette: szigorúbb ellenőrzést és több pénzt követelt.¹

Hammer könyvecskéje egyike volt az 1900 körül megjelent számtalan éles hangvételű korrupciókritikus írásnak. Állításai – nevezetesen az önérdék, az erkölcstelenség és a közintézmények (jelen esetben az egészségügy) romlása között feltételezett összefüggés – visszaköszönnék minden korrupciós vitából. A korrupciókritika mindig és mindenütt a morális és a politikai mocsokról, azaz a hatalom sötét oldaláról szólt. Összeköt bennünket a múlttal az, hogy látszólag pontos elképzelésekkel rendelkezünk arról, hogy mi is voltaképpen a korrupció: nevezetesen a közösség létét fenyegető nyavalya. Alaposabb szemrevételezés során kiderül azonban, hogy bizonytalan, nem kellőképpen körülhatárolt fogalomról van szó. És éppen ez a kettősség a korrupcióról alkotott fogalmunk legfőbb sajátossága: éles elítélése olyasvalaminek, aminek elmosódottak a határai.

Csaknem valamennyi nyugat-európai nyelvben használatos a korrupció szó: *Korruption*, *corruption*, *corruzione*, *corrupción*, *corruptie*.

Közös örökségről van itt szó, a felsorolt szavak eredete ugyanis egytől egyig a latin *corruptus*ra ('élvezhetetlen, romlott, rossz') vezethető vissza. A korrupció mindig valami negatív, mindig valamiféle bomlásra vagy romlásra utal. A romlás pedig három területre vonatkozhat: a fizikai-anyagi bomlásra és rothadásra, az erkölcsi-morális romlásra a társadalmi és a vallási rend ellen elkövetett vétsegek értelmében, illetve az intézmények, törvények és alkotmányok romlására.² A korrupció fogalmának van tehát egy materiális, egy morális és egy politikai-funkcionális jelentése.

A politika területén olyan hanyatlást jelent a korrupció, amelynek során megbomlik az egyéni érdek és a közérdek egyensúlya. A korrupció számos hasonló, illetve ellentétes értelmű fogalommal kapcsolódik össze. A hasonló értelmű fogalmak körébe tartoznak a kedvezményben részesítés, a megvásárolhatóság, a megvesztegethetőség és a megvesztegetés egyéni praktikái; illetve a patronázs, a kegyencuralom és a klientelizmus mint emezek kollektív megfélelői. Sokatmondók az ellentétes értelmű fogalmak is: a tulajdonságok terén az integritás, az erény, az önzetlenség és a perfekció a korrupció ellentettjei. Politikai értelemben pedig a közjó uralma, avagy a köz java – minden politika ideális célja – a korrupció legfőbb ellentéte. A korrupció mint a partikularitás avagy az önérdék uralma ezzel szemben a politika csődjét jelenti.

Mindezekon felül tágítható fogalom is a korrupció: konkrét cselekedetekre, bizonyos személyekre, illetve egyes esetekre egyaránt vonatkozhat. A *Volksstaat* című újságban, a Német Szociáldemokrata Párt (SPD) *Vorwärts* című központi lapjának elődjében például egy egyedi esetekre koncentráló meghatározás jelent meg 1873-ban: „A korrupció mindig is azt jelentette, hogy a hivatalnokok [...] saját előnyükre használják ki a hivatalukból fakadó befolyást [...], vagyis pénzért [...] közvetlenül spekulánsoknak adják el a befolyásukat.”³ Az idézett definíción mármint félreismerhetetlen nyomokat hagytak az iparosítás során adódott új lehetőségek – vagyis bizonyára nem „mindig is” ezt jelentette a korrupció. A korrupció ugyanis számos esetben egyszersmind egy teljes közösség hanyatlását avagy pusztulását is jelöli. És éppen a két említett dimenzió kombinációjából fakad a fogalom hatóereje.

A korrupció mint egy egész társadalom morális hanyatlásának diagnózisa – kiváltképp a korrupciós viták aranykorában volt jelentős

konjunktúrája ennek az elképzelésnek. Nagy-Britanniában 1800 körül a politikai és társadalmi rend egészére vonatkoztatták az *old corruption* polemikus fogalmát. 1900 körül az összes itt vizsgált nyugat-európai országban akadt olyan irányzat, amely a korrupcióban vélte felfedezni az adott politikai rendszer hanyatlásának legfőbb okát – különösen pregnánsan jelent meg ez a felfogás Spanyolországban és Itáliában. A német nemzeti jobboldalhoz tartozó publicisták sötét képet festettek az állítólag velejéig korrupt Weimari Köztársaságról a két világháború közötti időszakban.

A korrupció fogalmának mármint – egyéb kulcsfogalmakhoz hasonlóan – megvan a maga története. A fogalom eredete egészen a görög és a római ókorig visszakövethető. Már akkor léteztek bizonyos, egyes vétsegeket – például a megvesztegetést és a megvesztegethetőséget, illetve a részrehajló hivatali eljárást – illető elképzelések, és a *corruptio*, illetve a *corrumpere* fogalma az erkölcsi romlásra vezette vissza a megvesztegetést.⁴ A késő középkorban más szavak mellett – például *abusus*, *defectus* vagy *scandalum* – különféle visszaességek, vétkeket, illetve teológiai tévtanokat jelölt a *corruptio*. Ha felbukkant is olykor hivatali mulasztásokkal összefüggésben, nem rendelkezett élesen elkülönült jelentéssel. A késő középkor észak-itáliai városállamaiban, amelyekben rendkívül modern értelmezése alakult ki a hivatalviselésnek, a *barateria* volt a hivatali megvesztegetést jelölő legfontosabb szakkifejezés. Emellett a korrupt bíró – *iudex corruptus* – volt még többé-kevésbé elterjedt, már az érett középkorban használatos kifejezés.⁵ A korai újkor államfilozófiájában jelentős konjunktúrája volt a közintézmények hanyatlását és szétfelbomlását illető elképzeléseknek. Ekkor az állam – főként a republikánus berendezkedésű városállamok – hanyatlását jelölő szakkifejezéssé vált a korrupció.⁶

A korai újkorban továbbra is felbukkant emellett a korrupció a hivatali visszaéléseket jelölő fogalom gyanánt, kiváltképp a bírák vonatkozásában és kiváltképp Franciaországban: a jogtudósok ekkor már nem csupán a bíró eltévelyedését, a vádlókkal és a vádlottakkal szemben elkövetett méltánytalanságot, hanem elvi problémát, a közrend ellen elkövetett árulást láttak a manipulált ítéletekben. A megvesztegetett bíró ugyanis nem csupán a peres feleket károsította meg, hanem legalább ugyanolyan mértékben a királyt mint legfőbb bírót is: az ő jogbizton-

ságra és pártatlan eljárásra tett ígéretét sodorták veszélybe hűtlenségükkel a korrump bírók. A 17. század végétől fogva azután az említett felfogás levált az uralkodó személyéről, vagyis a bírói korrupció a továbbiakban immár a közösség és az állam ellen elkövetett árulásnak, végső soron a közjó veszélyeztetésének minősült.⁷

Hasonló fejlődés figyelhető meg a kései 16. század óta a német nyelvterület politikai moralisztikájában és uralkodóknak szóló tanításaiban. A helyes uralkodásról szóló, fent említett kézikönyvek szigorú kritikával illetik az olyan hivatalviselőket, akik személyes okokból előnyben részesítenek egyes személyeket. Nagyjából 1600 óta a szerzők többek között a korrupció fogalmát használják olyan esetek vonatkozásában, amikor az állam szolgálai ajándékot fogadnak el, és ennek fejében előnyhöz juttatnak valakit. Ezzel egyidejűleg itt is megfigyelhető a közjó és a magánérdek ellentétének tudatosodása.⁸ Jóllehet az ajándékozó társadalom alapelvei jó ideig érvényben maradtak még a korai újkor folyamán, az államelméleti irodalom mégis egyre határozottabb nemtetszésének adott hangot az ajándékoknak a hatóságokra gyakorolt befolyását illetően, mégpedig annál nyomatékosabban, minél inkább kiépült az állami közigazgatás. Az említett problémát pedig – kiváltképp a kései 17. század óta – egyre következetesebben a korrupció névvel jelölték.⁹

A modernitás előtti időkre nyúlik vissza a korrupció fogalmának vallási értelme is. A Vulgatában, a Biblia Európa-szerte használt latin fordításában az ember bűnbeesés utáni állapotát jelölte a *corruptio* fogalma. Korrupció alatt ilyenformán a bűnök között hanyódo, a testi öregedés, a betegségek és végül a halál nyomorúságának kiszolgáltatott ember elkerülhetetlen sorsát értették. A keresztény ember erkölcsi és egyszersmind fizikai romlását jelölő fogalom volt tehát a korrupció: az ember korrupciója ellentétben állt Isten múlhatatlan dicsőségével. Csakhogy ez egyszersmind azt jelentette, hogy a korrupció feltartóztatására önjelétől nem lehet képes az ember. A romlás és a korrupció végén elkövetkezik majd az utolsó ítélet, eljön Isten országa, vagyis elérkezik a megtisztulás, a gyógyulás, a megszabadulás. A hivatalban való meggazdagodást és a megvesztegetést, amit ugyancsak tematizál a Szentírás, a Vulgatában érdekes módon más fogalmakkal adták vissza, a korrupció szó soha nem szerepel a szövegben ilyen összefüggésben.¹⁰ A korrupció azonban nem csupán az egyes ember sorsa volt, hanem

egyszersmind az egyház rákfenéje is. Számos humanista és reformátor úgy vélte, hogy feltartóztathatatlan elvilágiasodási folyamat zajlik az egyházban – kiváltképp mióta politikai hatalomra tett szert.¹¹

Az ember és az egyház korrupciója ilyenformán tehát bevett elképzelés volt a modernitás előtti idők teológiájában. Olykor a 19. században is előfordul még a fogalom vallásos színezetű használata. A „vallási korrupciót” emlegetők például azt a legkevésbé sem új panaszt hangoztatják, hogy kiüresedik a hit. „A kereszténység korrupciója” kifejezés jelöli továbbá azt az összes vallási reform kiindulópontjaként szolgáló diagnózist, miszerint az igaz hit immár feledésbe merült, éppen ezért vissza kell térni a gyökerekhez.¹²

A felvilágosodás idején mindazonáltal a vallási szférából a világi gondolkodásba tolodott át az erkölcsi romlás képe. Gyakorta emlegetett korrupciót például Jean-Jacques Rousseau, a francia filozófus. Rousseau azonban nem az ember Isténtől való elfordulását, hanem a civilizáció folyamatát, vagyis az ember természettől való elfordulását értette a korrupció fogalmán.¹³ Sőt akadtak olyan kortársak is, akik egyházkritikai szándékkal visszajára fordították a dolgot: Adam Smith, a gazdasági liberalizmus atyja például azt állította, hogy akár maga a vallás is kiválthatja a lakosság erkölcsi romlását és korrupcióját.¹⁴

Különbféle szótárakból és lexikonokból tájékozódhatunk arról, hogyan használták a 19. század folyamán általánosságban véve a korrupció fogalmát.¹⁵ Számos hasonlóság mellett utalnak ezek a különböző nyelveken írott forrásmunkák egynémely nemzeti sajátosságra is. Az angol értelmező szótárakban az egész 19. század során mindvégig jelen volt a *corruption* szó, mégpedig rendszerint meglehetősen széles jelentéstartománnyal: megromlani/megrothadni (biológiai-fizikai értelemben), illetve megfertőzni (orvosi értelemben), továbbá bemocskolni, tisztátalanná tenni, meghamisítani, sőt erkölcsi értelemben véve megrontani, megvesztegetni – így az 1883-as *Imperial Dictionary*.¹⁶ Az *Encyclopaedia Britannica* az 1771-es kiadástól egészen 1910/11-ig rendszeresen tárgyalja a *corruption* fogalmát, jóllehet a 19. század első felében csupán a *bribery* (megvesztegetés) szócikkre vonatkozó, rövid utalás formájában. Feltűnő, hogy mekkora teret kaptak az általános kislexikonokban a megvesztegetés leküzdését célzó törvényi intézkedések.

Az *Encyclopaedia* 1910-es kiadása például új szócikket vezetett be: a *corrupt practices* címszó alatt az 1883-ban elfogadott Corrupt and Illegal Practices Prevention Act rendelkezéseit tárgyalja. Újra meg újra felbukkan az angol szótárakban a választási korrupció fogalma is. Még egy a 20. század elején összeállított német kétnyelvű szótár is a *corrupt borough* szókapcsolatot említi példa gyanánt a *corrupt* melléknév használatára – olyan választókerületet értve rajta, ahol dívik a megvesztegetés.¹⁷

Alighanem a francia nyelvhasználatban rendelkezett a legszélesebb jelentéstartománnyal a *corruption* szó: jelentése a fizikai, illetve kémiai bomlástól és rothadástól elkezdve a szövegek filológiai meghamisításán, az erkölcsök és a morál hanyatlásán, az erotikus megrontáson és az ízlés elbizonytalanításán keresztül egészen a hivatalviselők megvesztegetéséig terjedt, egyes esetekben a választási korrupcióra való utalásokkal egybekötve. Magát a megvesztegethetőséget azonban számos munka általánosabb összefüggésben, kötelességzegesként határozza meg.¹⁸

Lényegesen kevesebb találattal szolgálnak viszont a német forrásmunkák. Jóllehet a kései 18. században még itt is gyakorta az angliaihoz hasonló jelentéssel bukkan fel a korrupció fogalma, az 1800-tól az 1850-es évekig terjedő időszakban rendszerint hiába keressük, és később is csak elvétve találjuk meg az említett szócikket. Úgy tűnik, csak 1900 körül vált bevett fogalom a német nyelvhasználatban a korrupció, azonban az általános kislexikonok szócikkei továbbra is meglehetősen szűkszavúak: többnyire a hivatalnokok szolgálati vétségeinek jogi megítélését tárgyalják. A német forrásmunkák általánosságban véve a fogalom szűkebb értelmezésére utalnak, amely értelmezés a hivatalviselők, az állam és a morál kérdése körül forog.¹⁹ Itt csak a 20. század folyamán válnak uralkodóvá a morál és az erkölcsi romlás szempontjai a megvesztegetéssel szemben.²⁰

A szótárak és az enciklopédiák a politikai vitáknál jóval higgadtabb képet festenek a korrupcióról. Jóllehet ezek a munkák is leképezik a fizikai bomlás, az erkölcsi romlás és a politikai hanyatlás háromszögét, mégis a jogilag pontosan körülhatárolható egyéni vétségekre helyezik a hangsúlyt. A politikai viták résztvevői ezzel szemben szabadjára engedték fantáziájukat.

A *Punch* című angol szatirikus lap például szarkasztikus szójátékkal kommentálta 1847-ben az egykori francia közmunkaügyi miniszter, Teste ellen hozott bírósági ítéletet. A miniszter kenőpénzek fejében adott engedélyt egy sóbánya megnyitására, amihez a *Punch* az alábbi megjegyzést fűzte: „A só rendszerint a korrupció ellenszerének tekintik, itt azonban merőben másképp fest a helyzet” – a poén alapja az, hogy a sót gyakorta használják hús tartósítására.²¹ Világosan látható itt, hogyan kovácsolnak a pamfletek retorikai tőkét a korrupció fogalmának széles jelentéstartományából. Tömegével fordulnak elő például az orvosi utalások: a politikai korrupció – úgymond – valóságos méreg, ráadásul ragályos és undorító, akár a genny. Efféle fordulatokkal gyakorta éltek a szerzők nem csupán a modernitásban, hanem már a 18. században is.²² A 19. század közepén bizonyos higiéniai problémákkal, például a csatornahálózattal is foglalkozni kezdtek az orvosok és a közigazgatási szakemberek. A korrupciós diszkurzus pedig úgyszólván azonnal magáévá tette ezt a motívumot is. Giuseppe Garibaldi, az olasz szabadsághős, aki csupán mérsékelt politikai sikereket könyvelhetett el az ország 1861-ben bekövetkezett egyesítése után, a Tiberis folyóval foglalkozott az 1870-es években mint az egykori egyházi államban uralkodó higiéniai, morális és politikai korrupció szimbólumával. Kézenfekvőnek tűnt számára, hogy a három említett nyavalya leküzdésében egyszerre hozhat előre lépést a Tiberis kanalizálása és a folyó mocsarainak lecsapolása.²³ Felix Weichbrodt már-már a modernitás átfogó kritikájára használta fel a korrupció fogalmát 1905-ben, amikor a „20. század bűnei”-t emlegette: a hagyományos értékek pusztulását, az anyagi haszonlesést, a fegyelem megszűnését, az alkoholizmust, a felszínességet, az elharapódzó erkölcs-telenséget és a szexuális promiszkuitást.²⁴

Ugyancsak a 19. század derekától újabb elemmel bővült a szó jelentése: nevezetesen a faji komponenssel. Ekkortól fogva úgyszólván külön rovat nyílt az antikorrupciós polémián belül a zsidóellenes kirohanások számára. Nyilvánvaló, hogy az orvostudományból kölcsönzött jelentésmozzanatokat tekintetbe véve úgyszólván magától értetődőnek tűnt „korrupció”-nak nevezni a zsidók állítólagos kulturális és faji kisebbségét, illetve az ebből fakadó állítólagos bomlasztó hatást.²⁵ Nemegyszer társadalmi konfliktushelyzetek is szóba kerültek a korrupcióról szóló beszéd köntösében. Spanyolországban például 1900 körül

teljes egyetértés mutatkozott a munkaadók, a higiéniai szakemberek és a munkásmozgalom vezetői között abban, hogy a munkáskocsmák a korrupció melegágyai, mégpedig egészségügyi, morális és politikai értelemben egyaránt, éppen ezért sürgősen jobb lehetőségeket kell teremteni a szabadidő eltöltésére.²⁶ Innét pedig már egyetlen apró lépés csupán a szociális ellátásokkal való visszaélés kritikája, vagyis visszaérkeztünk a betegbiztosítók korrupcióját illető, a fejezet elején idézett panaszokhoz.

A KORRUPCIÓ AZ ÁLLAMELMÉLETBEN: FELVILÁGOSODÁS, REPUBLIKANIZMUS, LIBERALIZMUS

Afganisztánt, Kongót, Irakot, Szomáliát és a hasonló háborús övezeteket a „failed states” elnevezéssel illetik az aktuális politikai vitákban, mivel olyan államszerű alakulatokról van szó, amelyeknek nem sikerült valóban működő állammá válniuk. Nem csupán a fosztogató paramilitáris alakulatokra, az etnikai konfliktusokra és a vallási fanatizmusra vonatkozik az említett elnevezés, hanem az állam mindennapi működésére is, illetve arra, hogy miképpen képes az állam megnyerni a lakosság bizalmát. A nyugati megfigyelők többsége meggyőződéssel állítja, hogy a probléma megoldásának kulcsa a korrupció, illetve a korrupció megszüntetése. Enélkül ugyanis – úgymond – nem működhet az állami közigazgatás, mert soha nem fognak azonosulni vele az emberek. Az említett feltevésben tükröződő korrupciófelfogás a modernitás kezdetén alakult ki a politikaelméletben és a filozófiában: ez volt az az időszak, amikor intenzív megfontolások tárgyává vált a korrupció, illetve a korrupció megszüntetése az államfilozófiában. És jöllehet az említett virágkor rövid ideig tartott csupán, mind a mai napig meghatározza a korrupcióról alkotott elképzeléseinket.

Az átfogó gondolati konstrukciók és értelmezések létrehozására tett, fent említett kísérletek állnak jelen fejezet középpontjában. Az elméletalkotók érdeklődése mindazonáltal nem mindig esett egybe időben a politikai vitákkal: míg az antikorrupciós polémiáknak egyre duzzadó hullámát figyelhetjük meg a 19. és a korai 20. században, az elméleti igényű állásfoglalások már a 19. század első évtizedeiben elapadtak.

Úgy tűnik, az elméletalkotók akkortól fogva már egyre kevésbé tekintették intellektuális kihívásnak a korrupciót. A korrupció gyakorlati problémává, mindennapos nyüggé vált: újabb és újabb reformprogramok beindítására okot szolgáltatott ugyan, arra azonban alkalmatlanná vált, hogy nagyszabású államfilozófiai konstrukciókat alapozzanak rá. Nyilvánvaló, hogy a probléma elméleti vonatkozásai már 1800 körül tisztázódtak. Újabb kihívások adódtak persze az iparosításból, az osztálytársadalom és a nemzetállamok kialakulásából, illetve a politika szférájának tudományos megalapozásából. Ebben az időszakban, vagyis a 19. század közepe után már nem annyira a magán- és a közérdek ellentéte foglalkoztatta a gondolkodókat, hanem figyelmük egyre inkább a struktúrák, a hatalmi viszonyok, a kollektív morál és a kollektív érdekek felé fordult.

A közös problémája napirenden maradt persze a megváltozott körülmények között is, hiszen a közjó úgyszólván az európai államiság magva és veleje. Az elméletalkotók legkésőbb a felvilágosodás óta rendszerint racionálisan, vagyis azzal az érveléssel alapozták meg a politikai hatalmat, az államok és a törvények létezését, valamint a szabadság korlátozását, hogy ez minden egyes embernek, következésképpen az egész társadalomnak javára szolgál. Gyökeresen újnak nem nevezhető persze ez a gondolat. Ha előfordultak is másféle megalapozások a modernitást megelőző időkben, a jogtudósok, a filozófusok és a gyakorlat emberei közül is sokan már az antikvitás óta a közjó szolgáinak tekintették a hatalom birtokosait. A politika egyik legfőbb feladata ilyenformán az volt, és továbbra is az maradt tehát, hogy mindenki közös javára munkálkodjon. Csakhogy a korrupció fogalmához hasonlatosan a közjóé is teljességgel körvonalazatlan maradt: mindig is vita tárgyát képezte az, hogy *pontosan miféle politika* szolgálja a közjót, a kérdésre ugyanis alapvetően különböző válaszok adhatók.²⁷

A nyeregidő előtt és után egyaránt elképzelhetetlen volt tehát olyan állam, amely ne a közjót tűzte volna zászlajára. A modernitást megelőző időkben konkrétan és szűkebben értelmezték a közjó fogalmát: a fogalom szorosabban kötődött bizonyos csoportokhoz vagy egymással kapcsolatban álló személyekhez, hosszú időn át a fejedelem személyében testesült meg, illetve a köztársaságok esetében egyet jelentett a helyi érdekekkel. A modern államban ezzel szemben elvontabbá,

átfogóbbá, általánosabbá vált a közjó fogalma, és egyre inkább függetlenedett bármely konkrét személytől, illetve csoporttól.²⁸ Ilyenformán azonban egyszersmind még meghatározatlanabbá, még nyitottabbá vált a fogalom az egymással versengő értelmezésekkel szemben. A közjó elgondolása tehát mindinkább a konkrétól az elvont felé mozdult el az idők során.

A korrupcióról folytatott viták mindig is a következő kérdésből indultak ki: Mi történik vajon akkor, ha a hatalom birtokosait az önérték vezérli? Feltették ezt az alapvető kérdést már az ókori szerzők is, és az államelmélet hagyományai közé tartozik, hogy újra meg újra idézik őket.

Kétféle értelemben tárgyalták a korrupciót már a görög és a római szerzők is: úgy, mint egyéni vétket, és úgy, mint az állam hanyatlását. Arisztotelész éppúgy tartott a politikai vezetők jellemgyengességétől, mint Platon. Mindketten úgy vélték, hogy a dekadencia és az élvhajhászás, legfőképp pedig a megvásárolhatóság, vagyis a saját gyarapodásnak a nagy egésszel szemben való előnyben részesítése romlásba döntheti akár az egész államrendet. Arisztotelésznek az államformákról szóló tanításából kiindulva a római történetírók – többek között Polübiosz – ciklikus modellt dolgoztak ki, amelyet később további szerzők – köztük Cicero – fejlesztettek tovább. Erre a modellre hivatkozott a 16. században Niccolò Machiavelli is, és az ő nyomán idézik azóta újra meg újra. Az említett modell abból indul ki, hogy mindegyik államformának megvan a maga ideális állapota, ezt az állapotot azonban idővel kikezdi a korrupció, vagyis az adott forma visszafejlődik a működésképtelenség és a hatalommal való visszaélés kezdetleges fokára. A hanyatlás oka pedig a hatalom birtokosainak önzése, a korrupció tehát nem egyéb, mint az intézmények felbomlása az erkölcsi romlottság következtében. A monarchia jótékony hatású egyszemélyi uralma despotikus önkényuralommá züllik. Ez utóbbit erőszakkal megdöntheti valamely önzetlen vezető réteg – így jön létre az arisztokrácia, vagyis a nemesség ugyancsak jótékony hatású uralma. Emez azonban megint csak szükségképpen önző oligarchiává alacsonyodik, mielőtt az uralkodó csoportok szem elől tévesztik a közjót. Ezt az uralmat pedig most már a nép fogja megdönteni, amely bevezeti a demokráciát. A demokrácia azonban ugyan csak szükségképp bukásra van ítélve, mielőtt a csőcselék ragadja ma-

gához a hatalmat, vagyis kezdetét veszi az ochlokrácia. Kiutat ilyenkor megint csak az egyszemélyi uralom, vagyis a monarchia jelenthet – ilyenformán pedig előlről kezdődik a ciklus. Az említett szerzők felfogása szerint tehát a korrupció következtében bekövetkező bukás, majd az ezt követő megújulás az államok történetének hajtóereje.²⁹

Alapvető különbség mutatkozik azonban a kollektív korrupció fogalmának modernitás előtti és felvilágosult használatában: a modernitást megelőző időkben egyfajta fatalitásként, feltartóztathatatlan folyamatként gondolták el a korrupciót, amelynek legfőljebb Isten rendelese vethet gátat. Ezen a felfogáson alapultak az antik hagyományból átvett ciklikus modellek is.³⁰ A modernitást megelőző idők felfogása szerint tehát az emberi sors megváltoztathatatlan részét képezte a korrupció – és éppen ezzel szögezte szembe a maga gyökeresen új felfogását a felvilágosodás: a korrupció azóta az ember önhibájából fakadónak, vagyis leküzdhetőnek minősül a haladás, a modernizáció és a morális megújulás révén.

A korrupció a 18. század folyamán foglalkoztatta a legintenzívebben az államelméletet, kiváltképp a brit és a francia szerzőket, akiket rendszerint három gondolkodói hagyomány, a republikánizmus, a liberalizmus és a felvilágosodás körébe sorolnak. Az említett hagyományok szorosan összefonódtak egymással, határaik átjárhatóak voltak. Az utóbbi esztendőkből egyre inkább felhagyott a történettudomány azzal, hogy egyértelműen valamelyik említett irányzathoz soroljon be egy-egy szerzőt, illetve egyértelműen egy-egy országhoz rendelje valamelyik gondolkodói hagyományt.³¹ A három említett fogalom ennek ellenére segítségünkre lehet abban, hogy világosabban körvonalazzuk a közjót és a korrupciót illető viták néhány alapfeltevését.

Vessünk egy pillantást először is a francia felvilágosodásra, amely mértékadó szerepet játszott a korrupció modern motívummá tételében. A felvilágosodás – az irodalomtudós Ronan Chalmrin szavaival élve – a korrupció és a hanyatlás tematizálásának nagyszabású projektje volt.³² Amint köztudott, a felvilágosítók azzal az ígérettel léptek fel, hogy az emberiség képes saját kezébe venni a sorsát, és képes a haladásra: haladásra a tudományban, a szabadság irányába tartó haladásra a politikában, haladásra az erkölcsök és a morál terén, haladásra az önhibából bekövetkezett kiskorúságból való kilábalás értelmében, ahogyan Immanuel

Kant, a königsbergi filozófus elhíresült definíciójában megfogalmazta. A haladás ígérete azonban – mondja Chalmin – egyik oldala csupán az éremnek, az érem másik oldalára pedig a korrupció szó van felvésve. A felvilágosítók úgy látták ugyanis, hogy a korrupció borítja homályba a világot: úgy tartották, hogy jelenük a korrupció és a degeneráció korszaka, és nem csupán a kormányzásban, hanem az ízlés, az erkölcsök, valamint a szokások terén is. A megújulást, regenerációt és haladást hirdető felvilágosítók meglepő pátosza csakis a korukról felállított látleletre adott válasz gyanánt válik érthetővé. És mivel csakugyan sikerült kortársaik jelentős részét meggyőzniük diagnózisuk helyességéről, egyszerűsre hitelessé váltak a reformjavaslataik, és hihetővé a jövőt illető vízióik is. Ami első pillantásra nem tűnik talán gyökeres fordulatnak, az valójában mégis roppant jelentőséggel bír a korrupció történetére nézvést, a felvilágosítók ugyanis három új mozzanattal gazdagították a korrupció fogalmát.

Az első innováció a korrupció fogalmának laicizálása volt. A keresztény felfogással ellentétben a felvilágosítók nem a bűnbeesés következményének tartották a korrupciót, vagyis nem tekintették elkerülhetetlennek. Csakis e felfogás alapján vált elképzelhetővé, hogy immár ne a hitben vagy az utolsó ítéletben, hanem a haladás emberi művében keressék a korrupció ellenszerét. Kivételes befolyással bírtak ebben az összefüggésben a svájci francia filozófus, Jean-Jacques Rousseau tanai. Rousseau legfőbb témája az ember természetes állapota és a civilizáció hatásai között fennálló ellentét volt. Rousseau felfogása szerint a társadalmi együttélés elkerülhetetlen következménye az erkölcsök romlása és a korrupció. A morális korrupció szükségszerű velejárója annak, hogy az ember kiszakadt természetes állapotából: mihelyt elveszítette természetes egyszerűségét, nyomban kezdetét vette erényének eróziója is. Rousseau azonban a bűnbeesés tanával szemben úgy vélte, hogy az ember továbbra is megőrizte magában a korrupciómentes élethez szükséges adottságokat, és az egyenlőtlenségben látta a szélteben-hosszában elharapódzott politikai korrupció voltaképpeni okát.³³ A korrupció ellen pedig kettős gyógymódot javasolt Rousseau. Az egyén számára a nevelésben vélte felfedezni a kulcsot ahhoz, hogy helyreállíthassa magában természetes erényét – a szerző *Emil* című nevelési regényében fejtette ki az effajta regeneráció ígértét. Az alkotmány szintjén pedig a politikai rendszer

megújítását ajánlotta a filozófus a korrupció ellenszereként – erre vonatkozott az új társadalmi szerződés elhíresült követelése,³⁴ amely fontos hivatkozási alappá vált később, az 1789-es forradalom során.

A második innováció abban állt, hogy a felvilágosítók elvetették a korrupció ciklikus modelljét. Természetesen ismerték Polübioszt és a többi ókori szerzőt, sőt részben merítették is a hanyatlás általuk kidolgozott modelljeiből, azonban meggyőződéssel vallották, hogy az ember képes befolyásolni a dolgok menetét. A legismertebb példa erre alighanem a francia filozófus és jogtudós, Charles de Montesquieu. Montesquieu az alkotmányos formák hanyatlásával foglalkozott *A törvények szelleméről* című, 1748-ban keletkezett fő művében. Montesquieu az antik szerzőket némileg módosítva köztársaságról, monarchiáról és despotizmusról értekezett, azonban nem elkerülhetetlen hanyatlási ciklusokat írt le, hanem az egyes politikai rendszereket mozgásban tartó konkrét mechanizmusokat kutatta, továbbá igyekezett feltárni a rájuk leselkedő veszélyeket. Érdeklődésének homlokterében az a kérdés állt, hogyan festene vajon egy stabil és igazságos uralmi rendszer. A monarchia alapja egyfelől a király és a nemesség hírnévre, megbecsülésre és rangra törekedése, másfelől az alattvalók engedelmessége. A monarchiára leselkedő veszély abban áll, hogy feledésbe merülnek a törvények: ilyenkor despotizmus fenyeget, amelyben a luxus és a rossz tanácsadók korrumpálják az uralkodót. A köztársaság csakis akkor működőképes, ha az erény és a mértékletesség uralkodik benne. Az erény magva pedig a hazaszeretet, ami alapjában véve nem egyéb, mint a közjónak az egyéni boldogulással szemben való előnyben részesítése.³⁵

A felvilágosítók korrupciófogalmának harmadik innovatív mozzanata szoros összefüggésben áll az előzőleg említett kettővel: voltaképpen arról van itt szó, ahogyan a korrupcióról megfogalmazott látlelet beágyazódott egy általános idő-, illetve egy átfogó történelemfelfogásba. Az új történelemfelfogás ugyanis lineáris volt. A múltat és a jelent szerintük egyaránt a babona, az elnyomás, a szabadsághiány és persze a korrupció határozta meg. Ehhez képest fogalmazták meg a filozófusok a jobb jövő ígértét. Azt állították, hogy az észszerű reformok bevezetésével megteremthető egy jobb jövő, ahogyan Abbé de Mably utópiai ígérték.³⁶

A felvilágosodás dolgozta ki tehát a korrupciófelfogásunkat mind a mai napig meghatározó történelmi mintát. A korrupció azok közé az amo-

rális viselkedésformák közé nyert besorolást, amelyeket az ember önhibájából fakadóan gyakorolt a múltban, és gyakorol még a jelenben is. Az emberiség feladatának pedig a haladás és az erkölcsi tökéletesedés nyilvánított – amely feladat teljesítése csakis az ember jóakarátán múlik.³⁷ A korrupció pedig ilyenformán a múlt terhes örökségének, máris meghaladottnak vagy legalábbis idővel meghaladhatónak minősült. Alapvető jelentőséggel bír az itt vázolt elképzelés a modernitás korrupciófelfogására nézvést.

Ugyancsak a 18. századból ered két további fontos eszmetörténeti áramlat: a republikanizmus és a liberalizmus. Mindkettőnek volt egy nagy, felvilágosodással közös témája: a szabadság. Mind a felvilágosodás, mind a republikanizmus és a liberalizmus a korrupcióban ismerte fel az elnyomás és a zsarnokság egyik okát. Paul Thiry d'Holbach francia filozófus például az udvari élet korrumpáló szórakozásait tette felelőssé azért, hogy egyes uralkodók zsarnokokká váltak. Adam Ferguson skót filozófus arra a veszélyre hívta fel a figyelmet, hogy a korrupció az államot zsarnokságba, polgárait pedig rabszolgaságba taszítja. Adam Smith a szabad piac korlátozásában látta a korrupciót.³⁸ Hasonló értelemben nyilatkozott a forradalom idején írt színdarabjaiban és emlékirataiban még a mindig kissé csapongó Marquis de Sade is: a pénz, a luxus és a korrupció egyfelől aláássa a hatalom birtokosainak morálját, másfelől tudatosan alkalmazott hatalmi eszköz az alávetettek elnyomására³⁹ – újra meg újra visszatérő motívuma ez is a korrupcióról folytatott politikai vitáknak.

A republikanizmus különféle ókori hagyományok mellett mindenekelőtt Machiavelli írásaiból indult ki, és nem valamiféle szilárd doktrína volt, hanem olyan feltevések és fogalmak összessége, amelyek útmutatást jelentettek – és jelentenek részben mind a mai napig – számos gondolkodó számára főként az angolszász térségben, de a kontinensen is. Jelentős képviselője volt Lord Bolingbroke angol ellenzéki politikus a korai 18. században, illetve James Burgh ugyancsak angol publicista, aki a század derekán adta közre legfontosabb műveit. A republikanizmus magvát az az elképzelés képezte, hogy egyetlen politikai intézményrendszer sem lehet jobb, mint tagjainak erénye. Az egyén feladata ilyenformán tehát az, hogy cselekedeteivel hozzájáruljon a közösség jobbításához: polgári erény a korrupció ellenében.⁴⁰

Az erényesség fokozásával kell megoldani a korrupció problémáját – így hangzott tehát a klasszikus republikanizmus javaslata. Teljesen másféle modellt javasolt ezzel szemben a korai liberalizmus. A liberalizmus tudvalevőleg nem az ember önzetlenségét, hanem éppenséggel az ember önzését választja megfontolásai kiindulópontjául. Komoly hagyománya volt a kései 18. századra immár az önzés dicséretének is: Leonhard Fronsberger ulmi hadelméleti szakíró már 1564-ben közre adta „Az önzés dicsérete” című munkáját; a 18. század elején keletkezett „méh-fabulájában” pedig a holland-angol orvos, Bernard Mandeville a „közösség szempontjából tekintve áldásos” jótétemények gyanánt írt le bizonyos „magánbűnök”-et. Mindkét említett szerzőt a jólét, és nem az állam foglalkoztatta elsősorban. Mandeville fogalmazta meg elsőként a magánbűnök és a közjó összefüggését a gazdaságban: jóllehet a maga hasznát keresi csupán minden egyes ember, nemegyszer akár kapzsiságtól űzve és csalárd eszközökkel is, összességében mégis a közgyarapodásának javára válik a ténykedésük.⁴¹

Adam Smith a maga részéről nem osztotta ugyan az effajta a morális relativizmust, hanem az állampolgárok erényéért aggódott, mégis hasonló feltevésen alapul a klasszikus gazdasági liberalizmus alapműve, amelyet 1776-ban közreadott. A *nemzetek gazdagsága* című munkájában Smith megalkotta a láthatatlan kéz mindmáig nagy hatású képét: jóllehet a piac minden egyes szereplője csakis saját hasznára, nem pedig a közjó érdekében tevékenykedik, a láthatatlan kéz összességében véve mégis mindenki javára fordítja törekvéseiket.⁴² Ha tehát egyénileg ki-ki a produktivitás maximalizálására törekszik, az összességében véve növeli a közösség számára hajtott hasznot. Erről az állásponttól tekintve pedig problematikusnak tűnik a gazdasági szabadság bármiféle korlátozása. Smith felfogása annyiban mindenképpen ellentmondott a republikanizmusnak, hogy szerinte nem az egyén mohóságából, nem hedonizmusból és nem a luxus hajszolásából fakad a korrupció. Viszszájára fordított érvelésével Smith éppenséggel a gazdaság korlátozása ellen folytatott polémiát: álláspontja szerint korrupt minden olyan rendszer, amelyik korlátozza a mesterségek szabad fejlődését. Smith felfogása szerint tehát csakis az önzés olyan formája nevezhető korrupciónak, amely hátrányos helyzetbe hoz másokat. Rousseau-hoz hasonlóan a természetre hivatkozik Smith is: a korrupció lényege szerinte

abban áll, hogy gátat vet a piac és a társadalom természetes fejlődésének. Smith érvelése konkrétan korának gazdaságpolitikája, illetve a modernitást megelőző idők egész jogrendszere ellen irányult: korrupció a privilégiumok, a monopóliumok, a mesterségbeli és kereskedelmi korlátozások bármely formája, miközben a patronázs és a megvesztegetés tehető felelőssé azért, hogy a felsőbbség ilyen természetellenes korlátozásokat léptetett életbe.⁴³ Végso soron a Smith rajzolta kép is korruptnak tüntette fel tehát az *ancien régime*-et, és nála is a korrupció végével kecsegtetett a múlt béklyóitól való megszabadulás.

Nagy hatású válfaja volt a liberális brit gondolkodásnak az úgynevezett utilitarizmus, amelynek megalapítása a radikális angol jogász és filozófus, Jeremy Bentham nevéhez köthető. Bentham a 19. század elején kapcsolódott be az *old corruption*ról folytatott vitába. A közjó kérdésében Bentham nagy hatású, jóllehet gyakorta kritikával illetett álláspontot képviselt 1789-ben megjelent, a törvényhozás alapelveit tárgyaló művében: a társadalom érdeke ugyanis szerinte nem egyéb, mint a társadalmat alkotó egyének egyéni érdekeinek összessége, közjóról tehát csakis az egyes egyének érdekeinek ismeretében beszélhetünk. A törvényhozó feladata pedig ilyenformán elsősorban az, hogy elősegítse az egyén boldogulását. Bentham ugyancsak hangsúlyozta továbbá, hogy az ember cselekedetei motivációiktól függetlenül egyaránt kiválthatnak pozitív és negatív következményeket.⁴⁴

Már a fenti példákból is kiviláglik, hogy milyen döntő jelentőségű változáson esett át a korrupcióról szóló, jelentős hagyományokra visszatekintő beszéd a nyeregidőszakban. Az ekkoriban lezajlott változás voltaképpen jelentőségének felméréséhez nem elegendő azonban eszmetörténetileg egymás mellé helyoznünk az egyes szerzők megnyilatkozásait. Fontos ugyanis, hogy átlássuk az újfajta korrupciófelfogás szisztematikus összefüggéseit, mivel a korrupció a politika szférájának rendező modelljévé vált a modernitás korszakában.

5. A KORRUPCIÓ MINT A POLITIKAI MODERNITÁS EGYIK RENDEZŐ MODELLJE

Idézzük emlékezetünkbe még egyszer a Daniel Wilson és Jules Grévy körül kirobbant rendjelbotrányt. A francia államelnök meggyőződésel vallotta ugyan, hogy semmiféle vétséget nem követett el, tisztában volt azonban azzal is, hogy képtelen védekezni a korrupció vádja ellen. Éppen ezért makacs hallgatásba burkolózott. Grévy támogatói hasonlóan ítélték meg a helyzetet. Igaz, hogy az elnökhöz közel álló *Le Paris* kritikus hangot ütött meg, azonban mindvégig arra törekedett, hogy mérsékelje a köztársaságot és a mérsékelt republikánusokat ért kárt. A botrány első heteiben ilyenformán kizárólag Wilson államtitkár szerepét firtatta a lap, és felszólította az elnököt Wilson menesztésére. Wilson azonban súlyos hibát követett el az említett viták nyomása alatt: felajánlotta, hogy visszafizet az államkasszába 40 ezer frankot, mivel magánjellegű üzleti levelezésre használta fel az elnöki palota postaszolgálatát. Az államtitkár bizonyára abban reménykedett, hogy elcsitíthatja a felháborodás hullámain, ha egy mellékes mozzanatban enged a kritikusoknak.

Csak hogy az említett ajánlat a legkevésbé sem nyugtatta meg a kedélyeket – épp ellenkezőleg. Wilson felajánlása úgyszólván beismerő vallomás volt, és kétes színben tüntette fel az érintett egész tevékenységét. Az ajánlat nyilvánosságra kerülésével így helyrehozhatatlan rés keletkezett az Élysée védelmi vonalán. A kritikus kommentátorok ugyanis egészen addig bizonyítékokat kerestek a Grévy környezetében történt visszaélésekre – Wilson hatalmas szívességet tett tehát nekik az ajánlatával, és elvégezte helyettük a munkát. Ilyenformán pedig tűzveszélyessé vált a vita immár az elnök számára is: még a vele szimpatizáló újságírók is feltették a kérdést, hogy vajon miért nem vonja felelősségre Grévy a vejét. Mindenki megérti ugyan, hogy Grévy mint magánember szeretné megvédeni a lánya férjét, államelnökként azonban kötelessége levonni a megfelelő konzekvenciákat – írta a *Le Figaro*. A *Le Paris* azt követelte, hogy távolítsák el a családtagot az államfő

hivatali székhelyéről. Amikor pedig további vádak merültek fel Wilson ellen, és Grévy még mindig hallgatott, a mérsékelt republikánusok között is egyre inkább uralkodóvá vált az a vélemény, hogy az elnök menthetetlen. Annál is inkább, mert a monarchista és a jobboldali nacionalista ellenzék máris általános támadásra készült az ifjú köztársaság ellen.¹

Két kategória merült fel mindössze a vitában: a „bűnösség” és az „ártatlanság”. Ha Wilson akár csak egyetlen mellékes mozzanatot illetően is beismerte, hogy hibázott – jöllehet tagadta, hogy bűnös lenne bármi-ben is –, akkor a megfigyelők kivétel nélkül bizonyítottak tekintették, hogy korrupt. Differenciálásra nem volt semmiféle lehetőség. A megfigyelők azt követelték az elnöktől, hogy húzzon egyértelmű választóvonalat magánemberi érzései és hivatali felelőssége között – csak hogy Grévy erre nyilvánvalóan képtelen volt. Szubjektíve ez érthető is, hiszen Grévy és Wilson közös felemelkedése kezdettől fogva azon alapult, hogy nem tettek különbséget a két szféra között – és ezt soha nem is rejtették véka alá. Bonyolult mellékkörülményekre azonban nincsenek tekintettel a korrupciós viták. A szférák keveredése ilyenkor eleve problematikusnak minősül, mentő körülmények nem léteznek. Ugyanúgy igaz ez a megállapítás ma, mint 130 esztendeje – gondoljunk csak Christian Wulff esetére. És mindez még csak nem is a médiabotrány következménye, hanem mélyebb okokra, a modernitás korrupciós vitáinak logikájára vezethető vissza. Az említett viták lényegéhez tartozik ugyanis, hogy éles határokat vonnak, és egyértelmű fekete-fehér képpé változtatják a hétköznapi átmeneti árnyalatait. Aki védekezni próbál az előnyben részesítés vagy a megvesztegethetőség vádjá ellen, annak egyetlen lehetősége marad: magukat a tényeket kell tagadnia. A modernitást megelőző időkkel ellentétben a korrupció vádjá most már nem valamiféle mértéktévesztést, nem túlzást vagy túlkapást, hanem abszolút értelemben vett határátlépést jelent. A korrupcióra kimon-dott ítélet pedig a mikropolitika feltétlen tilalmán alapul. Egyfelől. Hiszen másfelől láttuk, hogy 1800 után is nélkülözhetetlen maradt, sőt modern formákat öltött a mikropolitika. Két kérdés adódik mindebből: Miért és hogyan történt a szóban forgó változás? És miért nem került sor a valóság és a norma ellentmondásának feloldására?

A korrupciómentesség soha meg nem valósítható ideáljának tragikumaként akkor válik majd teljesen nyilvánvalóvá, ha megismerkedünk

a modern korrupciófelfogás ismeretelméleti alapjaival. A modern társadalmak alapvetően másként kezelik ugyanis a politikai normákat, mint elődeik. A modern társadalmakat univerzális értékek vezérlik, valahogy úgy, ahogyan univerzális törvényszerűségek feltárására törek-szenek a modern természettudományok. A korrupciókritika egyetlen példa csupán a sok közül, mégis világosan szemlélteti a modern társadal-mak azon törekvését, hogy megszabaduljanak minden bizonytalanság-tól, és egyértelmű viszonyokat teremtsenek. Az érintettek magatartása pedig ilyenformán vagy kategorikusan helyesnek, vagy kategorikusan helytelennek minősül. Az egyes cselekedetek vagy a magánszféra, vagy a nyilvánosság terébe helyeződnek. A kommunikációelmélet nyelvén megfogalmazva: a tiszta politika leírásának kódja a modernitásban két-értékű, azaz bináris.

MIÉRT ELEVE HIÁBAVALÓ A KORRUPCIÓ ELLEN VÍVOTT HARC?

A 19. és a korai 20. században folytatott korrupciós viták a modernitás korszakának egész sor tipikus jellegzetességét mutatják.² Nem csupán a politikai morálról folytatott vitákat, hanem a modern gondolkodás egészét alapvetően meghatározta ugyanis a bináris gondolkodás és a világos kategóriák iránti igény. „Sohasem voltunk modernek” című könyvében Bruno Latour francia tudományszociológus leírja a modern természet- és társadalomtudományok bináris logikáját, amely közeli rokonságban áll a korrupciós vitákéval.³ Latour szerint a modern tudó-sok a 18. század vége óta természet és társadalom ellentétpárjában képzelik el a világot. Vagy természetesnek, tehát kizárólag a természeti törvények által meghatározottnak, vagy pedig mesterségesnek, azaz az ember által alkotottnak tekintenek minden egyes jelenséget; „köztes dolgok” létezésével nem számolnak. A szóban forgó gondolkodásmód legfőbb előnye abban állt, hogy korlátlanul manipulálható objektum-ként tüntette fel a természetet, miközben a társadalom cselekvő szub-jektumnak tekinthette önmagát. Fontos volt tehát ez a gondolkodás-mód, mivel előkészítette a talajt a természettudományok és a technika diadalmenete számára. Latour felhívja azonban a figyelmet egy súlyos

problémára: nevezetesen arra, hogy az említett elkülönítés a valóságban tarthatatlan. Valójában ugyanis kizárólag úgynevezett hibridek; vagyis mindkét szférához egyaránt tartozó keverékek népesítik be a világot. Lássunk egy egyszerű példát: Ha egy folyó átszakítja a gátat, akkor hajlamosak vagyunk minden különösebb megfontolás nélkül természeti katasztrófát emlegetni. Pedig a folyó valójában rendszerint sem nem pusztá természet, sem pedig nem kizárólag emberi kéz műve: jóllehet mesterséges objektummá teszik a vízlépcsők, a gátak és a hidak, mégis a maga ember által uralhatatlan, „természetes” törvényei szerint viselkedik. A folyó tehát köztes lény: részben természet, részben emberi alkotás. Latour szerint ugyanez érvényes a technika valamennyi formájára. Az éles elkülönítéssel így tehát egyszersmind súlyos problémát okozott önmagának a modern gondolkodás: kénytelen volt ugyanis intenzív figyelmet fordítani a köztes lényekre, hogy feloldja a modell és a valóság között feszülő ellentmondást. A köztes lények pedig azért állították különleges kihívás elé a modern gondolkodást, mert kategorizálni kellett őket, vagyis be kellett sorolni őket vagy az egyik, vagy a másik osztályba: a gát civilizáció, a folyó vize természet. Behatöbb szemügyre vételezés során azonban könnyű szerrel rájöhettünk, hogy a civilizációs alkotások (dőlésszög, keresztmetszet) mellett vannak bizony természetes alkotórészei (föld, kövek) a gátak is. A köztes lények efféle elemekre bontása pedig Latour szerint a végtelenségig folytatható. Ráadásul minden egyes lépéssel tovább nő a köztes lények száma, vagy legalábbis a létezésük iránti fogékonyság.

Hasonló irányba mutat Zygmunt Bauman angol-lengyel szociológusnak a modern rendről és az ambivalenciáról felállított tézise.⁴ Bauman meglátása szerint a természettudományos, de kiváltképp a filozófiai és a politikai gondolkodás célja a felvilágosodás óta az egyértelműsítés volt. A modern gondolkodás rendteremtésre törekedett tehát. A rend pedig azt jelentette, hogy a dolgokat mindig egyértelműen be kellett sorolni egy bizonyos kategóriába. A modernitás Bauman fel fogása szerint a klasszifikáció, a besorolás, a mérés és a megnevezés hatalmas projektje. Márpedig mindez – így Bauman – nem az entellektüelek öncélú játszadozása volt, szemmel látható ugyanis, hogy nem csupán dolgokra, hanem egyszersmind emberekre és emberi társadalmakra is vonatkozott. Márpedig az egyértelmű rend iránti igény kö-

vetkezménye a politikai életben a zárt közösségek létrejötte, illetve a kirekesztés, amint azt drámai módon példázza többek között a társadalmi és etnikai kisebbségek, továbbá a vándorló életmódot folytatók és a zsidók sorsa. Így nyert teret a 19. század folyamán az a felfogás, hogy egyértelműen meg kell határozni minden egyes ember nemzeti hovatartozását. Ebből következett azután a kisebbségeknek a többségi társadalomba való jogi és kulturális integrálására irányuló törekvés, hogy emezek is részévé váljanak a nemzet kategóriájának. Aki ellenállást tanúsított, arra pedig a kirekesztés várt, és ennek következtében állampolgári jogait is elveszítette. Ezzel igazolták nem sokkal később az etnikai üldözéseket.

Mindkét említett szerző úgy véli azonban, hogy az egyértelműsítést célzó, kereken kétszáz esztendőn keresztül gőzerővel folytatott erőfeszítések végül mégis kudarcba fulladtak. Latour azt mondja: Minél behatöbb vizsgálódások folytak, annál több kategóriát és alkategóriát kellett föltalálni a világ rendbe foglalásához, egyszersmind annál több olyan jelenség adódott, amelyet nem lehetett egyértelműen sem a természet, sem pedig a kultúra kategóriájába besorolni. Csak a 20. század utolsó évtizedeiben sikerült megszabadulnunk a rendteremtés modern rögeszméjétől, csakis azóta vagyunk hajlandók megbékélni végre a kétértelműségekkel, ami egyszersmind a posztmodernitás kezdetét jelenti – állítja Bauman.

Honnan ered vajon a tiszta kategóriák ilyen eltökélt, sőt elkeseredett hajszolása? A kérdésre Mary Douglas etnológusnál, a tisztaság és a tisztátalanság emberi felfogása kapcsán találhatunk választ.⁵ A tisztátalanságnak nem feltétlenül van köze a mocsokhoz; tisztátalan ugyanis voltaképpen az, ami nem a megfelelő helyen van. Az ételmaradék például csak akkor tisztátalan, ha a hálósobában vagy a ruházatunkon található, a fazékban nem. Minden egyes kategóriának megvan tehát a maga sajátos tartalma. A nem a megfelelő helyen található tartalom pedig óhatatlanul kiváltja a készletet, hogy „tisztába tegyük”. A „tisztátalanság” jelensége majdnem minden emberi társadalomban ismeretes. Valamely ember vagy embercsoport megkülönböztető jegyeként a tisztátalanság rendszerint leértékeléshez, megbélyegzéshez vagy akár kiközösítéshez vezet. Márpedig a köztes lényeknek eleve jó esélyük van arra, hogy tisztátalanoknak tekintsék őket. Ez az antropológiai össze-

függés magyarázattal szolgál egyszersmind a korrupció tilalmának morális rigorozítására is. Ha ugyanis összekeverednek a magán- és a közügyek, vagyis ha tisztátalanná válnak bizonyos cselekedetek, mert nem a megfelelő helyen kerül sor rájuk, akkor korrupciónak van szó – állítja Peter Bratsis politológus. A korrupció mechanizmusa így tehát a politikai szférát megalapozó klasszifikációt képezi le.⁶

Számottevő nehézségek fakadnak a filozófusok és a társadalomtudósok efféle átfogó elméleteiből, mivel egyszerű összefüggéseket szuggerálnak, pedig a történészek pontosan tudják, hogy egyes konkrét esetekben könnyűszerrel megcáfolhatók. Mégis rengeteg tanulsággal szolgálnak ezek az elméletek. A korrupció történetére nézvést például a következőkkel: Számos területen uralkodó volt a bináris sémákban, vagyis az egyszerű, univerzális és abszolút ellentétekben való gondolkodás. Ez képezte a politikai, a társadalmi, sőt a tudományos projektek alapját, ami viszont konkrét következményekkel járt.

A korrupció történetének egyik nagy rejtélye az a kérdés, hogy miért nem szűnt meg vajon a korrupció a felvilágosodás óta lezajlott intenzív viták és az ugyancsak azóta bevezetett széles körű reformok ellenére. Ha egyszerűen azt felelnénk: az ember természetétől fogva képtelen arra, hogy megfeleljen saját ideáljainak, akkor nyilvánvalóan nem adnánk kielégítő választ, már csak azért sem, mert figyelmen kívül hagynánk a modernitás korszakának sajátosságait. Latour, Douglas és Bauman ugyanis arra figyelmeztet bennünket, hogy eleve rosszul van feltéve az említett kérdés, mivel a korrupciónak alkotott elképzelésünk az imént leírt társadalmi rendező mintákhoz, illetve a természet-kultúra ellentétéhez hasonlatos. A korrupció fogalma fontos segítséget nyújt ugyan a politikai cselekvések kategorizálásában, ámde minél alaposabban vizsgálódunk, annál többször válunk tanúivá a tilalom áthágásának, az önérdék és a közjó, a magánszféra és a közéleti szerep keveredésének, egyszóval annál több tisztátalanságra bukkanunk. Bruno Latour köztes lényeihez hasonlatosan annál inkább elburjánzik a korrupció, minél alaposabban elgondolkodunk rajta. Másképp fogalmazva: Minél intenzívebb, minél kritikusabb figyelmet szentel egy bizonyos társadalom a magánszféra és a közéleti cselekvés elválasztásának, annál több határátlépést lesz kénytelen konstatálni. A kritikus figyelem nem oldja meg, hanem éppenséggel felnagyítja a problémát,

mégpedig azért, mert amit korrupciónak nevezünk, az nem egyszer és mindenkorra rögzített tényállás, hanem valamiféle (olyanként vélelmezett) határátlépés.

A korrupció ellen vívott harc eleve szélmalomharc tehát, mivel nincs olyan politikai cselekvés, amely ne tartalmazná valamiféleképpen a határátlépés mozzanatát. Pedig tulajdonképpen mi sem tűnik egyszerűbbnek, mint hogy kizárjuk a magánjellegű motivációkat és érdekeket a hivatali cselekvésből. Szubjektíve nagyon is elképzelhetőnek látszik a dolog: bármely hivatalviselő törekedhet arra, hogy ne engedjen magánérdekeinek, ne hódoljon saját szenvedélyeinek, például kizárhatja rokonait bármiféle kedvezményezésből, és visszautasíthatja a kenőpénzeket. És szigorú önvizsgálatot tartva végül talán arra az eredményre jut, hogy csakugyan sikerrel járt. Nem úgy a megfigyelő, aki a korrupció sémája szerint ítéli meg az illető hivatalviselő tevékenységét. Emez mindenütt személyes, magánjellegű motivációkra bukkan, vagy legalábbis eleve ilyeneket vélelmez – ha mást nem is, annyit mindenképpen, hogy a becsvágy vezérelte az illetőt, amikor hivatali pozícióra pályázott. A politikusok és a hivatalviselők ténykedése ráadásul soha nem légtüres térben zajlik, mindig kötődik az illető magán és társadalmi személyiségéhez, beágyazódik az egyén családjából, barátaiból és híveiből álló társadalmi környezetébe. Éppen ezért mindig fennáll annak a lehetősége, hogy magánjellegű vagy csoportérdekekből fakadó motivációkat vélelmezzünk.

Mindez ártalmatlan marad persze egészen addig, amíg a megfigyelő képes a józan mérlegelésre: megállapíthatja például, hogy egy-egy adott esetben nem veszélyeztették a közjó érvényesülését magánjellegű motivációk, vagy hogy a magánjellegű motivációk ellenére alapvetően a közjavára szolgált egy bizonyos cselekedet. Még rugalmasabb lehet a megítélés olyankor, ha léteznek alternatív normarendszerek – mint a patronázs korai újkori társadalmi normája esetében. Röviden szólva: a magánjellegű motivációk és a közérdek ellentétének kazuisztikus mérlegelése lehetővé teszi a politikai cselekvések differenciált megítélését. Csakhogy éppen erre nem ad lehetőséget a korrupció fogalmának bináris, jellegzetesen modern logikája.

Ez pedig egyszersmind magyarázattal szolgál arra is, miért nincs lehetősége a megvádoltnak magatartása igazolására: a modernitást meg-

előző időkkel ellentétben nem hivatkozhat ugyanis alternatív érték-rendszerekre. Ha viszont a korrupció fogalmának bináris módusában igyekszik számot adni cselekedeteiről, akkor óhatatlanul kénytelen saját szubjektív perspektíváját, vagyis „magánjellegű” motivációit érvényre juttatni. Ilyenformán pedig bármely megszólalása (a kategorikus tagadást kivéve) csakis vádlóinak szolgáltat további muníciót, és tovább rontja saját helyzetét.

A politikai cselekvés – amint Grévy esete is világossá teszi – mindig társadalmi cselekvés is egyben. Grévy egy személyes barátságra alapozta a maga politikai karrierjét, amely barátság végül lánya kiházásában csúcspontot ért. Sem a 19., sem a 20. században, sem bármely másik évszázadban nem volt elképzelhető politikai karrier személyes hálózatok nélkül, jóllehet nem mindig léptek rokoni kapcsolatra egymással az érintettek. Ennyiben csakugyan teljesíthetetlen volt a *Le Paris* azon felszólítása, hogy Grévy tekintsen el magánemberi érzéseitől. Magánjellegű motivációkkal vádolhatták volna ugyanis Grévyt még abban az esetben is, ha idejekorán megszabadult volna Wilsontól: nevezetesen azzal, hogy a saját bőrét igyekszik ilyenformán menteni. Még világosabban kirajzolódik a probléma a meggyőződési és a szervezeti patronázs példáján, itt ugyanis feloldhatatlan ördögi körben forog a klasszikus érvelés. A szervezeti patronázs szereplői viszonylag nyíltan megindokolják azt, amit tesznek. Nevezetesen egyenlőséget tesznek a párt érdeke és a közjó közé, mondván: ami jó a pártnak, az egyszersmind előmozdítja a közjót is. Másra sem szolgál tehát az egész pártmunka, mint hogy megnyerje a többség támogatását a tervezett intézkedésekhez. Az egyes személyek előnyben részesítése így tehát bizonyos értelemben magából a közjóból vezettetik le. A kritikusok persze bármikor visszájára fordíthatják ugyanezt az érvelést, és meggyőzően bizonyíthatják, hogy az előnyben részesítések alapja egyes személyek hatalmi érdeke, vagyis a személyes motiváció. És mivel a politika mindig a hatalomról szól, csakugyan mindig rendelkezésre áll az említett érv.

A Latour téziséből adódó tanulságokat figyelembe véve mármint joggal a modernitás következményének tekinthetjük a szervezeti patronázst. A politikai pártok feltalálása ugyanis többek között éppen a régi típusú mikropolitika tilalmára adott válasz. A korai újkor végén

a kritikusok felfedezték a korabeli mikropolitika hibrid jellegét, vagyis azt, hogy sem nem egyértelműen közérdekű, sem nem egyértelműen magánjellegű. A korrupció rendező mintája pedig lehetőséget nyújtott arra, hogy a modernitást megelőző idők önkényes jelenségei közé sorolják be az előnyben részesítés hagyományos formáit. Aki közhivatalt viselt, az döntéseinek meghozatala során nem lehetett többé tekintettel a családi kötelezésekre, az anciennitásra és a hozzájuk hasonló kritériumokra, mivel ezek immár a magánszférához soroltattak. Ehelyett egyre inkább csoportokba, mozgalmakba és szövetségekbe szerveződtek az azonos célokért küzdő politikai többségek. Úgy tűnt, jobban megfelel ez a forma a nyilvánosság szférájának. Alaposabb szemügyre vételezés során világossá vált azonban, hogy itt is keverednek egymással a magánjellegű és a közjó érdekét szolgáló motivációk. Ez pedig a 19. század folyamán oda vezetett, hogy a korrupció számos kritikus egyenesen a pártok megszüntetését követelte. Nagyjából 1900-tól fogva nem kevesen fűztek egyre nagyobb reményeket a szakértők uralmához, illetve az erős kezű vezető mögött tömörülő népközösséghez.

Hogy milyen ingoványos talajon mozogtak itt a szereplők, azt jól példázza Sir Robert Peel egy 1841-ben kelt, Lord Greyhez intézett magánlevele. Peel látszólag amellet érvelt, hogy átlátható viszonyokat kell teremteni, vagyis morális megtisztulást sürgetett a brit hivatali patronázs területén: „A kormánypárt hosszú távú érdekeinek sokkal inkább megfelel a tisztességes, mint a pervers, egyes híveinek érdekeit szolgáló patronázs.”⁷ Peel azonban szemlátomást figyelmen kívül hagyott egy lényeges pontot. Bármilyen tisztességesek legyenek ugyanis a kormány-patronázs szándékai, ahol egyes személyek előnyben részesítését jelenti a patronázs, ott lehetetlenség világosan elkülöníteni egymástól a „tisztességes” csoportérdekeket és a „pervers” magánérdekeket, mivel egybeesik a kettő. A modern korrupciófelfogás bináris logikája nem hagy ugyanis teret az efféle kazuisztika számára: ez a logika eleve korruptnak tekint mindenféle patronázst.

FELTÉTLEN KORRUPCIÓKRITIKA: A MIKROPOLITIKA IGAZOLHATATLANSÁGA

Némelyik politikus azt hiszi, hogy hitelessé teheti magát, ha „világosan beszél”. Csakhogy azon ritka esetekben, amikor a mikropolitika területén próbálkoztak ilyesmivel, rendszerint közfelháborodást váltottak ki. Ippolito Santangelo Spoto olasz egyetemi tanár és politikus például megvetéssel emlegette 1902-ben megjelent vitairatában egyik ilyen világos beszéddel próbálkozó kortársát, a Caserta nevű délolasz választókerület egyik néven nem nevezett képviselőjelöltjét. Az illető ugyanis azzal a kijelentéssel igyekezett elnyerni a választók bizalmát, hogy a politikában hálózatok versengnek egymással: az egyik *corruttela* a másikkal. A politikus dolga pedig – úgymond – az, hogy sikerre vigye a saját *corrutteláját*, éppen ezért ő a megfelelő jelölt, ugyanis kitűnően kiismeri magát a bürokrácia félhivatalos útvesztőiben. A névtelen képviselőjelölt számítása végül nem vált be, jóllehet találóan összefoglalta azokat a követelményeket, amelyekkel egy képviselő szemben találta magát a *transformismo* idején. Kitűnő alkalmat szolgáltatott viszont Spotónak az olasz politikában uralkodó botrányos állapotok kipellengérezésére.⁸ Teljesen mindegy, hogy valóban megtörtént-e az eset, vagy Spoto kitalálta csupán a történetet, mert így is, úgy is alapvető szabályt fogalmazott meg: nevezetesen azt, hogy senkinek nem szabad a maga mikropolitikai képességeivel kérkednie. Igaz, hogy az efféle képességekre szükség van, de igaz az is, hogy mélyen hallgatni kell róluk.

Jóllehet a mikropolitika jelentősége a legkevésbé sem csökkent, a 18. és a 19. század fordulója óta mégis feltétlen tilalom alá esik a patronázs és a klientelizmus emlegetése a politikai kommunikációban. Ennek belátásához elegendő egyetlen pillantást vetnünk a 19. század elejének pamfletirodalmára. Hans von Held porosz vámtisztviselő a Poroszországban uralkodó tarthatatlan állapotokról tudósított 1807-ben megjelent „Fekete regiszter”-ében. Kritikájának lényege abban foglalható össze, hogy a korona állami földbirtokokat ajándékozott olyan személyeknek, akik semmit nem tettek a köz javára. A pamflet jóformán semmi egyebet nem tartalmaz, csupán a birtokokra és a megajándékozottakra vonatkozó információk végeérhetetlen listáját. Held rosszal-

lását mindenekelőtt az váltotta ki, hogy az ajándékok indoklása erősen hiányos. Újra meg újra gúnyosan idézi a szerző az ajándékozók okiratokat, amelyekben a király kegyén, köszönetén és ehhez hasonló, semmitmondó megfogalmazásokon kívül semmiféle érdemi indoklás nem található. Az ajándékozások valódi okát Held mikropolitikai üzelmekben és családi kapcsolatokban vélte felfedezni. „További érdemei nem ismeretesek” – kommentálta például a von Schilden bárónak, a királynő címzetes kamarásának juttatott ajándékot.⁹ Hasonlóan érvelt nem egészen 20 esztendővel később a radikális brit publicista, John Wade, aki a kormányzati nyugdíjak és a színekúrák rendszerét állította pellengérré mint korrupciót. Listát adott közre Wade is a brit kormány jótéteményeiről: a nyugdíjakat színtiszta pénzkidobásnak vélte ugyan, mégis hajlandó volt elfogadni a létjogosultságukat, ha a kedvezményezettek tettek valamit a köz javára. A rokonságot és az egyéb mikropolitikai okokat ellenben egyenesen abszurdnak tartotta: „Miféle szolgálatot tett vajon Sarah Bates a közösségnek, amelyet 7000 fonttal kellene honorálnia az államkasszájának? Sarah Bates egyetlen érdeme alighanem az, hogy Edward Bates hitvese vagy húga. Ha egy bizonyos személy feltűnik a nyugdíjlistán, akkor rendszerint hamarosan követi az egész családját; bizonyára észrevette már az olvasó, hogy alig akad olyan családnev, amely csupán egyszer fordul elő.”¹⁰

Ami valóban figyelemre méltó itt, az nem maga az érv, hiszen egyes személyek vagy bizonyos családok előnyben részesítése kritika tárgyát képezte már a korai újkorban is. Csakugyan figyelemre méltó azonban az, hogy mindkét szerző úgyszólván magától értetődő módon és eleve feltételezi az olvasók rosszallását. Nem az egyes esetek állnak a figyelem középpontjában, hanem maga az elv. Mindkét szerző eleve azzal számol, hogy az olvasóközönség elutasítja, mi több, alkalmasint megveti a politikai patronázs rendszerét. Held üres fordulatokként értelmezte a királyi kegy megnyilvánulásait, jóllehet hivatalnok léteére pontosan tudnia kellett, hogy az efféle megfogalmazások bevett formákhoz igazodtak, és rendszerint rejtett, az értő olvasó számára mégis világos mikropolitikai üzeneteket tartalmaztak.

Nem számított bocsánatos bűnnek a korrupció, akkor legalábbis nem, ha nyilvánosan elhangzott a vád. A korrupció megvetendőnek minősült, és csakugyan nemegyszer társadalmi megvetés sújtotta

az érintetteket. Victor Hugo feljegyezte a naplójába, hogyan reagáltak a francia felsőház tagjai, amikor Despans-Cubières tábornokot hivatalosan perbe fogták korrupció vádjával: kínosan ügyeltek tudniillik arra, hogy távolságot tartsanak a vádlottól, és még csak kezét fogni sem voltak hajlandók nemrégiben még köztiszteletnek örvendő kollégájukkal.¹¹ A tábornok egyszeriben úgyszólván belpoklosnak minősült, felsőházi tagtársai pedig mintha attól tartottak volna, hogy bemocskolódnak a vele való bármiféle érintkezéstől. Ugyancsak Victor Hugo foglalta össze velős szellemességgel a korrupciós vádak beszennyező hatását egy François Guizot-ról szóló bonmot-jában. Guizot a kései júliusi monarchia kormányának erős embere volt 1840 és 1848 között, és magára vonta számos republikánus engesztelhetetlen gyűlöletét. Hugo a maga részéről személyében becsületesnek tartotta ugyan Guizot-t, de úgy vélte, hogy a hatalom gyakorlásában tudatosan alkalmazza a korrupciót: „Guizot úr személyében megvesztegethetetlen, hatalma azonban a korrupción alapul. Olyan, mint egy feddhetetlen erkölcsű nőszemély, aki bordélyt üzemeltet.”¹²

Erős befolyással volt a közmegvetés a mikropolitika nyelvezetére is. A sikeres kacikák például kínosan ügyeltek arra, hogy nyilvánosan csakis az egész régió, illetve az egész választókerület érdekeit szolgáló követeléseket támasszanak. Az egyéni kedvezményeket illető megállapodások szóban vagy a nyilvánosság elől eltitkolt levelekben kötöttek.¹³ A mikropolitikai egyezségek kimenetele pedig ilyenformán bizonytalanná vált, ha ugyan nyilvánosságra kerültek egyáltalán. Augusto Gioacchini földműves, a középkori múltra visszatekintő Osimo város lakója nyilvánvalóan nem értette ezt a helyzetet. Az 1913-as parlamenti választások előtt arra kérte ugyanis Gioacchinit egy pap, hogy vásároljon szavazatokat a pápahű képviselőjelölt, Edoardo Soderini számára, és megígérte, hogy a választások után visszafizeti a szavazatvásárlásra fordított összeget. Gioacchini meghitelezte tehát a pénzt, és végül 18 szavazatot vásárolt saját költségére, mégpedig darabonként öt líráért. A választások után azonban se a pap, se Soderini nem akart többé emlékezni a megállapodásra. Gioacchini megpróbálta visszaperelni a kiadásait, azonban eleve semmi esélye nem volt: tanúi nem voltak az egyezésnek, a szavazatvásárlás széltejében-hosszában elterjedt gyakorlata pedig törvénybe ütközött.¹⁴

Egynémely szereplők a mikropolitikára kimondott feltétlen tilalom ellenére megpróbálkoztak cselekedeteik igazolásával. Az efféle öngigazolások nem magát a dolgot vették védelmükbe, hanem vagy a körülményekre hivatkoztak, vagy igyekeztek más címkével ellátni a történeteket. Guizot például fáradhatatlan küzdelmet folytatott a júliusi monarchia 1848-as bukása után a jó híréért. Hogy milyen intenzíven foglalkoztatta a korrupció vádja, azt a brit toryk vezérével, Lord Aberdeennel történt 1852-es levélváltása is tanúsítja. Aberdeen egy belpolitikai vita kapcsán fordult érvelési segítségért az általa személyesen nagyra becsült Guizot-hoz: érveket keresett ugyanis a parlamenti választásokon bevezetendő titkos szavazás ellen. Guizot elvi választ adott, és felhasználta az alkalmat saját kormányzási stílusának átfogó igazolására: információkat gyűjtött, kiértékelte számos hivatalos dokumentumot, statisztikát készített. A statisztika pedig azt volt hivatva bizonyítani, hogy mindössze néhány képviselőt juttatott állami posztokhoz. De még ez a néhány eset is legitim és szükséges volt, tette hozzá Guizot, a helyes politika szolgálatában – mindezt nem egy nyilvános öngigazoló iratban, hanem egy magánlevélben, ami kétségtelenül arra utal, hogy minden lehetséges eszközzel igyekezett tisztázni magát. Aberdeen erre föl alig leplezett türelmetlenséggel azt válaszolta, hogy nem ezekre az információkra van szüksége.¹⁵

Jól szemlélteti a nyelvi elleplezés technikáit egy olasz állami hivatalnokról szóló hivatalos nekrológ az 1913-as esztendőből. Calcedonio Inghilleri igazságügyi tisztviselő – úgymond – „Crispi parlamenti képviselő hűséges barátja volt, a képviselő pedig a maga részéről mindig is a királyság egyik legbecsületesebb és leglelkismeretesebb hivatalnokának tartotta Inghillerit”.¹⁶ A „hűséges barátság” nyilvánvalóan arra utal, hogy Inghilleri a hosszú ideig miniszterelnöki pozíciót betöltő Francesco Crispi megbízható kliense volt – és ez kitüntető körülménynek számított még halálában is. A hivatalos szöveg mindazonáltal úgy tünteti fel a patronázskapcsolatot, mintha csupán az állam szolgálatában végzett áldozatos munka elismeréséről lett volna szó.

Bizonyos esetekben adódhattak azonban olyan körülmények is, amelyek látszólag alkalmasak voltak a korrupció igazolására. Az ellenzéki francia republikánus, François-Vincent Raspail 1835-ben a társadalmi egyenlőtlenségek következményének nevezte a korrupciót: mi-

közben pellengérre állította a hatalmasok korrupcióját, megértéssel viseltetett a szegények korrupciója iránt, mert úgy tartotta, hogy a szükség szülte. A baloldali republikánus Napoleone Colajanni az 1890-es években a nép műveletlenségében vélte felfedezni az itáliai politikában elharapódzott korrupció okát, de nem magát a népet tette felelőssé érte. Alaposabb szemügyre vételezés után kiderül azonban, hogy voltaképpen egyik idézett álláspont sem a korrupció igazolása, hanem mindkettő a viszonyok megváltoztatására irányuló felszólítás.¹⁷

A néhány ehhez hasonló példa mindazonáltal nem egyéb, mint a szabályt erősítő kivétel. Sokkalta tipikusabb náluk a német-francia közigazdász, Maurice Block 1896-ban megjelent „Kis politikai-társadalmi szótár”-ában olvasható moralizáló állásfoglalás: Nem szabad – úgymond – megvesztegetni még az ellenséges követeket és tábornokokat sem, mert „a korrupció mindig és minden körülmények között bűn”.¹⁸

A POLITIKAI SZFÉRA MARADJON MEG POLITIKAINAK, A MAGÁN PEDIG LEGYEN MAGÁN, AVAGY: A SZFÉRÁK ELKÜLÖNÍTÉSE ÉS A NORMAKONKURENCIA

Létezik a modernitás politikai gondolkodásában egy alapvető jelentőségű megkülönböztetés: a magánszféra és a közügyek elkülönítése. Ez a különbségtétel szolgált immár mérték gyanánt annak eldöntésére, hogy a hatalom valamely birtokosa a közjót szolgálja-e, vagy pedig ártalmas célokat követ. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a modernitásban általában véve tilalmasnak minősülnek a magánérdekek, éppen ellenkezőleg: a felvilágosodás gondolkodói dolgozták ki elsőként a legitim magánérdek fogalmát. A modernitást megelőző idők morális tanításaiban nem tartalmazott még gazdasági mozzanatot a jó, amelyre az embernek törekednie kellett. A liberalizmus gazdaságelméletében ezzel szemben Adam Smith, illetve elődje, Bernard Mandeville óta mindmáig a helyesen értelmezett magánhaszon számít a fejlődés és a jólét legfőbb hajtóerejének. A magán- és a partikuláris érdekek azóta ennyiben tehát nem minősülnek elvetendőeknek.¹⁹ Merőben másképp fest azonban a helyzet a politikában.

A szférák összekeveredésének problémáját az uralkodó szerepe

példázza a legvilágosabban a modernitás kezdetén. A korai újkori fejedelmek sikere jelentős mértékben abból fakadt, hogy az államérdek és a közjó megtestesítőiként léptek fel. Ez azonban a nyeregidőszaktól fogva már sokkal kevésbé volt lehetséges. Ettől fogva immár közfeladatot ellátó hivatalviselőnek minősült a fejedelem, egyszersmind azonban saját érdekeit követő magánembernek is – és alapvető jelentőségre tett szert az említett kettéosztás. Világosan kifejezésre juttatta ezt egy névtelen újságciikk, amely 1847-ben jelent meg Lajos Fülöp francia királyról a *Littell's Living Age* című angol lapban. A „Korrupció a legmagasabb fokon” címet viselő írás azzal vádolta az uralkodót, hogy saját családja hasznára és a francia nemzet kárára politizál: „Lajos Fülöp kezében Franciaország a király magánhasznának eszköze – éppúgy, ahogyan a kereskedő saját hasznára fordítja a teli raktárt.” Majd még inkább elvi élel: „Egy alkotmányos uralkodó a nemzet vagyonkezelője, és kizárólag a köz érdekében végezheti feladatát.” Lajos Fülöp ezzel szemben úgy viselkedik, folytatja a névtelenségbe burkolózó szerző, mint egy magánember, aki titkon megdézsmálja a gondjaira bízott teli erszényt.²⁰ Három szempontból figyelemre méltó ez a kritika: Először is hivatali tevékenység gyanánt írja le a fejedelmi méltóságot. Másodszor a gazdaság világából vett metaforákkal szemlélteti a hivatalviselő romlottságát, ami a politika és a magángazdaság értékrendszerének szigorú elkülönítésére utal: ami a kereskedőnek tisztességére, az a királynak szégyenére válik. Harmadszor pedig nem az adópolitikáról vagy a hivatalok betöltéséről, hanem a francia külpolitikáról értekezik itt a szerző, mondván: még ezen a területen is saját dinasztiajának érdekében, nem pedig Franciaország hasznára tevékenykedett a király. Ilyenformán tehát még a hagyományosan az uralkodók számára fenntartott külpolitikát sem hagyta érintetlenül az elkülönítésre vonatkozó igény. A dinasztia hírneve pedig nem öregbítette többé automatikusan a nemzet hírnevét – éppen ellenkezőleg.

Az uralkodó magánérdekeinek érvényesülését mindazonáltal nem annyira a külpolitikában, hanem sokkal inkább a pénzügyek terén vélelmezték a kortárs megfigyelők. Ez pedig már a 19. század legelején cselekvésre késztette a pénzügypolitikussokat és a jogászokat, nevezetesen arra, hogy új államháztartás-jogi formába öntsék a királyról mint saját érdekekkel és jogokkal bíró magánemberről alkotott elképzelést,

és bevezessék az úgynevezett civillistát. Az uralkodónak ettől fogva nem állt rendelkezésére korlátlanul az állam pénze, hanem személyes szükségleteit, valamint családjá és udvartartása költségeit az állami költségvetés egy külön erre a célra megnyitott rovata fedezte. Maga az elképzelés már az 1688-as forradalom során felmerült Angliában, de csak az 1789-es francia forradalomnak sikerült véghezvinnie a civillistának az állami költségvetéstől való következetes elkülönítését, az említett alapelv ugyanis részét képezte az 1791-ben elfogadott alkotmánynak. Franciaország példaadóvá vált ezzel: a civillistákról folytatott vita csaknem valamennyi alkotmányos államban a költségvetés megtárgyalásának része lett a 19. század folyamán.

Karl Theodor Welcker liberális jogtudós alapos szócikket szentelt a civillistának Karl von Rotteckkel közösen kiadott államlexikonában. Welcker arra az álláspontra helyezkedett, hogy valóban szükséges a fejedelem javadalmazása, mert lehetővé teszi az uralkodó számára a „rangjához méltó” életet, valamint a „személyes adósságok” kiegyenlítését. A civillista megvédi továbbá az uralkodót a jótékonykodásával szemben támasztott túlzott elvárásoktól, és ilyenformán elejét veszi annak, hogy a fejedelem konfliktusba kerüljön „az állam javával”. Világosan kihallható persze Welcker szavaiból a fejedelmi patronázzsal szemben táplált bizalmatlanság. Ha ugyanis nem létezne a civillista, akkor „a fejedelem esetleg indíttatva érezhetné magát arra, hogy titokban sokkal nagyobb összegeket szerezzen meg magának az állam pénzéből, illetve megvesztegetésre használja fel az állami hivatalokat, valamint a többi közérdekű tevékenységet, jogot és hátrányt”.²¹ Némileg módosított változatban felbukkan ugyanez az érv a közigazgatási reformokról folytatott vitákban is, mondván: a hivatalnokok nem birtokolhatják a közhivatalt, ugyanakkor azonban méltányos illetményben kell részesülniük, máskülönben a korrupció táptalajává válik az anyagi szükség.

Új határt vont a modernitás a büntetőjog területén is. A korai újkorban még a „felségsértés” meglehetősen körülhatárolatlan tényállása volt érvényben, ez vonatkozott a fejedelem személye és az állam biztonsága ellen intézett valamennyi támadásra. A 19. század jogi kultúrája ezzel szemben pontosan elkülönítette egymástól egyfelől a felségsértést, másfelől a felségárulást (pártütést) és a hazaárulást (kémkedést).

A szerepek elkülönítése érdekében tett megannyi óvintézkedés ellenére egyrészt a hagyományból, másrészt a monarchia alkotmányjogi mibenlétéből fakadóan továbbra is köztes lény maradt a fejedelem. Welcker például minden bizalmatlansága ellenére úgy vélte, hogy a fejedelem „a boldogtalanok jótévője és gyámolítója”, továbbá „a művészetek és a tudományok védelmezője”. Más szóval: a fejedelemnek lehetőséget kell adni arra, hogy uralkodói jótékonykodása keretében – kiváltképp a művészetek patrónusaként – saját klienspolitikát folytasson. Márpedig ennek csakis a hagyományt figyelembe véve van értelme: a jótékonykodás már a középkor óta integráns részét képezte az uralkodó szerepéről alkotott felfogásnak, a 19. században pedig – főként Nagy-Britanniában – újfajta jelentőségre tett szert a szociális kérdés kontextusában.²² Ugyancsak a fejedelmi szerep alapvető mozzanatai közé tartozott a korai újkor óta a kultúrpatronázs, egyfelől a művészekkel szemben gyakorolt gondoskodás értelmében, másfelől a művészetre hárítva a dinasztikus dicsőség hirdetésének feladatát. Mindkét említett szempont világosan példázza azonban, milyen kilátástalan törekvés volt elkülöníteni egymástól az uralkodót mint magánembert és mint közszereplőt.

Kiváltképp igaz volt ez az alkotmányjog területén. Az európai monarchiákban többnyire a dinasztikus öröklési sorrend volt az irányadó a trónutódlás kérdésében. A dinasztikus öröklési sorrendet pedig – különösen a német államokban – a 19. században nemegyszer még a korai újkorból származó úgynevezett családi törvények, vagyis családi megállapodások, végrendeletek, illetve örökösödési szerződések szabályozták. A jogászok szemszögéből tekintve az efféle családi törvények államjogi következményekkel járó magánjogi szabályozásoknak minősültek. Hermann Schulze német államjogász találóan meg is jegyezte 1862-ben, hogy kibogozhatatlanul összekeveredik itt a családfő saját családját, vagyis rokonait illető (magánjogi) rendelkezési joga az ország állami és politikai életébe való beavatkozással. Schulze a „fejedelmi magánjog” fogalmával írta le ezt a végső soron tarthatatlan helyzetet. Gyakorlati problémák fakadtak többek között abból is, hogy bizonyos uralkodóházak saját belső ügyüknek tekintették, vagyis nem voltak hajlandók nyilvánosságra hozni a családjukban érvényben lévő rendelkezéseket. Schulze előbbre valónak tartotta ugyan a trónutódlás

rendjének egyértelmű szabályozásához fűződő közérdeket, vagyis a hagyományos értelemben vett törvényeket javasolt,²³ azonban ez is csupán a gyakorlati problémára nyújtott volna megoldást, és nem szüntette volna meg a monarchia vegyes, egyszerre magán- és közjogi természetét. Jóllehet Schulze fejedelemlhűnek mutatkozott, az ellenzéknek nagyon is kapóra jöttek az efféle ellentmondások: amint a Lajos Fülöpről szóló, fent idézett újságcikk is világosan bizonyítja, a mikropolitika feltétlen tilalmának korában az uralkodó csaknem bármelyik cselekedetével szemben föl lehetett hozni az önérdék vádját.

A magán- és a közérdek ellentétéről szólva többnyire magángazdasági motivációk kerülnek terítékre. Így aztán a legkevésbé sem meglepő, hogy a politika és a gazdaság határvonalának megvonására legalább akkora erőfeszítéseket tettek a kortársak, mint a hivatal és a hivatalviselő elkülönítésére. Jóllehet behatóan foglalkoztak az idevágó érdekellentétekkel már a modernitást megelőző idők gondolkodói is, mégis csak a korai újkor végén, a kapitalizmus diadalmenetével párhuzamosan alakultak ki ezen a területen is a hajszálpontos kategóriák. Jól szemlélteti ezt egy nagyszabású angliai korrupciós per.

Edmund Burke angol politikus és publicista a kései 18. század egyik leghíresebb perét, nevezetesen a brit parlament történetének egyik utolsó nagy *impeachment*-eljárását kezdeményezte a szóban forgó probléma kapcsán. Burke kezdeményezésére ugyanis a parlament 1788 és 1795 között Európa-szerte nagy figyelmet keltő pert folytatott a Brit Kelet-indiai Társaság egykori helytartója, Warren Hastings ellen. Az érintettet sokáig kiemelkedően sikeres főkormányzónak tekintették, Burke azonban nem látott okot a dicséretre, éppen ellenkezőleg: vétkek egész sorával, többek között korrupcióval vádolta Hastingst. Burke két problémával igyekezett megküzdeni egyszerre: Bolingbroke nyomdokain haladva egyrészt veszélyesnek tartotta az új pénz korrumpáló hatását. A Kelet-indiai Társaság tagjai ugyanis mérhetetlen vagyonokra tettek szert Indiában, és vagyonukat felhasználva parlamenti mandátumokat vásároltak Angliában, vagyis befolyást gyakoroltak a politikára, és Burke álláspontja szerint végső soron aláásták az alkotmányos rendet.²⁴

Az említett aggodalom mellett a magánjellegű és a közérdekű cselekvés elhatárolása volt a per legfőbb tárgya. Ebben a tekintetben jellegzetes korai újkori köztes képződmény volt ugyanis az 1600-ban rész-

vénytársasági formában megalapított Kelet-indiai Társaság. Hogy magán kereskedelmi társaságként egyszerre katonai és állami feladatokat is ellátott, az egy olyan kor jellegzetessége volt, amikor a többségek nem állami szervezetekre vagy vállalkozásokra ruháztak át számos közfeladatot, többek között a hadviselést. A Kelet-indiai Társaság hadsereget tartott fenn, háborút viselt és békét kötött a korona nevében, és saját civil közigazgatást épített ki – egy szóval olyan volt, mint egy magánszemélyek vezetése alatt álló állam. Hastings és elődje, Lord Clive módszeresen dolgoztak az említett folyamat előmozdításán, nem utolsósorban azért, hogy bebiztosítsák a Társaság üzleteit; a brit kormány pedig a maga részéről az 1784-es India Acttel igyekezett megszilárdítani a Társaság eme kettős szerepét.

A fent leírt konstrukció azonban egyre kevésbé felelt meg a kor igényeinek, alapvetően ellentmondott ugyanis a szférák elválasztását illető követelménynek. Erre az ellentmondásra alapozta a vádjait Burke: nevezetesen azt igyekezett bebizonyítani, hogy a Társaság egyszerre magán és állami jellege számtalan lehetőséget biztosít a tisztességtelen meggazdagodásra. Maga Hastings például újra meg újra értékes ajándékokat kapott az indiai fejedelmekkel folytatott tárgyalásai során. Hastings ezzel szemben arra hivatkozott, hogy az efféle ajándékok Indiában az elvárható udvariasság részét képezik, éppen ezért a Kelet-indiai Társaság képviselője lévén kötelessége volt részt venni az adománycserében. Burke azonban nem fogadta el ezt az érvelést: az *old corruption* későbbi kritikusaihoz hasonlóan kiszámította és táblázatba foglalta az ajándékok értékét, azt állítván, hogy Hastings kifejezetten magánjellegű üzletkötésekre használta fel a ráruházott politikai hatalmat. Míg Hastings tehát politikai eszközökként írta le az adományokat, addig Burke kizárólag magánjellegű gazdasági aktusoknak volt hajlandó tekinteni őket. Hastings adománycseréje azonban nyilvánvalóan mindkettő volt egyszerre, vagyis a vádlott csakugyan áthágta a politika és az üzlet, a közérdekű és a magánérdekű cselekvés határát. A vád és a védelem stratégiája pedig éppenséggel az említett elhatárolás jelentőségére mutat rá.²⁵

Hastingst felmentették ugyan, a nyilvánosság azonban mégis Burke értelmezését tette magáévá. És ami a legfontosabb: Burke vádja nyomán hosszú politikai vita bontakozott ki a Kelet-indiai Társaság szerepéről. A brit nyilvánosság egyre kritikusabban tekintett a saját államot mű-

ködtető magán gazdasági társaságra. Ennek ellenére több mint fél évszázadba telt még, mire a kormány levonta a konzekvenciákat: London 1858-ban végül átvette a Társaság összes felségterületét, szerződését és jogát; India ettől fogva állami koronagyarmat volt, Viktória királynő pedig néhány esztendő elteltével fölvette uralkodói titulusai közé az India császárnője címet.

A gyárak és vállalatok jelentőségének az egész 19. századon át tartó megnövekedésével párhuzamosan a politikai megfigyelők egyre nagyobb aggodalommal tekintettek a gazdaság befolyására. Közmegegyezés alakult ki azt illetően, hogy világosan el kell határolni egymástól a magánérdeket és az állami közfeladatokat. Az azonban már folytonos vita tárgyat képezte, hogy pontosan hol húzódnak az említett határok, és ki hágtá vagy nem hágtá át őket egy-egy konkrét esetben. Szemléletesen példázzák ezt azok a viták, amelyek a vasutak államosításáról folytak a 19. század közepén. A brit nyilvánosság többsége amellet foglalt állást, hogy a magán vasútépítéseket kell előnyben részesíteni az államiakkal szemben, mivel az állami hatóságok munkatársai és hivatalnokai könnyen megvesztegethetők, vagyis az állami vezetés alatt álló vállalatok igen könnyen áldozatul eshetnek a partikuláris magánérdekeknek. A francia vitában viszont az ellentézist tette magáévá a többség az 1848-as forradalmat követő néhány esztendőben. Az állami vasúttrendszer francia támogatói azzal az állítással indokolták javaslatukat, hogy a magánvállalkozások veszélyt jelentenek a politikai kultúrára. A vasútépítéssel megszerezhető roppant vagyonok ugyanis – úgy mond – már a múltban is megvesztegethetővé tették a politikai elitet, és oda vezettek, hogy az említett elit megfélemedezett a közérdekről. Az állami vasutak viszont gátat vethetnek az efféle káros befolyásnak.²⁶

A szférák elválasztása volt tehát a politikai kultúráról folytatott viták rögeszmésen áhított célja, miközben az említett célt különféle politikai programok szolgálatába állították. E viták során jutott érvényre a hatalmi ágak elválasztásának eszméje is – a 19. század vége felé már külön hatalmi ágnak tekintve a sajtót. Victor Jaclard francia szocialista politikus fogalmazta meg 1893-ban, a Panama-botrány kitörése után azt a követelést, hogy „izolálni” kell egymástól a pénzvilágot, a sajtót és a parlamentet, mivel az említett szférák között fennálló kapcsolatok egyfajta fertőzésveszélyt hordoznak magukban. A kontamináció orvosi meta-

forája nyilvánvalóan felerősítette azt a benyomást, hogy jelentős veszéllyel jár mindenféle határátlépés.²⁷

Amint Jaclard követelése is bizonyítja, a korrupciókritika nem csupán a magán- és a közéletnek arra az alapvető jelentőségű elhatárolására fordított figyelmet, amely meghatározó kategóriává vált a modernitást megelőző időkből a modernitásba való átmenet során. Latour és Bauman téziseinek nyomán haladva megfigyelhetjük azt is, hogy egyre növekedett az egymástól korrupciós viták során elhatárolandó területek száma. Gaetano Negri milánói polgármester például azzal büszkélkedett egy 1889-ben tartott beszédében, hogy városában „szigorúan” elkülönül egymástól a politika és a közigazgatás, vagyis a közigazgatás „immunis” mindenféle politikai befolyással szemben. Ő maga a kollégáival együtt, tette még hozzá Negri, „mindig is aggályosan ügyel arra, hogy ne lépje túl a feladataiból fakadó hatáskörét”, majd felpanaszolta azt a „zűrzavart”, amely Itália más részein a politika és a közigazgatás összekeveredése folytán uralkodik.²⁸ Hasonló irányba mutatott az a német vitairat, amely a Wilson és Grévy körül kibontakozott rendjelbotrányt tárgyalja. A névtelenségbe burkolózó szerző sajnálattal konstataulta, hogy a pártok, de akár még kétes hírű nőszemélyek is befolyást gyakorolnak Franciaországban a hatóságok döntéseire – például a rendjelek odaítélésére. Ez pedig – úgy mond – világossá teszi, hogy senki nem törődik „a személyes kapcsolatoknak a hivatalos ügyektől való elhatárolásával”. Külön érdekessége ennek a megszólalásnak, hogy a „személyes kapcsolatok”, vagyis a magánügyek közé sorolja a pártpolitikát.²⁹ A kacikákról és a közélet erkölcsitelenségéről folytatott spanyolországi vitákban is felpanaszolták egyes szerzők – például Lucas Mallada – a közigazgatásban uralkodó slendrián viszonyokat, illetve azt, hogy magánjellegű motivációk árasztják el a közügyek területét.³⁰ A személy különféle szerepekre hasításának fent említett tendenciája számos példán megfigyelhető. Ezúttal egyetlen ügyet emelünk ki csupán, amely megmutatja, hogy az új felfogás meggyökeresedéséig meglehetősen hosszú időnek kellett még elteltie. Az 1822-es esztendő májusának egyik kora hajnalán a brit politika két nehézsúlyú szereplője adott találkát egymásnak a Kensington Gardensben: párbajra érkezett ugyanis Bedford herceg és Buckingham herceg. Halálos áldozata nem volt ugyan a párbajnak, a történetek következtében azonban – mivel a történeteket

szájára vette az egész város – mindkét félnek csorbult a nyilvános reputációja, pedig éppen ennek megőrzése lett volna párbajuk célja. A párbaj oka és az érintettek viselkedése olyannyira furcsának tűnt ugyanis, hogy mindketten nevetségessé váltak. A történet egy választási küzdelmek során elhangzott megjegyzéssel kezdődött. A liberális Bedford herceg heves kirohanásokat intézett a konzervatív kormány, mindenekelőtt a drága közigazgatás, a színekúrák és a kormánynyugdíjak ellen. Mindeközben utalást tett arra is, hogy Buckingham herceg az említett rendszer haszonélvezője, és a kormány zsoldjában áll. Buckingham elégtételt követelt, amikor fülébe jutott a megjegyzés, véleménye szerint ugyanis Bedford kétes színben tüntette fel a jellemét. Bedford ezek után hasztalan próbálta elmagyarázni ellenfelének, hogy csupán a politikai pozícióját tette kritika tárgyává, és a legkevésbé sem szándékozott kétségbe vonni személyes integritását. Buckingham nyilvánvalóan nem értette az említett megkülönböztetést, és ragaszkodott a párbajhoz. A politikai kommentátorokat ellenben meglepetésként érte a dolog, ők ugyanis nagyon is jól ismerték a személy jelleme és politikai programja között fennálló különbséget. Éppen ezért mentek akkoriban már ritkaságszámba a politikai véleménykülönbségek miatt vívott párbajok, ami viszont még anakronisztikusabb színben tüntette fel a két kakaskodó viselkedését.³¹

Kevés megfigyelő számára vált csupán világossá, hogy a korrupció problémája nem annyira az ideál és a valóság ellentmondásából, hanem sokkal inkább a különböző, ámde nem egyenrangú normarendszerek feloldhatatlan ellentétéből fakad. Gustav Rouanet francia szocialista politikus például világosan leírta az említett helyzetet, amikor a Panama-botrányhoz fűzött kommentárjában tarthatatlan kettős morálról beszélt. Rouanet szerint létezik egyfelől „a nép morálja”: ehhez tartja magát a nép, és ehhez igazodnak a büntető törvények. Ez a morál tiltja a megvesztegetést és a megvesztegethetőséget. Létezik másfelől a „szélesebb értelemben vett morál”, nevezetesen az a morál, amelyik a politikusok és a hatalmasok cselekedeteit vezérli – vagyis a kapitalizmus morálja. A kapitalizmus pedig a maga részéről mindenestül áruk halmozásának tekinti az egész világot, amely áruk a kereslet és kínálat „természeti törvénye” szerint cserélnek gazdát. Ez a felfogás azonban beszívároga a politikai döntésekbe is: ami az egyik morál értelmében tilos,

az a másik morál logikája szerint éppenséggel ajánlatos, például a szavazatvásárlás. Így kerülnek tehát összeütközésbe a gazdasági szükség-szerűségek a törvényekkel és a nép moráljával.³²

Jóllehet a fent idézett leírás elsősorban a fennálló gazdasági rendszer ellen fordítja polemikus élet, Rouanet mégis jó érzékkel tapintott rá a modern társadalmak egyik alapvető problémájára, nevezetesen arra, hogy heves konfliktusban állnak egymással a különféle normarendszerek. Ráadásul egymást kizáró normarendszerekről van szó: a cselekvőknek pedig nem marad más lehetőségük, mint hogy a profit logikájához igazodjanak – még akkor is, ha történetesen tiltja a törvény. Mintha csak olvasta volna Baumant, Rouanet ebben az ambivalenciában látta a voltaképpeni botrányt. A modern gondolkodás elkötelezettjeként úgy vélte azonban, hogy van mód a változtatásra: a szocialista forradalom majd megoldja a problémát. Ha ugyanis sikerül meghaladni a kapitalizmus morálját, akkor majd mindenki a törvényekhez igazíthatja cselekedeteit.

KORRUPT ANCIEN RÉGIME, VESZÉLYEZTETETT MODERNITÁS: KORRUPCIÓKRITIKA ÉS TÖRTÉNELEMSZEMLELET

Joaquín Costa y Martínez, a jogtudomány nyugalmazott madridi professzora, ügyvéd, történész és aktív politikai publicista érdekes anekdotát osztott meg olvasóival 1902-ben. Az 1900-ban megrendezett párizsi világkiállítás idején a transzszibériai vasúton közlekedő vagonokba lehetett beszállni a Trocadérón, a vonaton ülő vendégeknek pedig vetített képek egész sorával mutatták be, milyen mérhetetlen távolságot tesz meg a szerelvény Moszkvától Kínáig. Európa, Szibéria és Kelet-Ázsia hegységeit, sztyeppéit, erdőit, síkságait, völgyeit és dombvidékeit látták elsuhanni maguk előtt az érdeklődők. Azt pedig csak a bemutató végén vették észre az álmélkodó utasok, hogy a vonat mindeközben nem tett meg többet száz méternél. Ez a tapasztalat, mondja Costa, megfeleltethető hazája történelmi sorsának. Négyszáz esztendeje, országuk aranykorában a spanyolok fölszálltak a történelem vonatára, és sokáig úgy vélték, hogy a többi európai nemzethez hasonlóan ők is a jövő felé utaznak. Annál is inkább, mivel nagyszabású változások képsora suhant

el közben a szemük előtt: forradalmak, gyarmatbirodalmak, iparosítás. Valójában azonban még mindig az indulóállomáson, a 15. század világában vesztegel az ország vonata, miközben a franciák, a britek és a németek elérkeztek már a 20. századba.³³

Hogyan jutott Costa erre a drámai helyzetértékelésre? Nem sokkal korábban, 1898-ban komoly nemzeti traumát szenvedett el Spanyolország: az Egyesült Államokkal szemben viselt rövid háború után elveszítette gyarmatait Kubában, Puerto Ricóban és a Fülöp-szigeteken. Néhány talpalatnyi föld maradt csupán az egykor büszke gyarmatbirodalomból, mégpedig éppen az imperializmus virágkorában, akkor, amikor az európaiak többsége a tengerentúli gyarmatok kiterjedésében vélte felfedezni a nemzeti nagyság mértékét. A veszteség sokkhatást váltott ki az anyaországi publicisztikában, amelynek hangadói értelmiségiek és szakértők voltak. Szemmel látható hanyatlásról beszéltek, és a regeneráció igényével léptek fel; innen ered a mozgalom neve is: *regeneracionismo*.

Costa és harcostársai meggyőződéssel vallották, hogy meglették országuk sanyarú állapotának fő okát: a politikai korrupciót és a kacikákat. Ez utóbbiak minden változást túléltek a középkor óta, konzerválták a „feudális” uralmi rendszert, és egész Spanyolországot befagyasztották a maga történelmi állapotában. Valójában – állították a *regeneracionismo* hívei – nem a parlament, hanem a kacikák támogatta oligarchia gyakorolja a hatalmat az országban, mégpedig pontosan úgy, mint a király az abszolút monarchiában. A korrupció tehát az oka annak, hogy Spanyolország kihullott az emberi történelem menetéből. Reménytelen lemaradás tapasztalható az országban más európai nemzetekhez képest a tudomány, az ipar, a mezőgazdaság, a kultúra, a közigazgatás és a hadászat területén. Primitívebb állapotban leledzik Spanyolország „Ázsia dekadens nemzeteinél”. Könyve vége felé Costa ugyan Kína (középkor) és Marokkó (vaskor!) elé helyezte Spanyolországot a haladás képzeletbeli ranglétráján, de azt állította, hogy a spanyolok még mindig a renszánsz fokán állnak.³⁴

Aligha lehetett volna világosabb az üzenet: a korrupció a modernitást megelőző idők jellegzetes vonása. Ha még mindig nem sikerült meghaladni, akkor rég anakronisztikussá vált állapotok túlélését jelzi a korrupció. A korrupció mértéke jelöli ki egy-egy társadalom helyét a múlt

és a haladás, a barbárság és a civilizáció között. A korrupció nem csupán azért minősült tehát botrányosnak, mert elmosta a határokat a magán-szféra és a közügyek között, hanem azért is, mert rég meg kellett volna már haladnia annak, aki részese a történelem normális menetének. Mind a mai napig érvényben van a fent említett elképzelés.

Costa nem állt egyedül a maga nézeteivel: értelmezési sémája a korai 19. század óta rendszeresen felbukkan a korrupciós vitákban. Bízvást hivatkozhatott rá bármelyik publicista – úgyszólván mellékesen, magától értetődő módon, már-már széljegyzet gyanánt. Éppen a hivatkozások magától értetődő volta bizonyítja azonban a gondolati alakzat meggyökeresedett voltát. A modern társadalmak a korrupciós viták segítségével konstituáltak kategorikus távolságot önmaguk és a múlt között: a korrupt kontra nem korrupt bináris mintája rejlik a modernitás előtti és a modern ellentétén alapuló történelemfelfogásban is. A korrupciós viták területén is megfigyelhető tehát a modernitást megelőző idők és a modernitás ellentétének „feltalálása” mint korszakminta.³⁵

Hosszú időn keresztül ugyancsak fontos szerepet játszott, és nyilvánvalóan hatásos fegyvernek bizonyult a polémiákban az abszolutizmus vádja. Főként a hagyományos monarchiák ellenfelei hivatkoztak újra meg újra erre a képre. A fentebb már említett olasz tudós, Ippolito Santangelo Spoto 1902-ben az abszolutizmus idejéből származó bűnnek nevezte a közigazgatásban burjánzó korrupciót. Hasonló megítélésről tett tanúbizonyságot kollégája, Luigi Luzzatti és a többszörös olasz miniszter, illetve kormányfő, Marco Minghetti is egy-egy 1911-ben, illetve 1881-ben megjelent publikációban: A parlamentáris kormányzati rendszer, állítják, a korrupció miatt kelt olyan benyomást, mint az *ancien régime* despotikus abszolutizmusa.³⁶

„Ősreakciósnak” nevezte a „marxistákat” 1931-ben a német szociáldemokrácia ellen irányuló, „A megvesztegetés és a korrupció mint hatalmi eszköz a politikában” című pamflet szerzője is, mivel a történelmi abszolutizmushoz hasonlóan gyámság alá helyezik az embereket, és korrumpálják az igazságszolgáltatást.³⁷ És megfordítva: nagy előszere-ttel hivatkoztak saját korrupciómentességükre azok, akik moderneknek tekintették magukat. Gaetano Negri, Milánó fentebb már említett polgármestere a modernitás kétségtelen jelének tekintette azt, hogy városában sikerült leküzdeni a korrupciót, Itália más részeiről szólva

pedig polemikusan megjegyezte: „Összehasonlíthatatlanul jobb náluk Milánó lakossága, mégpedig azoknak az erényeknek köszönhetően, amelyek a valóban modern népek sajátjai.”³⁸

A korrupciókritika történelmi alapmintája valamennyi politikai irányzat híveinél megtalálható. Magától értetődő módon közéjük tartoznak a baloldali és a liberális szerzők, akik eleve a haladás modelljében gondolkodnak, és vagy a politikai-morális vesztelés jelének, vagy pedig egyenesen a múltba való visszalépésnek tekintik a korrupciót. Jóllehet a konzervatív és a modernitásellenes szerzők nem osztották az említett történelemképet, mégis az előbbiekhöz hasonlóan használták a korrupció fogalmát. Alexis Dumesnil, a felvilágosodás ellensége és a francia forradalom kritikusa 1824-ben éppúgy a korrupcióval magyarázta az *ancien régime* bukását, mint liberális ellenfelei. Dumesnil nem tekintette azonban „középkori”-nak a kései *ancien régime* korrupcióját, éppen ellenkezőleg: a hagyományos értékektől való elfordulás következményét látta benne. Dumesnil szemében tehát a felvilágosodás következménye, az új idők jellegzetessége volt a korrupció. Hiszen végtére is a korrupció váltotta ki az 1800 körüli évtizedek mindegyik gyökeres átalakulását; a korrupció, vagyis a régi értékek, az erény és a hit feladása, a Bourbonok bukása, a forradalmárok bűnös ténykedése és Napóleon önkényuralma. Hajszálra ugyanúgy érvelt tehát a konzervatív Dumesnil, mint a haladás hívei, éppen csak fordított előjellel. A korrupció, mondja, „nem egyéb, mint a politikai átalakulások eme hosszú sorozatának hatása, amely átalakulások semmivé foszlatták az ember lelkiismeretét; erre vezet a mindent leromboló terror”.³⁹

MINDIG MÁSUTT, MINDIG MÁSOKNÁL KERESENDŐ A KORRUPCIÓ? NEMZETI ÉS ETNIKAI HATÁRVONÁSOK

A korrupciós viták szókészlete lehetővé tette a nemzeti és főként az etnikai különbségek kifejezését – persze soha nem értéksemlegesen, és mindig hierarchikusan. Ebben a tekintetben is rendezőmintának bizonyult tehát a korrupció: elrendezte a nemzeteket, elrendezte egy-egy országon belül a régiókat, és mindenekelőtt megvonta a határt Európa és nem Európa között. Hogy melyik európai nemzetek minősültek

korruptnak, az a korrupciókritikusok éppen aktuális elbeszélői szándékától függően változott. Aki saját országának állapotait akarta kritika tárgyává tenni, az saját társadalmáról állított ki kedvezőtlen bizonyítványt. Fontos szerepet játszott azonban a korrupció mint érv a nemzetek vetélkedésében is: A más országokban feltárt korrupciós ügyek kapóra jöttek annak, aki amazok romlottságát bizonygatta. Egy német pamflet például nem éppen meggyőzően, mégis egyértelműen a következő megállapításra jutott a franciaországi rendjelbotrány kapcsán: A korrupció immár évszázadok óta kiírhatatlanul tenyészik Franciaországban, mégpedig azért, mert a nők ott hagyományosan nagy befolyást gyakorolnak a politikára. A névtelenségbe burkolózó szerző végezetül kárörvendően megjegyezte, hogy „Franciaország dicsősége – hacsak nem óvják jobban, mint manapság – mindinkább elhalványul majd az új német birodalom mindegyre fényesebb tündöklése mellett”.⁴⁰

A németországi helyzet meglehetősen szokatlannak nevezhető, itt ugyanis általánosan elterjedt volt az a meggyőződés, hogy az állam szolgálai megvesztegethetetlenek. Egy kimondottan hivatalnokoknak szóló szaklapban megjelent újságcikk büszkén emlegette 1914-ben a korrumpálhatatlan német állami alkalmazottak „kimagasló erkölcsiségét”. Az írás végül abban a követelésben csúcsosodott ki, hogy a német jellem ezen nemes vonása legyen a vezérfonal a világ jobbításához.⁴¹ Az idézett újságcikk azonban nem pusztán az állami alkalmazottak önképét tükrözi. Jó néhány német lap és német publicista – köztük a *Vossische Zeitung* és Franz Perrot – még a császárság korai időszakának heves korrupciós vitái közepette is kitartott azon meggyőződése mellett, hogy Németországban kevésbé korruptak a viszonyok, mint bárhol másutt.⁴² A németek megvesztegethetetlenségének mítoszát már az 1848-as forradalom emigránsai magukkal vitték Amerikába. Politikai vezetőik némelyike – többek között Karl Heinzen és Gustav Struve – egyenesen hivatásának tekintette, hogy a német erényekre és lehetőleg egy német politikai pártra támaszkodva kiírta az angolszászok által bevezetett korrupciót az Egyesült Államok politikai rendszeréből.⁴³

Egy pontban viszont teljes egyetértés uralkodott a korrupció európai kritikusi között: nevezetesen azt illetően, hogy Európa periferiáin és a kontinens határain túl valósággal burjánzik a korrupció. Jól szemlélteti az említett felfogást egy újságcikk, amely 1846-ban jelent meg a radikális

irányultságú brit *Westminster Review*-ban. A „Patronage of Commissions” címet viselő írás voltaképpen témája ugyan a brit szegényellátásban tapasztalható klientelizmus és patronázs, a szöveg mégis egy az európai kontinensen uralkodó „despotizmus”-t tárgyaló bekezdéssel kezdődik. A szerző felteszi a kérdést, hogy miért sokkal elviselhetőbb vajon a poroszországi politikai despotizmus az alattvalók számára az oroszországinál. A válasz pedig a következőképpen hangzik: „Az oroszországi abszolutizmus alatt dúsan tenyészik a korrupció a közigazgatás minden egyes ágazatában, és nyilvánvalóan áruba bocsátják a bírósági ítéleteket.” Porsorszáiban ezzel szemben – úgymond – független a közigazgatás, és semmiféle patronázs nem játszik szerepet a hivatali posztok betöltése során, ami bizonyos mértékig korlátozza még a király abszolút hatalmát is. A szerző végül arra a következtetésre jut, hogy a politikai szabadság elterjesztésében játszott úttörő szerepe ellenére még magának Nagy-Britanniának is volna mit tanulnia a porosz közigazgatástól.⁴⁴ Napnál világosabb itt a morális és fejlődéstörténeti hierarchia, továbbá az is, hogy Oroszország mint Európa közmondásosan legkorruptabb országa valahol Ázsia és a civilizáció határmezsgyéjén vegetál. Ugyanerről tanúskodik egy odavetett megjegyzés Robert von Mohl állampolgári tankönyvében: „Muszáj, hogy a hivatalnokok mentesek legyenek az anyagi gondoktól, máskülönben a hitványság egyéb formáival együtt egykettőre felüti fejét a megvesztegetés, és oroszországi állapotokra cseréljük a jelenlegi német állapotokat.”⁴⁵ Hasonló stílusban jóslat borús jövőt Carlo Morini a parlamenti korrupcióról 1895-ben megjelent könyvében, mondván: Olaszország máris a szakadék szélén áll, és egykettőre „a Nyugat Törökországa” lesz belőle, hacsak meg nem újul mielőbb.⁴⁶

Az európai megfigyelők ugyanakkor erősen tartottak attól, hogy hazájukat esetleg beszennyezhetik az Európán kívüli erkölcsök. 1911-ben, a Homs–Bagdad-vasútvonal körüli ügyek kapcsán egy szélteben-hosszában elterjedt előítéletre hivatkozott a *L'Intransigent* című jobboldali francia lap. A projekt kudarcba fulladt ugyan, egyes újságírók és francia kormánytisztviselők azonban kenőpénzeket fogadtak el még a tervezés idején. A megvesztegetések okát pedig egy külügyminisztériumi tisztviselő, René Rouet személyében vélte fellelni az újság: Rouet – úgymond – egy olyan francia család sarja, amely immár nemzedékek óta Kis-Ázsiá-

ban él, vagyis „francia levantei”. Ifjúkorában Rouet-nek ilyenformán csakis a török társadalmat állott módjában megismerni, márpedig ott mindennapos gyakorlat az ajándékozás és a baksis.⁴⁷

A különféle, távoli vidékekre indított expedíciók résztvevői úgyszólván magától értetődő módon nyomorúságos képet festettek az ott uralkodó politikai állapotokról, és beszámolóiknak újra meg újra visszatérő motívuma a korrupció. Max von Thielmann például „patriarchális”-nak nevezte 1875-ben Souk-Bulak kánjának Perzsia kurd vidékeire kiterjedő uralmát, amely szerinte a megvesztegetés, a kizsákmányolás, a fosztogatás és az erőszak zavaros keveréke; Thielmann azt állította tehát, hogy barbár állapotok uralkodnak azon a vidéken a technikai és kulturális elmaradottság viszonyai közepette.⁴⁸

Az európai centrumok állítólagos civilizációs fölényének tudata olyan mély gyökeret vert a kor gondolkodásában, hogy utat talált még a lexikonokba és a kézikönyvekbe is. A *Grand Larousse* 1866/1876-os kiadása például arról értekezett, hogy az önzetlenség a modern világ egyik legnemesebb vívmánya, amely hiányzik a természeti népekből és a „keleti nemzetek”-ből, ilyenformán tehát csakis a szabadság és a civilizáció hosszú hagyományára visszatekintő országokban lelhető fel az integritás.⁴⁹ Ugyanezeket a húrokat pengette a „Megvesztegetés” című szócikk szerzője az *Encyclopaedia Britannica* 9. kiadásában: A korrupció – úgymond – a civilizáció hiányából fakad; a „keleti mentalitás” nem érti, miért érdemes ellenállni a megvesztegetés kísértésének. Éppen ezért okoz rengeteg nehézséget, ha helybéli hivatalnokokat alkalmaznak az ázsiai brit gyarmatokon. További elrettentő példa gyanánt itt is Oroszország szolgált.⁵⁰ John Robert Seeley brit történész nem osztotta ugyan az angol népnek az indiaival szemben tapasztalható általános morális fölényt illető közvélekedést, mégis úgy vélte, hogy a civilizáció előrehaladottságának erősen eltérő fokából fakadóan a brit helytartók tisztították meg a korrupciótól az indiai politikát.⁵¹ Ilyenformán tehát a kései 19. században a koloniális hatalmi törekvések alátámasztására is alkalmas volt a korrupciós vád. Amint Nicholas Dirks az Indiáról folytatott viták vizsgálata során kimutatta, a frontok a 19. század elején körvonalazódtak. A 18. században még a Kelet-indiai Társaság pénzügyi mesterkedéseit tették felelőssé a brit megfigyelők a szubkontinensen elburjánzó korrupcióért, 1800 körül azonban

merőben másféle kép alakult ki. Ettől fogva ugyanis egyre nagyobb teret nyert az a vélekedés, hogy a civilizálatlan őslakosok szokásai gyakoroltak korrumpáló hatást az európai hivatalnokokra.⁵² Bármilyen liberálisak voltak is a brit alsóházi képviselők érdekkonfliktusait szabályozó előírások, 1858-ban, amikor felmerült a gyanú, hogy egy indiai rádza megvesztegetett bizonyos képviselőket, egyszerre magasra csapott a népképviselő integritását illető aggodalom, a parlament pedig heves vitákat követően egykettőre új antikorrupciós előírásokat léptetett érvénybe.⁵³

A periférián burjánzó korrupcióról felállított diagnózis gyakorta – ha nem is minden esetben – a centrum projekciója volt, és meggyőző erejét nagyban fokozta az a körülmény, hogy egyetértett vele maga a periféria is. Oroszország önképének például már a 19. században integráns részévé vált a velejéig korrumpált közigazgatásról szóló vélekedés.⁵⁴

Az Európa perifériáján, illetve határain túl élő oroszok, levanteiek és keletiek mellett akadtak magán a kontinensen is olyan zónák, amelyeknek civilizált volta erősen kérdésesnek minősült. A spanyol Lucas Mallada például a „más földrészekben élő vad törzsek” uralmi rendszereihez hasonlította a spanyol vidéket uraló kacikák hatalmát.⁵⁵ Ugyanez érvényes a *Mezzogiornóra*, vagyis Itália déli felére is. A kései 19. és a korai 20. század számos itáliai korrupciókritikusa a délolasz lakosság mentalitását tette felelőssé a közmorál állapotáért, és a *Mezzogiorno* archaikus kultúrájában vélte felfedezni a bajok kútfejét. Az itáliai meridionalistáknak – vagyis azoknak az értelmiségieknek, akik igyekeztek megérteni, hogyan maradhatott fenn ilyen hosszú időn keresztül az Észak és a Dél között tapasztalható különbség – általában véve is nagy részük volt a szóban forgó kép elterjesztésében. Érdekes módon szép számmal találni Dél-Olaszországból származó szerzőket a legaktívabb meridionalisták és a legélesebb tollú korrupciókritikusok között. Kihasználta a korrumpált Délről festett képet még maga az egyébként konszenzuserősítő miniszterelnök, Giovanni Giolitti is, amikor 1901 és 1914 között központosító intézkedésekkel és a városi tanácsokat megillető hatalom egy részének kormánybiztosokra való átruházásával megpróbált közvetlen befolyást gyakorolni a kommunális politikára az ország déli régióiban. Az állítólag korrumpált Déllal szemben

határozták meg magukat az északi országrészek – ismerjük már a Milánóról mint az ország „morális fővárosáról” szóló mítoszt.⁵⁶

Bámulatos visszhangra leltek azonban az efféle képek Európán kívül is. A Buenos Aires-i városi közművek privatizálása körül kirobbant korrupciós botrány alapjaiban rengette meg 1890 körül az argentin politikát. A vita érdekes módon két szálon futott. A média és a politikusok nyilvános állásfoglalásai egyöntetűen és feltétlenül elítélték a történeteket. A megvádoltaknak – akárcsak az európai országokban – semmiféle lehetőségük nem maradt az önigazolásra, csakis a tényállítások kategorikus tagadásával védekezhettek. A politikai osztály nem nyilvános vitafórumain azonban kissé másképp festett a helyzet. Ebben a körben jó néhányan arra hivatkoztak, hogy Argentína mint „fiatal nemzet” még éppen csak a keletkezés fázisában van, éppen ezért nem mérhető az európai példaképek mércéjével. A nem nyilvános beszélgetésekben bocsánatos bűnnek minősült tehát a korrupció, mondván: Argentína egyelőre még csak félig-meddig modern, félig-meddig civilizált ország, mindazonáltal jó úton jár.⁵⁷

6. FORRADALOM:
BÚCSÚ AZ ANCIEN RÉGIME-TŐL
1800 KÖRÜL

Vannak olyan időszakok, amikor a változásoké a főszerep, amikor a reformok, a megújulások, sőt akár a forradalmi átalakulások határozzák meg a történelem menetét. És megesik olykor az is, hogy még magukat a változások veszteseit is magával ragadja az események sodrása. Ilyen periódus volt az úgynevezett nyeregidő a 18. század végén, illetve a 19. század elején. Rövid időn belül megbukott a francia monarchia, összeomlott a tisztes hagyományokkal rendelkező Német-római Császárság, és forradalmi mozgalmak lángoltak fel Európa számos országában. Napóleon hadjáratai és a Bécsi Kongresszus újrarajzolták a kontinens politikai térképét. A régi Európa jogrendjének és társadalmi rendjének reformja szükségesnek és halaszthatatlannak látszott, még Nagy-Britanniában is, pedig ott nem volt sem forradalom, sem idegen megszállás. Kritika tárgyává tétetett akkortájt sok minden: a feudális rend, a jobbagyság, a csoportoknak, személyeknek, városoknak vagy régióknak rendszertelen módon juttatott különleges privilégiumok, a monopóliumok, az egyház előjogai, a közfeladatokat a hivatalviselők jövedelmező magánüzleteivel összemosó közigazgatás, a hagyományozott társadalmi hierarchiák ideálja. Sokan voltak, akik úgy gondolták: emancipálódva kell majd valami gyökeresen újat kezdeni, ha csakugyan sikerül egyszer elbúcsúztatni a történelem örökségét. Jóllehet nem mindig vezetett sikerre az említett törekvés, mégis sok-sok kortárs alapvető tapasztalata volt a régítől való elfordulás. Ami pedig ósdiinak, meghalottnak minősült a politikában és az államban, azt mindenekelőtt úgy nevezték: korrupció.

A zsarnokság ellen vívott küzdelem mellett mindenekelőtt egy csatakiáltás szignalizálta a politikai modernitás kezdetét: Győzzük le a korrupciót! Most már nem csupán a patronázs funkciózavarainak korrigálása vagy valamely ellenséges hálózat szétverése volt a cél, hanem a hatalmi viszonyokkal és a jogrendszer egészével szemben táplált elégedetlenség nyilvánult meg a korrupciókritikában. A modernitást

megelőző idők szimbólumává vált a korrupció a fennálló viszonyok ellen vívott harcban, miközben feltalálta önmagát a modernitás. A korrupció kritikusi által áhított új állam rendszerint alkotmányos állam volt. Olyan közhatalom, amely hatékony közigazgatással, világos hatáskörökkel, csekély költségekkel, valamint a magánszférának a közügyektől való szigorú elkülönítésével szolgálja a közjót, és a lehető legkisebb mértékben korlátozza az egyén jogait. A liberálisok korszaka volt ez, akik alapjaiban rendítették meg korrupciókritikájukkal a régi államot.

KÉRLELHETETLEN RADIKALIZÁLÓDÁS: FRANCIAORSZÁG 1789 ÉS 1799 KÖZÖTT

„Összeesküvést szít a külföld a köztársaságban; az összeesküvés célja pedig az, hogy korrupció révén megakadályozza a szabadság érvényre jutását” – jelentette ki a jakobinus Louis Antoine Léon de Saint-Just 1794. március 13-án a párizsi konvent képviselői előtt.¹ Sokszor emlegette Saint-Just a korrupciót azon a nevezetes tavaszon, amikor véres csúcspontja felé közeledett a jakobinusok terrorja. A legveszélyesebb merénylet, amit egy kormány ellen bárki is elkövethet, nem más, mint az „esprit public”, a közszellem korrupciója, mert ez pártoskodáshoz vezet, és megszünteti az országban uralkodó egyetértést. Éppen ezért legfőbb ideje, tette hozzá Saint-Just, hadat üzeni a korrupciónak.

A korrupció szó jelölte a külföldiek és a royalisták részéről fenyegető összes veszélyt. Saint-Just szemében elsősorban mégis azt jelentette a korrupció, hogy valaki az erény hiányából, vagyis jellemgyöngeségből fakadóan letért a forradalom ösvényéről. Konkrétan a *Cordeliers* klub tagjainak sorsáról volt szó március 13-án, arról a frakciónak, amely ellene szegült a Jóléti Bizottmány politikájának. A forradalom kénytelen kérésselhetetlenül eljárni a bomlasztó erőkkel szemben, hangsúlyozta Saint-Just. A gyanúsítottakat még aznap éjjel letartóztatták, tíz nappal később pedig vérpadra küldték.

A korrupció ellen vívott harc ekkorra réges-rég részévé vált már annak a legendáriumnak, amelyet maguk a forradalmárok szöttek forradalmuk köré, más szóval egy rutinosan ismételt történet része volt.

A korrupció vádja részben a külső, mindenekelőtt azonban a belső ellenségek ellen irányult. Ez utóbbiak közé tartoztak azok a mérsékelt politikát sürgető forradalmárok, akik bírálni merészték a jakobinusok rémuralmát, illetve a Jóléti Bizottmány döntéseit. A Maximilien de Robespierre körül csoportosuló vezető jakobinusok korruptnak bélyegezték tehát belpolitikai ellenfeleiket, mégpedig nem valamiféle hirtelen támadt, kósza ötlettől vezérelve, hanem azért, mert a jakobinusok gondolkodását alapjaiban meghatározta a korrupcióról és megítéléséről alkotott határozott elképzelés. Sok minden szól amellett, hogy csakis akkor érthetjük meg a mindössze négy esztendővel a szabadság pátozától áthatott forradalom után bevezetett jakobinus diktatúrát a maga vérgőzös terrorjával, ha komolyan vesszük a forradalom korrupciós retorikáját. A francia forradalomnak a politikai korrupcióról alkotott, halálos következetességgel végiggondolt fogalma a terrorban érte el hatékonyságának csúcspontját.²

De haladjunk sorjában. Franciaország nem csupán a modern korrupciófogalom szülőhazája volt a felvilágosodás idején, hanem az 1789-es forradalomé is. A francia forradalmárok voltak az elsők az európai szárazföldön, akik vakmerően szakítottak a modernitás előtti világgal. Mindössze néhány hónap leforgása alatt csaknem teljesen megfosztották hatalmától a királyt 1789 nyarán. Rohamtempóban és úgyszólván mámoros lelkesedéssel forgatták föl gyökerestül a politikai életet, a jogrendet és a társadalmi rendszert. Amikor pedig szabadságot, egyenlőséget és népszuverenitást követeltek, akkor a korrupcióról jelenről felállított láttelezükre hivatkoztak. Amint már a 4. fejezetben bemutattuk, a korrupció állapotában leledző jelen és a jövő mint a tökéletesedés lehetősége számos francia felvilágosító hitvallása volt – csak hogy a felvilágosítók nem voltak forradalmárok. A politikai következmények így korlátozottak voltak mindaddig, amíg az állam és a társadalom korrupciójáról felállított tézis filozófiai spekuláció maradt. Beérte a levelezéssel és a vitával még maga Jean-Jacques Rousseau is, jóllehet meggyőződéssel vallotta, hogy a korrupció legyőzhető az új társadalmi szerződés révén. A felvilágosítók túlságosan is kötődtek még a régi társadalomhoz.

Az 1789-es esztendő megelőző évtized során azonban megváltozott a hangulat. Az úgynevezett irodalmi illegalitáshoz tartozó szerzők ekkor

már egyre inkább a felvilágosítók írásainak értelmezési keretében szemlélték és kommentálták a közélet eseményeit. Az underground-hoz tartozó, többnyire névtelenségbe burkolózó szerzők kíméletlen, sőt nemegyszer gyűlölködő általános kritikája fontos kulcs az *ancien régime* összeomlásának megértéséhez.³ Az említett pamfletisták valóságos kampányt folytattak a klérus és a nemesség ellen, és nem kímélték magát az udvart sem. Sötét képet festettek a felsőbbség hanyatlásáról és hitványságáról, mégpedig minden lehető értelemben – erkölcsileg, morálisan, intellektuálisan, politikailag, sőt még testileg is. Ugyanebben a kétes fényben jelent meg az illegális pamfletistáknak köszönhetően Marie Antoinette királynő 1785/86-os, elhíresült nyakékbotránya is: Szó esett a királynő állítólagos házasságon kívüli szerelmi kapcsolatáról, az udvaroncoknak juttatott méregdrága ajándékokról, illegitim politikai befolyásról és a bírák manipulálásáról. Még az érintettek testi adottságait sem kímélte a korrupciós vád: a forradalmat megelőző esztendőkből a legkülönbébb spekulációk terjedtek az illegális irodalomban a király testi gyöngeségéről és állítólagos impotenciájáról.⁴ A helyzet forradalom előtti megítélésének jellegzetes vonása az, hogy az említett szerzők az önkény és a despotizmus alakzatában egyesítették az udvar erkölcsi-morális korrupcióját és a politikai korrupciót. Nem véletlenül állította Robespierre visszatekintve: „A despotizmus váltotta ki az erkölcsök korrupcióját, az erkölcsök korrupciója pedig támogatta a despotizmust.”⁵

A forradalmi hangulat kialakulásához hozzájárult továbbá az is, hogy bizonyos hivatalnokok, elsősorban az adóbérlők nyilvánvalóan a népválasztották a rendi gyűlés követéit, a választók éltek hagyományos jogukkal, és panaszokat nyújtottak be a királyhoz, valamint a rendekhez. A tömegesen benyújtott panaszok tárgya többnyire egoizmus, hatalommal való visszaélés és jogszerűtlen meggazdagodás volt. A Poitiers bírósági kerületében megjelent panaszfüzetek egyike felpanaszolja például, hogy meg lehet vásárolni az adópolitikai döntéseket, ellenszerként pedig a magukat a közjónak elkötelező földbirtokosok korrupciómentes gyűléseit ajánlja. Bizton állította a péronne-i nemesek egyik gyűlése is, hogy a kormány korrupció útján gyakorolja hatalmát, és ezzel

zűrzavart okoz az állami költségvetésben. A helyzeten pedig csakis a nemzetgyűlés összehívása változtathat – jól megfigyelhető tehát itt a korrupciókritika és a forradalmi követelés közvetlen összefüggése.⁶ De az egész országban megszorodtak a megvesztegetéseket, a patronázst és a csalást illető panaszok már az előző esztendőkből is.⁷

1789 nyarának eseményei mintha megoldották volna végre a tarthatatlan helyzetet. A forradalmárok kitüntetett helyen, az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának preambulumban kötelezték el magukat a korrupció elleni harc mellett: a nemzetgyűlés által 1789. augusztus 26-án elfogadott Nyilatkozat szerzői felpanaszolták a közélet nyomorúságos állapotát és a kormányok korrupcióját, a helyzet okát pedig abban látták, hogy feledésbe merültek az elidegeníthetetlen emberi jogok. Az emberi jogok biztosítása tehát egyszersmind a korrupció hatékony leküzdését jelentette számukra.⁸

A forradalom mármost nem egyszeri nekirugaszkodás volt, nem jutott azonnal nyugvópontra, hanem újabb és újabb hullámokban radikalizálódott egészen 1794 nyaráig, a jakobinus terror végéig. Értelmezhető ez a radikalizálódás a korrupciófelfogás összefüggésében is. A korrupció melegágyának tekintett feudális uralom és a régi rendszer 1789 óta összeomlott ugyan, azonban újabb és újabb korrupciós fenyegetések merültek fel magán a forradalmi folyamaton belül. Már az új kormányzati formát illető legelső tanácskozásokon megnyilvánult a forradalmárok azon aggodalma, hogy esetleg az újonnan létrehozandó intézményekben is felütheti fejét a korrupció – sőt a radikális forradalmárok vélekedése szerint ennek máris konkrét jelei voltak.

XVI. Lajos hatalmasan fogyatkozott ugyan, de a monarchia 1792-ben bekövetkezett megszűntetéséig létezett még a korona, és ugyancsak létezett (jóllehet jelentős mértékben összezsugorítva) az udvar; ráadásul nemcsak az udvarban voltak párhívei a királynak. Maga a király kénytelen volt drámai módon újjászervezni a patronázstevékenységét: a hagyományos udvari patronázs helyébe sebtében összetákolta, valójában inkább kétségbeesettnek nevezhető próbálkozások léptek azzal a céllal, hogy a hatalom új centrumában, a parlamentben mentsék a menthetőt. A tervezett kármentésben pedig olyan kétes hírű figurák is részt vettek, mint a legendás de Batz báró, a kamarilla-politika és a csekkfüzet-diplomácia avatott mestere. Az intézkedések

célja főképp az volt, hogy különféle titkos alapokból származó pénzüsszegekkel, illetve az arisztokratavagyonokból kapott ékszerekkel lefizessenek és a király pártjára állítsanak bizonyos írókat és nemzetgyűlési képviselőket. Az efféle próbálkozások során természetesen már-már megkülönböztethetetlené vált egymástól a korrupció és az árulás, annál is inkább, mert a pénz nem kis részben Nagy-Britanniából származott.

Különösen sokkolta a forradalmi Párizst Honoré Gabriel de Mirabeau gróf esete. 1791-ben bekövetkezett váratlan halála után a gróft először a Pantheonban, a kiváló férfiak számára fenntartott új nemzeti kegyhelyen, Voltaire oldalán helyezte nyugalomra a hálás nemzet. Mirabeau kezdettől fogva a legismertebb forradalmárok közé tartozott, nagy hatású szónok és a radikális jakobinus klub aktív tagja volt. Halála után kereken egy esztendővel azonban titkos dokumentumok kerültek napvilágra a király tulajdonából, amelyek egyértelműen bizonyították, hogy Mirabeau a korona titkos támogatója volt, sőt jelentős pénzüsszegeket fogadott el, és miniszteri hivatalra pályázott a támogatás fejében. Jóllehet erre föl egykettőre eltávolították a Pantheonból, Mirabeau azt a benyomást hagyta maga után, hogy maga a forradalom is ki van téve a korrumpálódás veszélyének.⁹ A radikális forradalmárok legkéseőbb a király 1791 nyarán történt szökési kísérlete után úgy vélték, hogy politikai hatalmától való megfosztása ellenére XVI. Lajos továbbra is a korrupció kiapadhatatlan kútfeje. Éppen ezért léptek fel a radikálisok, mindenekelőtt a jakobinusok azzal a követeléssel, hogy ki kell végezni a királyt. Maximilien de Robespierre számára nem elsősorban a személyes bűnösség volt a tét a király ellen folytatott perben, hanem sokkal inkább az, hogy vajon sikerül-e eltávolítani a királyi gyűlladógócot a nép morális gyógyulása érdekében.¹⁰

Robespierre, aki szívesen vette, ha a „Megvesztegethetetlen” ragadványnévvel illették, a jakobinusok karizmatikus ideológusa volt. Robespierre úgy vélte, hogy a forradalom alapelve a tisztogatás („épuration”), illetve a megtisztulás („purification”), vagyis a társadalom megszabadítása a politikai, illetve a morális korrupciótól. És Robespierre következetesen végig is gondolta az említett gondolatot: A forradalomban szerinte könyörtelen harcot kell vívniuk a nem korruptnak a korrupctak ellen, és szükség esetén akár erőszakkal is érvényre kell juttat-

niuk az erényt. A Robespierre-féle terror az erény diktatúrája volt azzal a céllal, hogy átformálja a teljes lakosság gondolkodását és érzésvilágát, azokat pedig, akik zavarni merészelték ezt a folyamatot, eltakarítsa az útból. Nem kis mértékben támogatta az említett programot az az egyre inkább elharapódzó szekértábor-mentalitás is, amely mindenütt ellenséget szimatolt. A jakobinusok értelmezésében nem elsősorban a megvesztegetést és a jogellenes meggazdagodást, hanem a forradalom szellemének megtagadását és az árulást, vagyis a külfölddel való lepaktálást jelentette a korrupció.

Ilyenformán pedig alkalmas volt a korrupciós vád nem csupán a royalisták üldözésére, hanem az egykori politikai szövetségeseik megsemmisítésére is. 1794 áprilisában nagyszabású perre került sor a Kelet-indiai Társaság körül kirobbant botrány kapcsán. A per tárgyát alapjában véve bennfentes ügyletek képezték: A nemzeti konvent egyes képviselői a Francia Kelet-indiai Társaság részvényeinek árfolyamzuhanására spekuláltak, és ők maguk idézték elő az árfolyamzuhanást kritikus parlamenti felszólalásaikkal. A vád ezen felül a külföldi arisztokrata körökhöz fűződő kapcsolatokat is felröptette a Társaság bizonyos munkatársainak. A vádlottak részint mint személyükben „korrumpáltak”, részint mint korrumpálódott személyek pártfogói, illetve mint a külföld ügynökei álltak a bíróság előtt. Akadtak közöttük olyan közismert, időközben azonban már kegyvesztetté vált jakobinusok is, mint Georges Danton és Camille Desmoulins, akiket a pert követően kivégeztek. Danton csakugyan fogadott el pénzt arisztokratáktól a XVI. Lajos ellen indított per idején, a nemeseknek azonban csatlakozniuk kellett abbéli reményükben, hogy a vezető jakobinus majd mérséklő hatást gyakorol politikai szövetségeseire, és megakadályozza a halálos ítéletet.¹¹ Hasonló nyelvet beszél Louis Davidnak a meggyilkolt forradalmárt, Marat-t ábrázoló híres festménye is, a művész ugyanis a következő felirattal látta el a képet: „Mivel nem tudtak korrumpálni, meggyilkoltak.”¹² Ugyanezt vallotta Robespierre, amikor a terrorrezsím bukása után, 1794 nyarán immár a vérpadon végezte ő maga is.

A rémuralom bukása után, a forradalom radikalizálódásának megtorpanásával egyidejűleg elveszítette kontúrjait a korrupciós vád. Most már a jakobinusokat vette célba a korrupciókritika azt állítván, hogy a terrorjuk – ígéretükkel ellentétben – nem akadályozta meg

a forradalom korrumpálódását. Jean-Baptiste Salaville, Mirabeau egykori munkatársa például azt vetette a jakobinusok szemére, hogy bizalmatlanságukkal, szüntelen vádaskodásaikkal és terrorjukkal épenséggel „korrumpálták” a közösségi szellemet.¹³ Megvesztegetési vádakkal kényszerült szembesülni nem csupán Danton, hanem a jakobinus uralom számos más reprezentánsa is, köztük Antoine Fouquier-Tinville, a forradalmi törvényszék fővádolója, aki Robespierre megbízásából nem sokkal korábban még úgyszólván a korrupció legfőbb üldözőjének szerepét játszotta. Fouquier-Tinville ugyanis nem egy alkalommal a halálos ítélet megakadályozása fejében elfogadott pénzből egyenlített ki szerencsejáték-adósságait.¹⁴

A terrorrezsim bukása után már inkább a megvesztegetésre és a hivatali visszaélések révén való meggazdagodásra irányultak a korrupciós vádak. A vádak alapját mindazonáltal továbbra is az erény hiánya képezte, és ez a hiány szélében-hosszában tapasztalható volt a forradalmárok között is: Jóllehet ebben az időszakban nem hatott már a forradalmi ideológia gyúanyagaként a korrupciókritika, továbbra is politikai következményeket vont maga után. Igaz ez mindenekelőtt a polgári jellegű direktórium időszakára, vagyis az 1795-től 1799-ig tartó esztendőkre. A direktórium ugyanis egykettőre a megvásárolhatóság hírébe keveredett, és a vezető politikusok csakugyan nem nagyon igyekeztek véka alá rejtani újonnan szerzett gazdagságukat. Franciaország sikeres háborúkat viselt ezekben az esztendőekben, és ez már-már korlátlan lehetőségeket nyitott meg a politikusok előtt a meggazdagodásra. Különösen lukratívak voltak ebből a szempontból a hadseregtől elnyerhető hadianyag- és egyéb ellátmány-megrendelések, amelyeket csakugyan meg is kaparintottak azok, akiknek módjukban állt. Így nem csupán csapatainak lojalitása, hanem a friss és látszólag korrumpálatlan politikai vezető iránti vágy is jelentős szerepet játszott abban, hogy Napoleon Bonaparte tábornoknak sikerült 1799-ben elkergetnie a direktóriumot, és ezzel lezárnia a forradalmat.¹⁵

Amint a 19. és a korai 20. század folyamán újra meg újra megmutatkozott, Franciaországban – Nagy-Britanniától eltérően, ahol inkább a reformviták összefüggésében merült fel – továbbra is forradalmi indítékokkal kapcsolódott össze a politikai korrupció vádja.¹⁶ Szemléletesen példázza ezt a kései júliusi monarchia az 1848-as forradalom előestéjén,

ekkor újra megszaporodtak ugyanis a politikai rendszer egésze és az elit morális deficitjei ellen irányuló korrupciós vádak. Tocqueville azon hosszú folyamat tetőpontjaként mutatta be a júliusi monarchiát az 1850-es évek elején keletkezett, de csak később publikált visszaemlékezéseiben, amelynek során a burzsoázia megszerezte magának az államot. „Az időszak vége felé közeledve a kormány mindinkább egy vállalkozás jellegzetességeit mutatta, amely a tulajdonosok hasznának maximalizálása érdekében teszi meg minden egyes intézkedését.” Ez azonban korrupcióhoz, valamint az erkölcsök és az értékek hanyatlásához vezetett. Hasonló érdekek vezérelték a királyt, ezt a „páratlanul veszélyes és korrumpáló uralkodót” is.¹⁷ Találón kifejezi ez a kései ábrázolás az 1840-es évek végén uralkodó hangulatot. A júliusi monarchia utolsó néhány évének sorozatos korrupciós botrányai – például Jean-Baptiste Teste miniszter fentebb már említett, 1842-es ügye – csakugyan nagy mértékben hozzájárultak a rezsim tekintélyvesztéséhez.¹⁸

A francia forradalom előtt és alatt vált a korrupciós vád első ízben a korabeli társadalomról és politikáról kimondott, politikai következményekkel járó, általános ítéletté, és ilyenformán nem kis része volt abban, hogy mindössze néhány hónap leforgása alatt sikerült teljesen megsemmisíteni a régi állam- és társadalmi rendet. Csakhogy a korrupciós vádban benne rejtett a további dinamizálódás lehetősége, és a jakobinusok csakugyan össze is kapcsolták a tisztogatás, illetve tökéletesedés feltartóztatathatatlanságát radikálizálódó forradalmi ideológiájának logikájával. Hatalompolitikai szempontból tekintve tehát nem csupán a régi rendszer erői felett aratott győzelmet alapozta meg, hanem a hatalom új birtokosai között lezajlott konfliktusokat is strukturálta a korrupciós vád. Súlyos politikai következményekkel járó vád maradt a megvesztegethetőség és az erkölcsi hitványság még 1794 nyara után is, pedig akkorra lecsengett már a tisztogatási örület, és a korrupciós vádak kikerültek a politikai ideológia centrumából.

Érdemes végezetül legalább röviden szemügyre vennünk magukat a gyakorlatokat. A modernitást megelőző idők társadalmával együtt egyik napról a másikra összeomlott a régi mikropolitika is, az új körülmények hatására pedig egyrészt kialakultak a meggyőződési és szervezeti patronázs formái, például a politikai klubokban, a *cordeliers* vagy a jakobinusok között; másrészt és jóval szembeötlőbben – éppen ezért

a kortársak számára is nyugtalanítóbb módon – újfajta jelentőségre tett szert a monetarizált mikropolitika. Egy olyan átmeneti időszakban, amikor egyaránt rohamos változásoknak voltak kitéve a társadalmi kapcsolatok és a politikai viszonyok, sokan – a royalisták éppúgy, mint a jakobinusok és a direktórium hívei – nyilvánvalóan a pusztá megvesztegetésben látták a leghatásosabb eszközt. Új mozzanata volt viszont a dolognak az, hogy titokban zajlott az összes tranzakció. Mivel tehát az ajándékozás immár tilalom alá esett, nem maradt egyéb lehetőség, mint a megvesztegetés. Így változtatta meg a mikropolitikát a feltétlen tilalom: látszólag megszűnt ugyan a mikropolitika, de csupán azért, hogy újra visszatérjen a pénzkifizetések köntösében, és ilyenformán újfajta vádaknak szolgáltatassa ki az újonnan hatalomra jutottakat.

CSELSZÖVŐK ÉS TOLVAJOK: HOLLANDIA 1770 ÉS 1798 KÖZÖTT

Toon Kerkhoff írta le azt a két heves válságot, amelyek 1798 telén alapjaiban rengették meg a Batáviai Köztársaságot.¹⁹ Batávia a francia forradalom exportjának köszönhetette létrejöttét. A forradalmi Franciaország 1792 óta védekezni kényszerült Európa régi monarchiáinak hadseregeivel szemben, ezeknek azonban – az eleinte táplált vérmes remények ellenére – nem sikerült gyorsan véget vetniük a rémisztő franciaországi eseményeknek. Minden várakozással ellentétben sikert sikerre halmozott ugyanis a francia forradalmi hadsereg, ennek következtében pedig nem csupán területi, hanem ideológiai-politikai nyereségeket is elkönyvelhetett Franciaország. Ez utóbbiak közé tartoztak az úgynevezett leányköztársaságok, vagyis a külföldön alapított, francia mintára felépített és francia csapatok védelme alatt álló forradalmi köztársaságok. Az említett leányköztársaságok egyike volt mármost a Batáviai Köztársaság, amely 1795-ben jött létre az egykori Egyesült Holland Tartományok területén. 1798 telén mindenestre súlyos válságba került Batávia: a parlament számtalan apró politikai csoportosulásra hullott szét, amelyek kölcsönösen blokkolták egymást, ráadásul továbbra is akadtak a forradalom előtti viszonyok visszaállításán ügyködő erők.

A válságos helyzetben vakmerő tervet kovácsolt néhány radikális politikus, köztük Stefanus Jacobus van Langen, Pieter Vreede és Wybo Fijnje: meg akarták puccsolni a parlamentet, hogy olyan politikai kurzust vezessenek be, amely csakugyan megérdemli a „forradalmi” jelzőt. A terv nem tűnt kilátástalannak, sikeréhez mindenképpen szükség volt azonban a francia megszálló erők támogatására, vagy legalábbis kiváró, semleges magatartására. Az összeesküvők éppen ezért közvetítők útján felvették a kapcsolatot Paul Barrasszal, a párizsi direktórium erős emberével. Barras a maga részéről alaposan megkérte az árát a támogatásnak, és legkevesbé sem a puccsisták ideológiai megbízhatósága érdekelte: egymillió guldent követelt ugyanis, részint készpénzben, részint a francia hadsereg számára juttatott ingyenes ellátmányok – szövetek, hús és alkohol – formájában. Az összeesküvők trükkös módon teremtették elő a követelt összeget: nem ők maguk fizettek ugyanis, hanem különféle kerülőutakon az időközben már államosított egykori Holland Kelet-indiai Társaság – gyakorlatilag maga a batáviai állam fizette ki tehát a saját kormányának megpuccsolásáért szabott árat. Van Langen és Vreede számára személyesen is jó üzletnek bizonyult azonban a trükk, kereskedők lévén ugyanis ők maguk teljesítették a hadiszállításokat, majd a puccsot követően behajtották az áruk ellenértékét a Kelet-indiai Társaságtól. 1798. január 22-én az összeesküvőknek csakugyan sikerült magukhoz ragadniuk a hatalmat. Radikális direktóriumot állítottak fel, és egykettőre megtisztították ellenfeleiktől a batáviai nemzetgyűlést, valamint az állami hivatalokat és hatóságokat.

Hosszú távon nem bizonyult azonban eredményesnek ez a keménykezü politika. Már fél évvel később, június 12-én sor került a következő államcsínyre. Az áldozatok ezúttal a radikális direktórium tagjai, van Langen, Vreede és a támogatóik voltak. A hatalom új, mérsékelt birtokosai pedig hatalommal való visszaélés és korrupció vádjával haladéktalanul perbe fogták elődeiket. Cornelis Felix van Maanen államügyész már augusztus elején nyilvánosságra hozta a második puccs igazolására szolgáló jelentést, benne a hivatalos kormány-állásfoglalást. A kormányközlemény szerint a radikálisok szándékai önmagukban véve tiszteletre méltóak voltak ugyan, hiszen csakugyan megújításra szorult a köztársaság, azonban túllőttek a célon. Alkotmányellenesen cselekedtek ugyanis, és megszegték a jó kormányzás szabályait. Továbbá korruptak voltak:

Közpénzekből fedezték saját luxuskiadásait, például fényes bankettejeiket és pompás fogataikat, előnyben részesítették saját embereiket a posztok betöltése során, és magánhasznot húztak a Franciaországgal kötött üzletekből.

A jakobinus diktatúrával ellentétben Batáviában tehát nem a feltartóztathatatlan radikalizálódás eszköze volt, hanem éppenséggel a forradalmon belül megmutatkozó despotikus tendenciák delegitimálására szolgált a korrupciókritika. Azért különösen figyelemre méltó az imént leírt folyamat, mert bepillantást nyújt az 1800 körül uralkodó államfelfogásba. Hollandiában sem csupán a mindenkori politikai ellenféllel szemben bármikor előrángatható érvek voltak ugyanis a korrupciós vádak, hiszen a valaha korai újkori állam már kereken öt évtizeddel korábban a modern állammá alakulás útjára lépett a korrupciókritika jegyében.

Az Egyesült Tartományok különlegességei közé tartozott a korai újkori viszonyok között meglehetősen szokatlannak nevezhető alkotmány. Az Egyesült Tartományok föderatív köztársaságot alkottak a kései 16. században megvívott függetlenségi háború után. Igaz, hogy a tartományok országgyűlése kisebb-nagyobb megszakításokkal újra meg újra úgynevezett helytartókat választott az Orániai házból, azonban az említett helytartók jogállása sem formálisan, sem pedig a gyakorlatban nem felelt meg annak a szerepnek, amelyet a fejedelmek töltöttek be a 17. és a 18. század folyamán az európai államok többségében. Az Egyesült Tartományoknak ilyenformán tehát soha nem volt olyan uralkodójuk, aki monopolizálhatta volna a közjó eszméjét, amiként az másutt megtörtént. És bizonyára ez is közrejátszott abban, hogy itt már igen korán politikai következményekkel jártak a közjóról és a korrupcióról folytatott viták.

Az említett vitákat az úgynevezett *doelisták*, az orániai herceg pártívei nyitották meg 1750 körül. A doelisták új adórendszert akartak bevezetni, és elsőként fogalmazták meg azt a követelést, hogy ne magánvállalkozók, hanem kizárólag állami hatóságok hajtsák be az állam bevételeit. Más szóval a közhivataloknak a magángazdaságtól való elkülönítését követelték. Követelésük alátámasztására pedig azt az érvet hozták fel, hogy ha a hivatalnokok cselekedeteit a magánérdek vezérli, az korrupciót jelent. Ezzel a vitával a közigazgatás

modernizálásának egyik kulcsfontosságú aspektusára tapintottak rá a doelisták: alaposabban fogom majd tárgyalni a német államreformok példáján ezt a témát, amellyel egyébként a kor valamennyi országában találkozhatunk. Természetesen a francia forradalomnak is legelső intézkedései közé tartozott a megvásárolható hivatalok és az adóbérlet megszüntetése.²⁰

Immár egy másik probléma körül forogtak azután az 1780-as évek hollandiai korrupciós vitái. Az úgynevezett patrióták időszaka volt ez, a polgárság felsőbb köreiből származó, a felvilágosodás befolyása alatt álló publicisták egyre erősödő mozgalmáé, amelynek tagjai azonban többnyire nem tartoztak az uralkodó elithez. A 18. századi Hollandiában ugyanis a városokban uralkodó előkelő tanácsurak, az úgynevezett régensek osztoztak a hatalmon V. Orániai Vilmos helytartóval. A patrióták mármost – persze saját szerepükről sem megfeledkezve – azzal a követeléssel léptek fel, hogy vissza kell térni az általuk Németalföld eredeti alkotmányának nevezett berendezkedéshez: nevezetesen az amerikai forradalom nyomdokaiba lépve, továbbá a népfenség elve alapján szélesebb hozzáférést kell biztosítani a lakosságnak a politikai hatalomhoz, vagyis szélesebb néprétegek számára kell megnyitni a városi tanácsokban való részvétel jogát. Nem egy publicista – köztük Joan Derk van der Capellen – képviselte azt az álláspontot, hogy a közhatalom hanyatlásának megelőzése érdekében a lehető legtöbb polgár számára kell lehetővé tenni a közügyekben való részvételt.

A patrióták szerint a korrupció taszította akkori szánalmas állapotába a holland államot, korrupció alatt pedig országuknak egészen a legapróbb részletekig alaposan átgondolt mikropolitikai rendszerét értették: a helytartó kegyenceit és klienseit, valamint a régenscsaládok választási megállapodásait és szövetségeit, amelyekkel megismerkedtünk már a 2. fejezetben. A patronázs és az említett összefonódások – állították a patrióták – egyértelműen bizonyítják, hogy a hatalom birtokosai csakis saját személyes érdekeiket tartják szem előtt, a közjóról pedig teljesen megfeledkeztek. Jóllehet a patrióták a köztársaság állítólagos eredeti állapotára hivatkoztak, valójában mégis az Egyesült Tartományok szerintük anakronisztikus politikai berendezkedését tették kritika tárgyává korrupciós vádjaikkal, és a múlttal való gyökeres szakítást szorgalmazták a felvilágosodás szellemében. Írásaikban, például

a *Post van den Neder-Rhijn* című lapban azt állították magukról, hogy a régensekkel és a helytartóval ellentétben ők csakis a közjót szolgálják. A patrióták mindeközben eltökélten törekedtek arra, hogy konkrét politikai befolyást szerezzenek, és néhány városi tanácsban csakugyan sikerült is átmenetileg megtörniük a régensek hatalmát. Az 1780-as évek közepén azután paramilitáris csoportokat hoztak létre, 1787-ben azonban vereséget szenvedtek az orániai herceg segítségére siető porosz csapatoktól.

Jóllehet a Batáviai Köztársaság csakis a francia fegyveres támogatásnak köszönhetette létrejöttét, mégis létezett forradalmi mozgalom Hollandiában, és aktív résztvevői között ott találjuk az egykori patrióták számos képviselőjét. Batávia a patrióták számos régi követelését – a jogegyenlőséget, a hatalmi ágak szétválasztását, a népszuverenitást – megvalósította francia mintára, nemzeti parlament megválasztásával. Mindenütt korrupciót szimatoltak azonban a batáviai forradalom vezetői is: olyan morális és politikai hanyatlást, amely múlhatatlanul szükségessé tette a gyökeres változást – vagyis visszaérkeztünk az 1798-as esztendő két egymást követő államcsínyéhez.

Az eseményeket követően vita bontakozott ki a radikális direktórium politikájáról. Egyes megfigyelők – például a *De Constitutionele Vlieg* című lap – osztották az új kormány álláspontját: Az a tény, hogy a radikálisok magánvagyonukat gyarapították, leértékeli egész hatalmukat, nyilvánvaló ugyanis, hogy ürügyként használták csupán a tisztességtűnő politikai motivációkat. Más orgánumok azonban – köztük a *De Politieke Blixem* – védelmükbe vették a radikálisok politikáját, mondván: a cél szentesíti az eszközt, kiváltképp a politikai tisztogatásokat.

A vádlottak a maguk részéről határozottan visszautasították a terükre rótt patronázst, akárcsak azt, hogy kedvezményekben részesítették volna rokonságukat. Önigazoló iratában van Langen tételesen cáfolta a személyes vagyonosodását illető állításokat, és kijelentette, hogy következetesen elutasító választ adott a legkülönbébb személyek hozzá intézett, patronázst kérő folyamodványaira. A nem nyilvános kihallgatások során mindazonáltal kollégájától és üzlettársától, Vreedétől eltérően beismerte, hogy személyes gazdasági haszna származott a Barrasszal kötött megállapodásokból. Ugyanakkor mindvégig kitartott azon álláspontja mellett, hogy semmiféle probléma nincs

a magánhaszonnal, ha összhangban áll a nemzet érdekeivel – márpedig az adott esetben kétségtelenül így áll a helyzet.

A kedvezményben részesítést és a magánhasznat illető, Hollandiában nem sokkal 1800 előtt tett kijelentések rávilágítanak arra, hogy a patronázs témája egyre kevésbé viselte el a nyilvánosságot. A régensekhez közelálló publicisták az 1870-es években még nyilvánosan védelmükbe vették a hagyományos gyakorlatokat a patrióták korrupciókritikájával szemben. A Batáviai Köztársaságban viszont már nyilvánvalóan közmegegyezés uralkodott azt illetően, hogy igazolhatatlan a mikropolitika is, és igazolhatatlanok a közhivatal révén kötött előnyös üzletek is. A korrupciós vád tehát immár Hollandiában is a hatalommal való visszaélésnek, illetve alkotmány sértésnek minősült.

AZ ÚJ ÁLLAM: POROSZORSZÁG ÉS BAJORORSZÁG 1790 ÉS 1813 KÖZÖTT

Németországban nem került sor politikai forradalomra 1800 körül. Jóllehet az uralkodó dinasztiák többsége megőrizte hatalmát, alapvető állam- és közigazgatási reformok révén a német államok mégis búcsút mondtak az *ancien régime*-nek. Az említett reformok két legfontosabb reprezentánsa minden bizonnyal Bajorország és Poroszország volt. A régebbi kutatások különböző reformirányzatok képviselőit látták ebben a két államban: úgy tartották, hogy Bajorország a Rajnai Szövetség Franciaország irányítása alatt álló reformállamai közé tartozott, míg Hardenberg és Stein poroszországi reformjai merőben más irányt vettek. Csakhogy a korrupciótörténeti kép alapvető hasonlóságokat mutat. Mindkét államban zajlottak korrupciós viták, és végül mind az Isar, mind a Spree partján új állammodell került bevezetésre. Ilyenformán pedig mindkét állam csatlakozott az európai trendhez.

Két tényező állt az említett folyamatok középpontjában: akárcsak Hollandiában, itt is átértelmeződött a közjó fogalma. Többé már nem a fejedelem, hanem az állam polgárainak anonim tömege képezte a közjó fogalmának kizárólagos vonatkoztatási pontját, a közjó felett való őrökös pedig a független, személytelen, absztrakt „állam” feladatkörébe utalódott. Ez az átértelmeződés pedig alapvető változásokat eredmé-

nyezett a hivatalviselők jogállásában. Emezek mindeddig személyes hűségi viszonyban álltak a fejedelemmel, és gyakran „üzemszerűen” gyakorolták hivatalukat, vagyis hivataluk segítségével – például illetékek formájában – maguk gazdálkodták ki jövedelmüket. Előfordult emellett az is, hogy a hivatallal bizonyos előre meghatározott bevételek és javadalmak jártak. A korai 19. század reformjainak célja kivétel nélkül az volt, hogy állami alkalmazottakká tegye a közhivatalok viselőit: vagyis az, hogy a közhivatalnokokat a továbbiakban csakis alkalmasságuk alapján és előre meghatározott időre nevezze ki az állam, maguk a kinevezett hivatalnokok pedig előre megállapított, biztos megélhetést adó jövedelmet élvezzenek az államkasszából. A személyes megélhetést biztosító bevételek gondjától megszabadítva pedig a kinevezett hivatalnokok – úgymond – remélhetőleg képesek lesznek majd arra, hogy önérdekektől mentesen, az elvont közjó szolgálatában ítélkezzenek, vessenek ki adókat, és igazgassák az országot.

A fent említett törekvések szószólói a korrupció ellen vívott harcra értelmezték a reformokat. Robert Bernsee volt az első, aki kimutatta, hogy a bajor és a porosz reformok alapján véve a korrupció leküzdésének szándékából fakadtak.²¹ Akárcsak az itt tárgyalt többi európai országban, a német államokban is a korrupció melegágyának tűntek a korai újkorból áthagyományozott állami intézmények. Ezt a körülményt talán azért nem ismerték fel eddig a kutatók, mert Hardenberg porosz miniszternek és vom Stein bárónak a reformokat tárgyaló nagyszabású, híres írásában – az 1806-os rigai memorandumban, illetve az 1807-es nassau-i memorandumban – alig fordul elő maga a korrupció szó. Számos más iratban teljesen másként fest viszont a helyzet. És rögtön világosabbakká válnak az összefüggések, ha visszatekintünk az előző esztendőkre.

Nem a semmiből nőttek ki ugyanis a porosz és a bajor reformok. Már a 18. század dereka óta viták folytak itt is a szükséges változásokról, akárcsak Hollandiában. A porosz királynak még ahhoz is volt elegendő ereje, hogy az 1794-es Általános Polgári Törvénykönyvvel (Allgemeines Landrecht) átfogó reformtörvényt léptessen életbe, és ilyenformán megtegye az első lépéseket a jogrendszer és a közigazgatás egységesítése terén. A 18. század utolsó két évtizedében azután új fronton támadt nyugtalanság: gombamód szaporodtak ugyanis a többnyire a felvilá-

gosodás híveiből alakult titkos társaságok. Tagjaik reformokért és változásokért szálltak síkra, és többségükben vagy a közigazgatásban, vagy az egyetemeken tevékenykedtek. Az említett társaságok nem voltak ugyan hosszú életűek, mivel a fejedelmek betiltották őket, tagjaikat pedig üldözték, hatásuk mégis tartósnak bizonyult. Tagjaik a francia kortársak többségéhez hasonlóan abból indultak ki, hogy korruprt viszonyok uralkodnak a fennálló államban.

Bajorországban Johann Adam Weishaupt ingolstadti professzor alapította az első ilyen társaságot 1776-ban: a fentebb már említett Illuminátus Rendet. Az illuminátusok elsősorban a klérus, kiváltképp a jezsuiták elleni harcot tűzték zászlajukra. Úgy vélték, hogy a jezsuiták szerintük korlátlan hatalma csakis megvesztegetéssel magyarázható. A bajor közigazgatáshoz fűződő kiváló összeköttetéseiket felhasználva az illuminátusok megkísérelték eltávolítani a felelősségteljes posztokról a jezsuitákat, hogy saját tagjaik léphessenek a helyükbe. Kezdeti komoly sikereik után azonban Károly Tódor bajor választófejedelem 1784-ben feloszlatta a rendet.

Joseph Zerboni hadi és uradalmi tanácsos, Christian Salice-Contessa kereskedő és Wilhelm von Leipziger katonatiszt alapította meg 1795-ben Dél-Poroszországban az úgynevezett Morális Becsületbíróságot (Moralisches Vehmgericht). Ez a titkos társaság a közigazgatásban uralkodó erkölcsök jobbítását tűzte ki célul maga elé, mégpedig főként a morálba ütköző magatartás kritikája révén. Zerboni ennek megfelelően már 1796-ban konkrét vádakat fogalmazott meg: nevezetesen azal vádolta az újonnan megszerzett Dél-Poroszország nevű tartomány kormányzóját, Karl Georg von Hoym bárót, hogy saját párthíveit támogatva állami földbirtokokat ajándékozott el magánszemélyeknek. Az említett vád eleinte bizalmas levelekben terjedt csupán a közigazgatás berkeiben, Zerboni és barátai azonban hamarosan pamfletekkel fordultak a nyilvánossághoz. És ítéletük minden egyes esetben így hangzott: mindenütt jelen van a korrupció.²²

A bajor és a porosz reformerek törekvései hézagmentesen illeszkedtek az efféle vitákhoz. A bajor államreformok szellemi atyja 1799-től fogva Maximilian von Montgelas gróf volt. Montgelas mint Miksa József bajor trónörökös bizalmasa már az 1790-es években átfogó reformterveket dolgozott ki. Miksa József trónra lépése után mindössze két héttel pedig

a gróf következetes munkába kezdett, mégpedig lényegében azon for-gatókönyv alapján, amelyet az akkor még trónörökösrel együtt vázoltak fel a várakozás esztendeiben. A reformok átmeneti lezárását az 1808-as bajor alkotmány jelentette. A reformok sikeres bevezetése természetesen nem csupán a jobb érveknek volt köszönhető, hanem annak is, hogy Montgelas okosan használta ki a politikai környezetet. Bajoror-szág jelentős gyarapodásnak indult, mégpedig egyrészt a Német-ró-mai Birodalom 1806-ban bekövetkezett széthullása folytán, másrészt mint Napóleon szövetségese. Az egykori választófejedelemség immár királyság rangjára emelkedett. 1803 után jelentős elosztható források folytak be az úgynevezett szekularizáció és mediatiszálás bevételeiből, vagyis az egyházi és kisebb világi uradalmak felosztásából. A króni-kus pénzhiány ráadásul nyilvánvalóvá tette a reformok szükséges vol-tát. Az ellenállás pedig bizonyára már csak azért is viszonylag csekély maradt, mert Maximilian trónra lépését eleinte örömmel üdvözölte a többség. Elődje, Károly Tódor választófejedelem ugyanis évtizedeken keresztül azzal a tervvel riogatta a bajor nemességet, hogy elcseréli országát az Osztrák Németalföldre. Ilyenformán pedig a bajor Wittels-bachokkal évszázadok óta rivalizáló Habsburgok kezére került volna Bajorország, ami beláthatatlan következményekkel járt volna a tős-gyökeres nemességre nézve.

A nagypolitikai összefüggések mellett egyéb tényezők is közrejá-tsoztak Montgelas sikerében. Teljes joggal nevezhetjük az illuminátu-sokat az általa bevezetett reformok előőrskének: ők egyengették publi-cisztikai és hatalomtechnikai eszközökkel a gróf előtt az utat. Fontos tény ebből a szempontból, hogy Montgelas személyes kapcsolatban állt az illuminátusokkal: a rend tagja volt egykor ő maga is, 1799 után pedig számos egykori tagtársa tartozott legszorosabb környezetéhez, köztük jó néhányan az Illuminátus Rend alapítójának, Weishauptnak egykori tanítványai. Montgelas reformjai kézzelfogható esélyeket kínáltak a jól képzett közigazgatási szakemberek számára. A közigazgatást mind-eddig a nemesség uralta, az újonnan kinevezett miniszter azonban megnyitotta az állami hivatalokat a kevésbé vagyonos közigazgatási szakemberek előtt, mivel a nemesi cím helyett az alkalmasságot tekin-tette az alkalmazás alapvető kritériumának, ráadásul tisztességes illet-ményt fizetett.²³ Montgelas ezenkívül módszeresen igyekezett meg-

nyerni reformprogramja számára a nyilvánosságot, és saját lapot is alapított e célból *Genius von Bayern unter Maximilian IV* címmel. Johann Georg von Aretin, a miniszter egyik harcostársa – jóformán szó szerint idézve a francia felvilágosítókat és forradalmárokat – azt ígérte a lapban, hogy a reformok révén lehetségessé válik majd „az állam beteg testének általános regenerációja”.²⁴

Roppant súlyra tett szert ugyanez az érv néhány esztendővel később Poroszországban. Bajorországgal ellentétben itt eleinte a reformok kerékkötője volt a király, 1806-ban azonban a katasztrófa szélére sodró-dott az ország: Bonaparte Napóleon lesöpörte a csatáról a dicsőséges porosz hadsereget, Poroszország hajszaál híján eltűnt a politikai térkép-ről, és hónapokon keresztül úgyszólván a felbomlás állapotában leledzett az állam. Ebben a hatalmi vákuumban lépett fel a két miniszter, vom Stein és Hardenberg 1806 és 1812 között a maga legfontosabb reformjaival. A szükség pedig végül rákényszerítette III. Frigyes Vilmos királyt arra, hogy a reformok révén előre meneküljön.

Már közvetlenül az összeomlás után kezdetét vette az okok kutatása. Friedrich von Cölln hadi és uradalmi tanácsos, több korábbi reformírat szerzője ismét elővette a közigazgatás-kritikai érveket. A „Bizalmas levelek a porosz udvar belső viszonyairól II. Frigyes halála óta” címet viselő leleplező beszámolója a rossz gazdálkodás, a korrupció és az udvarban, illetve a közigazgatásban tapasztalható morális hanyatlás következményeként láttatta a vereséget. Cölln úgy írta le a porosz udvart, mint a degenerált nemesség gyülekezőhelyét, amely nemesség csaknem kizárólag saját meggazdagodásával és különféle szexuális kalandokkal van elfoglalva, majd Zerboni kritikáját megemlítve „az udvaroncok között hemzsegő érdemtelen kreatúrák hasonló kedvezményekben részesítéséről” tudósított.²⁵ Ugyanezeket a húrokat pengette a fentebb már említett Hans von Held vámügyi tanácsos is, aki a királyi ajándé-kok mikropolitikai hátterét tárta fel 1807-ben megjelent pamfletjében. Azt például, hogy a Koslowo és Siemonowo nevű birtokok egy bizonyos Krackwitz úr birtokába kerültek, von Held az alábbi nehezen félreért-hető feltételezéssel kommentálta: „Alighanem Beyer kormánytanácsosné pártfogása volt a legfőbb csatorna, amelyből az említett ajándék eredt.”²⁶ Mindkét szerző felpanaszolta tehát, hogy a király és a magas állású hiva-talnokok – a patronázs céljára használva őket – visszaélnek az állami

javakkal. Vádjaik pedig ilyenformán hozzájárultak az átfogó reform követelésének megalapozásához, legfőképp annak igazolásához, hogy múlhatatlanul szükséges a hivatalos ügyek és a magánszféra egyértelmű elkülönítése.

Akárcsak a bajor reformerek, egyazon nemzedék tagjai voltak az első porosz korrupciókritikusok is. Vagy a vagyonos polgárság, vagy a kismesség köréből származtak, és többnyire felsőfokú államtudományi tanulmányokat folytattak, vagyis korszerű közigazgatási ismeretekkel rendelkeztek. Nemcsak a reform iránti elkötelezettségük volt közös tehát, hanem hasonló volt az életkoruk és a származásuk is – ráadásul közösek voltak a karrierambícióik. Volt ugyanis egy további vonatkozása is Zerboni fentebb már említett, Hoym ellen irányuló támadásainak, nevezetesen: Hoym megakasztotta alárendeltje, Zerboni karrierjét, amikor a Zerboni előmenetelét támogató Otto von Voß tartományi miniszter utódja lett. Zerboninak a Hoym mikropolitikájával szemben gyakorolt kritikája így tehát maga is mikropolitikai sakkhúzás volt a szerző saját érdekében. És Hoym pozícióját csakugyan meg is rendítette a kritika: mindössze három esztendei hivatali ténykedés után, 1798-ban leváltotta a király – és nem mást, mint magát Voßt helyezte a posztjára. Kliensrendszerek tagja volt tehát maga Zerboni is, és persze Held is: mindkettőjükhöz közel álltak a majdani reformerek, többek között Hardenberg miniszter. Az 1807-től kezdődő reformidőszakban azután csakugyan rehabilitálták, sőt nemegyszer fontos posztokra helyezték a korai kritikusokat. Kiváltképp fényes karrier várt Zerbonira, akit 1815-ben Posen tartomány főkormányzójává neveztek ki.

A bajor és a porosz közigazgatás berkeiből érkező korrupciókritika fiatal, jól képzett, épp annyira dühös, mint amennyire becsvágyó közigazgatási szakemberek műve volt: mobilizálták a művelt nyilvánosságot az anakronisztikus állapotok ellen, és csakugyan meg is kapták az esélyt, hogy átültethessék eszméiket a gyakorlatba. Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy ezek az új erők sem voltak feddhetetlenek a korrupció terén: ellenfeleik előtt sem maradhatott rejtve, hogy maguk a patronázs kritikusai is gyakorolták a mikropolitikát. Szemükre vetették már az illuminátusoknak is annak idején, hogy rendjük voltaképpen nem egyéb, mint leplezett kedvezményezési rendszer, vagyis ugyanazokat az üzelmeket folytatják, mint a heves kritikával illetett jezsuiták.

A hivatalviselés révén szerzett saját anyagi haszon volt a reformerek vélekedése szerint a régi közigazgatás alapproblémája. Annál nagyobb súlya volt ugyanennek a vádnak, ha velük magukkal szemben mérült föl, mint például 1813-ban Bajorországban. Ebben az esztendőben Montgelas elmozdított állásából egy fontos állami hivatalnokot, nevezetesen Karl August von Reisach-Steinberget. A mélységesen csalódott Reisach pedig átállt a másik oldalra, és csatlakozott a porosz reformer, vom Stein köréhez, amely a Napóleon ellen indított felszabadító háborúval összefüggésben kampányba kezdett a Rajnai Szövetséghez tartozó államok ellen. Bennfentes információi alapján Reisach mármost vigasztalan képet festett „Bajorországról Montgelas miniszter uralma alatt”, magát Montgelast pedig egyszerűen Franciaország bábjaként ábrázolta. Nevezetesen azt állította Reisach, hogy Montgelas évek óta a saját anyagi hasznára dolgozik, és csakis azért hozta létre az új közigazgatási struktúrákat, hogy saját pártfogoltjaival váltsa le a tősgyökeres nemességet. Jóllehet Montgelas hívei a maguk részéről Reisach sikkasztásait és csalásait illető leleplezésekkel válaszoltak, ezzel a legkevésbé sem sikerült megcáfolniuk az új közigazgatást ért vádakát. Az így kibontakozott vita pedig hosszú távon nyilvánvalóan hozzájárult az egykor teljhatalmú reformminiszter 1817-ben bekövetkezett bukásához.²⁷

A Reisach és Montgelas között lezajlott sárdobálás tanúsága szerint a reformerek Achilles-sarka az volt, hogy morális igénnyel léptek fel. Márpedig saját mércéjükkel mérve korántsem voltak támadhatatlanok. És a reformoknak sok vesztese volt. Így alakult ki a kritikanak egy másik vonulata, amely másféleképpen óvott az önzés veszedelmétől. Már a reform első éveitől fogva, a felszabadító háborúk idején pedig egyre nagyobb elánnal léptek fel az új közigazgatási struktúrák ellen az olyan szerzők, mint August Rehberg, Adam Müller, Ernst Moritz Arndt és Joseph Görres. Az említettek azt kifogásolták, hogy túlságosan nagy hatalomra tesz szert a lélektelen gép módjára működő közigazgatás. Az új karrierhivatalnokok pedig – úgymond – kiváltképp hajlamosak arra, hogy első sorban saját előmenetelükkel törődjenek a közjó helyett.

A bürokrácia kritikusai veszélyesnek tartották minden hagyományos erő, például a nemesség teljes kiszorítását a hatalomból, mivel – úgymond – csakis az említett tradicionális elitek képesek arra, hogy ellensúlyt képezzenek a közigazgatás újfajta gépezetével szemben. Úgy vélték

továbbá, hogy ismét nagyobb teret kellene biztosítani a rendi elemeknek. Görres és Arndt ráadásul nemzeti értelmezéssel állt elő 1813 után: A napóleoni közigazgatási reformoknak a Rajnai Szövetség államaiban történt bevezetése után szerzett tapasztalatokra hivatkozva azt állították ugyanis, hogy a centralizált közigazgatási struktúrák mindenestül a franciák találmányai, vagyis az idegen elnyomó uralom eszközei. Már pusztán abban is megmutatkozik ez, érveltek, hogy az új bürokráciáknak saját államuk javát kell szolgálniuk – vagyis egy-egy részállam javát. Pedig a korszak legfőbb parancsa éppenséggel a nemzeti egység megteremtése – ennek viszont saját önérdékükből kifolyólag ellenállnak az új közigazgatási struktúrák.

Könnyen belátható, hogy az imént idézett kritika a reformerek egyik alapfeltevéséből indult ki: az elvont értelemben vett közjót tekintette ugyanis az állam legfőbb céljának Arndt, Rehberg és Müller is. Éppen ezért azt igyekeztek bebizonyítani, hogy a reformok nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Nem vonták azonban kétségbe a régi állammal és az *ancien régime*-mel szemben eredetileg megfogalmazott korrupciókritika megalapozottságát. A konzervatívok és a nemzeti értelműek sem kívánták tehát a régihez való visszatérést.²⁸

AZ OLD CORRUPTION ELLEN: ANGLIA 1780 ÉS 1832 KÖZÖTT

Old corruption – ezzel a kifejezéssel jelölték a korai 19. században egyes britek országuk modernitás előtti államát. A publicista és kiadó William Cobbett és más radikális szerzők politikai csatakiáltásként használták a fogalmat a vitákban.²⁹ Maga a kritika mindazonáltal nem volt új keletű: már az 1780-as évektől fogva újra meg újra felhangzott az állam alapvető reformjára irányuló követelés. Az *old corruption* fogalma két világos üzenetet hordoz magában: a fennálló viszonyok egyrészt erkölcstelenek, másrészt idejétmúltak. Ilyenformán pedig minden más politikai jelzőnél találóbban magába a sűríti a modern korrupciófelfogást az *old corruption*. És mindenekelőtt: az *old corruption* egy olyan országban mutatja meg a modern korrupciófogalom hatását, ahol sem forradalom, sem pedig elvesztett háború nem volt. A brit korrupciókritika némileg

hasonlatos volt ugyan az anakronisztikusnak tekintett államrend ellen intézett francia általános támadáshoz, precízebb volt azonban amannál, mivel csakis konkrét visszaessék ellen irányult, és minden esetben konkrét megoldást követelt. A kritika tárgyát pedig a szakszerűtlen közigazgatás, az állami költekezés elszabadulása, az elitek vagyonsodása, valamint az átláthatatlan választójog képezte.

Hatásos felütése volt a fent említett vitáknak az ír költő, Thomas Moore 1808-ban megjelent, „Korrupció” című politikai verse. Moore egy olyan nép sorsát panaszkolta fel a költeményben, amely saját pénzéből kénytelen megfizetni a szabadságának megnyirbálása érdekében elkövetett megvesztegetéseket.³⁰ Vagyis pénzről és szabadságról, megvesztegetésről és csalásról volt szó. Az *old corruption*-vita a német reformerekhez hasonlatosan a megvásárolható hivatalok, a szinekúrák és a közigazgatásban érvényesülő fejedelmi patronázs ellen lépett fel. És élt a gyanúperrel, hogy a teljes politikai, illetve gazdasági elit efféle eszközök felhasználásával vagyonsodik a nép költségére. Élősködőnek minősült az udvar, élősködőnek minősült a főnemesség, akárcsak Franciaországban vagy Németországban. A brit vitáknak azonban volt három olyan jellegzetességük, amelyek mégis megkülönböztetik őket a németországiaktól. Először is: a korrupció melegágyának itt a parlament minősült, és ennek megfelelően a gyökeres parlamenti reform volt az egyik legfőbb követelés; különösen heves kritikát vontak magukra a részben még a középkorból eredő választási eljárások. Másodszor a viták általában véve érintették az állami költségvetést: a közkiadások – főként a Franciaország ellen viselt háborúk következtében – tetemesen megnövekedtek, márpedig ez szálla volt a kritikusok szemében. Harmadszor: a Nagy-Britanniában folytatott vita nem maradt meg a közigazgatás berkeiben.

Ügyszólván harapófogóba szorították az *old corruption* a konzervatívok és a haladás hívei. Két csoport gyakorolta ugyanis a reformokat kiváltó nyomást: egyfelől a vidéki nemesség egy része, az úgynevezett *Country*-párt, másfelől és a legfőképpen a radikálisok. A *Country*-párt aggodalmai a legkevésbé sem voltak új keletűeknek nevezhetők. Ez a csoport alapjában véve a már Robert Walpole idején kitört konfliktusokat folytatta (lásd 2. fejezet): nevezetesen saját befolyásának és jövedelmének további csökkenésétől tartott, mivel a főnemesség, valamint

a vezető londoni pénzügyi és politikai körök állítólag mindvégig hasznoltak az egyfolytában növekvő állami kiadásokból. A csoport hangadói azt hányták a kormány szemére, hogy a hivatalok betöltésével, a nyugdíjakkal, továbbá a megvesztegetéssel és a korrupcióval aláássa a közmorált, és despotikus uralmat épít a legitim, tradicionális erők rovására. A republikánusok erénytanára visszautalva azt állították továbbá, hogy csakis a fölbirtokkal rendelkező, és ennél fogva állítólag független, önzetlen vidéki nemesek hivatottak a közjó képviselésére. Akkorá népszerűsége tett szert a *Country* a 18. század folyamán, hogy egyfajta lerakatot létesített még Észak-Amerikában is. Hasonló értékekre hivatkoztak, és korrupcióval vádolták ugyanis Londont azok a telepések is, akik a Nagy-Britanniától való elszakadást szorgalmazták. Az Egyesült Államok megalapítása után pedig azoknak az erőknek az érvelésében élt tovább a *Country* eszméje, amelyek (sikeresen) az erős federalizmus mellett kötelezték el magukat a központosított állam koncepciójával szemben – mégpedig ugyancsak a korrupció veszélyére hivatkozva.³¹

Az 1800 körül folytatott brit vitákban azonban másféle erők kerültek egyre inkább előtérbe: nevezetesen a „radikálisok” (*radicals*), azok a polgárság köréből származó publicisták, akik az egyszerű lakosság szószólóiként léptek fel. Az *old corruption* ostromozása a következőket jelentette tehát: a terjeszkedő állam, a növekvő adóterhek, a kormány-patronázs, a modernitás előtti időkre jellemző hivatalfelfogás – kiváltképp az örökölhető hivatalok és a színekúrák – kritikáját, továbbá kritikus beállítódást a parlamenti képviselők megválasztásának hagyományos módjával, a privilegizált választók szerepével, sőt nemegyszer a korona politikai befolyásával szemben.³²

A brit korrupciós vita soha nem csitult el teljesen a Walpole személye körül kibontakozott nézeteltérések óta.³³ A kritika legfőbb pontjai megfogalmazódtak már az 1780-as évek elején – és ekkortól fogva immár nem újításnak, hanem a modernitás előtti idők maradványának minősült a korrupció. A kritikus pontok megfogalmazására az észak-amerikai gyarmatokért folytatott háborúban elszenvedett brit vereség adott alkalmat. Kedvező fordulatot pedig az idő tájt ifjabb William Pitt miniszterelnök ígért, aki egyetlen rövid megszakítással 1783-tól egészen 1806-ig betöltötte a kormányfői hivatalt. Pitt először is az államház-

tartás konszolidálása révén tett szert tekintélyre, majd azt javasolta, hogy néhány parlamenti mandátumért tartsanak racionális választási eljárást. A parlament reformja ettől fogva halaszthatatlan feladatnak minősült. Pittnek nem mellékesen sikerült azt a benyomást keltenie, hogy személyében önzetlenül és a közérdek szolgálatában cselekszik, amivel átmenetileg kifogta a szelet a kritikusok vitorlájából.³⁴

Nem sokkal később azonban újra fellángoltak a viták, mégpedig két okból. Egyrészt Nagy-Britannia 1793-ban belépett a Franciaország ellen vívott háborúba, és ez a háború kisebb megszakításokkal egészen Napóleon császárságának 1815-ben bekövetkezett bukásáig tartott. A Franciaország ellen vívott háborúk pedig roppant összegeket emésztettek fel, és ismét az állam, valamint a közigazgatás felduzzadásához vezettek. Másrészt a francia forradalom kapcsán vita bontakozott ki a brit lakosság politikai jogairól is – úgyhogy érdemes ebben az összefüggésben szemlélni a parlamenti reform témáját. Az 1790-es évektől fogva országszerte létrejöttek a franciaországiakhoz hasonló szabadságjogokat követelő csoportosulások és mozgalmak. Ilyenformán pedig új irányt vett Angliában a hatalmon lévők despotizmusát illető kritika: Most már ugyanis nem csupán a vidéki nemesség jogairól volt szó, hanem a nem nemesi származású lakosság jogairól is, jöllehet ebben a tekintetben is érzékelhető maradt a korábbi viták hagyományainak hatása.³⁵

William Pitt halála és az 1830-as évek eleje között megnőtt az *old corruption* ellen vívott harc intenzitása. A Franciaország ellen viselt háborúk idején 8 millióról 29 millió fontra emelkedett az állami kiadások éves összege; a közhivatalok száma pedig 1797 és 1815 között 16 ezerrel 25 ezerre nőtt. A 19. század első évtizedében a publicisztikus kritika valóságos pergőtüzét zúdították az *old corruption*ra a radikálisok, és egyre inkább bekapcsolódtak a vitába a parlamenti képvisellel rendelkező, reformpárti, liberális *whigek* is. Akkorá volt a nyilvánosság nyomása, hogy a parlament 1807-től fogva több vizsgálóbizottságot állított fel az állami kiadások, illetve a színekúrák ügyében. Mindeközben lassanként valamennyi politikai irányzat képviselői belátták, hogy csakugyan szükség van változásokra, jöllehet a megvalósítás mikéntjét illető véleménykülönbségek továbbra is megmaradtak. A radikális publicisták a nyugdíjak és a színekúrák azonnali megszüntetését, továbbá a parlament haladéktalan reformját követelték. Az 1830-ig kormányon

lévő konzervatívok és mérsékelt *whigek* ezzel szemben úgy vélték, hogy a parlament érintetlenül hagyása mellett fokozatosan kell visszametszeni az államháztartási és a patronázskiadásokat. Amint Philip Harling történész kutatásai bizonyítják, csakugyan lényegi változásokat eredményeztek az ebben a szellemben bevezetett intézkedések: jóllehet kerültek bármiféle reformpátoszt, a színekúrák költségeit 90 százalékkal, pontosan évi 200 ezer fontról évi 17 ezer fontra szorították le 1810 és 1830 között az egymást követő kormányok.³⁶

Az említett folyamat minden különösebb feltűnés nélkül zajlott, mégpedig azért, mert a kormány jóformán senkitől nem vonta meg a hivatalát, hanem a hivatalviselő halála után egyszerűen csak nem töltötte be újra a megüresedett posztot. Hartling így igazolva látja, hogy a kormányon lévő elitek csöndben végrehajtottak számos olyan reformintézkedést, amelyeket a radikálisok továbbra is harsányan követeltek. Annál is inkább lehetséges volt ez, mert a *Country*-ideológia hagyományait követő vidéki nemesség a maga részéről ugyancsak osztotta a magas állami kiadásokkal szemben megfogalmazott kritikát, vagyis az *old corruption* kritikája részben éppen a hagyományos elitekre támaszkodott. A szolgálati jog átfogó reformjára egyelőre nem került ugyan sor a közigazgatásban, azonban az 1820-as évektől fogva alapvető egyetértés uralkodott abban a tekintetben, hogy a közjó szolgálatában tanúsított önzetlenség („public mindedness”) minden állami hivatalnok legfőbb kötelessége. Ilyenformán tehát egy hosszú távú következményekkel járó mentalitásváltozás előmozdítójává vált az *old corruption*-vita, még mielőtt meghozták volna az idevágó törvényeket.

Sokáig megoldatlan maradt ezzel szemben egy hevesen vitatott probléma: a konzervatív kormányok ugyanis nem tartották szükségesnek a parlament reformját. Az említett reform végrehajtása pedig így az 1830-as évek Charles Grey vezette *whig*-kormányaira maradt. Valóképpen csak a híres 1832-es reformtörvény alakította reprezentatív jellegű parlamentté az alsóházat, jóllehet továbbra is érvényben maradtak egyes korai újkori rendelkezések. Ugyanez a reformtörvény vezette be az egységes, minden választókerületre érvényes választójogi előírásokat, továbbá úgy rajzolta át a választókerületek határait, hogy a sűrűbben lakott területek, kiváltképp a városok erősebb képviselőihez jutottak a parlamentben, habár a vidéki választókerületek domi-

nanciája továbbra is megmaradt. 1835-ben újabb reformot fogadtak el a *whigek*, amely immár a városi tanácsi választásokra is alkalmazta a reprezentativitás elvét – hasonló korrupciós vádak merültek fel ugyanis az 1820-as évek óta a hagyományos városvezetésekkel szemben is.³⁷ Az 1830-as években bevezetett reformokkal véget ért az *old corruption*-viták voltaképpeni időszaka. Maga a fogalom azonban nyilvánvalóan olyan meggyőző erővel bírt, hogy egyes radikális kritikusok még az 1840-es években is ezzel a jelszóval polemizáltak a fennálló viszonyok ellen.

Vegyük szemügyre mármost alaposabban az *old corruption* két prominens kritikusát, John Wade-et és a fentebb már említett Jeremy Benthamet. Mindkét szerző a radikálisok mozgalmához tartozott. Bentham jómódú jogászcsaládból, Wade ellenben szegényes körülmények közül származott. Mindketten újságíróként és társadalmi reformerekként váltak ismertté: a népfelség elvének szószólói voltak, és több politikai jogot követeltek az egyszerű lakosság számára.

Wade számos írásában síkra szállt a munkások jogaiért, és támogatta a sztrájkjaikat. 1820-ban közreadta a korrupció „fekete könyvé”-t, amely számos további kiadást ért meg a következő esztendőkből. Bentham ugyancsak alapvető állásfoglalással jelentkezett a korrupció ügyét illetően 1817-ben keletkezett, „A parlament reformjának tervezete” című írásában. Bentham elsősorban a korona politikai befolyására vonatkoztatta a korrupció fogalmát, de jelölt vele számos egyéb visszasságot is. Bentham az általános, egyenlő és szabad választójog bevezetését és a szavazatvásárlás megszüntetését követelte, továbbá titkos szavazást és évről évre ismételten megtartandó választásokat javasolt. Meggyőződéssel vallotta, hogy a kormánynak nem szabad megvesztegetéssel vagy patronázssal befolyásolnia a képviselőket. Megfogalmazta továbbá a férfiak és a nők egyenjogúsításának akkoriban még merőben szokatlan követelését is. És az említett követelések megvalósulásában látta annak előfeltételét, hogy csakugyan a közjó váljék a parlamenti munka legfőbb vezérfonalává.³⁸

Mindkét említett szerző heves kritika tárgyává tette a magas adóterhelést. Alapvető feladata a parlamentnek, jelentette ki Wade, hogy a lehető legolcsóbbá tegye a kormányzást. Mindkét szerző a holland és a német reformerekéhez hasonló felfogást képviselt a koronát, az ál-

lamot és a közjót illetően. Bentham határozottan kijelentette például, hogy a korona nem a közjó letéteményese, hanem az egyik politikai párt a sok közül. És mivel a korona is csak partikuláris érdekeket képvisel, a kormánypatronázs korrupció, és despotizmushoz vezet. Hasonlóan fogalmazott Wade is, mondván: Aki a koronát szolgálja, az nem szolgálja egyszersmind szükségképpen a népet is – márpedig ideális esetben éppen ez lenne a hivatalnokok és a parlamenti képviselők feladata.³⁹ Mi több, Wade némileg következetlenül azt állította, hogy a korona merőben haszontalan, mivel elveszítette politikai jelentőségét, ilyenformán pedig a királyi méltóság voltaképpen nem más, mint szinekúra. Összességében teljes értetlenséggel szemlélte, és egyszerűen nevetségesnek tartotta a „mindenféle koronák, aranykulcsok [...] és fekete pálcák parádéját”.⁴⁰

Már-már magától értetődő módon abból indult ki mindkét szerző, hogy a miniszterek, a parlamenti képviselők és a magas állású állami hivatalnokok saját vagyonosodásukra használják fel hivatalukat – egyáltalán nem volt szokatlannak mondható ez a vélekedés az 1800 körül lezajlott korrupciós vitákban. Felmerült azonban emellett egy olyan szociális mozzanat, amely semmiféle szerepet nem játszott még a német reformereknél: nevezetesen mindkét szerző arra a megállapításra jutott, hogy érdekellentét áll fenn egyfelől a hatalmat gyakorló vagyonosok, másfelől a nincstelenek között. Wade felfogása szerint a brit uralmi rendszer magva egy kizsákmányoló mechanizmus volt, nevezetesen az, hogy semmirekellő és érdemtelen hivatalnokok, parlamenti képviselők és nemesek elősködtek a társadalom produktív munkát végző részén, vagyis a munkásokon, parasztokon, kereskedőkön. Wade írásaiban a jogellenes vagyonosodást, a különféle manipulációkat és az anakronisztikus intézményeket jelölte a korrupció fogalma. Azt állította, hogy a kormány kirabolja a népet, és a néptől eltulajdonított pénzből fizeti saját zsoldosait.⁴¹ A szociális kérdés felvetésével a brit radikálisok új vonulatát vezették be a korrupciós vitáknak. A 19. század folyamán ugyanis két alapvető téma, a kapitalizmus korrumpáló hatása és a választott népképviselők megvásárolhatósága körül forogtak a korrupciós viták

A szinekúrákra és a kormánynyugdíjakra fordított összegek csökkenésével átmenetileg megcsappantak a brit kormány mikropolitikájá-

hoz rendelkezésre álló erőforrások. De láttuk már, hogy amúgy is más területekre helyeződtek át az efféle aktivitások. Új patronázs-erőforrásokat bocsátott rendelkezésre az újonnan kiépülő, közellátást biztosító közigazgatás, például a szegényellátás. Ennek haszonélvezői azonban már nem annyira a hagyományos nemesi családok, hanem inkább a középrétegekhez tartozó személyek voltak. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy itt tendenciális eltolódásokról van szó csupán, mivel számos jelentős illetménnyel járó poszt továbbra is a nemesség számára volt fönntartva. Túlélte továbbá a reformok időszakát néhány szinekúra is: főként az anglikán egyházban léteztek ilyenek egészen a 19. század közepéig. Ugyancsak érintetlenek maradtak a befolyásos családoknak a központi közigazgatás fontos ágazataiban működő patronázsrendszerei. John Wilson Croker, az admirális első titkára 1809-től fogva olyan hálózatot épített ki az admirális berkeiben, amelynek jelentősége Croker 1830-ban bekövetkezett leköszönése után is még hosszú ideig megmaradt.⁴² A parlament 1832-ben bevezetett reformja pedig forradalmasította egyszersmind a választási befolyásolást is. A gyakorlatban – főként vidéken – továbbra is léteztek ugyan az arisztokraták befolyása alatt álló „mellényzseb-választókerületek”, másutt azonban a képviselőjelölteknek egyre inkább a középosztálybeli választók szavazatiért kellett megküzdeniük, ami viszont újabb korrupciós problémákhoz vezetett.⁴³

A GYANÚBA FOGOTT MONARCHIA ÉS A DEMOKRÁCIA ÍGÉRETE: A LIBERÁLIS KORRUPCIÓKRITIKA

Semmi esetre sem állíthatjuk, hogy a francia forradalom és a felvilágosodás ideáljai két vagy három évtized alatt megvalósultak volna. Az 1789 és 1815 közötti időszakban bekövetkezett radikális változások után számos országban konzervatív kormányok kerültek hatalomra – Németország és Franciaország vonatkozásában egyenesen a „restauráció időszakáról” szokás beszélni. Annak ellenére, hogy egyetlen országban sem állították vissza a forradalom előtti viszonyokat, egynémely politikai vívmányok mégis defenzívába szorultak. Amikor a napóleoni közbizságot követően ismét hatalomra kerültek a francia Bourbonok,

a német és az itáliai fejedelmek, továbbá helyreállt a spanyol királyság, egyszerre veszélyes eltévelyedéseknek minősültek a forradalom és a felvilágosodás ideáljai.

Ezzel a tendenciával szegült szembe a liberalizmus egész Európára kiterjedő mozgalma, amely továbbra is az egyenlőséget és a politikai szabadságot tűzte zászlajára, és meg akarta fosztani hatalmuktól a fejedelmeket. Világosan jelzi a liberalizmus politikai jelentőségét az a tény, hogy földalatti mozgalmak alakultak, később pedig forradalmak és felkelések törtek ki csaknem valamennyi nyugat-európai államban – például az 1830-as francia forradalom és az 1848-as forradalmi hullám. Kiváltképp sikeresnek bizonyult, és számos politikai rendszerben meghatározó szerepet játszott a liberalizmus a század második felében: az Olasz Királyságban megalapításától fogva egészen 1922-ig, a spanyol restauráció időszakában 1875-től 1923-ig, valamint Franciaországban a harmadik köztársaság idején 1870-től 1940-ig. Ugyancsak több ízben alakultak liberális kormányok Nagy-Britanniában, és akadtak liberális időszakok Németországban is, például a Bismarck-korszak elején, az 1860-as évek végétől az 1870-es évek végéig.

A liberális gondolkodók voltak a korrupciós viták hangadói egészen az évszázad közepéig, mégpedig alapvetően az 1800 körül lezajlott viták nyomdokain haladva: továbbra is az idejétmúlt viszonyok jelének tartották tehát a korrupciót. A korrupció azonban ekkor már nem állt többé az államelmélet vagy a napi politikai csatározások középpontjában, hanem inkább kisegítő politikai érvek számított. A liberális szerzők ennek ellenére gyakran megtámogatták a korrupciós érvelést a parlamentáris kormányformára irányuló követelésüket, sőt a 19. század második harmadában a szociális témákat is felfedezték a korrupció kritikusai.

A 19. század alighanem legismertebb korrupcióteoretikusa Alexis de Tocqueville francia jogász és publicista volt. Tocqueville az 1830-as években beutazta az Egyesült Államokat, majd pedig 1835 és 1840 között *Az amerikai demokrácia* címmel közreadta minden bizonnyal legismertebb művét. Alapvető megfontolásokat tartalmaz ez a könyv a különféle alkotmányos formák előnyeiről és hátrányairól. Tocqueville az államformák klasszikus tanából kiindulva írta le a korrupció jelentőségét az arisztokráciákban és a demokráciákban. Korrupció minden egyes ál-

lamformában létezik, mondja Tocqueville, a különbség mindenekelőtt abban mutatkozik meg, hogy ki veszteget meg kit. Egyszerűen kifejezve: az arisztokráciában a hatalom birtokosai vesztegetik meg a népet, a demokráciában viszont a politikusokat vesztegeti meg a nép. A hatalmat gyakorlók megvesztegethetősége, folytatja a szerző, árt a demokrácia hírnevének. A nép megveti a megvesztegethető politikusokat, a rossz példa pedig az általános emberi morál hanyatlásához vezet.

Első pillantásra úgy tűnik, hogy Tocqueville láttelepe a demokrácia ellen szól. Tocqueville végső soron mégis védelmébe vette a demokráciát, mégpedig szociálpolitikai érvekkel, mondván: meghatározott osztályérdekek uralkodnak minden egyes államformában – az arisztokráciában a nemesek osztályérdeke, a demokráciában a népé. A republikánus hagyománnyal ellentétben Tocqueville nem hitt az elvont közjóban, amelyből mindenki egyaránt részesül. Mivel azonban a demokráciában a nép uralma érvényesül, és a nép van túlnyomó többségben, a demokrácia a leghasznosabb. Az arisztokráciától eltérően a demokráciában soha nem szőnek összeesküvést a politikusok a nép ellen. Ami a patronázsról és a történelemről alkotott felfogását illeti, Tocqueville ebben a tekintetben egyértelműen a felvilágosodás örököse volt: a patronázst az „arisztokratikus kor”, vagyis a modernitás előtti idők jellegzetességének tekintette, amelyek után immár beköszöntött a „demokratikus kor” individualizmusa. Tocqueville az utilitaristák hagyományához kapcsolódva igen nagyra becsülte az amerikai alkotmányt, amely az állam javára fordítja az egyéni önzést; a republikánus erénytant tehát pusztá illúzióknak tartotta.⁴⁴

Jelentkeztek hasonló érvekkel más szerzők is. A brit közgazdász és filozófus, John Stuart Mill hasonló veszélyeket látott a demokráciában kereken harminc esztendővel Tocqueville után: nevezetesen a korrupció, a favoritizmus és a nepotizmus veszélyét, holott a kormányok legfőbb feladata éppenséggel az, hogy az erény magasabb szintjére emeljék a népet. Mill, aki közigazgatási hivatalnokként hosszú esztendőkn keresztül a Brit Kelet-indiai Társaság alkalmazásában állt, a közszolgálatot illetően azt követelte, hogy kizárólag az alkalmasságtól tegyék függővé a posztok betöltését és az előmenetelt. Mill sem látott azonban alternatívát a demokráciával szemben. A modern haladáseszme elkötelezettjeként meggyőződéssel vallotta, hogy a társadalmak fokról

fokra fejlődnek a történelem folyamán, és minden egyes történelmi lépcsőfoknak megfelel egy-egy államforma. A primitív társadalmak uralmi formája a rabszolgatartó despotizmus, a modern társadalmaké ellenben a demokrácia. Mill ugyancsak azt vélte, hogy az egyes társadalmi csoportok mindig is fölébe helyezik saját érdekeiket a közjónak. Bármely osztály dominanciáját megelőzendő éppen ezért azt javasolta, hogy a tulajdonnal rendelkezők és a munkások ugyanannyi képviselőt választhassanak be a parlamentbe.⁴⁵

Előkerült a korrupció mint érv a parlamentáris és a monarchikus kormányzati rendszerekről folytatott vitákban is. Friedrich Julius Stahl konzervatív német államjogász például 1845-ben védelmébe vette a „monarchikus elv”-et a nyugat-európai parlamentáris rendszerekkel szemben. Stahl az egy és oszthatatlan közjóra hivatkozott, azt állítván, hogy ezt csak egy független instancia, nevezetesen az uralkodó és a neki alárendelt közigazgatás képviselheti. A parlamentek ezzel szemben megvesztegethetők.⁴⁶ Stahl állításait hevesen vitatták persze a liberálisok, többek között Robert von Mohl württembergi jogászprofesszor. Mohl a „representatív rendszerről” 1852-ben megjelentetett tanulmányában elvetette a monarchikus elvet, és nem sokkal az 1848-as forradalom bukása után parlamentáris alkotmányozást követelt Németországban. Természetesen Mohl is kijátszotta a erkölcsi kártyát, ő azonban Stahllal ellentétben éppenséggel a monarchiákban látta nagyobbnak a korrupció veszélyét. Itt ugyanis a kormányok megvesztegetéssel manipulálják a parlamenti képviselőket, és befolyásolják a népképviselők összetételét – íme a Bolingbroke óta immár klasszikussá vált érv. Érdekes módon Mohl a választások befolyásolása mellett a korrupció fogalma alá sorolt egyes teljesen legális gyakorlatokat is, például a kormányok azon jogát, hogy képviselőket nevezzenek ki, amint az a korabeli parlamentek felsőházai, illetve első kamarái esetében többnyire megfelelt a bevett gyakorlatnak. Ugyancsak a korrupcióhoz sorolta Mohl a populizmust, vagyis „a nép kívánságaival szemben tanúsított túlzott engedékenységet”. Mohl tehát tágabb értelemben használta a korrupció fogalmát, és a kormányoknak a parlamentekre gyakorolt túlzott befolyását értette rajta. Álláspontja ennyiben megfeleltethető a brit old corruption-vita egyik központi jelentőségű motívumának. A „korrupció rendszere”, állítja Mohl, oda vezet ugyanis, hogy maga az ural-

kodó tűnik őszintétlennek, erkölcstelennek és önzőnek, ezen pedig csakis a parlamentáris kormányzati rendszer bevezetésével lehet segíteni. A fejedelemnek vissza kell vonulnia a napi politikától, és a parlamentnek kell döntenie a kormányalakítás ügyében. Ilyenformán helyreáll a politikai rendbe vetett bizalom, legfőképp pedig forradalom nélkül is lehetségessé válik a kormányváltás. Máskülönben az a veszély fenyegeti az uralkodót, hogy „lecsúszik a korrupció síkos és meglehetősen tisztátalan lejtőjén, mígnem végül az erkölcsi és politikai szakadék szélén találja magát”.⁴⁷

Mohl intenzív figyelmet szentelt a javaslataival szemben tehető azon ellenvetésnek, hogy a parlamentarizmus csupán a közjó előmozdítására szintén kevésbé alkalmas „pártoskodással”, vagyis a pártokhoz kötődő politika elvével cseréli fel a korrupciót. Csakhogy, feleli Mohl, a monarchiában is szakadatlan összetűzésekre kerül sor az udvar különféle pártjai, illetve a miniszterek között a fejedelem kegyeiért („előszobai avagy kiskapus összeesküvések”), márpedig ezeket a tárgyszerűtlen konfliktusokat még jobban megsínyli a közjó, mint a pártok csatározásait. A pártok vetélkedése során ráadásul szükségképpen érvényesül a nép befolyása, hiszen a pártok éppenséggel arra törekszenek, hogy megszerezzék a többség támogatását.⁴⁸

Ugyanígy, jóllehet sokkal radikálisabban érvelt az itáliai szabadságharcos és forradalmár, Giuseppe Mazzini is. Mazzini számára már az 1830-as években teljesen világos volt, hogy az európai uralkodóházak régóta csakis a korrupció révén voltak képesek hatalmon maradni: megakadályozták ugyanis a népet abban, hogy tudatára ébredjen saját valódi politikai akaratának, mivel különféle kedvezményeket és kisebb-nagyobb posztokat osztogatva folytonos ellenségeskedést és konkurenciát szítottak. Így aztán Mazzini kereken a korrupció eszközének bélyegezte meg az érvényben lévő alkotmányokat, amelyeknek segítségével – úgymond – a hatalmasok rabszolgasorba taszítják a lakosságot. Az 1848-as lombardiai forradalom idején Mazzini ismét felelevenítette az említett gondolatot, azt állítván, hogy a nemességet immár nemzedékek óta degenerálja a korrupció és az ignorancia, miközben a polgárságnak köszönhető minden művészeti és politikai haladás. A monarchia pedig hullá, éppen ezért a korrupció és a pusztulás terjesztője.⁴⁹ Már John Wade brit radikális politikus is arra az álláspontra helyezkedett 1820-ban

megjelent „Fekete könyv”-ében, hogy a királyi méltóság szinekúrává züllött, és miközben politikai jelentőségét csaknem teljesen elveszítette, hatalmas vagyonokhoz juttatja viselőjét. A tanulság: nemcsak az *old corruption* kell megszűntetni, hanem vele együtt a monarchiát is.⁵⁰

Nem csupán a filozófusok számára bírt jelentőséggel a korrupciókritika, hanem alkalmat adott kemény politikai csatározásokra is. Az 1800 körül lezajlott forradalmak és reformok igyekeztek megoldást kínálni a korrupció mindenütt jelenvaló problémájára. A korrupció a politikában és a közigazgatásban tapasztalható visszaessékok gyűjtőfogalma volt, azoknak a hibás struktúráknak a szimbóluma, amelyeket 1789 után visszatekintve az *ancien régime* elnevezéssel illeltek – egyszóval *old corruption*. A beköszöntő új idők ezzel szemben azzal a reménnyel kecsegtettek, hogy elérkezik végre a korrupciómentesség korszaka. Csakhogy a remény egykettőre szertefőszlolt. A korrupció ellen vívott elkeseredett harc gyúanyagává vált ugyan – például Franciaországban – bizonyos radikalizálódásoknak, ezek azonban rövid úton beletorkoltak a következő korrupl despotizmusba. Az is előfordult azonban, hogy egyre inkább üresjáratlá vált a korrupciókritika, például Nagy-Britanniában, ahol az elit rugalmas reformtevékenysége közepette évtizedeken át parázslolt ugyan, de soha nem kapott lángra igazán az *old corruption*ról folytatott vita. A reformerek és a forradalmárok pedig minden ellenkező fogadkozásuk ellenére maguk is mindig és mindenütt művelték a mikropolitikát. És mivel a kortársak sem voltak teljesen vakok, a korrupció leküzdésének nagyszabású projektje – akárcsak összességében véve a modernitásé – végül lezáratlan maradt.

Sok közös vonást figyelhetünk meg a korrupciós vitákban. Az említett viták legintenzívebb szakasza Nagy-Britannia kivételével az 1780 és 1810 közötti időszakra esett. Mindenütt a régi felsőbbségek mikropolitikáját támadták a korrupció kritikusai, mégpedig azt feltételezve, hogy világosan elválasztható egymástól a közéleti cselekvés és a magánszféra. A kettő közötti határ átlépését pedig korrupciónak nevezték, és ezzel az érveléssel darabjaira szaggatták a korai újkor jogrendszerét és társadalmi rendjét. Ezzel egyidejűleg illegitimnek nyilvánították a fejedelmi patronázst, és megszüntették az állami hivatalok magántulajdonát. A korrupció kritikusainak segítségükre volt mindebben a korrupció

fogalmának széles jelentésmezeje, amely sajátos keveréke a morális, az intézményi és a testi hanyatlás folyamatainak. A korrupciós viták során mindazonáltal más-más vált hangsúlyossá az egyes országokban. A német közigazgatási reformerek viszonylag precízen az államapparátusban uralkodó önérdék és a patronázs problémájára összpontosították korrupciókritikájukat. A francia forradalmárok általánosabban, a morális dekadencia ostorozásának értelmében művelték a korrupciókritikát. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy tendenciákról van szó csupán, és mindenütt bevetésre került a teljes jelentésmező.

A korrupciókritika a despotizmus kritikája volt, az illegitim uralmat ostorozta. Azt követelte, hogy új hatalmak lépjenek a fejedelmek, a nemesek és a tanácsli oligarchiák helyébe: mégpedig többnyire a nép és a nép szabadon megválasztott képviselői. Ezt akarták legalábbis a francia és a holland forradalmárok, az angol radikálisok és a liberális értelmiségiek; a német reformerek és a brit konzervatívok ellenben más utat javasoltak. A fent említett remények nem teljesülhettek be rövid idő alatt: Európa országai sok évtizeden keresztül törekedtek a kitűzött cél felé, jóllehet igen különböző tempóban és nem mentesen az időről időre bekövetkező megtorpanásoktól. Az 1800 körüli évtizedek fontos öröksége volt az alkotmányos, parlamentáris berendezkedésű állam eszméje. A liberális szerzők szerint a korrupció réme kísértett minden olyan államban, amelyben az uralkodó és az általa kinevezett kormány gyakorolta a főhatalmat. Éppen ezért meggyőződéssel vallották, hogy csakis a parlamentáris kormányzás lehet a korrupció ellenszere. Ennek a magas rendű politikai és morális ideálnak a kudarca vált a korrupciókritika egyik legfontosabb témájává a kései 19. század folyamán.

A korrupciókritikát a hatalomért küzdő csoportok gyakorolták, és ezek a csoportok rendszerint önmagukat ajánlották a probléma megoldása gyanánt. Az új elitek bizonyos részei tűzték tehát napirendre, és tartották napirenden a korrupciókritikát. A korrupció vádjá azonban nem csupán az immár meghaladott viszonyok és a régi udvari elitek ellen irányult: az új eliteken belül is folytatódott a korrupció ellen vívott harc. Ilyenformán pedig a korrupciókritika fontos szerepet játszott abban, hogy elkülönültek egymástól a reformerek és a forradalmárok, a mérsékeltek és a radikálisok. A jakobinusok élet-halál harcot vívtak

a mérsékelt forradalmárok ellen, mígnem végül ők maguk is korrupciós vádakkal szembesültek. A Batáviai Köztársaság mérsékelt hívei korrupcióval vádolták a radikálisokat. Végül még a reformok német kritikusai is átvették, és az új bürokrácia ellen fordították a korrupciós érvet. Az *ancien régime*-be azonban sehol nem volt többé visszaút.

7. KIJÓZANODÁS: TELJESÍTHETETLEN KÖVETELMÉNYEK ÉS SÚLYOS HIÁNYOSSÁGOK A MODERN POLITIKÁBAN A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

VITÁK A VÁLASZTÁSI KORRUPCIÓRÓL: AZ ANGOL PÉLDA

A korrupciókritika részét képezte annak az eszköztárnak, amelyre támaszkodva a liberális erők sikeres harcot folytattak az *ancien régime* ellen. A korrupciókritika azonban ettől fogva tükröt tartott a modern társadalmak elé, így emezek szakadatlanul láthatták, hogy sikerül-e vajon megfelelniük a saját maguk támasztotta magas elvárásoknak. És igen hamar kétségek támadtak a sikert illetően. Továbbra is széltében-hosszában virágzott ugyanis a mikropolitika, a magánszféra és a közügyek határai megvonhatatlanok maradtak, a politikai felelősséget viselő személyek magatartása pedig még mindig kényes kérdésnek számított. Ez korbácsolta fel a nyugat-európai korrupciókritika második hullámát, amely kezdettől fogva a kijózanodás jegyében állt: nevezetesen az új politikai elitek kijózanodásának jegyében, amelyek egyre szkeptikusabban tekintettek saját, a liberális kormányzati formák bevezetését szorgalmazó projektjükre. A pénzen megvásárolt választások, a manipulált parlamentek és a kapitalizmus befolyása – ezek voltak az említett kijózanodás kristályosodási pontjai. Az efféle csalódások táptalaján pedig egykettőre szárba szökken a botrányok mediálisan felerősített felháborodása, és hosszú távon a romboló indulat csíráit hordta magában a kijózanodás.

Sir Henry James, a kormány miniszteri rangú jogi szakértője (*attorney general*) a parlamenti választásokon tapasztalható korrupció leküzdését szolgáló törvényjavaslatot terjesztett a brit parlament elé 1881. január 7-én. És két esztendővel később csakugyan törvény lett a tervzetből: az 1883-as *Corrupt and Illegal Practices Prevention Act*. A konzervatív és a liberális pártvezetők mindannyian maradéktalanul egyetértettek abban, hogy nagy szükség volt a törvényre. A törvény lényegében véve megvonta a választási küzdelemre fordítható költségek felső határát, és biztosította, hogy egy külön erre kijelölt választási segítő közremű-

ködésével bármiféle manipulációt közvetlenül az illető képviselője-löltnek rójanak fel. A szavazatvásárlásnak és a *treating*nek igyekeztek véget vetni ezzel a viszonylag egyszerű eszközzel a brit törvényhozók. A *Corrupt and Illegal Practices Prevention Act* a végpontja azoknak a választási korrupcióval kapcsolatos vitáknak, amelyek úgyszólván közvetlenül az 1832-es reformok bevezetése után megkezdődtek Angliában.

Több ok szól amellett, hogy Anglia példáján szemléltessük a választási korrupciót illető viták lefolyását. Aligha akad még egy olyan ország, ahol ilyen hosszú ideig tartó és ilyen folyamatos vitára került volna sor, annál is inkább, mivel a britek köztudomásúlag forradalmi törésektől mentesen fejlesztették tovább alkotmányukat. Felbukkan itt ráadásul csaknem minden fontos érv, amelyek szerepet játszottak a többi országban lezajlott vitákban is. Végezetül pedig egészen az 1890-es évekig Európa-szerte a féktelen választási korrupció iskolapéldájának tekintették Nagy-Britanniát. Nem véletlenül fordult Henry James a következő szavakkal az alsóházi képviselőkhöz: „Feltartóztathatatlantul árad tovább a korrupció [...] mindannyiunk szűgyenére. Ujjal mutogatnak ránk a külföldiek és a külföldi lapok, pedig mi magunk meg vagyunk győződve arról, hogy magasabb rendű alkotmányos rend keretei között élünk. És egyelőre sajnos nincs mit felelnünk a kritikára.”¹

Henry Jamesnek teljesen igaza volt. A monarchikus elv német hívei nagy előszeretettel kovácsoltak a politikai részvétel jogának kiterjesztése ellen szóló érvet a brit választási korrupcióból. És már a 18. században téma volt a brit választási korrupció a szigeteken és a kontinensen egyaránt.² Az *old corruption*-vitában igen gyakran szóba került a parlament tagjainak kiválasztására szolgáló eljárás, miközben a korrupció fogalma még meglehetősen differenciálatlanul a koronának és az eliteknek a választókra gyakorolt befolyására vonatkozott. Az 1832-es reformtörvényt követően azonban új irányt vett a vita: ettől fogva már a szavazatvásárlás állt a középpontban – a pénzzel, *treating*gel, állásajánlatokkal, illetve a választóknak juttatott egyéb közvetlen előnyökkel végrehajtott szavazatvásárlás. És nem is változott lényegesen a helyzet egészen 1883-ig, jöllehet addig sem tétlenkedtek a képviselők. 1854-ben elfogadta a parlament a *Corrupt Practices Act*-et, és első ízben formálisan tilosnak nyilvánította a szavazatvásárlást, illetve a *treating*-et. Ezenkívül szabályozta a választások felülvizsgálatát olyan esetekben,

amikor korrupciós vádak merültek fel. Az 1868-ban elfogadott *Parliamentary Elections Act* a legfelsőbb bíróság illetékességi körébe utalta a vitatott választási eredmények elbírálását, az 1872-es *Ballot Act* pedig bevezette a titkos szavazást a parlamenti választásokon. Az említett törvények mellett számos egyéb reformkezdeményezésre is sor került, mindenekelőtt pedig számtalan parlamenti vizsgálóbizottság foglalkozott az egyes választókerületekben elkövetett visszaélések kivizsgálásával és szankcionálásával. Akire szavazatvásárlást bizonyítottak, az rendszerint elveszítette parlamenti mandátumát – 1852-ben így járt nem kevesebb, mint 36 képviselő.³ Nem egy esetben hasonló szankciók sújtották azonban magukat a választókat is: korrupció esetén ugyanis a parlament megvonhatta egyes választásra jogosult személyek vagy akár egész választókerületek szavazati jogát.

A vezető londoni politikusok alapján véve az egész említett időszak folyamán egyetértettek abban, hogy a viszonyok immár tarthatatlanok. A hathatós intézkedésektől mégis visszarettentek a törvényhozók, mégpedig több okból is. Először is jó néhány képviselő a rendszer – és nem is csupán a szavazatvásárlás – haszonélvezője, vagy legalábbis részese volt, abban az értelemben mindenképpen, hogy sokaknak kapóra jött az ellenfél választási korrupciójával szemben gyakorolt kritika. A választási panaszok lehetővé tették ugyanis a választási küzdelem folytatását más eszközökkel: egy-egy elveszített választás után a vesztes képviselőjelöltnek nemegyszer jó esélye nyílt arra, hogy korrupciós vádakkal buktassa meg a győztest.

Jól példázza ezt a kétértelmű játékot – vagy óvatosabban fogalmazva: a korrupció tilalma és a szavazatvásárlás szociális parancsa között fennálló kimondatlan normakonkurenciát – a dél-angliai kisváros, Bridgwater esete, ahol a liberálisoknak 1865-ben sikerült rábizonyítaniuk Henry Westropp konzervatív képviselőre a választási korrupciót. A liberális képviselőjelölt, Walter Bagehot közgazdász és államjogász azonban komoly problémával kényszerült szembenézni, mert annak ellenére, hogy kifejezetten „antikorrupciós választási hadjárat”-ot folytatott, az ő választási megbízottja is kénytelen volt kenőpénzeket fizetni. A kiirthatatlanul burjánzó korrupció miatt így néhány esztendővel később összevonták a választókerületet a szomszédos West Somerssettel.⁴

A választási panasz mint a választási küzdelem folytatása meglehetősen elterjedt volt a kontinensen is. Tucátjával üléseztek a parlamenti vizsgálóbizottságok a francia harmadik köztársaságban is, miközben a képviselőjelöltek már a választóhelyiségben elkezdték gyűjteni a megvesztegetésre és különféle manipulációkra vonatkozó tanúvallomásokat.⁵

Évtizeden át stratégiai szerepet is játszott a korrupció témája a brit parlament reformjáról folytatott vitákban. Bentham és radikális társainak hagyományát követve az 1840-es években ismét az általános választójog követelésével lépett fel az úgynevezett chartista mozgalom. A konzervatívok és a liberálisok viszont egészen az 1860-as évekig azzal az indokkal utasították vissza az említett követelést, hogy a kevésbé vagyonos választásra jogosultak számának megnövekedése óhatatlanul még jobban felfűtené a korrupciót.⁶ Az 1832-es reform kritikái ugyancsak egyetértettek abban, hogy a sok új választó tehető felelőssé a választási morál állítólagos hanyatlásáért: a toryk például még az 1850-es években is újra meg újra azt hangoztatták, hogy ezek a könnyen megvesztegethető új választók segítették nyeregbe a kapitalisták új oligarchiáját.⁷

Mindez amellet szól, hogy a társadalmi és gazdasági változásokra adott reakcióként, vagyis a modernizáció kommentárjaként is értelmezhetjük a korrupcióról folytatott vitát, amely egyébként nem korlátozódott a „tradicionális” elitekre, például a vidéki nemességre. 1845-ben, amikor George Hudson vasúti vállalkozó képviselői mandátumot szerzett Sunderland választókerületében, az *old corruption*-vita retorikáját elevenítette fel a *Morning Chronicle* című liberális lap is, mondván: új *rotten borough*-k kialakulása fenyeget, ha a nemesek helyett most már az iparmágnások fognak megnyerni egész választókerületeket a gazdasági ígéreteikkel.⁸ Ugyancsak a sikeres társadalmi felemelkedést végrehajtó személyek befolyását panaszolta fel 1864-ben John Stuart Mill, aki egyik beszédében úgy vélekedett, hogy a régi nemességgel ellentétben az újjgazdagok teljességgel gátlástalanok. A megvásárolt parlamenti mandátum ugyanis olyasvalamihez juttatja őket, amit a pénzük önmagában véve soha nem biztosítana, nevezetesen magas szociális státuszhoz és társadalmi elismeréshez.⁹

Megőrzésre érdemesnek minősültek ezzel szemben az olyan válasz-

tási eljárások, amelyekben jelentős súllyal esett latba egy-egy vidéki nemesnek a faluja határán túlterjedő hagyományos befolyása. Mintha csak Mill mondandóját visszhangozta volna kereken 20 esztendővel később Henry James koronaügyész: „Az egy-egy férfiú nevéből, társadalmi állásából és személyes értékéből fakadó régi befolyást apránként lerombolta az említettek ellenfeleinek pusztája vagyona, mégpedig nemegyszer érdemtelenül szerzett vagyona.”¹⁰ Ebből a szempontból tekintve kiváltképp problematikusnak tűntek persze a városi választókerületek a maguk állítólag gyökértelen választói tömegeivel.

A választókkal szemben megfogalmazott kritika sajátos jellegzetessége volt a brit vitának. Nem a kormány és nem a korona, sőt még csak nem is a képviselők álltak a bírálatok kereszttüzében, hanem a választók a maguk kétes moráljával. A választók megvesztegethetősége morális problémának minősült, és úgy tartották, hogy ugyanúgy küzdenie kell ellene a jó szándékú felsőbbbségnek, akárcsak az alkoholfogyasztás vagy egyéb káros szenvedélyek ellen.¹¹ Henry James így mindenekelőtt a parlament atyai gondoskodásával indokolta a bevezetőben említett 1881-es törvénytervezetét, mondván: a parlamentnek morális kérdésekben is jó példával kell előljárnia.

Rejlett azonban egy másik, profán indíték is az antikorrupciós törvény mögött, nevezetesen az, hogy pénzsűkében voltak a pártok. A választásra jogosultak számának megnövekedésével ugyanis jelentősen megnöttek a választási megvesztegetések költségei is, miközben egyre nagyobb felelősség hárult a pártszervezetekre: 1880-ban folyt az első modern, országos választási kampány.¹² A század derekán még nem, most azonban már egyre inkább a pártokat terhelték a választási kampány és ezzel együtt a szavazatvásárlás költségei. Így aztán éppen az 1880-as választások egekbe szökött költségei adták meg a döntő lökést a reformok bevezetéséhez.¹³

Roppant érdekesek a választási korrupcióról folytatott viták azért is, mert visszatükröződik bennük a politikai eliteknek a választójog természetéről és a választók kötelességeiről alkotott elképzelése. Ebben a tekintetben pedig alapvető hasonlóságok mutatkoznak az egyes országok között. Amint a 3. fejezetben már szó esett róla, számos választó feljogosítva érezte magát arra, hogy úgyszólván saját érdekében járuljon az urnákhoz, vagyis szélsőséges esetben akár áruba bocsássa

a szavazatát. Az angol választók például újra meg újra hangot adtak a parlamenti vizsgálóbizottságok előtt abbéli meggyőződésüknek, hogy adott esetben akár eladható személyes tulajdonukat képezi a választójog.¹⁴ Jelenthette azonban a saját érdekek figyelembe vétele az egy-egy képviselőjelölttől esetleg elnyerhető vagy már ténylegesen elnyert patronázsszolgáltatások számításba vételét is. A vitákban mindazonáltal kezdettől fogva teljesen egyértelmű volt, hogy mind a szavazatok áruba bocsátása, mind pedig a patronázs korrupciónak minősül.

Heves kritika érte azonban azokat is, akiket saját választókerületük érdekei vezéreltek. Ha egyes nagyiparosok befektetési ígéretekkel vágtak neki a választási küzdelemnek, akkor óhatatlanul magukra vonták a gyanút, hogy legalábbis közvetve meg akarják vesztegetni a választókat. És csakugyan több ízben előfordult, hogy a parlamentek semmisnek nyilvánították a feltehetőleg efféle ígéretektől befolyásolt választások eredményeit. Louis Marie de Lahaye de Cormenin francia jogász és ellenzéki politikus 1846-ban „személyes korrupció”-nak nevezte a szavazatvásárlást, és „lokális korrupció”-nak az egy adott választókerület számára tett választási ígéretek.¹⁵ Lényegében ugyanezt panaszkolta fel a század vége felé Rocco de Zerbi nápolyi újságíró és jobboldali liberális politikus, mondván: a magánjavak közé züllött a választójog.¹⁶

Az efféle kritikus megnyilvánulások hátterében részint az a választójogról alkotott ideális elképzelés húzódik meg, amely uralkodó volt csaknem valamennyi nyugat-európai országban. William Ewart Gladstone brit miniszterelnök 1870-ben találóan összefoglalta az említett elképzelést a *trust* szóban: eszerint ugyanis mások megbízásából járt el a választásra jogosult személy, vagyis kötelessége volt, hogy ne a saját hasznára, hanem mindenki javára éljen a szavazati jogával.¹⁷ Prosper Duvergier de Hauranne francia újságíró ugyanilyen értelemben „depôt public”-ről beszélt 1847-ben.¹⁸ Francesco de Sanctis olasz irodalomtudós és oktatási miniszter pedig a következőképpen fogalmazott az 1860-as években: a választási küzdelemnek ideális esetben a választók iskolájának kellene lennie. A képviselőjelöltek feladata az, hogy összeállítsák és beszédeikben a nyilvánosság elé tárják programjukat, a választók pedig ezt követően a megismert programok közül választanak saját politikai elképzeléseik szerint. Így nőhet össze végül a szét-

forgácsolt nemzet. A valóság azonban, tette hozzá de Sanctis, teljesen másképp fest. Az olaszok ugyanis kizárólag saját tartományuk szemüvegén keresztül tekintenek a politikai eseményekre, és csakis saját tartományuk érdekeit tartják szem előtt. Voltaképpen tehát titkos választási küzdelem zajlik a nyilvános választási küzdelem mellett, ebben a titkos választási küzdelemben pedig a barátok, a hívek, a patrónusok, az ajánlások és az intrikák játsszák a főszerepet.¹⁹

Cormenin kijelentette, hogy nemzetárulást követ el az a választó, akit saját érdekei vagy akár a helyi érdekek vezérelnek. Cormenin úgyszólván az esküdtbíróság mintájára képzelte el a választásokat: a választók lennének az esküdtek, a képviselőjelöltek pedig elébük járulnak, hogy amazok kiválasszák közülük a legjobbat. És csakis a nemzet érdekei – az ország rendje, szabadsága, jóléte, függetlensége és területének nagysága – szolgálhatnak a kiválasztás kritériumaiként.²⁰ Cormenin metaforája három olyan elképzelést rejt magában, amelyeket kiváltképp a liberális politikusok vallottak magukénak a 19. század közepe táján: a választóknak úgy kell viselkedniük, mint a bírácoknak, vagyis nem szabad előre eldöntött ítéletet hozniuk. Cormenin úgy vélte továbbá, hogy létezik olyan objektív eljárás, amelynek segítségével ki lehet választani a legjobb jelöltet, és meg lehet határozni a közjót. Végezetül pedig a politikai elitnek hazafias hasznot remélt a parlamenti választásoktól, nevezetesen azt, hogy hozzájárulnak az adott ország politikai egyesítéséhez, vagyis semmi esetre sem szolgálhatnak helyi különérdekeket. Arra pedig, ami ellentmondott a felsorolt céloknak, rásütöttek a korrupció bélyegét.

Figyelemre méltó különbség mutatkozott ugyanakkor egyfelől Nagy-Britannia, másfelől többek között Franciaország és Olaszország között az állam és a kormányzat szerepét illetően. A választási korrupció kritikájának keresztüztüzeiben ugyanis a Brit-szigeteken elsősorban maguk a választók, továbbá inkább mellékesen a képviselőjelöltek, illetve a pártok álltak. A kontinensen ezzel szemben rendszerint a kormányok és a helyi önkormányzatok ellen irányult a felháborodás, itt ugyanis maga az állam minősült olyan korrumpáló erőnek, amely kihasználja a választók morális hitványságát. A különbség oka feltehetőleg abban rejlik, hogy Nagy-Britanniában a pártok művének tekintették, míg a kontinensen inkább az államapparátus számlájára írták a kormány-

patronázst. Az ide vágó példákat ismerjük már a francia és az itáliai prefektusok, illetve a porosz járási tanácsosok (Landrat) tevékenységi köréből.

Hollandiában kormányválságot robbantott ki 1864-ben egy ilyen eset. Thorbecke liberális miniszterelnök és pénzügyminisztere, Gerardus Henri Betz ugyanis röviddel a parlamenti választások előtt nyílt levélben fordult a katolikus-konzervatív többségű Limburg tartomány választóihoz, adókönyvitéseket helyezve kilátásba arra az esetre, ha a liberális képviselőjelölt nyeri meg a választásokat. Az akció heves megütközést keltett még a levélírók saját pártjának soraiban is, hiszen éppenséggel a liberálisok voltak azok, akik hagyományosan korrupcióval vádolták konzervatív ellenfeleiket. Betz végül lemondásra kényszerült a „levélügy” miatt, mert politikai szövetségesei és ellenfelei egyaránt a liberális politika alapelveinek megsértését látták a történetekben, hiszen a liberális politika veleje épp a választások befolyásmentes lebonyolítása volna. Azt követelte továbbá a közvélemény a minisztertől, hogy tegyen világos különbséget hivatali teendőinek semleges ellátása és a pártpolitikai célok között.²¹

Jóllehet Németországban ugyancsak rendszeresen sor került – kiváltképp a császárság idején – a választási eredmények felülvizsgálatára, illetve a választási manipulációkkal kapcsolatos vitákra, itt mégsem a szavazatvásárlás, és nem is a korrupció állt a középpontban. Németországban a választási névjegyzékekkel kapcsolatos, illetve a szavazatok leadása során elkövetett manipulációkra vonatkozott a panaszok többsége. Gyakorta sor került továbbá főleg az államapparátustól vagy néha a miliőpártoktól (a katolikus Centrumpárttól vagy a szociáldemokrata SPD-től) avagy a munkaadóktól induló választási nyomásgyakorlás – vagyis a választókkal szemben alkalmazott fenyegetés, illetve erőszak – miatti panaszra is.²²

A KAPITALIZMUS MINT KORRUPCIÓ: A NÉMET PÉLDA

„A korrupció bűze lengte be az új birodalmat” – írja Fritz Stern történész az első német nemzetállamról.²³ Pedig a birodalom megalapításakor alig voltak bármi effélére utaló előjelek. 1871. január 18-án a kisebb német

fejedelmekből és rendjelekkel teliaggatott katonai parancsnokokból álló gyülekezet német császárrá kiáltotta ki Vilmos porosz királyt a versailles-i kastély tükörtermében. A porosz és délnémet csapatok egyetlen gyors hadjáratban győzelmet arattak a francia második császárság felett, amelynek uralkodója Napóleon unokaöccse volt. Az ellenséges ország szívében válhattak valóra tehát a német hazafiak 1813/1814 óta táplált reményei: létrejött az egységes német nemzetállam. A győztes seregek hazatérése után pedig nem kevésbé dicsőséges folytatás következett, kiváltképp gazdasági téren, hiszen ez volt az első német ipari forradalom időszaka. Közös gazdasági zónájuknak köszönhetően már az 1860-as évek óta szárnyalt a gazdaság az északnémet államokban. Hatalmas összegű befektetések történtek főleg a vasút- és a magánlakás-építés terén. Százával alakultak az új részvénytársaságok 1870 óta, amikor Poroszország liberalizálta az értékpapírijogot. A német bankok megerősödtek, a tőzsdei árfolyamok emelkedtek, első ízben fordult elő, hogy nagy számban jelentek meg a német kisbefektetők a tőkepiacon. Olcsó volt a hitel, mesés osztalékokkal kecsegtettek a részvénytársaságok. Mindennapossá váltak a kölcsöntőkével folytatott spekulációk az ingatlanbefektetési, a vasútépítési, a bányászati és a nehézipari szektorban. Tovább erősítette a német gazdaság kiváló teljesítményét a kedvező nemzetközi konjunktúra, a hazafias optimizmus és a francia háborús jóvátételekből befolyt tetemes mennyiségű friss pénz. Ez volt az „alapítók kora”, az úgynevezett *Gründerzeit*.

Végül mégis bekövetkezett az, ami mindig bekövetkezik a gazdaság szárnyalása után: elérkezett, és mindenkit váratlanul ért az összeomlás, az 1873-as úgynevezett „Gründerkrach”. A spekulációs buborék kipukkadt, az árfolyamok hatalmasat zuhantak, számtalan részvénytársaságot elnyelt az örvény – befektetések romjai és becsapott kisbefektetők maradtak utánuk. Nem csupán Németországot érintette, és nem kizárólag belső okokból fakadt a válság: a „nagy depresszió”, vagyis az alacsony fejlődési mutatók kerekén 20 esztendeig tartó időszakába lépett a világ gazdaság. Európa-szerte válságba zuhantak az ipari társadalmak, mindenütt heves kétségek támadtak az ipari kapitalizmussal szemben, egyre több helyütt megkezdődtek a szocialista, majd valamivel később a jobboldali autoritárius és antiszemita mozgalmak.

Németországban mindazonáltal különösen hevesen vetődött fel az összeomlás okait firtató kérdés, hiszen látszólag a lehető legjobb előrejel mellett jött létre az új birodalom. Így aztán egyre több megfigyelő hamarosan korrupciót vélelmezett a történetek hátterében. Ebben a hangulatban fedett fel Eduard Lasker, a porosz képviselőház nemzeti liberális tagja egy botrányt 1873-ban. Bethel Henry Strousberg zsidó befektetővel kapcsolatban felmerült ugyanis a gyanú, hogy a vasútépítési koncessziók neki ítéltése során megvesztegetésekre került sor a porosz kereskedelmi minisztériumban, illetve a kormányfő, Bismarck közvetlen környezetében.²⁴ Ez az eset szolgált kiindulópontul a hatalmon lévők korrupciója és a bankárok uralma körül hamarosan kibontakozó heves vitához. Rudolph Hermann Meyer publicista 1877-ben meggyőződéssel vallotta, hogy „hallatlan méreteket öltött a korrupció Németországban a Bismarck-rendszer kezdete óta”, és egyenesen „a keresztény civilizáció végéről” értekezett, amelyet lerombol „a Mammon istene a maga mocskos papjaival”.²⁵ Csakugyan penetránsná vált tehát a korrupció bűze a császárságban, ahogyan Fritz Stern is írta.

A korrupció kritikája a 19. század közepétől a 20. század közepéig lényegében véve egybeesett a kapitalizmuskritikával. Miután az 1800 körüli időszak forradalmárai és reformerei azt hitték, hogy roppant erőfeszítések révén immár meghaladták a modernitást megelőző idők társadalmát, amelyben elmosódtak a magánszféra és a közügyek határai, miután a modern állam szószólói azt remélték, hogy egyértelmű határokat vonhatnak a bürokrácia és az új hivatalfelfogás révén, a kapitalista ipari társadalommal hirtelen egy új és megoldhatatlan probléma merült fel a tiszta kategóriákért vívott harcban. Amint fentebb már szó esett róla, a kései 18. században Adam Smith a kereskedelem és a gazdaság korlátozását ítélte korrupciónak – kereken száz esztendő elteltével viszont éppenséggel a korlátlan kapitalizmus minősült a korrupció netovábbjának. Főleg a nagyvállalatok, a lobbitevékenység, a pénzgazdaság és a tőzsde vonta magára a szűnni nem akaró kritikát.

Az említett korrupciókritika konkrét és tarthatatlannak tetsző viszonyokra adott reakció volt: nem csupán a magángazdaság és a politika határainak elmosódása miatti rosszallás fogalmazódott meg benne, hanem a kritika szóvá tette azt is, hogy új társadalmi csoportok törtek hatalomra és befolyásra, szóvá tette a társadalmi igazságtalanságokat,

kommentálta az értékek és normák változásait, fölpanaszolta az egyre gyorsuló átalakulásokat, továbbá a bizonytalanságot és a transzparencia hiányát – nevezetesen abban a tekintetben, hogy pontosan miféle következményekkel is jár majd végül az ipar, a bankok és a tőzsdei spekulációk diadalmenete.

1800 körül reformerek és forradalmárok léptek fel korrupciós vádakkal, vagyis a modern állam többnyire liberális hívei jelentkeztek szólásra. A kapitalizmuskritika viszont két új politikai áramlat táborából érkezett. A baloldal és a szocialisták azt a korrupt rendszert kárhoztatták, amely kizárólag a munkások rovására képes gazdagságot teremteni. A kapitalizmus korrupcióját szóvá tették azonban olyan csoportok is, amelyek a legkevésbé sem értettek egyet a társadalom szocialista átalakításának eszméjével, hanem állításuk szerint a hagyományos értékek és a stabilitás talaján álltak. Így jött létre a modern jobboldal, amely idővel egyre egyértelműbben autoritárius célok mellett kötelezte el magát.

A 19. század dereka óta valósággal végeláthatatlan az olyan újságcikkek és pamfletek áradata, amelyek a korrupciót és a kapitalizmust, a tőzsdét és a vállalatokat veszik célba. Ugyanazok a témák ismétlődnek mindenütt, a legfontosabb állítások pedig a következők: a kapitalizmus maga a korrupció, mivel a profithajhászást tekinti kizárólagos társadalmi értéknek. Ebből következik a politikai értékek kiüresedése, a gazdagok uralma és az állam hanyatlása, mivel ez utóbbi magánérdekek játékszerévé válik. Sőt még az is elképzelhető, hogy bizonyos sötét erők tudatosan élnek a morális züllesztés eszközével, állítják egyes kritikusok. Egy III. Napóleon uralkodásáról szóló, német nyelvű pamflet a következőképpen fogalmazta meg ezt a gyakorta fölemlegetett érvet: A francia császár – mondja a szerző – részben azért támogatta a tőzsdekapitalizmust, hogy saját híveit gazdagítsa; voltaképpen célja azonban az volt, hogy depolitizálja és eltérítse „idealisztikus törekvéseitől” a lakosságot. A megjegyzés a 1848-as forradalmat követő demokratikus mozgalom kudarcára vonatkozik: mint köztudott, Louis-Napoléon Bonaparténak – a későbbi III. Napóleonnak – sikerült az 1848-as esztendő végétől 1852-ig tartó időszakban lépésről lépésre monarchiává alakítania a francia második köztársaságot. Így tehát a bírvágyban és a tőzsdei spekulációkban vélte felfedezni a szerző a politikai letargiát.

hoz és a demokrácia bukásához vezető okokat. Pierre-Joseph Proudhon szocialista-anarchista filozófus ugyancsak „a közmorálnak a tőzsde általi korrupcióját” emlegette az 1850-es években, azt állítván, hogy rég nem ideálokról van már szó a politikában, és jószerivel megszűntek a tartalmi különbségek is: kizárólag a profit az, ami számít.²⁶

Hasonló húrokat pengetett öt évtizeddel később Arthur Ponsonby brit publicista, aki a luxus és a profitéhség uralmát konstataálta az I. világháború előestéjén. Ponsonby ugyanakkor részben biológisztkus érveléssel a nép degenerációjának tendenciájáról értekezett.²⁷ Márpedig ez – mondja – óhatatlanul a gazdagok uralmába torkoll, és erodálja a politikai rendszert. Gyakorta fölbukkannak a témába vágó irodalomban az olyan fogalmak, mint a plutokrácia és a bankokrácia. Franz Perrot német publicista azt állította például, hogy a részvénykereskedelem tette „a korrupció fellegráivá a parlamenteket”. A nyereségvágy mellett – teszi hozzá – közrejátszik azonban ebben a pénzgazdaság komplexitása is. Perrot részletesen beszámol egy nagyvállalkozókból, bizonyos sajtóorgánumból és számos parlamenti képviselőből álló állítólagos kartellről, amelyet a kenőpénzek és a profitérdekek fűznek össze. Ez az állítólagos kartell pedig – úgymond – közös erővel elleplezi a tényleges viszonyokat, tudatlanságban tartja a parlament be nem avatott részét, és ilyenformán teljességgel uralma alatt tartja a gazdaságpolitikát.²⁸ Egy Észak-Amerikát, Nagy-Britanniát, Franciaországot és Ausztriát érintő *tour de force* keretében Perrot leírja továbbá azt is, hogyan veszítették el tekintélyüket a kormányok, a parlamentek és az alkotmányok különféle pénzügyi botrányok következtében.

Az antikapitalista korrupciókritika főként a gazdasági tevékenység és a politika összemosódása ellen irányult. A szerzők kivétel nélkül azt állítják, hogy a kormányok és az államok ilyenformán a nagyvállalkozók magánérdekeinek kiszolgálóivá váltak – ideje tehát ismét feleleveníteni a szférák elhatárolására vonatkozó, jellegzetesen modern követelést.

A korrupciókritikusok ugyanakkor – káros miyoltukat még jobban kidomborítandó – gyakorta historizáló nyelvbe csomagolták az új jelenségeket. Ilyenformán pedig paradox helyzet alakult ki: egyes kulcsfogalmak alapján ítélve ugyanis immár a korlátlan kapitalizmus jelent meg a rég meghaladottnak vélt *ancien régime* új kiadásaként. Gyakorta szó esett például a „pénzarisztokráciá”-ról, a „pénzfeudalizmus”-ról,

illetve az egyes nagyvállalkozóknak vagy egész gazdasági ágazatoknak juttatott monopóliumokról.²⁹ Perrot felpanaszolta például a vasútiparban kialakult „privilegiumok”-at és „szinekúra”-kat. James de Rothschild bankárt és vasúti vállalkozót „I. James”-nek nevezték, mint ha abszolutisztikus uralkodó lett volna. A brit *Times* 1846-os évfolyamában megjelent egyik cikksorozat névtelenségbe burkolózó szerzője kifejezetten modernitás előtti példaképekre hivatkozott: „Cato” néven szignálta ugyanis szövegeit, visszautalva a Walpole miniszter személye körül kibontakozott egykori vitára, amelyben jelentős szerepet játszottak a Thomas Gordon tollából származó, „Cato's letters” című írások. A szerző ráadásul az I. Károly király abszolút uralmával szemben tanúsított 17. századi ellenálláshoz hasonlította a vasútmágnások uralma ellen vívott harcot.³⁰ Nyilvánvalóan abban reménykedtek az említett szerzők, hogy ily módon még inkább fölkorbácsolhatják olvasóik felháborodását, és alkalmasint immár az új ellenséggel szemben is megismételhetik a korrupciókritika 1800 körül aratott sikerét.

A korrupció egyik okának minősült a bírvágy már az erényes állampolgárról szóló korai újkori tanításokban is, és megállapítható ugyanez még nagyobb mértékben a felvilágosodásról. Semmi esetre sem volt tehát új érv a profitéhség, az iparosítás korának korrupciós diszkurzusában elhangzó leggyakoribb vád. A porosz reformerek köréhez tartozó Friedrich Buchholz például nem sokkal 1800 után szót ejtett már a gazdasági érdekkonfliktusokról, mondván: a királynak nem lehet földbirtoka, mivel máskülönben nem semleges államfőként, hanem pártosan, a fölbirtokosok érdekeinek megfelelően fog cselekedni.³¹

Az ipari forradalmak korában vált általánosan elterjedtté a kapitalizmuskritika mint a korrupciós viták rendszeresen visszatérő motívuma: Franciaországban és Nagy-Britanniában tehát néhány évtizeddel korábban, mint az iparosítás terén késésben levő Németországban. A kezdő lökést a vitákhoz egy-egy vasútépítési spekulációs buborék csaknem egyidejű kipukkanása adta meg. Mindkét országban hatalmas vasútépítkezések kezdődtek már az 1840-es években. A vállalatok jelentős tőkeigénye pedig csakis a tőzsdéről volt fedezhető. A Brit-szigeteken 1845 és 1848 között szakadatlan téma volt a befektetők és az újságírók körében az úgynevezett „vasútmánia”: 272 koncessziós kérelemről döntött a parlament csak az 1846-os esztendőben. Az árfolyamok és az

osztalékok az egekbe szöktek, akárcsak később a német *Gründerzeit* idején; szélhámosok alapította fantomcégek igyekeztek magukhoz csábítani az ugrásra készen várakozó tőkét. Így egészen a közép- és későbbi időkig hatolt az összeomlás után bekövetkezett elbizonytalanodás. A három Brontë-nővér, Charlotte, Emily és Anne például az utolsó fillérig elvesztette a vasúti részvényekbe fektetett pénzét.³²

A vasútépítési spekulációk, a fellendülés és a válság alapvetően hasonló folyamata zajlott le az 1840-es évek derekán a La Manche-csatorna déli partján is. Az összeomlás után pedig számos sajtóorgánus és publicista a korrupcióban vélte megadni a történetek magyarázatát. Az amorális és gátlástalan kapitalizmus megtestesítőiként mindkét országban pellengérre kerültek bizonyos nagyvállalkozók, akik csakugyan nem válogattak a módszerekben: Angliában George Hudson, a „vasút- király”, Franciaországban James de Rothschild, a bankár. Mindkét országban korrupciót, megvesztegetéseket, továbbá a vállalkozók és egyes parlamenti képviselők, illetve kormánytagok között kötött illegális üzleteket vélelmeztek a kritikusok. A vasút- és a pénzmágnások úgy jelentek meg a vitákban, mint új, törvénytelen uralkodók. Egyetlen árnyalatnyi különbségben mindazonáltal kifejezésre jutott a két országban uralkodó gazdaság- és államfelfogás különbsége: a brit kritikusok ugyanis egyes konkrét személyek és csoportok bűneit firtatták, vagyis egyéni okokra vezették vissza a spekulációt és az összeomlást, míg francia kollégáik messzemenő következtetéseket levonva intézményi reformokat követeltek, sőt egyesek a júliusi monarchia egész hatalmi rendszerét megkérdőjelezték.³³

De térjünk vissza a német *Gründerzeit*et követő válsághoz, mert módfelett tanulságos az „alapítók”-kal szemben megfogalmazott korrupciókritika. Itt ugyanis kőkemény érdekkonfliktus alakult ki egyfelől Bismarck kormánya, másfelől a konzervatív ellenzék között. A bevett politikai séma szerint Bismarcknak voltaképpen a konzervatívok táborában lett volna a helye, hiszen folyton visszaverte a liberálisok demokratizálásra irányuló követeléseit. I. Vilmos keménykezű vezetőt kérészt 1862-ben, amikor kinevezte Bismarckot a porosz kormány élére, Bismarck pedig csakugyan azzal töltötte első hivatali éveit, hogy megvédte a koronát a parlamentarizmus követeléseivel szemben.

Az ő forгатókönyve szerint zajlott le az 1871-es birodalomalapítás is: fentről, a német fejedelmek szövetkezéseként, demokratikus legitimitáció nélkül. Mindenki azzal számolt tehát, hogy a vidéki nemesség köréből származó miniszterelnök – maga is földbirtokos lévén – a hagyományos felsőbbbbségnek nem csupán politikai, hanem gazdasági érdekeit is érvényre fogja juttatni. A valóság azonban bonyolultabbnak bizonyult: a pragmatikus Bismarck szövetséget kötött a liberálisokkal. Beteljesítette évtizedek óta dédelgetett reményüket, a nemzet egyesítését, jöllehet demokrácia nélkül. És ami még fontosabb: az 1860-as évek végétől elfogadta a liberalizmus gazdaságpolitikai elképzeléseit; iparbarát politikát folytatott, lehetővé tette a szabad kereskedelmet, és liberalizálta a részvényjogot. Az említett szövetség így egészen az 1870-es évek végéig fennállt. Közben pedig a földbirtokosok, a nemesi elitek tagjai, továbbá a király és a hadsereg dominanciája alatt működő állam hívei vesztesnek érezték magukat, és úgy tekintették, hogy Bismarck elárulta őket.

A Strousberg-eset és a *Gründerzeit*et követő válság mármint konkrét támpontokat szolgáltatott a kormányfő és liberális szövetségesei ellen intézett közvetlen támadásokhoz, az ő számlájukra lehetett ugyanis írni a fékevesztett ipari kapitalizmus szélsőséges jelenségeit. 1873 és 1877 között így a konzervatív körökből érkező korrupciókritika hatalmas hulláma lepte el az országot. A kritika magát Bismarckot, a zsidó bankárok állítólagos uralmát, az aktuális gazdaságpolitikát, illetve általában véve a kapitalizmust vette célba. A kampányok célja pedig nyilvánvalóan Bismarck vagy legalább bizonyos kormánytagok megbuktatása volt. Tartalmilag a pénzügyi szektor hathatósabb ellenőrzésére, a mezőgazdaság helyzetének javítására, a német termékeket támogató védővámokra, továbbá érintőlegesen a szociálpolitika hatékonyabbá tételére vonatkoztak a követelések.

A vádaskodások végeláthatatlan sorát történetesen éppen a nemzeti liberálisok egyik zsidó képviselője, a fent már említett Eduard Lasker nyitotta meg a porosz képviselőházban. Lasker tulajdonképpen a konzervatívokat vette célba a porosz kormányon belül lezajlott sógor-komagi üzelmeket illető leleplezéseivel: Hermann Wagenert, Bismarck közvetlen munkatársát, aki hosszú esztendőkn át a konzervatív *Kreuzzeitung* kiadója volt, Heinrich Friedrich von Itzenplitz porosz kereske-

delmi minisztert, illetve további konzervatív nemeseket. Csakhogy hamarosan fordult a kocka, és a konzervatív kritikusok ragadták magukhoz a kezdeményezést a történetek értelmezésében. Ők pedig a maguk részéről a kabinet liberális tagjait hibáztatták a laza gazdaságpolitikáért, a spekulációkért, a csalásokért és a korrupcióért. Egyik módszeresen felépített sajtókampány követte tehát a másikat a következő esztendőben.

A *Gartenlaube* című népszerű folyóirat Otto Glagau író cikksorozatát közölte 1874/1875-ben „A tőzsdéken és a cégalapítások körül lezajlott szélhámosságokról”.³⁴ 1875-ben a *Kreuzzeitung*ban jelent meg cikksorozat „A Bleichröder – Delbrück – Camphausen-éra” címmel az időközben újságíróvá avanszált egykori vasúttársasági alkalmazott, Franz Perrot tollából.³⁵ Perrot azt állította, hogy Otto Camphausen liberális porosz pénzügyminiszter, Rudolf Delbrück, a birodalmi kancellári hivatal liberális érzelmű elnöke, valamint Bismarck bankára, Gerson Bleichröder viseli a felelősséget minden nyomorúságért. Nem sokkal később ismét elővette az említett témát a *Germania* című, katolikus irányvonalat követő lap, amely immár egy újabb aspektust helyezett előtérbe: nevezetesen azt hangoztatta, hogy nem csupán a gazdaságpolitikát uralják a zsidó bankárok, hanem ők vették rá Bismarckot arra is, hogy kultúrharcot kezdjen a katolikus egyház ellen, ezzel terelve el a figyelmet a gazdasági összeomlásról.³⁶

Bismarck legelkeseredettebb konzervatív ellenfeleinek találkozóhelye az úgynevezett Niendorf-kör volt az 1870-es évek derekán: így nevezték a berlini kiadó, Anton Niendorf körül tömörülő publicistákat és arisztokratákat. Ehhez a körhöz tartozott többek között Otto Glagau, Franz Perrot, Joachim Gehlsen, a *Deutsche Reichsglocke* kiadója, és Rudolph Hermann Meyer. A Niendorf-körben szerveződtek meg és artikulálódtak a földbirtokos nemességhez köthető szociálkonzervatív áramlatok és érdekek. A kör védővámokat követelt, fáradhatatlanul agitált Bismarck ellen, és bevezette a Németországban zajló vitába a radikálisan antikapitalista antiszemizmus mozzanatát. Vezető szerepet játszott ebben Otto Glagau, aki a zsidókat és kiváltképp magát Bleichrödert tette felelőssé a politikában, sőt az egész társadalomban burjánzásnak indult megvásárolhatóságért.³⁷ Volt bizonyos szerepe a körnek a Német Konzervatív Párt 1876-os megalapításában is, jól

lehet a kancellárhoz való közeledést a tagok később visszautasították. Nagy befolyással bírt a Niendorf-körben Otto von Diest-Daber pomerániai földbirtokos, egykori elberfeldi járási tanácsos (Landrat) és konzervatív parlamenti képviselő, aki már évtizedekkel korábban felpanaszolta a Rajnai tartományban járványszerűen elharapódzó hivatali megvesztegetéseket. Még a porosz udvarhoz fűződő kitűnő kapcsolatai sem mentették meg azonban attól, hogy háromhavi elzárásra ítéljék Bismarck megrágalmazása miatt. Diest-Daber ennek ellenére a kancellár különösen makacs kritikusának bizonyult: nem csupán az 1870-es években, a *Gründerzeit* kritikájának konjunktúrája idején publikált ugyanis, hanem újabb kampányt indított Bismarck és Bleichröder ellen az 1890-es évek fordulóján.³⁸

1876-ban újabb frontot nyitott a *Deutsche Reichsglocke* (1875-ig *Deutsche Eisenbahnzeitung*) című lap: a botránykő pedig ezúttal a Preußische Central-Bodenkredit-AG, egy fölbirtokokra hiteleket nyújtó bank volt. A bankot egy Bleichröder vezetésével létrejött konzorcium alapította, amely jelentős állami privilégiumok birtokába jutott – állítólag parlamenti képviselők, sőt közvetlenül Bismarck megvesztegetésével. A *Reichsglocke* leplezetlenül agitált a protekcionista és mezőgazdaság-barát külkereskedelmi politika mellett.³⁹

Maga Otto von Bismarck eleinte kitért a támadások elől, 1876 után azonban egyre offenzívebben, a felháborodás, a repressziók és az engedmények keverékével reagált. Egyfelől bojkottra hívott fel a *Kreuzzeitung* ellen, és rágalmozási perek özönét zúdította notórius kritikusi, köztük Rudolph Hermann Meyer és Otto von Diest-Daber nyakába. Ezzel egyidejűleg azonban ajánlatot tett a konzervatívoknak: azt követelte tőlük, hogy hagyjanak fel a politikája ellen folytatott kampányokkal, cserében viszont felajánlotta nekik Delbrück fejét. A korrupciós vádak tehát végül mégiscsak rákényszerítették a kancellárt a nyilvános állásfoglalásra, illetve arra, hogy nagyobb figyelmet fordítson a konzervatívok forszírozta ügyekre.

Tetemes mennyiségű anyagot feldolgozó írással jelentkezett 1877-ben Rudolph Hermann Meyer, aki a vita során felmerült összes fontos vádat összefoglalta *Politische Gründer und die Corruption in Deutschland* (A politikai alapítók és a németországi korrupció) című pamfletjében.⁴⁰ Meyer új típus megtestesítője volt a konzervatív politikában:

nem a nemesség soraiból származott, és eleinte házitanítóként, később újságíróként kereste a kenyerét. Meyer a szociális konzervativizmus álláspontját képviselte, és a monarchia, a nagybirtok, valamint a munkásság összefogását szorgalmazta a kapitalisták ellen. Emigrált, még mielőtt elítélhették volna rágalmazásért. A száműzetésben is hű maradt antikapitalizmusához, és egyre közelebb került a marxizmus tanaihoz.⁴¹

Meyer egy antiszemita-antikapitalista összeesküvés-elméletet vázolt fel. Véleménye szerint a „Disconto-Bleichröder kör”, vagyis a Deutsche Disconto Gesellschaft nevű bank köré tömörült zsidó bankárok uralták a korabeli porosz és német politikát. Hatalmukat pedig – úgy mond – maga Bismarck alapozta meg: a kancellár ugyanis eleinte saját céljainak szolgálatába állította a bankárokat, csakhogy emezek egy-kettőre visszajukra fordították a hatalmi viszonyokat. Aggódva tárta fel Meyer az összefonódási praktikákat, valamint a bankárok rejtett társadalmi és politikai befolyását. Kiváltképp a nemzeti liberális párt esett áldozatául a korrupciónak, mivel „vezetőit megvásárolták” – így a párt azóta a szabadkereskedelmi politika szószólójává vált. Meyer is kitért a Preußische Central-Bodenkredit-AG viselt dolgaira, és megismételte a módszeres megvesztegetés vádját – magával Bismarckkal szemben is. Magában a Bodenkredit-AG-ben pedig Meyer a porosz pénzoligarchia eszközét látta: a bank alapítóinak voltaképpen célja szerinte az volt, hogy a földbirtokosokat mértéktelen eladósodásra készítve végül megkaparintsák a birtokaikat. A liberális bankárok befolyása alatt álló állam pedig feladta atyai-gondoskodó politikáját, és bárki szabad prédájául vetette a népet. Muszáj, hogy végre szót emeljen valaki, máskülönben újabb veszedelmek fenyegetnek: ugyanis „a magasabb társadalmi rétegek korrupciója máris eléggé előrehaladott stádiumban van ahhoz, hogy a szociáldemokrácia könnyű prédájául essen az egész társadalom”. Meyer jellegzetes konzervatív bizonyosságokat szegezett szembe a szociáldemokrácia felől fenyegető veszedelemmel, mondván: kizárólag a nemesség immunis a spekulációkkal és a nyerészkedő kapitalizmussal szemben; kizárólag a hadseregben töretlen még az elvhűség és az önfegyelem uralma a bírvággal szemben; csakis a katonák között lelhető fel továbbra is „a nagy egész iránt tanúsított önzetlen odaadás”.⁴²

Meyer idézett írásával átmenetileg elapadt a konzervatív korrupciókritika hulláma: Bismarck kikényszerítette a személyi változást a *Kreuzzeitung* szerkesztőségének élén, és 1878-ban búcsút mondott a liberális gazdaságpolitikának. Míg számos liberális politikus távozott a kancellár híveinek táborából, egyre több német-konzervatív személyiség szegődött a kormány támogatójául. Aktív szociálpolitikájával Bismarck az 1880-as évektől fogva figyelembe vette a szociálkonzervatívok követeléseit is. Jóllehet bizonyára nem a *Gründerzeit*et követő korrupciós vita volt a fő oka annak, hogy a kancellár változtatott a politikáján, mégis meg kellett tapasztalnia, milyen jelentős publicisztikai nyomásgyakorló potenciál rejlik a politikai spektrum jobboldalán – és meg kellett tapasztalnia persze azt is, hogy a lakosság jelentős csoportjait mélységesen elbizonytalanította a gazdasági válság. Az 1870-es évek konzervatív antikorrupciós kampánya korlátozott politikai következményekkel járt csupán. Mindössze néhány évtized elteltével azonban már olyan áramlatok léptek színre szerte Európában, amelyek a parlamentáris rendszerek ellen indított általános támadáshoz ugyanezekkel az érvekkel mozgósítottak: kapitalizmus és elnyomorodás, zsidóuralom, a politika megvásárolhatósága.

Nemcsak a konzervatívok voltak csalódottak és elégedetlenek a kapitalizmussal; éppen ellenkezőleg: a jelenről felállított baloldali és szocialista látleteleknek is a kapitalizmus kritikája volt a lényegi eleme. És a baloldal is a kapitalizmus egyik legfőbb jellegzetességének tartotta a korrupciót. Első pillantásra úgy tűnik, igencsak hasonló vádakát hangoztattak tehát a politikai spektrum mindkét szélén.

A baloldali és szocialista szerzők vélekedése szerint a korrupció általában véve a kapitalizmusban uralkodó társadalmi viszonyok megnyilvánulása, egészen pontosan a burzsoázia hatalmi eszköze volt. Álláspontjuk szerint nem egyes emberek amoralitása tehető tehát felelőssé a korrupcióért, hanem maga a javak és emberek magántulajdonának, illetve kizsákmányolásának az elve. A kapitalisták – úgy mond – kettős uralmat gyakorolnak: uralkodnak közvetlenül a tőke és a gyárak magántulajdona révén, és uralkodnak közvetve azáltal, hogy megvesztegetés révén függésben tartják az összes társadalmi intézményt és erőt.⁴³ Gustave Rouanet francia újságíró 1893-ban a Panama-botrány példáján mu-

tatta be, hogyan vásárolják meg tőkeérdekből a parlamentet, a kormányt és a sajtót, de még a tudományt, a művészetet és az igazságszolgáltatást is. A korrupció, állította Rouanet, messze túlterjed a politika határain, áthatja a társadalom összes szegmensét – ugyanezt az álláspontot képviselték egyébiránt már az 1840-es évek korai szocialistái is.⁴⁴

A szocializmus jelentős teoretikusai meglepő módon igen ritkán és inkább csak érintőlegesen foglalkoztak a korrupcióval. Karl Marx az angol politikai rendszert tárgyaló két rövid írásában úgyszólván mellékesen megjegyezte, hogy a kapitalizmus pénzben kifejezhető viszonyokká alakított át minden társadalmi viszonyt: tökéletesen illik tehát az összképbe a szavazatvásárlás. III. Napóleon ellen írt elhíresült polemikus írásában pedig az általános korrupció következményeként ábrázolta a júliusi monarchia összeomlását – ami a legkevésbé sem volt persze eredeti gondolat, hanem általánosan elterjedt közvélekedésnek számított Franciaországban és a határokon kívül egyaránt.⁴⁵

Eredetibb meglátások inkább a „másodvonalbeli” szerzők írásaiban találhatók, jóllehet náluk is rendszerint a marxista elmülethez fűződő közvetlen vonatkozás nélkül – éppúgy igaz ez legalábbis a német szociáldemokráciának a császárság időszakában megjelent lapjaira, mint a francia *Revue Socialiste*-re a századfordulón.⁴⁶ A korrupciókritika tehát a szociáldemokraták körében is inkább a konkrét politikai csatározások eszközének, mintsem elméletalkotásra érdemes témának számított.

A kései 19. század sorozatos korrupciós botrányai mindazonáltal alapot szolgáltatottak egyes baloldali szerzők számára reményteli prófeciák megfogalmazására: ezek a botrányok ugyanis szerintük a burzsoázia korának hamarosan bekövetkező végét vetítették előre. Rouanet például úgy vélte, hogy nem a forradalom, hanem saját belső széthullása és a korrupció fog véget vetni a kapitalizmusnak. Auguste Chirac szocialista író és újságíró pedig az 1880-as évek végén egyenesen statisztikai kimutatásokkal vélte igazolhatni azon állítását, hogy a kapitalizmus öt éven belül összeomlik a korrupció következtében.⁴⁷ A kimondottan antidogmatikusnak nevezhető olasz baloldali Napoleone Colajanni az evolúció és a degeneráció Charles Darwin inspirálta elméletével kötötte össze a maga korrupciókritikáját azt állítván, hogy csakis evolúció útján valósulhat meg a szocializmus. Lényeges eleme – úgymond – az említett

társadalmi evolúciónak a politikai morál jobbítása, a korrupció ugyanis a morális degeneráció jele, ez utóbbit pedig arra használják fel a múlt erői, például a monarchia és a kapitalisták, hogy meggátolják a szocializmus felé tartó haladást. Itália liberális politikai elitje történetesen a politikában részt vevő személyek „negatív szelekciójának” eszközével él, hogy ilyenformán mélypontra züllessze a közmorált.⁴⁸

Az efféle, viszonylag csekély hatású elméleteken túlmenően a baloldali és a szocialista csoportosulások rendszeresen részt vettek a korrupciónról folytatott vitákban: bekapcsolódtak a bankárok és tőzsdei spekulánsok üzelmeit taglaló vádaskodásba, kritizálták a nagyiparosok, illetve a lobbisták politikai befolyását. A német szociáldemokrácia rendszeresen kommentálta a császárság nagy korrupciós botrányait, sőt időről időre maga is kezdeményezett korrupciós vitákat. Eduard Lasker 1873-as leleplezései után például a szociáldemokraták aktívan részt vettek a konzervatív politikusok és hivatalnokok ellen intézett támadásokban, miközben kritikával illették magát Laskert is, mondván: a képviselő lehetetlent akar, ha a morál jobbítását követeli, a hivatali visszaélések oka ugyanis maga a kapitalizmus, tehát kizárólag ennek megszüntetésével szüntethető meg a korrupció is.

Gyakori céltáblája volt a szociáldemokraták kritikájának Otto von Bismarck, aki az úgynevezett szocialista-törvényekkel 1878-tól 1890-ig gyakorlatilag betiltatta a pártot. A *Gründerzeit* után kibontakozott vitában például a Bleichröderhez fűződő korrupt kapcsolatokat rótták fel a kancellárnak a szociáldemokraták, továbbá azzal gyanúsították a kormányfőt, hogy hivatalával visszaélve részesedést szerzett egy a kormány számára termelő papírgyárban. 1893-ban azután jelentős nemzetközi figyelmet keltő, konkrét bizonyítékokat hozott nyilvánosságra a párt *Vorwärts* című lapja arról, hogy mire használta fel Bismarck és Bleichröder a Welf-alapot. A legfőbb vádpont szerint Bismarck megvesztegetéssel manipulálta a német sajtót. 1913-ban Karl Liebknecht leleplezései robbantották ki az úgynevezett Kornwalzer-botrányt: A Krupp hadiipari vállalat egyik munkatársa kisebb-nagyobb ellenszolgáltatások fejében éveken át bizalmas információkhoz jutott a hadügyminisztériumból. A szociáldemokraták pedig ebben is a nehézipar és az állam, a nagyiparosok és a porosz felsőbbbség szoros összefonódásának bizonyítékát látták.⁴⁹

Ennek ellenére egyetlen alkalommal sem sikerült a szociáldemokrata pártnak domináns szerepre szert tennie, illetve saját értelmezését érvényre juttatnia a viták során. Az SPD sajtóorgánumai és politikusai rendszerint visszarettek attól, hogy az 1870-es évek radikális konzervatív kritikusaikhoz hasonlóan konkrét vádakkal álljanak elő. A Welf-alappal kapcsolatos kampány például egyetlen hónap elteltével váratlanul véget ért, és megtörtént ugyanez még egyszer valamivel később, 1914-ben is. Ebben az esztendőben mindjárt két korrupciós ügyet is feltárt a *Vorwärts*, az úgynevezett „címüzerkedés”-t és a Siemens-affért. Az egyik esetben állami címek áruba bocsátásáról volt szó, a másik esetben pedig arról, hogy a Siemens cég külföldi képviselői japán hivatalnokokat vesztegettek meg. Mindmáig tisztázatlan okból rövid időn belül véget vetettek azonban mindkét kampánynak. Elképzeltető, hogy a szociáldemokraták viszonylag csekélyre becsülték az antikorrupciós kampányok lehetséges politikai hozadékát, jöllehet rendszerint meglehetősen nagy visszhangot keltettek az efféle esetek. Akadtak továbbá a császárság kései időszakában egyéb kritikus témák, amelyeknek jóval intenzívebb figyelmet szenteltek a szociáldemokraták, például a Friedrich Krupp iparmágnással kapcsolatos ügyek 1902-ben, vagy a császár bizalmasa, Philipp Eulenburg herceg körül 1907-ben kirobbant botrány.⁵⁰

Részt vettek a korrupciós vitákban a francia szocialisták is – és profitáltak is belőlük. 1893-ban, közvetlenül a Panama-botrány után, a szavazatok kerekén öt százalékat megszerezve érte el első jelentős választási sikerét a párt. Két esztendővel később a párt *La Petite République* című lapja részt vett az egykori közmunkaügyi miniszter, David Raynal ellen indított kampányban, amelynek kiindulópontjául nyilvánvalóan alaptalan megvesztegetési vádak szolgáltak az 1880-as években odaítélt vasútépítési koncessziók kapcsán. Raynal főként azért volt szálka a baloldal szemében, mert belügyminiszterként döntő részt vállalt az 1893/1894-es úgynevezett „csibésztörvények”, vagyis az anarchisták és más baloldaliak ellen irányuló kemény biztonsági törvények és elnyomó intézkedések elfogadtatásában.⁵¹ A szocialisták jelentős része ennek ellenére meglehetősen visszafogott magatartást tanúsított Franciaországban is a politikai korrupció ügyében. A minden bizonnyal legbefolyásosabb francia szocialista politikus, Jean Jaurès például a Rochette-ügyet vizsgáló bizottság elnökeként tevékenykedett 1910

és 1914 között: ezúttal rendőrtisztviselőket és politikusokat vádoltak azzal, hogy szélhámos pénzügyleteket fedeztek anyagi ellenszolgáltatás fejében. Azonban a radikális szocialistáknak, például Jules Guesdenek és Édouard Vaillant-nak csalódást okozva – és szöges ellentétben az olyan jobboldali politikusokkal, mint Maurice Barrès – Jaurès nem volt hajlandó felhasználni az ügyet a választási hadjáratban, és nem tekintette alkalomnak arra sem, hogy általános támadást indítson a harmadik köztársaság elitjei ellen. Jaurès fontosabbnak tartotta ugyanis azt pontos különbségtételt, hogy a pénzügyi oligarchia a bűnös, nem pedig a politikai rendszer.⁵²

Összességében véve meglepő megfigyelést tehetünk tehát: Jöllehet a szocialisták és a baloldaliak radikálisan elutasították a kapitalizmust, mégis módfelett visszafogottan vettek részt csupán a korrupciókritikában. Ilyenformán pedig átengedték a terepet a parlamentarizmus ellenfeleinek.

A PARLAMENTEK KORRUPCIÓJA: AZ OLASZ PÉLDA

„Megválasztott népképviselőként semmiféle fizetett tevékenységet nem fogok folytatni; nem fogom az állam rovására gyarapítani magánvagyonomat; az ország érdekét tartom szem előtt, nem a sajátomat; egyszerűen nem leszek sem becsvágyó, sem pedig intrikus; politikai jel-szavam a tisztesség, az önzetlenség és a patriotizmus.”⁵³ Ezekkel a szavakkal mutatkozott be a választóknak Victor Pigeon gazdálkodó a franciaországi Seine-et-Oise megyében az 1848-as forradalmi nemzetgyűlés képviselőjelöltjeként. És a Pigeon megfogalmazta elvárásokat minden bizonnyal bármiféle fenntartás nélkül aláírta volna az összes többi képviselőjelölt is. Az idézett részletes nyilatkozat mindazonáltal utal egyszersmind azokra a vádakra, amelyekkel gyakorta szembesültek a képviselők.

Mivel a modern politikai gondolkodás kérlelhetetlenül megvonta a magánszféra és a közügyek között húzódó határokat, a korrupció vádjával kellett szembesünniük immár az új intézményeknek is, mégpedig két alapvető okból. Az egyiket, az iparosítást ismerjük már. Az iparosítás roppant hatással volt a politikára, már csak azért is, mert előzőn-

lötték a parlamenteket a vállalkozók és az érdekképviselők, miközben a parlamenti képviselőknek a honoráriumuk mellett számos pénzkereseti lehetőségük nyílt. A másik ok a modern politikai tevékenység lényegéből fakad: egy olyan világban, amelyben egyre kevésbé számított a születés révén örökölt rang, a politikai hatalom birtokosai rákényszerültek az aktív pozíciószerezésre, illetve arra, hogy folytonosan bebiztosítsák magukat a képviselői mandátum és a hatalom elvesztése ellen. Ehhez pedig a választóknak tett, fentebb már tárgyalt ajánlatok mellett szükség volt a kollégák között, illetve a kormánnyal és más hatalmasságokkal – például nagyiparosokkal – szemben folytatott sikeres mikropolitikára. Ezen a résen tört be azután a korrupciókritika azon formája, amely idővel kemény antiparlamentarizmussá nőtte ki magát – végső soron drámai következményekkel a népképviselők elfogadottságára nézvést.

De kerítsünk sort először is egy rövid visszatekintésre. Emlékszünk, hogy Jeremy Bentham, a korrupció radikális kritikusa az általános választójogot ajánlotta Angliában 1820 körül a politikai rendszer morális regenerációjának eszköze gyanánt. És még a népképviselő terén szerzett több évtizedes kontinentális tapasztalatok birtokában, a 19. század derekán is inkább több, mint kevesebb parlamentarizmust kívántak a liberális publicisták. Egyaránt igaz ez a fentebb már említett franciákra, Prosper Léon Duvergier de Hauranne-re és François-Vincent Raspail-ra, a német Theodor Welckerre és Robert von Mohlra, valamint az itáliai egyesítési mozgalom képviselőire. Főként a két francia fölpanaszolta ugyan a júliusi monarchia valóságosan létező parlamentjében burjánzó korrupciót, de mindketten a koronát tartották a bajok kútfejeként. Mindazonáltal meg kell említenünk azt is, hogy már a század közepének liberális korrupciókritikusai is megfogalmazták a parlamentekkel és a parlamenti képviselőkkel szemben hangoztatott legfontosabb vádak: Louis-Marie De Lahaye de Cormenin, a júliusi monarchia kérelhetetlen kritikusa például 1846-ban tisztességtelen vagyonosodással és karrierizmussal vádolta képviselőtársait.⁵⁴

A politikai morált illetően mindenesetre csatlódnunk kellett azoknak, akik problémamentes haladásban reménykedtek. A következő évtizedekben azután egyre kevésbé vettek már részt a liberálisok a korrupciós vitákban, részint azért, mert magának a parlamentarizmusnak a védel-

mével voltak elfoglalva, részint azért, mert azt vetették a szemükre, hogy elárulják saját politikai értékeiket. Ilyen frontvonalak rajzolódtak ki legalábbis a Limburg-affér, illetve egyéb botrányok, például az 1882-es, megvesztegetéssel elnyert cinkbányászati koncessziók körül forgó Billiton-eset kapcsán kibontakozott hollandiai vitában.⁵⁵

Rendkívül élénk és különösen figyelemre méltó antiparlamentáris korrupciós vita folyt Olaszországban. Már nem sokkal az olasz nemzetállam megalapítását követően maradéktalanul egyetértettek a publicisták és a politikusok abban, hogy korrupt a parlament, korruptak a parlamenti képviselők, ámde nem kevésbé korrupt a kormány és a közigazgatás is. Ügyszólván összpárti konszenzus alakult ki tehát. A *transformismo* kritikája élénken zajlott már néhány esztendővel az államalapítást követően, miközben az olasz politika harsányan bíralt strukturái módfelett stabilnak bizonyultak.

Itália nemzeti egységének megteremtője az északi liberális elit, valamint egy forradalmi, részben republikánista irányzat volt. Az olaszok jelentős része magasröptű reményeket fűzött a politikailag egyesített nemzet projektjéhez. Az új Itália heroldjai – köztük Giuseppe Mazzini – sötét látéletet állítottak fel a jelenről, és egyszersmind fényes jövőt jósoltak. A még nem egyesített Itália – jelentette ki Mazzini 1860 körül – ugyanolyan szétforgácsolt, hanyatló, dekadens és korrupt, mint amilyen a kései Római Birodalom volt. Kiváltképp romlottnak tekintették az új Itália hívei az egyházi államot, amelynek politikai és erkölcsi korrupcióját maga a nemzeti hős, Giuseppe Garibaldi ábrázolta 1870-ben megjelent, *Clelia* című politikai regényében. A klérus korrupt uralma Garibaldi szemében egyet jelentett az elnyomással. A nemzetállam prófétái egy nagyszerű jövő ígéretét szegezték szembe az elmaradott közép- és dél-itáliai viszonyokkal. A még létrehozandó nemzet már-már vallásos töltettel, valamiféle evilági politikai paradicsom gyanánt jelent meg Mazzininál, amely meghaladja majd a korrupciót és az erkölcstelenséget is.⁵⁶

Az efféle túlfeszített projekcióknak nyilvánvalóan megvolt az az előnyük, hogy lelkesedést ébresztettek. Kétségtelen hátulütőjük volt viszont, hogy a hétköznapi valóságban eleve nem teljesülhettek be. Heves támadásokat intézett imént említett regényében a még nem teljesen egyesített Itáliát Firenzéből irányító nemzeti kormány ellen már a po-

litikailag elszigetelt és elkeseredett Garibaldi is. Azzal vádolta ugyanis a kormányt, hogy meghunyászkodó magatartást tanúsít az egyházi államot védelmező Franciaországgal szemben, legfőképp azonban „korrupciós ügynökségként” ábrázolta az állam új vezetését. Azt vetette a kormány és a parlament szemére, hogy megvásárolták az olasz nép egyik felét, hogy továbbra is szolgásgásban tarthassák a másikat.⁵⁷ Nemcsak az öregedő forradalmár volt persze csalódott – hamarosan csalódnuk kellett az újdonsült hatalomtechnikusoknak is.

A politikai osztály korrupt üzelmeivel szemben gyakorolt kritika végigkísérte a liberális Olaszország történetét 1862-től egészen 1922-ig; mi több: az említett önkritika integráns részét képezte a korabeli olasz politikai identitásnak. Általánosságban véve a *transformismo* gyakorlati álltak a bírálatok fókuszában. Sokan hivatkoztak Olaszországban a közgazdász Stefano Jacini parlamenti képviselő egyik 1870-es, elhíresült mondatára: „Létezik egy valóságos Olaszország, de ez nem a legális Olaszország, és erősen hajlamos arra, hogy szembeszegüljön az utóbbival.”⁵⁸ A korrupció kritikusai fölpanaszolták a „paese legale” és a „paese reale” között feszülő ellentmondást, és ebben a szellemben fürkészték a politikának a makulátlan homlokzat mögött feltáruló szakadékait.

Az alaphangot már az egyesítési folyamat teljes lezárulta előtt megadta Francesco de Sanctis baloldali liberális irodalomtörténész és politikus, mondván: a parlamenti képviselők többsége csakis saját választókerületének érdekeit tartja szem előtt, márpedig ez veszélyezteti az egyesítés művét, és tartósítja az ország szétforgácsoltságát.⁵⁹ Ugyanígy ítélte meg a helyzetet 1881-ben a jobboldali liberális Marco Minghetti, többszörös miniszter és kormányfő is: a parlamenti választásokon vállalt képviselőjelöltség és a kormányzati munka szerinte sokak számára nem volt egyéb, mint profitorientált spekuláció.⁶⁰

Mutatkoztak természetesen árnyalatnyi különbségek, illetve eltolódások az alapvető liberális konszenzus keretein belül – kiváltképp 1876-ban, amikor a „történelmi baloldal” váltotta fel a „történelmi jobboldalt” a hatalomban. Mivel a baloldal a jobboldalénál jóval szélesebb bázissal rendelkezett a délolasz régiókban, az Észak parlamenti befolyása csökkent. Egyes politikailag aktív értelmiségiek azonban már évekkel korábban is egyre gyakrabban éltek az elmaradott Dél hagyományos

toposzával: az úgynevezett „meridionalisták” mozgalma górcső alá vette a *Mezzogiorno* kulturális és társadalmi viszonyait. Analfabetizmus, szociális nyomor, a nagybirtok dominanciája, az iparosítás csaknem teljes hiánya – mindez alapvető ellentmondásban állt a modern társadalomról alkotott liberális felfogással. A meridionalisták megítélése szerint a maffia uralta Dél megrekedt modernitás előtti, jószerivel civilizálatlan állapotában, és semmiféle hajlandóságot nem mutatott arra, hogy jog- és törvénykövetővé váljék.

Efféle tézisekkel lépett a nyilvánosság elé 1878-tól a *Rassegna Settimanale* című lap, amely olyan jobboldali liberális, meridionalista parlamenti képviselők és értelmiségiek befolyása alatt állt, mint például Sidney Sonnino, Leopoldo Franchetti és Giustino Fortunato. Mivel kénytelenek voltak konstatálni, hogy az egyesítés nem oldotta meg a fent említett problémákat, a meridionalisták visszajára fordították az érvelést azt állítván a korrupciós vitában, hogy a klientelizmus, a választók megvesztegetése és a képviselők között elharapódzó korrupció mind a Dél növekvő befolyásának számlájára írható. Ugyanezzel magyarázták a jobboldali liberálisok a baloldaliakkal szemben elszenvedett vereségüket is, mondván: a baloldal a Dél befolyása alatt áll, és erkölcstelenségével megmérgezi a nemzeti politikát.⁶¹ Szintiszta Észak–Dél konfliktusra mégsem került azonban sor, mivel számos délolasz baloldali liberális politikus is bekapcsolódott a korrupció ostromozóinak kórusába, miközben ráadásul tovább is fejlődött a vita. Végül jó néhányan úgy vélték, hogy egyszerűen az olasz nemzeti karakterből fakad a korrupció: Pasquale Turriello például 1882-ben az individualizmust és a fejelmezetlenséget az olaszok *nemzeti* tulajdonságainak tulajdonította.⁶²

Habár az említett olasz antimítosz hatása tartósnak bizonyult, a 19. század utolsó évtizedében mégis mutattak némi eltolódást az érvek: nevezetesen egyre többen magát a parlamentarizmus politikai rendszerét tették felelőssé a visszaessékért. Az időszak számos politikusa az egyetemi közegehez tartozott, vagy pedig íróként, kritikusként, illetve újságíróként tevékenykedett. Így aztán meglehetősen széles népszerűségnek örvendtek a vegyes – tudományos, művészeti, irodalomkritikai, jogi és filozófiai – tartalmú folyóiratok, a *Rassegna Settimanale* mellett mindenekelőtt a *Nuova Antologia*. Ez utóbbi orgánumban jelent meg egy nagy feltűnést keltő korrupciókritikai cikksorozat Ruggero Bonghi

tollából. Az irodalomprofesszor, újságíró és egykori oktatási miniszter már 1884-ben a parlamentarizmus Európa-szerte tapasztalható hiányosságairól értekezett, mivel a parlamentarizmus – úgymond – egyfajta belső szükségszerűség folytán a legkülönbélebb korrumpáló hatásokat termeli ki magából.⁶³ Az 1890-es évek közepén azután Carlo Morini vontta meg az itáliai politika mérlegét: Morini egy korrupt körforgás képét vázolta fel, amelynek keretében a képviselőház a választók megvesztegetése révén önmaga határozza meg saját összetételét, és ilyenformán maga alá gyűri az összes többi hatalmi ágat. Morini a klasszikus liberális pozícióval szemben éppenséggel azt panaszolta föl, hogy a király ilyenformán jogtalanul megfosztott hatalmától.⁶⁴

Nagyjából 1900-tól fogva azután egyre konkrétan a virtuóz hatalomtechnikus, Giovanni Giolitti politikája ellen irányultak a korrupciós vádak. Ellenfelei azzal vádolták ugyanis Giolittit, hogy teljességgel aláássa a közmorált. Guglielmo Ferrero történész például az olasz politika kompromisszumos jellegét kárhoztatta egy 1900-ban megjelent újságcikkében, mondván: valódi tartalmi különbségek nincsenek a politikai osztályon belül, éppen ezért csakis a másodlagos érdekek, az „affarismo”, vagyis az üzletelés, a hatalom megtartása és a kölcsönös baráti szívességek körül forog a politika.⁶⁵

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az olasz korrupciókritikusok többnyire maguk is politikusok voltak, vagyis részét képezték a rendszernek, és pontosan azt kritizálták, amit nap mint nap maguk is műveltek. Egyetlen szemléletes példa erre a sok közül Michele Torraca, a nápolyi baloldali liberális újságíró, számos lap vezető munkatársa, egyszersmind pedig fontos csomópontja Agostino Depretis klienshálozatának, aki a „történelmi baloldal” egyik legbefolyásosabb politikusa, sőt az 1870-es és az 1880-as években többszörös miniszterelnök volt. Torraca a maga részéről fáradhatatlanul ostromozta az üzletelést, a klikkek uralmát, továbbá a közigazgatás és az igazságszolgáltatás politikai instrumentalizálását, eleinte Nápolyban, később pedig már össznemzeti szinten is⁶⁶ – és ezzel nyilvánvalóan megváltotta belépőjegyét a politikába. Befolyása növekedtével pedig fontos szövetségesekre tett szert Rómában: szoros hármass szövetségre lépett ugyanis Depretisszel és a lobbista-újságíró Marinivel. Torracára hárult a feladat, hogy sajtótámogatást nyújtson Depretis „találmányához”, a *transfor-*

*mismo*hoz, vagyis a stabil kormánytöbbség biztosítását szolgáló kölcsönösen előnyös üzletek gyakorlatához. Torraca számára mind anyagi, mind pedig politikai téren kifizetődőnek bizonyult persze a miniszterelnöknek nyújtott támogatás: 1886-ban beválasztották a képviselőházba.⁶⁷

Okok egész sora rejlett a liberális Olaszországban kifejtett korrupciókritika mögött: a belső egyesítés folyamata során bekövetkezett kijózanodás, politikusként bámulatos befolyásra szert tett, idealista liberális értelmiségiek, Észak és Dél konfliktusa, különféle pártpolitikai csatározások – legfőképp pedig a nemzeti önmarcangolás mélyen gyökerező mentalitása. Különösen személetesen mutatkozik meg Itáliában egy olyan körülmény, amelyet megfigyelhettünk már számos más modern társadalomban is: nevezetesen az, hogy két különböző, egymással teljességgel összeegyeztethetetlen normarendszerben mozogtak a kritikusok, vagyis felemelt mutatóujjal ítélték el azt, amit nap mint nap maguk is gyakoroltak. Ugyanakkor persze mindkét normarendszerben teljesen következetesek voltak, logikusan cselekedtek és érveltek. A legmeglepőbb a dologban mégis az, hogy maga az ellentmondás mindvégig kimondatlan maradt.

Számos európai országban sor került – jóllehet erősen különböző mértékben – a fent említettekhez hasonló antiparlamentáris megnyilvánulásokra. Meglehetősen éles vita zajlott a harmadik köztársaság idején Franciaországban, ahol ugyancsak liberális szellemiségű elit gyakorolta és a „radikális patronázs”-nak köszönhetően évtizedeken át meg is őrizte a hatalmat. Itt természetesen többnyire a politikai vetélytársak oldaláról érkezett a kritika. Fontos dokumentum ebben az összefüggésben „A cimborák köztársasága” című írás a jobboldali újságíró, Robert de Jouvenel tollából, amely röviddel az I. világháború kitörése előtt jelent meg. Jouvenel sötét képet festett a parlamentről, mondván: legnagyobb rákfenéje a képviselők cimborálása, vagyis az, hogy a szocialisták kivételével egyetlen szorosan összefonódott csoportot alkotnak, amelyet közös érdekek – többek között az újraválasztás érdeke – fűznek össze. A választót ellenségüknek tekintik a képviselők, folytatta Jouvenel, politikai nézeteit pedig egyszerűen semmibe veszik. A politikai osztály cinkosságának és a néptől való elfordulásának imént idézett vádja sok helyütt előfordult, például Spanyolországban, továbbá Hilaire Belloc és Cecil Chesterton

brit szerzőknél (9. fejezet). A szférák elkülönítésének modern követelményére is kitért Jouvénél: szerinte ugyanis nem csupán a képviselők között dívik az említett cimborálás és a kölcsönösen előnyös üzletelés, hanem a kormánytagok, az újságírók és a bírák között is, márpedig ezáltal megkérdőjeleződik a hatalmi ágak szétválasztása, és ellenőrizhetetlenné válik a rendszer.⁶⁸

Amint már említettük, hallatszottak parlamentkritikus hangok Németországban és Nagy-Britanniában is, itt azonban inkább egyes konkrét ügyekre vonatkozott a korrupciókritika – a parlamentarizmus egésze ellen indított módszeres támadás ritkaságszámba ment. A jelenség feltehetőleg két ellentétes okkal magyarázható: Nagy-Britanniában ugyanis legkésőbb a 18. század óta a politikai identitás magvának számító hatalmi centrum volt a parlament; Németországban viszont a kormányokéhoz viszonyítva jóval kisebb befolyással bírtak a népképviselések, mint a neolatin országokban. A Panama-botránnal kapcsolatos németországi kommentárokból mindenestre felbukkan az az állítás, hogy az eset a parlamentáris rendszer nyilvánvaló morális alacsonyabbrendűségét bizonyítja a német alkotmányokkal szemben. A Weimari Köztársaság idején azután drámai módon megváltozott persze a helyzet.

1900 körül alig akadtak már szószólói a parlamentarizmusnak a korrupciós vitákban. Közéjük tartoztak mindenekelőtt a franciaországi és itáliai szocialisták, illetve a német szociáldemokraták, akik fontos vívmánynak tekintették a parlamentáris rendszert. A parlamentarizmus mellett szóló egyik közkeletű érvet Napoleone Colajanni fogalmazta meg, mondván: létezik korrupció az autoritárius monarchiákban is, éppen csak elhallgatják. Azért tűnnek tehát első pillantásra korruptabbnak a szabad sajtóval rendelkező parlamentáris rendszerek, mert itt feltárják és megvitatják a visszaéléseket. A korrupció ellen vívott harc pedig csakis így vihető sikerre, vagyis végső soron a korrupció meghaladását szolgálják az említett viták. Hasonló szellemben kommentálták a Panama-botrányt a német szociáldemokraták és liberálisok, és bizonyára ugyanezzel magyarázható Jean Jaurès-nek a Rochette-ügy kapcsán tanúsított tüntető visszafogottsága is. Spanyolország vonatkozásában Manuel Azaña republikánus politikus és későbbi kormányfő szögezte le azt, hogy a kacikarendszer nem a parlamentarizmus követ-

kezménye. Olaszországban Vittorio Emanuele Orlando ifjú jogtudós szólított fel 1884-ben önmérsékletre és megfontoltságra – rá is fényes politikai karrier várt még parlamenti képviselőként, illetve az 1917-től 1919-ig tartó időszak miniszterelnökeként. Orlando közvetlenül Bonghi írására válaszolva vette számba az olasz parlamentarizmus előnyeit, mondván: A korrupciós elefántcsonttorony-politikát illető vádak ellenére ez a rendszer biztosítja a nemzeti összetartozás minimumát, mivel a parlament működésében összefogja a máskülönben erősen széttartó politikai, társadalmi és gazdasági érdekeket. Orlando pragmatikusan érvelt tehát, és tartózkodott az erkölcsi ítélekezéstől. Kiváltképp nagyra értékelte a parlamentáris rendszer „rugalmasságát”, amelynek szerinte egyszerűen nincs alternatívája. Orlando szerint összességében véve igazságtalanság tehát a parlamentáris rendszert kárhoznatni minden bajért és a modernitás kihívásaiból fakadó rossz közérzért. A jelenség okát pedig az egyesítést követő kijózanodásban vélte fellelni a szerző, mondván, míg azelőtt egyesek valóságos csodákat vártak a parlamentarizmustól, most olyan problémákért is felelőssé teszik, amelyekhez valójában semmi köze.⁶⁹ A korrupciós vitákban mindazonáltal meglehetősen kevés szószólója akadt már a parlamentarizmusnak, a témával foglalkozó reformmozgalmak pedig egyre erőteljesebben antiparlamentarista húrokat pengettek.

REFORMMOZGALMAK 1900 KÖRÜL: A SPANYOL REGENERACIONISTÁK PÉLDÁJA

Csaknem 200 értelmiségit hívott meg egy vitára 1901 márciusában az Ateneo de Madrid, a spanyol főváros kulturális egyesülete. Forrón aktuális téma került terítékre: „Az oligarchia és a kacikarendszer mint Spanyolország jelenlegi kormányzati formája. A változtatás elodáztatatlansága és lehetséges eszközei.” Kiemelkedő eseménynek számított ez a rendezvény Spanyolország politikai-szellemi életében, egyszersmind pedig az 5. fejezetben már említett ügyvéd, a spanyol regeneracionisták ideológusa, a szóban forgó vitát is kezdeményező Joaquín Costa y Martínez ritka győzelmeinek egyikét jelentette. Sokan összegyűltek Costa y Martínez hívó szavára: orvosok, mérnökök, közgazdászok,

jogászok, a szellemtudományokat művelő egyetemi kutatók, különféle akadémiák és tudományos társaságok tagjai, de gyakorlati emberek is: jogászok, újságírók, a mezőgazdasági, az ipari és a kereskedelmi kamarák képviselői, egyszerűen a spanyol szellemi élet krémje – és alapján véve egyet is értettek mindannyian. Costa y Martínez tartotta a harcostársainak hozzászólásaival keretezett bevezető előadást, és ő volt az is, aki nem sokkal később gyűjteményes kötetbe rendezte az elhangzott szövegeket.⁷⁰ A kötet hatalmas feltűnést keltett, és a spanyol korrupciókritika klasszikus művének számított egészen az 1930-as évekig.

1900 körül nem egy országban reformmozgalmak indultak az egyre inkább elburjánzó korrupcióra adott reakcióként. Spanyolország erre a legszemléletesebb példa. Az idők szellemének megfelelően azzal az állítással léptek fel a szakemberek és a tudósok, hogy ők jobban intéznék az ország ügyeit a korrump és nemtörődöm politikusoknál. Spanyolországban a 19. század utolsó két évtizedében megszületett már az említett elképzelés, az 1898-ban elszenvedett nemzeti trauma nyomán azonban úgyszólván futótűzként terjedt immár az elégedetlenség.

Az 1898-as esztendővel véget ért ugyanis Európa legrégibb gyarmattartó hatalmának története. Az Egyesült Államok egyetlen rövid hadjárat során megfosztotta a teljesen esélytelen spanyolokat három még megmaradt jelentősebb gyarmatuktól, nevezetesen Kubától, Puerto Ricótól és a Fülöp-szigetektől. Jóllehet a kormányt a legkevesbé sem érte váratlanul a ráadásul inkább pozitív gazdasági hatásokkal járó esemény, az értelmiségieknek mégis sikerült nemzeti katasztrófává stilizálniuk a történetet.⁷¹

Az 1898-ban történtek későbbi értelmezésének alapvonalai kialakultak már az 1880-as években.⁷² Nem kevesebbet követeltek a kritikusok, mint az ország gyökeres megújítását – ezért is nevezték őket regeneracionistáknak. A bajok kútfejét pedig a kacikarendszerben látták a bírálók: úgy tartották, a kacikákat terheli a felelősség Spanyolország elmaradottságáért, ők azok, akik megakadályozzák az agrárreformokat, és önző elöltti függésben tartják a vidéki lakosságot. A spanyol patriotizmust – úgy mond – a mindenféle regionális egoizmus nyomja el; a közmorál mélypontra süllyedt a kölcsönös szívességtéves politikája miatt. Lucas Mallada bányamérnök és geológus 1890-ben a következőképpen fog-

lalta össze „a honunkban uralkodó viasz állapotok”-at: Spanyolország évszázadok óta nyögi immár a kacikák jármát, éppen ezért hiányoznak a spanyolokból az elengedhetetlenül szükséges erények, többek között a szorgalom és a törekvés.⁷³ Mallada konkrétan forradalomban reménykedett, és új köztársaság megalakulását vizionálta Spanyolországban.

Az 1898-as vereség mármint konkretizálta és felgyorsította a vitát. Végző soron két javaslat merült fel a tehetetlenség és a kacikarendszer meghaladására. Az egyik a liberális hagyománynak megfelelően a lakosságot kívánta felrázni, és rábírt arra, hogy vegye kezébe saját politikai sorsának alakítását – mindenekelőtt a nemzeti eszme látszótt alkalmasnak arra, hogy kiragadja az embereket a politikai letargiából. Ebben a szellemben alakult meg a Liga para la Educación Política 1913-ban José Ortega y Gasset filozófus vezetésével. Az olasz futuristákhoz hasonlóan számos spanyol értelmiségi azt követelte 1914-ben, hogy az ország lépjen be az I. világháborúba. Nem külpolitikai célokat tűztek ki maguk elé az említett értelmiségiek, hanem a lakosság hazafias nevelését remélték a háborús részvételtől. Maga Ortega y Gasset éppen ugyanebben az esztendőben fogalmazta meg elhíresült megkülönböztetését, miszerint létezik egyfelől az erőtlén politikai kaszt „hivatalos Spanyolországa”, másfelől pedig ott van az „élő Spanyolország”, amelyet aktivitásra kell bírni.⁷⁴

Más értelmiségiek a szakértők paternalista uralmát javasolták gyógy mód gyanánt az ország számára. Az említett javaslat alapjait Costa y Martínez rakta le az Ateneo-vita alkalmával tartott előadásában. Maga Costa is osztotta azt a szélteben-hosszában elterjedt vélekedést, miszerint a kacikák informális oligarchiája uralja Spanyolországot, és politikai hatalmuk alapelve a korrupció. Mivel pedig a kacikák csakis saját hatalmuk megtartásával vannak elfoglalva, képtelenek a reformokra, tehát a modernitás előtti állapotban tartják az országot. Costa az olasz Colajannihoz hasonlóan szociáldarwinista magyarázatot adott a jelenségre, mondván: a kacikák negatív társadalmi szelekciót végeznek, az ország legrosszabb erőit részesítik előnyben, és kiszorítják a hatalomból a „vitális” csoportokat. A kacikák ilyenformán tehát immár évszázadok óta nem engedik a hatalom közelébe jutni azt a „természetes arisztokráciát”, amely „minden haladás záloga az emberi társadalmak-

ban”, vagyis „az ország intellektuális és morális elitjét”.⁷⁵ Márpedig éppen erre az elitre hárul a feladat, hogy hathatósan cselekedjen végre, és átvezesse a népet a középkorból a modernitásba. Costa itt természetesen Ateneo-beli harcostársaira célzott: a technikai és intellektuális elitek számára követelte a hatalmat, és azt kívánta, hogy a szakemberek úgyszólván önmagukat legitimálva ragadják magukhoz a hatalmat a politikusoktól.

Costa a tettek politikáját szorgalmazta, és nem kevesebbet követelt, mint fentről indított forradalmat. Végső céljának a demokratikus köztársaságot tekintette ugyan, azonban úgy vélte, hogy az egyszerű spanyolok egyelőre még nem elég érettek erre. A jó szándékú sebész metaforájával világította meg a helyzetet – a diktátor Primo de Rivera később unásig ismételte ugyanazt a képet. Gyorsan és biztos kézzel kell kimetszeni a beteg részeket az állam életéből, jelentette ki Costa.⁷⁶ És államcsínyek nélkül eltelt három évtized után ismét egy *caudillo* előnyeit emlegette – több ízben voltak már efféle katonai vezetői Spanyolországban a 19. század elején.

Az áhított hatalomváltás azonban egyelőre még váratott magára. A politikai rendszer bizonyos mértékig rugalmasnak bizonyult, a megújulás apostolai pedig saját csapdájukba estek. És éppen az okozta vesztüket, amire a legbüszkébbek voltak: fennen hirdetett morális integritásuk és a pártpolitika iránt tanúsított megvetésük. A regeneracionisták első nemzedéke a helyi agrár- és kereskedelmi kamarákban találta meg a maga politikai hazáját: itt artikulálódott a gazdálkodóknak és a gabonakereskedőknek a liberális külkereskedelmi politikával szemben táplált elégedetlensége. Ráadásul eleinte hatékony szervező központoknak is bizonyultak az agrár- és kereskedelmi kamarák, amelyek koordinált adósztrájkot hirdettek 1899 nyarától, 1900-ban pedig az Unión Nacionalban egyesültek. A kamarák szervezte tüntetések nyomán szociális nyugtalanság támadt az ország számos városában, úgyhogy a kormány kénytelen volt kihirdetni a rendkívüli állapotot. A regeneracionisták azonban képtelenek voltak egyezsége jutni a követendő politikai stratégiát illetően. A radikálisok – élükön Costával – megakarták dönteni a kormányt. Csakhogy az elkötelezett regeneracionisták többsége ezzel szemben politikamentes irányvonalat javasolt: a tagok gazdasági érdekeinek érvényesítésére kívánta korlátozni tevé-

kenységét, magyarán a lobbitevékenység híve volt. Az Unión pedig ilyenformán cselekvésképtelenné vált. Az 1900-as esztendő első felében elapadt az adósztrájk hulláma, nyárra pedig kudarcba fulladt az ellenállás. Mivel a nép nem volt hajlandó a forradalomra, Costának egyetlen lehetősége maradt: az értelmiség mozgósítása.⁷⁷ Ezt persze a hatalom birtokosai sem nézték tétlenül: a kormány több reformot beindított a regeneracionisták követeléseinek szellemében, jelentős összegeket fektetett például a technikai infrastruktúra modernizálásába, és lépéseket tett az oktatásügyben uralkodó szükségállapot felszámolása érdekében. 1900-ban megalakult a spanyol oktatásügyi minisztérium.

Nem számított kivételes jelenségnek a spanyol regeneracionizmus. Számos országban létrejöttek 1900 körül a művelt középosztályra támaszkodó olyan mozgalmak, amelyek a politikai korrupcióra való hivatkozással új politikai stílust követeltek, és a szakértők uralmát szorgalmazták. Így történt ez Portugáliában,⁷⁸ és mindenekelőtt Olaszországban. Giovanni Giolitti ellenfelei többségükben olyan fiatal emberek voltak, akik megvetéssel tekintettek a kormányfő kompromisszumkereső politikájára. És az újfajta, agresszív nacionalizmus szellemében a korrupciót tették felelőssé az olasz állam csekély hatékonyságáért és gyöngeségéért, illetve azért, hogy az olasz állam – úgy mond – képtelen lépést tartani a nemzetközi fejlődéssel. A liberális állam modellje megbukott, állították, a parlament elmerült a kicsinyes klienspolitika mocsarában, legfőképp pedig képtelen volt arra, hogy mozgósítsa és a nemzeti nagyság eszméjével lelkesítse a népet. Különféle – korábban liberális, katolikus, nacionalista és szindikalista forradalmi – szerzők jelentkeztek 1908 és 1916 között a *La Voce* című folyóiratban: az említett álláspontokat pedig a politikai valósággal szemben táplált mélységes elégedetlenség és az egyre határozottabb antiparlamentarista meggyőződés kapcsolta össze.⁷⁹ A fent nevezett irányzatok fontos koronatanúja volt Gaetano Mosca államjogász és történész, aki később jelentős politikai karriert futott be. Mosca elvetette a parlamentáris rendszert az 1880-as, illetve az 1890-es években megjelent két könyvében. A parlamentáris rendszer ugyanis – úgy mond – egy ezer szállal összefonódó kisebbség hatalmát teremtette meg, és bebetonozza a gazdagok uralmát a szegényekkel szemben.

Mosca végső soron tehát pártpolitikától mentes szakértői hatalmat szorgalmazott azzal a céllal, hogy ez a hatalom szociálpolitikai eszközökkel mérsékelje a társadalmi igazságtalanságokat. És a művelt, jól képzett középosztály tagjaiban vélte fellelhetni azt a csoportot, amely valóban elkötelezett a közjó iránt, és képes végrehajtani a fent említett feladatot.⁸⁰

Angliában nem jött létre 1900 körül olyan jelentősebb reformmozgalom, amely összevethető lenne a spanyol regeneracionistákéval. Megalakult azonban két magánszervezet, amely a korrupció ellen vívott harcot tűzte zászlájára: a Secret Commissions and Bribery Prevention League 1906-ban, és a National League for Clean Government 1913-ban. A Bribery Prevention League alapítói azt a célt tűzték maguk elé, hogy megismertessék a közvéleménnyel egy 1906-ban elfogadott korrupcióellenes törvény rendelkezéseit, és a parlament vagy bíróság elé vigyék az említett törvény ellen elkövetett vétségeket. A liga tagjai között megtalálhatók voltak valamennyi párt képviselői, jóllehet akkoriban éppen a *tory*knak fűződött alapvető érdekük ahhoz, hogy vétségeket bizonyítsanak a liberális kormányra. Lobbizott továbbá a liga egy a címek áruba bocsátását tiltó törvény érdekében is, ez a törekvése azonban hamarosan hamvába holt.⁸¹ A vesztegetések megelőzésére alakult Bribery Prevention League pártok feletti jellegével szemben a tiszta kormányzásért síkra szálló National League for Clean Government célja az volt, hogy korrupciós vádakkal sarokba szorítsa a liberális kormányt. Utóbbi liga Hilaire Belloc és Cecil Chesterton *The New Witness* című antiszemita lapjának környezetében jött létre, és konzervatív publicisták támogatását élvezte. Hevesen ostromozta a liberális pártot a nemesi címek áruba bocsátása miatt, és igyekezett a lehető legjobban feltűzelni a liberális miniszterek bennfentes ügyletei nyomán támadt közfelháborodást a Marconi-eset kapcsán. Kérdőíveivel ezenfelül – nyilvánvalóan sikerrel – nyomás alá helyezte több utóválasztás képviselőjelöltjeit.⁸²

Németországban is létrejött 1911-ben egy olyan magánszervezet, amely a korrupció ellen vívott küzdelemnek kötelezte el magát, és szoros kapcsolatot tartott fenn a vele nevében rokon Bribery Prevention League-gel: a vesztegetésellenes Verein gegen das Bestechungswesen azonban semmiféle politikai reformot nem követelt, és egyáltalán

nem emelt szót a technokratikus politikamodellek érdekében. Az említett egyesület egyszerű lobbiszervezet volt, célja pedig a piaci verseny torzulásainak megszüntetése. Az egyesület tagjai jelentős iparvállalatok voltak – elsősorban a textil- és a vegyipari ágazatból –, de csatlakoztak hozzá helyi és települési önkormányzatok is. Az elnöki teendőket kezdettől fogva a BASF, illetve 1927-től az IG Farben vezető menedzserei látták el. A tagok nyilvánvalóan tartottak attól, hogy az állami és önkormányzati megrendelők megvesztegetése tisztességtelen versenyelőnyhöz juttathat egyes cégeket Németországban és külföldön egyaránt, megpróbálták fellépni továbbá egyes üzemek korrupciós beszerzési részlegei ellen. Az egyesület több ízben indított pereket, és nemzetközi konvenciók életbe léptetését szorgalmazta. Különös hangsúlyt fektetett továbbá annak igazolására, hogy a közérdek szolgálatában fejt ki tevékenységét, mégpedig két alapvető érveléssel: egyrészt azzal, hogy aktivitása javítja a közérdeket, másrészt azzal, hogy tevékenysége a német nemzetgazdaság egészének érdekeit szolgálja.⁸³ Amint a fent tárgyalt angol és német egyesületek példája is világosan tanúsítja, a legkülönbözőbb érdekcsoportok használták fel a korrupciós vitát 1900 körül arra, hogy erkölcsi haszonra és közmegebecsülésre tegyenek szert általa. Ezzel egyidejűleg a korrupciós látélet számos országban alapvető elégedetlenséget gerjesztett a liberális, parlamentáris rendszerrel szemben. Minden ilyen vitában egy kettészakadt ország képe jelenik meg: egyfelől a rothadó politikai viszonyok, másfelől a nép elfojtott képességei és erői. A megoldást pedig egyre többen a keménykezü vezetéstől várták: hamarosan jelentős hasznot húztak az efféle képekből a jobboldal autoritárius mozgalmi.

8. FELHÁBORODÁS: A NAGY KORRUPCIÓS BOTRÁNYOK IDŐSZAKA 1880 ÉS 1935 KÖZÖTT

A korrupció botrány. És nem üres szólam ez, mivel olyan vétket jelöl a korrupció szó, amelynek nem szabadna léteznie, hiszen egyrészt tiltja az erkölcs, másrészt rég fel kellett volna számolnia a történelmi haladásnak. Nem egyszerűen probléma, nem valamiféle működési zavar, nem a reformerek témája, hanem a társadalom szégyenfoltja a korrupció. Aki korrumpált és akit korrumpálnak, az csalást követ el – tegye ezt akár gazdasági, akár politikai értelemben.

Nagyjából 1870/1880 óta rendszerint a botránybeszámolóban, a leleplezés, a felháborodás és a megtorlás egymást követő fázisaiban találkozunk a korrupcióval. Az európai politika története azóta egyszersmind számtalan korrupciós ügy története is. Ezek az ügyek pedig – nemegyszer az országhatárokon is átívelő hatással – beépültek az egyes országok kollektív emlékezetébe, és sűrű szövedékké, a modern politika és gazdaság hiányosságainak kollektív emlékgyűjteményévé álltak össze az idők során. Hatásuk Európa-szerte akkumulálódott mintegy 50 esztendőn át, mígnem végül nagymértékben aláásták a parlamentarizmus és a liberális demokrácia politikai ideáljait. Éppen ezért a korrupciós botrányok története úgyszólván összeköti a korrupciókritika második és harmadik hullámát, a kijózanodás és a rombolás szakaszát. Mind időben, mind pedig a dolog lényegét illetően összekapcsolják ezek a botrányok a liberális rendszerekben való csalódást azok önfeladásának, illetve az autoriter ellenjavaslatoknak a történetével.

Alkalmasnak bizonyultak a botrányok a politikai korrupció dramaturgiai megszervezésére is, mivel hallatlan titkokkal, a prominens politikusok és nagyvállalkozók életéből vett pikáns részletekkel, sötét, félvilági alakokról szóló hajmeresztő történetekkel kecsegtettek. Az említett történetek pedig mindig a jó és a rossz, a becsapott ártatlanság és a bűn, az áldozat és a tettes egyszerű sémájához igazodtak – még akkor is, ha a valóságos viszonyok rendszerint jóval bonyolultabbak voltak ennél.

Kitűnő alapot szolgáltatott a botrányok dinamikája a folytatásos történetekhez, amelyeknek újabb és újabb fordulatait feszült figyelemmel követhette nyomon a nagyérdemű közönség. Az említett jellegzetességek pedig a tömegsajtó ideális nyersanyagává tették a botrányokat. Így aztán a modern médiabotránnyok története kezdettől fogva összekapcsolódott a korrupciós botrányok történetével. Az 1900 körüli időkben főként szexuális, pénzügyi és korrupciós botrányok uralták az éppen megszülető felháborodáskultúrát.¹

A tömegsajtó és a skandalizálás révén a lakosság mélyen átítatódott a korrupció tilalmával összefüggő erkölcsi és politikai ítéletekkel. 1800 körül még az új elitek témája volt a korrupció, 1900 körül viszont már egészen a legsőbb társadalmi rétegekig eljutott és tudatosodott a téma. Ilyenformán pedig tömegbázisra tett szert a modern korrupciófogalom logikája. De nem csupán a politikai korrupció témáját érinti mindez: a történettudomány alapvető átpolitizálódást emleget az 1900 körüli időszak vonatkozásában. Ettől fogva már nem csupán az arisztokrácia és a művelt polgárság belügye volt a politika, hanem bűvkörébe vonta a legegyszerűbb embereket is. A nagy példányszámokban megjelenő tömeglapok mellett a pártok, a szakszervezetek, a különféle érdekképviseletek, a tüntetések, a sztrájkok és a petíciók is megtették a magukét. Igaz, hogy nem mindenütt zajlott azonos ütemben a folyamat – rendszerint minden bizonnyal hosszabb ideig tartott a vidéki régiókban. Az említett körülményeknek köszönhetően mégis egyre nagyobb általános visszhangot váltott ki a korrupcióról szóló beszéd, ez pedig felerősítette a korrupciós vádak politikai hatását. Rövid távon ez abban mutatkozott meg, hogy gyakoribbakká és gyorsabbakká váltak a közvetlen következmények, például a lemondások és a kormányváltások. Hosszú távon azonban a politikai elitekbe vetett bizalom lerombolásához is nagyban hozzájárult a fent leírt folyamat.

A 20. századba és annak első évtizedein át vezető út korrupciós botrányokkal volt kikövezve. Konkrét számot említeni képtelenség, már csak azért is, mert akadtak nagyobb és kisebb, jelentősebb és jelentéktelenebb botrányok. Az 1880-as éveket követő fél évszázadban Nyugat-Európa jóformán egyetlen országában sem telt el hosszabb idő korrupciós ügyek nélkül. Különösen sűrű láncolatot alkottak a botrányok Franciaországban a harmadik köztársaság idején, de bőségesen kijutott

belőlük Nagy-Britanniának, Németországnak, Hollandiának, Olaszországnak és Spanyolországnak is. Az esetek roppant sokasága egyszerre előny és teher a bemutatás szempontjából. Az egyes esetek bőven kínálnak ugyanis alkalmat anekdotázásra és történetmesélésre, egyszersmind pedig lehetővé teszik az általánosító kijelentések széles empirikus megalapozását. De sem az anekdotázásba nem kívánunk beleveszni, sem pedig pusztán általánosító értékelésre nem szorítkozhatunk. Éppen ezért az általános következtetések levonása előtt országok szerint csoportosítva fogjuk bemutatni a legfontosabb korrupciós ügyeket. Mindekelőtt azonban legalább röviden szót kell ejtenünk az átláthatóság követelésének hagyományáról, mivel a transzparencia igénye alapvetően fontos szerepet kapott a botrányok során.

TRANSPARENCIA ÉS ÖSSZEESKÜVÉS

A leleplezés és a felháborodás nélkülözhetetlen alkotóeleme a korrupcióról szóló modern elbeszéléseknek. A botránytörténetek lényege éppen a leleplezésben, vagyis a tűrhetetlen viszonyok transzparenssé tételében áll, jóllehet a 19. században és a 20. század elején nem volt még használatos maga a „transzparencia” szó. A korrupciókritika igen korán, jóval a modern médiabotránny kialakulását megelőzően összekapcsolódott már a leleplezés, az információszerzés és a felvilágosítás követelésével: a transzparencia követelményének eredete egészen a korai újkorig nyúlik vissza.

Emlékezzünk csak vissza arra, hogy a korai újkorban elfogadhatóknak minősültek a városi hivatalok viselőinek nyilvánosan átadott ajándékok, a titokban átadott adományok ellenben a korrupció gyanúját vonták maguk után. A politikai szféra nyilvánossága alapvető követelése volt a nyeregidő felvilágosítóinak, forradalmárainak és reformereinek is, akik határozottan felléptek azon felfogás ellen, hogy a fejedelem kizárólagos felségterülete a politika. Éppen ezért írtak ténygyűjteményszerű könyveket az 1800 körüli évtizedek jelentős korrupciókritikusai. Hans von Held „Fekete regiszter”-e nem volt egyéb, mint a porosz állam által a nemeseknek és magas rangú hivatalviselőknek ajándékozott javak és jószágok felsorolása. És John Wade „Fekete

könyv”-ében is oldalak tucatjait töltik meg a neveket és számokat tartalmazó táblázatok az állami nyugdíjakról, a szinekúrákról és az *old corruption* viszonyai között lehetségessé vált jogtalan meggazdagodás egyéb formáiról.

Mindkét szerző nagy hangsúlyt fektetett tehát arra, hogy – többek között nyilvánvalóan a felháborodás felkorbácsolásának szándékával – pontos információkkal lássa el közönségét arról, amit visszaélésnek minősített. Hasonló ábrázolásmódot alkalmaztak a júliusi monarchia egyes kritikusai is, például Duvergier de Hauranne, aki 1847-ben a képviselőházban helyet foglaló állami hivatalnokokról készített statisztikával igyekezett alátámasztani azon állítását, hogy a kormány a korrupció eszközét felhasználva függésben tartja a parlamentet.² Az évszázad közepétől fogva azután egyre inkább az ipari kapitalizmus bonyolult viszonyai kerültek a figyelem középpontjába. Az olyan szerzők, mint például Rudolph Hermann Meyer és Franz Perrot, könyvoldalak tucatjait szentelték annak, hogy részletekbe menően bemutassák a bankok, a kormánytisztviselők, a parlamenti képviselők, az újságok és a nagyvállalkozók között fennálló üzleti kapcsolatokat³ – de később is a korrupciós botrányok örökzöld slágere maradt az említett téma.

Visszatekintve mindazonáltal kénytelenek vagyunk persze megállapítani, hogy gyakorta maguk a skandalizálók sem teljesítették a viszonyok transzparenssé tételére irányuló követelést. Igaz, hogy az újságolvasók informatív bepillantást nyertek bizonyos gazdasági összefonódásokba, mikropolitikai összefüggésekbe és elleplezett hatalmi viszonyokba – Wilson és Grévy kapcsolatának működését például egészen 1887 őszéig csakis a politikai osztály beavatott tagjai ismerhették –, azonban a skandalizálók mindig is hajlamosak voltak arra, hogy kreatív értelmezésekkel rukkoljanak elő, vagyis valójában a maguk költötte összefüggéseket tették látszólag „transzparens”-ekké.

Mindig is túlságosan nagy volt tehát a kísértés arra, hogy a botrányok leleplezői kitalált tényekkel „igazolják” a politikai bizalmatlanságot. Jó példa erre Hindenburg konzervatív német államfő és a szociáldemokrácia állítólagos összefonódásait illető szóbeszéd. A Glatzban megjelent *Nachtpost* című lap például azt állította 1925-ben, hogy Hindenburg rendszeresen együtt tölti a szabadidejét Otto Braun porosz miniszterelnökkel a kártyaasztal mellett. Hindenburg és Braun tehát –

úgymond – a nyilvánosságtól elzárva, nemes italokat kortyolgatva és szivarozva döntenek politikai kérdésekben, és osztják el egymás között a hatalmat. Az említett történet pedig ráadásul még hihetőnek is tűnt a Weimari Köztársaságnak a politikusokkal szemben táplált bizalmatlanságtól áthatott légkörében – pedig nem volt egyéb, mint színtiszta kitaláció.⁴

A leleplezés megszállott hajszolása és az összeesküvés-elmélet egyazon érem két oldala. Az összeesküvés-elmélet baloldali változata szerint a polgári társadalom összes elitje cinkos összeesküvést szőtt a munkásság rovására. Gustave Rouanet például a kapitalizmus égisze alatt végrehajtott „konspiráció” gyanánt magyarázta a Panama-botrányt, amelynek során – úgymond – megvásárolták még magát a tudományt is.⁵ A korrupciós összeesküvés-elmélet jobboldali változata ugyancsak készen állt már a 19. század utolsó évtizedeiben – hogy rémségekben bővelkedő és háborzongatóan sikeres karriert fusson majd be az 1920-as és 1930-as évek során. Eszerint végső soron minden bajért a zsidókat, a külföldi pénzügyi köröket és – főként Franciaországban – a szabadkőműveseket terheli a felelősség. Ugyanezen elmélet valamivel későbbi, sűrített változata az állítólagos „zsidó világ-összeesküvés” formulája. Hosszú hagyományra tekinthetett vissza persze ez a motívum is a korrupciós viták történetében, kezdve a titkos társaságokkal szemben 1800 körül megfogalmazott kritikával, illetve a korai szocialisták zsidóellenességével a század közepe táján.⁶

BOTRÁNY BOTRÁNY HÁTÁN: NYUGAT-EURÓPAI KÖRKÉP

A korrupciós botrányok történetének őseseménye Panama volt.⁷ Az 1892/93-as Panama-botrány nem volt ugyan az első a maga nemében, mégis Panama vált nem csupán Franciaországban, hanem világszerte a korrupciós vétkek közmondásos iskolapéldájává – aki növelni akarta egy-egy botrány horderejét, az ettől fogva második vagy német vagy brit vagy olasz Panamát emlegetett, aki pedig csillapítani szerette volna a kedélyeket, az éppen ezt a minősítést vonta kétségbe.⁸ Panama azért válhatott szimbólummá, mert már-már groteszk módon eltúlozva tartalmazta a korrupciós botrány összes szükséges elemét: a haszonleső

politikusokat, a becsapott népet, a parlament, a sajtó, a gazdaság és az igazságszolgáltatás cinkos összejátszását, a gyanús pénzügyleteket és legfőképp a pénzen megvásárolt döntéseket.

Azért válhatott botrányra Panama, mert a francia elit jelentős része túlságosan hosszú időn át kitartott egy képtelenül nagyszabású projekt, a közép-amerikai Panama-csatorna megépítése mellett. A projekt vezetője egy egykori diplomata, Ferdinand de Lesseps volt. Lesseps már már nemzeti hősnak minősült Franciaországban, mióta az 1860-as években megépítette Egyiptomban a Szuezi-csatornát – Panamától pedig most már a nagyszabású francia civilizációs teljesítmény tenge-rentúli megismétlését várta a közvélemény. Szívvel-lélekkel támogatták a projektet a kormányon lévő republikánusok is, mivel azt remélték, hogy megvalósításának köszönhetően az ifjú állam az embe-riség jótevőjének színében fog feltűnni. Magukat a munkálatokat egy részvénytársasági formában megalapított csatornaépítési társaság végezte. Lesseps kezdettől fogva rászorult a kisbefektetőkre, a nagy bankok ugyanis az első perctől kételkedve fogadták a terveket, és soha nem fektettek jelentős összegeket a vállalkozásba. Így aztán dicstelen szövetségre lépett egymással a csatornaépítési társaság, a sajtó meg a politika – ami később megbozsulta magát.

1881-ben megkezdődtek az építési munkálatok, Lesseps azonban egész sor súlyos hibát követett el a tervezés során: azt hitte, minden további nélkül felhasználhatja a sík egyiptomi sivatagban szerzett tapasztalatokat Közép-Amerika hegyvidéki őserdeiben. Így aztán újabb és újabb kudarcokat voltak kénytelenek elkönyvelni a franciák: kudarcha fulladt például az a technikailag merőben abszurd próbálkozásuk, hogy zsilipek nélkül építsék meg a csatornát. A higiéniai állapotok mindeközben elviselhetetlenek voltak, munkások ezrei haltak meg különféle fertőzések következtében és maláriában. Rendkívül vontatottan haladtak tehát a munkálatok, a költségek pedig az egekbe szöktek. Néhány kétségbeesett mentőakció után a társaság 1889-ben kénytelen volt csődöt jelenteni – és kisbefektetők tízezrei veszítették el a pénzüket.

Természetesen nagy volt a keserűség a befektetők között, a voltaképeni botrány mégis csak 1892 őszén tört ki: holtan találták ugyanis Jacques de Reinach német zsidó származású párizsi bankárt. Mind a mai napig nem sikerült tisztázni, hogy öngyilkosságot követett-e el Reinach,

vagy – netalántán a rendőrség tevőleges közreműködésével – ellenségei tették el láb alól. Annyi mindenesetre biztos, hogy Reinach játszotta a pénzügyi közvetítő szerepét Lesseps és egy hivatásos lobbista, Cornelius Herz között, aki ugyancsak zsidó volt francia, német és amerikai gyökerekkel. A nevezett Herz mármost megszarolta Reinachot: apró adagokban nyilvánosságra hozott bizonyos információkat a Panama-társaság finanszírozásáról, meg volt győződve ugyanis arról, hogy Reinach nem fizette ki a neki járó jutalék egy részét. Mindössze néhány órával Reinach halála előtt megpróbált még közvetíteni kettejük között egy feltörekvő politikus: Georges Clemenceau, aki később nemzeti hőssé vált az I. világháború utolsó időszakának miniszterelnökeként. Clemenceau azonban egyelőre inkább radikális parlamenti beszédeivel és átláthatatlan pénzügyleteivel hívta fel magára a figyelmet.

És csakugyan módfelett robbanásveszélyes anyag volt Herz birtokában. A csatornaépítő társaság megbízásából megvásárolta ugyanis a francia képviselőház egy határozatát – mégpedig egy olyan határozatot, amelynek legfőbb kárvallottjai a Panama-társaság kisbefektetői voltak. Több mint száz nemzetgyűlési képviselő és legalább egy miniszter kapott 1888-ban készpénzt Herztől, illetve más közvetítőktől azért, hogy megszavazzák a kényszerhitelt előirányozó törvényt. Az említett törvény lélegzethez juttatta ugyan az összeomlófélben lévő társaságot, a biztos csődöt azonban elodázta csupán. Herz, Reinach és társaik rendkívül széles spektrumon dolgoztak: akadtak lefizetett képviselők, kormánytagok és magas rangú hivatalnokok (csaknem) az összes párt soraiban. Még az ellenzékéről sem feledkeztek meg: hosszú ideig Herz finanszírozta például Georges Clemenceau szócsövét, a *La Justice* című lapot.

A beavatott politikusok legkésőbb 1888-ban pontosan tudták, hogy az építkezési projekt menthetetlen, a szélesebb nyilvánosságot azonban nem látták el a megfelelő információkkal, mivel a csatornatársaság manipulálta az építkezéssel kapcsolatos híradásokat. A társaság kezdettől fogva hatalmas összegeket költött a nyilvánosság megdolgozására: az utolsó esztendőben több pénz jutott már imázsépítésre, mint magukra a tényleges építkezési munkálatokra. Imázsépítés alatt pedig az adott esetben rendkívül aktív sajtómunka értendő: a társaság lapokat finanszírozott, megvesztegetett számos újságíró, és busásan fizetett a kedvező híradásokért.

Egy vállalat megvesztegette tehát a parlamenti képviselőket, hogy törvényt fogadjanak el több tízezer kisorszávesztés kárára – magától értetődik, hogy viharos korrupciós botrány kerekedett a dologból. Az eset során csakugyan valóra váltak ugyanis a kapitalizmus és a parlamentarizmus kritikusainak legborúsabb jövődölésai. Édouard Drumont, a nem sokkal korábban alapított, *La Libre Parole* című jobboldali és antiszemita lap kiadója volt az, akinek kezére játszották a kompromittáló információkat. Drumont 1892 őszén elkezdte sorra nyilvánosságra hozni a neveket és a vádakát, miközben a rá jellemző antiszemita és idegenellenes felhanggal kommentálta a Panama-ügyet. 1892/93 telén vált láthatóvá teljes egészében a megvesztegetések nagyságrendje. A francia parlament vizsgálóbizottságot állított fel, a kormány megbukott. Bekapcsolódtak a kármentésbe a bíróságok is: perek indultak nemzetgyűlési képviselők és szenátorok, Charles Bihaut közmunkaügyi miniszter, számos pénzügyi és menedzser ellen; bíróság elé került maga Ferdinand de Lesseps is, mégpedig a fiával és a fémszerkezetek építésére szakosodott nagyiparossal, Gustave Eiffellel együtt. A vádlottak közül jó néhányat hosszú szabadságvesztésre ítélték ugyan, később azonban – az egykori miniszterét kivéve – enyhítették az ítéleteket a fellebbviteli bíróságok. Az egykori közmunkaügyi miniszter volt egyébként az egyetlen, aki részletes beismerő vallomást tett. Számos nemzetgyűlési képviselő elveszítette a mandátumát az 1893-as választásokon, köztük Georges Clemenceau.

Hatalmas nemzetközi visszhangot váltott ki a Panama-botrány, hónapokon keresztül foglalkozott vele többek között a német sajtó is. A konzervatív lapok annak bizonyítékát látták Panamában, hogy a köztársaság gyöngye, és alacsonyabb rendű a császárságnál. A liberális és a szociáldemokrata orgánusok ellenben – köztük a *Vossische Zeitung* és a *Vorwärts* – dicsérőleg szóltak arról, hogy a francia nyilvánosság behatóan megvitatta az elkövetett vétéseket. Az efféle nyíltság ugyanis – tették hozzá – a legkevésbé sem jellemző a császárságban.⁹

Grévy és Panama mindazonáltal nem tekinthető elszigetelt eseteknek a francia harmadik köztársaság sorozatos korrupciós botrányai között, amelyek rendszerint mindenféle gyanús pénzügyi zsonglörködés politikai támogatása kapcsán robbantak ki.¹⁰ 1881-ben, a Bank Union Générale összeomlását követően sor került már egy hasonló

vitára. 1908-tól 1914-ig a Rochette-botrány tartotta lázban a nyilvánosságot: Egy csaló nagybefektető hasznát húzott kitűnő politikai kapcsolataiból, később pedig az a benyomás támadt, hogy a rendőrség és az igazságszolgáltatás az említett politikai kapcsolatokra való tekintettel nem tett komoly erőfeszítéseket az ügy felderítése érdekében. 1928-ban Marthe Hanau bankjának összeomlása szolgáltatott okot Franciaországban további vitákra: ebben az ügyben is szerepeltek kárvallott kisbefektetők, illetve szóba került a legmagasabb politikai körök részéről élvezett protekció. 1930-ban összeomlott Albert Oustric tőzsdei spekuláns üzleti modellje, aki kitűnő kapcsolatot tartott fenn Raoul Péret pénzügyminiszterrel. Az Aéropostale nevű, Dél-Amerikában tevékenykedő francia légitársaság egy érdekkonfliktus miatt került 1931-ben a nyilvános kritikák kereszttüzébe: a francia kormány szubvencionálta a társaságot, miközben Pierre-Étienne Flandin miniszter ügyvédi minőségében több ízben eljárta a cég képviseletében.¹¹

Az 1934-es esztendő elején azután az Alexandre Stavisky körül kibontakozott botrány borzolta fel a kedélyeket.¹² Stavisky Oroszországból származó zsidó üzletember volt, és – akárcsak valamivel korábban Marthe Hanau – látszólag kisemberbarát befektetési formákkal szerzett hírnevet magának, felkeltve a republikánus, sőt részben a szocialista politikusok érdeklődését. Stavisky sikeresnek tűnő rendszere azonban a piramisjáték elvén alapult: kommunális bankok egész sorát alapította hamisított biztosítékok felhasználásával az 1920-as esztendő végétől, amely bankok befektetői főként a közepes és kisebb városok voltak. Az ő esetében is döntően hozzájárultak a sikerhez a hivatalnokokhoz, különféle felügyeleti hatóságokhoz és helyi politikusokhoz fűződő kitűnő kapcsolatok – és ezúttal is tetemes veszteségeket szenvedtek el a kisbefektetők, továbbá a befektető helyi önkormányzatok.

Míg a harmadik Francia Köztársaságot sorozatos korrupciós botrányok rázták meg, a Német Császárságban három hullámban követték egymást a korrupciós viták. Az elsőt, amelyre az 1870-es években került sor, fentebb tárgyaltuk már: itt Lasker vasútépítési koncessziókat illető leleplezéseiről, illetve a Bismarck gazdaságpolitikájával szemben gyakorolt konzervatív kritikáról volt szó. Az 1890-es években érkezett el a második hullám: ekkor Bismarck Welf-alapját vitatták

a résztvevők, illetve megpróbálták levonni a Panama-botrányból adódó tanulságokat, miközben ismét intenzívebb antiszemita indíttatású korrupciós vádaskodás kezdődött Bleichröder ellen. Végül közvetlenül az I. világháború kitörése előtt pattant ki egész sor ügy, amelyek közül kétségtelenül az 1913-as Kornwalzer-botrány volt a legjelentősebb: a szociáldemokrata Karl Liebknecht jutott bizalmas információkhoz a Krupp hadiipari vállalat egyik berlini lobbistájának ténykedését illetően. Az említett lobbista – egykori porosz katonatiszt – baráti viszonyban állt ugyanis a hadügyminisztériumban dolgozó egykori bajtársaival, és rendszeres ajándékok fejében információkat kapott tőlük a minisztérium fegyvervásárlási terveiről, mindenekelőtt a konkurencia ajánlatairól. A szociáldemokrata párt szerint mármost bizonyítékkal szolgált ez az ügy arra, hogy szimbiotikus viszony alakult ki a kormány, a közigazgatás és a hadiipar között, így felerősítette az eset a porosz dominanciájú birodalom militarizmusával szemben hangoztatott szociáldemokrata kritikát. Vita tárgyát képezte kiváltképp az, hogy vajon egyedi esetről van-e szó. Poroszország honvédelmi politikájának korrekciójára végül nem került ugyan sor, Josias von Heeringen hadügyminiszter azonban lemondásra kényszerült.¹³

Összehasonlíthatatlanul gyakoribbakká váltak a korrupciós botrányok Németországban az I. világháború után: ekkor jószerivel egyetlen esztendő sem telt már el heves megrázkódtatások nélkül. A császárság időszakában meglehetősen visszafogott következtetéseket vontak még le a botrányokból a szociáldemokraták; az immár hatalmukat veszített elitek és az új rendszer ellenségei azonban a legkevésbé sem voltak hajlandók önmérsékletet tanúsítani. Amint köztudott, a nemzeti konzervatív, a kommunista és az egyre inkább megerősödő nemzetiszocialista lapok, illetve publicistáik összűzet zúdítottak a köztársaságra az 1918-as forradalom után – és a korrupciós botrányok képezték leghatékonyabb muníciójukat.

Az általános támadást a Matthias Erzberger centrupárti pénzügyminiszter, a versailles-i békeszerződés egyik aláírója körül kipattant ügy nyitotta meg 1919-ben: Erzbergert háborús nyeréskedéssel vádolták a nemzeti konzervatívok, mégpedig részvényvásárlások miatt, illetve amiatt, hogy állami megrendelésekhez juttatott egy vele baráti viszonyban álló családot.

Az 1924-es Barmat-ügyben a weimari koalíció vezető – főként szociáldemokrata – politikusainak üzleti kapcsolatai álltak a figyelem középpontjában: a bal- és a jobboldal egyaránt azzal vádolta ugyanis őket, hogy a háborút követő infláció idején jogtalan előnyökhöz juttattak bizonyos hiánycikknek számító árukat importáló cégeket, sőt személyes hasznat is húztak a kedvezményezésből: értékes ajándékokról és közös tivornyákról szóló híresztelések árasztották el a nyilvánosságot. Kiváltképp a kommunista párt (KPD) vádolta a szociáldemokratákat azzal, hogy még jóformán alig kerültek hatalomra, de máris elárulták a munkásosztályt. Röviddel a halála előtt még Friedrich Ebert birodalmi elnököt is kis híján magával rántotta a botrány örvénye.

Ha számos kortárs már ekkor a „Barmat-köztársaság” polgárának érezte magát, akkor az 1929-es Sklarek-botrány végképp megrendítette a politikai elit moráljába vetett bizalmat. Alighanem nagyban hozzájárult a bizalomvesztéshez az is, hogy megismétlődött itt a Barmat-ügy jó néhány eleme. A Sklarek-fivéreknek, akik a Barmatokhoz hasonlóan kelet-európai származású zsidó vállalkozók voltak, csak a háborút követő évek gazdasági zűrzavarában sikerült kiverekedniük magukat a szegénységből. A hiánycikknek számító fogyasztási javakra szakosodtak ők is, és megvásárolták Berlin város egyik csődbe ment közüzemi vállalatát. Az említett vállalat monopóliummal rendelkezett a főváros szociális létesítményeinek ruhaneműkkel való ellátásában, amelyek a rászorult lakosok között kerültek szétosztásra. Módfelett intenzív politikai kapcsolatokat ápoltak a Sklarek-fivérek is, és gyakorta juttattak kisebb-nagyobb baráti adományokat a város önkormányzati képviselőinek, illetve a magisztrátus különböző pártokhoz tartozó tagjainak. Ráadásul hivalkodó luxusban éltek a Sklarekek is – és végül összeomlott persze az ő vállalatuk is. A Sklarek-ügy nem maradhatott Berlin város belügye, mivel a fivérek porosz tartományi és birodalmi szinten is rendelkeztek politikai kapcsolatokkal. Jóllehet csaknem az összes párt képviselői megtalálhatók voltak a Sklarek-fivérek barátai és üzletfelei között, mégis elsősorban a szociáldemokraták nyakába varrták ezt a botrányt is.¹⁴

A Weimari Köztársaság kései időszakában még inkább felgyorsult a botrányok körhíntája. Rövid időre a korrupciókritika figyelmének középpontjába került maga Paul von Hindenburg is: egykori hadvezér-

kollégája, Erich Ludendorff azt állította ugyanis, hogy a birodalmi elnököt megvásárolta az Elbától keletre fekvő területek porosz junker-lobbija. A vádak hátterében az államelnök 80. születésnapján átadott ajándék állt, amelyet földbirtokosok és főként nagyiparosok önkéntes adományaiból vásároltak. A gyűjtőakció szervezőinek célja nevezetesen az volt, hogy visszavásárolják a család számára a súlyosan eladósodott Hindenburg-birtokot. Ellenszolgáltatás gyanánt – állította mármost Ludendorff – Hindenburg és fia, Oskar szubvenciókban részesítette a kelet-porosz lovagi birtokok tulajdonosait az úgynevezett „keleti segély” keretében.¹⁵

Jelentős korrupciós botrányokat élt meg Nagy-Britannia is, például az 1898-as Hooley-ügyet: itt egy *tory*kat támogató szélhámos befektetőről volt szó. De sor került egy hasonló esetre 1902-ben, a Wright's London & Globe Corporation összeomlása kapcsán is, amelynek üzleti tisztességét a felső- és az alsóház számos tagja szavatalta. 1904-ben tört ki az úgynevezett *War Stores Scandal*: ekkor a *tory*k soraiba tartozó miniszterek húztak hasznát a búr háború során szükségessé vált fegyverszállításokból. 1912/13-ban következett azután a *Silver Scandal*, mivel egy olyan magánbankot részesített különféle kedvezményekben a brit India Office, amelynek alkalmazásában többek között egy helyettes államtitkár rokonai álltak – majd több, az új nyugdíj- és egészségbiztosítási rendszerben meghozott személyi döntésekkel kapcsolatos ügy közvetlenül az I. világháború kitörése előtt.¹⁶

Ezúttal csupán a két leghírhedtebb ügyre, az 1912-es Marconi-afférre és az 1922-es *honours*-afférre térünk ki részletesebben, mindkét esetben érintett volt ugyanis David Lloyd George liberális politikus. A Marconi-affér a kormányhoz tartozó liberális politikusok bennfentes üzletkötetési kapcsán robbant ki. Röviddel azelőtt, hogy a Marconi cég elnyert volna egy jelentős kormányzati megbízást a brit birodalom vezeték nélküli kommunikációs rendszerének kiépítésére, részvényeket vásároltak a vállalatban egyes vezető liberális politikusok. Nevezetesen Rufus Isaacs koronaügyész, Herbert Samuel postaügyi miniszter, Lloyd George pénzügyminiszter és Alexander Murray of Elibank *chief whip* jutott részvényekhez a koronaügyész fivérének közvetítésével, aki a Marconi-társaság vezetője volt. A papírokat azzal a céllal vásárolták az érintettek, hogy kis idő elteltével jelentős haszonnal túladjanak rajtuk.

A részvényvásárlás nyilvánosságra kerülésének közvetlen következménye egy Samuel és Isaacs ellen indított antiszemita kampány volt, amely azonban eleinte jószerivel visszhangtalan maradt. Szorult helyzetbe kerültek azonban az érintett politikusok, amikor a parlamenti vizsgálat során további részletek kerültek napvilágra. Egyfelől arról értesülhetett például a nyilvánosság, hogy Murray nem saját zsebére hajtotta végre a tranzakciót, hanem a liberálisok pártkasszáját akarta feltölteni – ilyenformán pedig ismét sürgető módon vetődött fel a pártfinanszírozás erősen vitatott témája. Másfelől kitudódott, hogy Lloyd George és Isaacs részben hamis állításokat tett a parlamenti vizsgálóbizottság előtt, márpedig ez az alsóházban érvényes viselkedési szabályok súlyos megsértésének számított. A nyilvános bocsánatkérés, a széles körű felháborodás és az erkölcsről folytatott heves vita ellenére alig járt azonban konkrét következményekkel az ügy: senkit nem állítottak bíróság elé, és még csak lemondásra sem kényszerült senki.¹⁷

Tíz esztendővel később a *honours*-botrány okozott tekintélyes politikai földrengést.¹⁸ Az ügy lényege abban állt, hogy nemesi címeket bocsátottak áruba pártfinanszírozási céllal. Széles körű tiltakozásba ütközött azonban a David Lloyd George vezette kormány, amikor 1922-ben egy módfelett kétes üzleteiről ismert dél-afrikai nagyvállalkozót javasolt felsőházi tagságra. Az elégedetlenek különböző csoportjaiból verbuválódtak a tiltakozók: megtalálható volt közöttük az egyre inkább erőre kapó *Labour* párt, de közéjük tartoztak a *tory* jobbszárnyának szélén helyet foglaló úgynevezett *diehards* tradícionalistái, sőt jelentős számban a liberális párt olyan tagjai is, akik nem voltak hajlandók a konzervatívokból és a liberálisok szakadárjaiból álló koalíciós kormány támogatására. Fenntartásait hangoztatta az ügyben maga a korona is, a király ugyanis egyre inkább vonakodott attól, hogy kétes figurák nemesi rangra emelésével rontsa a monarchia hitelét. Akadtak továbbá néhányan a kormány konzervatív tagjai között is, akik nem láttak okot a vita berekesztésére, mivel Lloyd George az ő megítélésük szerint is túlfeszítette a húrt. Mind a sajtó, mind a parlament intenzíven vitatta az esetet 1922 nyarán. A miniszterelnök júliusban túlélte még ugyan egy heves parlamenti vitát, de csakis egy ügyrendi trükknek köszönhetően – három hónappal később pedig megbukott az 1916 óta működő koalíciós kormány. Jóllehet Lloyd George továbbra is

aktívan részt vett a politikában, a titkos pártalapja körül kipattant újabb ügyek nagyban hozzájárultak a Liberális Párt mélyrepüléséhez az 1920-as években.

Egyik botrány követte a másikat Olaszországban is: 1869-ben a dohánykereskedelemben tapasztalható szabálytalanságok, 1904-ben a haditengerészeti beszállítások, 1912-ben a római igazságügyi palota építésére kiadott megbízások miatt robbant ki botrány, 1918-ban pedig Dallolio hadügyminiszter kényszerült lemondásra a fegyverüzletek körüli mutyizások következtében.¹⁹ Az összes említett esetben állami megbízásokról volt szó, amelyeket jogtalan meggazdagodásra használtak fel a politikusok, illetve a hatóságok képviselői. A leghírhedtebb itáliai korrupciós eset mégis az 1892/93-as Banca Romana-botrány volt.²⁰ A Banca Romana magánbank volt, amely öt másik pénzintézzel együtt elnyerte a nemrégiben megalapított Olasz Királyságtól a bankjegykibocsátás privilégiumát. Az említett intézkedést eredetileg átmeneti szabályozásnak szánták, amíg sor kerül a nemzeti bank megalapítására – az emissziós bankok azonban sikeresen lobbiztak az átmeneti állapot tartós fennmaradásáért. Ezeket a viszonyokat használta ki a Banca Romana. A pénzintézet elvileg állami felügyelet alatt állt ugyan, a pénzkibocsátási privilégium mégis kitűnő lehetőséget nyújtott a jogellenes meggazdagodásra: a bank úgyszólván nagyüzemben nyomtatta duplán a bankjegysorozatokat, óvatos becslések szerint is legalább 40 millió líra értékben.

Egy Biagini nevű állami ellenőr és Giuseppe Alvisi szenátor fedezte fel az illegális praktikákat 1889-ben. Mindketten értesítették Giovanni Giolitti akkori pénzügyminisztert, így bizonyára maga a kormányfő, Francesco Crispi is szembesült a problémával. A kormány azonban egyszerűen eltűntette a jelentést, mégpedig azért, mert a Banca Romana úgyszólván soha el nem apadó pénzforrás volt a politikai osztály számára. Alighanem „baleset” volt már maga a vizsgálat is, Crispi ugyanis voltaképpen a Banca di Napoli egyik igazgatójával szemben szeretett volna terhelő anyagokhoz jutni. A Banca Romana igazgatója, Bernardo Tanlongo valósággal a jötevé szerepét játszotta a római politikában. Vissza nem térítendő magánhiteleket nyújtott a parlamenti képviselőknek, illetve a minisztereknek, és finanszírozta a választási kampányait – utoljára az 1892 őszi megválasztások előtt. Rocco de

Zerbi, a korrupció egyik legkérlelhetlenebb kritikusa kerekén félmillió lírához jutott ilyenformán 1878 és 1892 között, hogy végrehajthassa politikai vállalkozásait. De nyilvánvalóan sikerült megtakarítania a pénzből nagyjából 200 ezer lírát személyes ingatlanvásárlások céljára is. Nicotera belügyminiszter 190 ezer lírával töltötte fel minisztériumának egy titkos alapját Tanlogo segítségével, és hasznot húzott a Banca Romana nagylelkűségéből maga Giovanni Giolitti is. Tanlogo mindezekén túl kiterjedt hálózatot épített fel, és olyan emberek patrónusaként működött, akik politikai, illetve miniszteriális kapcsolatokat kerestek.

Évek óta érvényben volt immár egy hallgatólagos megállapodás: Tanlogo készpénzt biztosít, a parlament pedig ennek fejében újra meg újra meghosszabbítja a pénzkibocsátási engedélyt. Akárcsak a Panamataársaság, a Banca Romana is finanszírozta a politikai sajtót, amely egészen 1892/93 fordulójáig egyhangúlag dicsérte a bankpolitikát. Tanlogo már-már karrierjének csúcspontjára érkezett az 1892-es esztendő végén: küszöbön állt ugyanis a szenátus tagjai közé való beválasztása, mégpedig a hivatalban lévő miniszterelnök, Giolitti javaslatára. Az ezt követő hetek mégsem a felsőház tagjai közé, hanem a börtönbe juttatták Tanlogót. Ugyanekkor kapta kézhez ugyanis az eltussolt vizsgálatot illető első információkat Napoleone Colajanni, a már több ízben említett baloldali képviselő. A nem sokkal korábban elhunyt Alvisi meghagyta ugyanis a végrendeletében, hogy halála után nyilvánosságra kell hozni azt, ami a tudomására jutott. Colajanni pedig röviddel a karácsonyi szünet előtt tartott drámai parlamenti beszédben osztotta meg kollégáival az újdonságokat.

Jóllehet a kormány – többek között a rendőrségi vizsgálatot manipulálva – sokat tett a következő hónapokban azért, hogy a lehető legkevesebb részlet kerüljön nyilvánosságra, három tényezőnek köszönhetően mégis ismertté váltak a történetek. Először is: a sajtó kénytelen volt utánajárni a vádaknak, hacsak nem akarta jó hírének még az utolsó maradékát is kockára tenni. Másodszor: Colajanni csakugyan mindent megtett az ügy felderítése érdekében. Az 1893-ban felállított, bíróságokéhoz hasonló jogokkal felruházott parlamenti vizsgálóbizottság vezetőjeként a legapróbb részletekig tisztázni akarta, hogy miféle „lobbimunka”-t végzett a bank a politikusok és a sajtó munkatársai körében. Könnyen meglehet azonban, hogy a harmadik tényező volt a legfonto-

sabb: nevezetesen az, hogy az olasz politika két nehézsúlyú szereplője, Giolitti és Crispi a zűrzavaros helyzetet kihasználva megpróbált kompromittáló leleplezésekkel kölcsönösen ártani egymásnak. Ez pedig Giolitti miniszterelnöki bársonyszékébe került 1893 őszén, de nem maradt tiszta a sárdobálásban Crispi sem. Kitudódott például, hogy Crispi 1891-ben eljárt az olasz királynál a Panama-társaság lobbistája, Cornelius Herz érdekében, hogy az említett magas kitüntetésben részesülhessen. Ráadásul nem is önzetlenül tette, amit tett, Jacques de Reinach ugyanis 50 ezer frankot utalt át neki ellenszolgáltatásként.²¹

A botrány kibontakozása idején jó néhány politikus céltudatosan igénybe vette a sajtó szolgálatait annak érdekében, hogy saját értelmezését juttassa érvényre: interjúkat adtak, bizalmas információkat szivárogtattak ki, elterelő hadműveleteket indítottak. A Banca Romana-botrány következménye végeredményben egyfelől az lett, hogy a bank felszámolását követően Olaszországban létrehozták végre a Nemzeti Bankot, miközben másfelől mélypontra süllyedt a parlamentbe és a sajtóba vetett bizalom. Az Olasz Királyság politikai rendszerének bírálói francia kollégáikhoz hasonlóan meglették végre a harsányan kárhoztatott visszasságok szimbólumát.

A spanyol botránykrónikákból ezúttal egyetlen esetre, a második köztársaság idején történt Straperló-ügyre térünk ki csupán.²² Az I. világháborút követően több politikai rendszerváltást élt meg gyors egymásutánban az ország: Miguel Primo de Rivera tábornok államcsínyével 1923-ban véget ért a liberális restauráció időszaka. A katonai diktatúrát 1931-től köztársaság váltotta fel, amely ismét elbukott az 1936-tól 1939-ig tartó polgárháborúban. A polgárháborúból Francisco Franco tábornok került ki győztesen, aki autoriter rendszert tartott fenn Spanyolországban egészen 1975-ben bekövetkezett haláláig. A Straperló-botrány alapján véve meglehetősen egyszerű csalás volt. A belga Daniel Strauss olyan rulettasztalt készített, amely lehetővé tette a játék eredményeinek manipulálását. Ez a Straperló nevű cinkelt játékasztal pedig megkapta a működési engedélyt Spanyolországban, mégpedig a Radikális Párt vezető politikusainak – köztük Aurelio Lerroux belügyminiszternek – a hathatós közbenjárása nyomán, ami persze nem kevés kenőpénzébe került Straussnak. A politikai spektrum közepén elhelyezkedő radikálisok 1933-tól 1936-ig koalícióban kormányoztak a CEDA

nevű konzervatív párttal. Strauss üzlete azonban dicstelen véget ért, a kormány ugyanis 1934-ben kénytelen volt betiltani a készüléket. Strauss erre föl több mint 400 ezer pezeta értékű jóvátételt követelt titkos üzletfeleitől az elmaradt bevételekre hivatkozva. Mivel pedig a követelés teljesítésére senki nem volt hajlandó, Strauss a radikálisok politikai ellenfeleihez – főként a szocialistákhoz, illetve Niceto Alcalá-Zamora államelnökhöz – fordult az információival. A Straperló-ügy és egy másik, Lerroux egykori munkatársa körül kirobbant botrány kétségtelenül jelentős szerepet játszott abban, hogy a kormány elvesztette többségét az 1936 elején megtartott választásokon. A köztársaság ettől fogva balra tolódott, de haszonélvezői voltak az esetnek a Franco köré tömörült jobboldali radikálisok is.

A BOTRÁNYOK SZEREPLŐI ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Az antiparlamentarizmus és az antikapitalizmus dominált a botrányok történetében. Világosan megmutatkozott a botrányok során, hogy mekkora sikerre vezetett a szférák elkülönítésének 1800 körül megfogalmazott követelménye – legalábbis mérce gyanánt, ha a gyakorlatban nem is. Azért működhetett ilyen kitűnően a skandalizálás, mert a közönség úgyszólván magától értetődő módon abból indult ki, hogy nem keveredhet össze egymással a politika és a gazdaság. Roppan népszerűnek bizonyult továbbá a hatalmi ágak szétválasztásának eszméje is a korrupció skandalizálásának keretében. Az enyhe ítéletet hozó bíróságoknak és a visszafogott rendőrhatóságoknak legalábbis rendszeresen szembesülniük kellett a korrupció vádjával, és gyakorta felmerült az igazságszolgáltatás, valamint a bűnüldözés önállósításának követelése is. Ráadásul újabb szféraelkülönítési követelést hozott magával a tömegművelődés korszaka: a nyilvánosság elvárta ugyanis a sajtótól, hogy tudósításai függetlenek maradjanak a politikától és a gazdaságtól, holott valójában pártokhoz vagy egyes politikusokhoz, illetve a programjukhoz kötődött csaknem az összes lap. Így aztán nem egyszer sajtóbotrányok is kirobbantak a korrupciós ügyek kapcsán, hiszen korrupciónak minősült egyes sajtóorgánumok megvásárolhatósága, illetve politikai pártoktól való függése is.

A botránykutatásban nemegyszer felteszik, és persze különbözőképpen válaszolják meg azt a kérdést, hogy vajon visszaigazolják-e, vagy inkább megváltoztatják valamely társadalom értékeit a politikai botrányok.²³ Úgy tűnik, a korrupciós botrányok esetében csakis a köztes pozíció tartható. Általánosan elfogadott értékekre hivatkozott ugyanis valamennyi skandalizáló, hiszen csakis így maximalizálhatták a felháborodást. És ami a legfontosabb: a történetek értékelését illetően rendszerint még maguk a megvádoltak, illetve támogatóik is kénytelenek voltak igazat adni nekik. A skandalizálók számára ilyenformán többnyire nem jelentett túlságosan nagy kihívást az, hogy alapvető szabályok megsértéseként ábrázolják a történeteket.

Amellett azonban, hogy bevett értékekre hivatkoztak, új értékeket is bevezettek a korrupciós botrányok, illetve hozzájárultak az értékvezérelt magatartás változásaihoz. Igaz ez többek között a politikai szereplők egymással szemben tanúsított viselkedésére. Bentley Gilbert meglátása szerint politikai stílusváltás kezdetét jelzi például a Marconi-affér, amely véget vetett a brit gentleman-politikának. Ez volt ugyanis az első eset, amikor – akár még a parlamentben is – elfogadhatónak minősültek a politikusok ellen intézett személyes támadások; igaz, hogy európai összevetésben szemlélve meglehetősen későn kezdtek hozzá az ilyesmihez a britek.²⁴ És hasonló eredményre juthatunk akkor is, ha szemügyre vesszük a Panama-botrány utótörténetét: a francia újságírók ugyanis új magatartáskódexet alakítottak ki a megvásárolt újsághíreket ért kemény kritika hatására, ez pedig hosszú távon nagyban hozzájárult az újságírás franciaországi professzionalizálódásához.²⁵

Ahhoz, hogy felmérhessük a korrupciós botrányok politikai következményeit, magukat a szereplőket kell szemügyre vennünk, mindenekelőtt az aktív skandalizálókat. Amint több ízben láttuk már, csakugyan éles politikai fegyver volt a korrupciós vád, mégpedig olyan fegyver, amely alapvetően romboló hatást fejtett ki. Éppen ezért többnyire a rendszer radikális ellenfelei éltek vele, vagyis azok az erők, amelyek hosszú távon ki voltak rekesztve a kormányalakítást övező hatalmi küzdelmekből, vagy éppenséggel egy merőben másfajta politikai rendszer bevezetésén munkálkodtak. Mást és mást jelent persze ez egy-egy adott országban, illetve egy-egy adott időszakban. A harmadik Francia Köztársaságban például főként jobboldali – hol nacionalista, hol monar-

chista, hol klerikális – erők voltak a skandalizálók, az 1880-as évek boulangistáitól kezdve egészen az 1930-as évek fasisztoid ligáiig. Az Olasz Királyságban egy baloldali republikánus robbantotta ki a Banca Romana-botrányt. A brit Marconi-affért a kormány konzervatív ellenfelein kívül a Hilaire Belloc körül csoportosuló csalódott liberálisok igyekeztek felfűteni, akik egyre radikálisabb antiszemitizmusra adták a fejüket. A *honours*-botrány fő mozgató erői a toryk jobbszárnyán elhelyezkedő *diehard*-mozgalom és a Labour párt voltak. Az említett irányzatok mindegyikéről joggal állítható, hogy a politikai spektrum szélén helyezkedett el még akkor is, ha nem volt a szó szoros értelmében véve alkotmányellenes. Míg a *diehard*ok vissza kívánták állítani a felsőház hagyományos jogait, addig a *Labour* az örökölhető nemesi címek eltörlését követelte. A Weimari Köztársaságban főként az állam bal- és jobboldali ellenfelei léptek fel a skandalizálók szerepében: a kommunisták és a német nacionalisták, illetve az 1920-as évek végétől fogva a nemzetiszocialisták.

Végso soron mindegyik ország vonatkozásában megállapíthatjuk, hogy a bal- és a jobboldali szélsőségesek éltek nagy előszeretettel a korrupciós vádakkal, mégpedig a fennálló hatalmi viszonyok ellen fordítva őket, jóllehet nem ugyanolyan következetességgel. Feltűnően visszafogottaknak mutatkoztak legalábbis a német szociáldemokraták 1918 előtt, és a Jaurès körül csoportosult francia szocialisták. Az így felvázolt kép azonban nem teljes még, hiszen csaknem az összes vizsgált országban mások is felhasználták a korrupciós vádakat: a legszorgosabb skandalizálók közé tartoztak többnyire a mindenkori „rendszerpártok” jelentős csoportjai is, mégpedig konkrétan olyan személyek, akik maguk is közvetlen hasznot húztak a bírált gyakorlatokból.

Számos esetben éppen a közvetlen érintettek köréből származott ugyanis az első információ – és úgyszólván soha nem oknyomozó újságíróktól. A kiszivárogtatók szándéka pedig többnyire valamiféle régi személyes számla kiegyenlítése volt. Panama akkor került napvilágra, amikor Herz megszorolta Reinachot; a Krupp Művek megvesztegetési rendszeréről a cég egy elbocsátott munkatársa tájékoztatta a nyilvánosságot; a Straperlót illető információkat maga a csaló Strauss osztotta meg a vezető spanyol szocialistákkal. Személyes bosszút állt az egykori császári államtitkár, Karl Helfferich is 1919-ben, amikor

korruptióval vádolta meg Matthias Erzbergert. Ő volt ugyanis az a fiatal centrupárti képviselő, aki 1904-ben heves támadást intézett az akkori minisztériumi hivatalnok, Helfferich ellen a gyarmati közigazgatásban feltárt szabálytalanságok miatt.

Gyakorta többről volt azonban szó az egyéni sérelmeknél. Hathatós eszköznek minősültek a korrupciós botrányok a mindenkor vezető csoportok körében is, ha éppen egy-egy kormány megbuktatása vagy bizonyos politikai áramlatoknak a hatalomból való kiszorítása volt a cél. Georges Clemenceau például azért igyekezett felfűteni a Grévy/Wilson-botránynak, hogy a lehető legnagyobb kárt okozza a kormányon lévő mérsékelt republikánusoknak. Különösen drámai következményekkel járt az ifjú Giovanni Giolitti és a régi harcos, Francesco Crispi árnyékbokszolása a Banca Romana-botrány során: hónapokon át zsarolta és cáfolta egymást kölcsönösen a két politikus, jóllehet elsősorban Crispi volt az, aki saját céljai szolgálatába állította a bank akkorra már letartóztatott igazgatóját.²⁶ És csakugyan Crispi könyvelhette el a jelentősebb sikert: leleplezései ugyanis lemondásra kényszerítették Giolitti miniszterelnököt, akinek rögtön az örökébe is lépett. A Barmat-botrány során a Német Szociáldemokrata Párt (SPD) balszárnya belső pártharcok céljára használta fel az Ebert birodalmi elnök és az egykori birodalmi kancellár, Gustav Bauer ellen hangoztatott vádak. A Straperló-botránynak pedig a második Spanyol Köztársaság vezető körei használták fel a Radikális Párt meggyengítésére. Niceto Alcalá-Zamora és a konzervatív CEDA-párt jelentős erőket fordított a botrány felfűtésére, jóllehet a CEDA a radikálisok koalíciós partnere volt. Alcalá-Zamora végül el is érte a célját, hiszen megbukott a koalíció a soron következő választásokon.

A korrupciós botrányok tevőleges szereplői közé tartoztak tehát olyan erők is, amelyeknek voltaképpen nem állt érdekében a hatalmi viszonyok alapvető megváltoztatása. Meglepő ez a tény már csak azért is, mert az említett botrányok hosszú távon nagyban hozzájárultak a mindenkor politikai osztály tekintélyének lerombolásához. A szereplőket azonban a rövid távú előnyök érdekelték csupán: kizárólag a következő választásokat vagy a következő kormányválságot tartották szem előtt – ennek pedig idővel tetemes tekintélyvesztéssel fizették meg az árát. Nem csupán hatalompolitikai számításból vettek részt

azonban a botránydramaturgiában az említett szereplők, hanem azért is, mert erre készítették őket politikai ideáljaik. A Grévy/Wilson-periódus francia opportunistáitól kezdve egészen az 1920-as évek, vagyis a Sklarek-időszak német szociáldemokratáig csakugyan a jogtalan előnyben részesítéstől és megvesztegetéstől mentes politika elkötelezettje volt a politikusok többsége, kiváltképp a liberálisok. Azok tehát, akik nem vettek részt közvetlenül a kedvezményezés hálózataiban, nagyon is komolyan vették az ügyek kivizsgálását és az érintettek megbüntetését. Ebből pedig kézenfekvően adódik a következtetés, hogy a századforduló parlamentáris rendszereinek vesztét saját teljesíthetetlen morális követelményeik okozták: olyan ideálokhoz igyekeztek ugyanis igazodni, amelyeket képtelenek voltak valóra váltani.

A botrányok történetére nézvést nem csupán az a fontos, hogy ki volt a leleplező, és kik voltak a közreműködők, hanem az is, hogy miféle politikai arénákban történt meg a skandalizálás. Ebből a szempontból egyértelműen a sajtó és a parlament játszotta a főszerepet. A leleplezés feladata hol az újságírókra, hol pedig a parlamenti képviselőkre hárult. A Lloyd George által folytatott nemesicím-kereskedelem ellen Lord Harris intézte az első nyilvános támadást 1922-ben, a felsőház ülésén; a Kornwalzer-ügyről Karl Liebknecht tájékoztatta a nyilvánosságot 1913-ban, a német Birodalmi Gyűlésben; a szabadkőműves-kartoték-ról Jean Guyot de Villeneuve nacionalista képviselő számolt be 1904-ben a képviselőházban; Napoleone Colajanni az olasz képviselőházat választotta leleplező fellépése színhelyéül 1892 decemberében, és ugyanígy tett a porosz országgyűlésben Édouard Lasker is 1873-ban. Újságok is magukra vállalhatták azonban a leleplező szerepét ugyaneközben az országokban: például Édouard Drumont *Libre Parole* című lapja Panama, és a német szociáldemokrata *Vorwärts* a császárság időszakának több botránya esetében. Az összes esetre áll azonban, hogy a sajtó és a népképviselők egyaránt szerepet játszottak a viták menetének meghatározásában. Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország és a Spanyol Köztársaság parlamentjei vizsgálóbizottságokat állítottak fel csaknem valamennyi jelentősebb korrupciós botrány kapcsán. Gyakorta megfigyelhető volt a sajtóorgánumok, a parlamentek és az igazságszolgáltatás versengése is a korrupcióellenes küzdelem vezető erejének szerepéért.

Mindez azonban a legkevésbé sem jelentette azt, hogy minden egyes esetben szigorú ítéletet hoztak a bíróságok: rendszerint éppenséggel kíméletet tanúsítottak a politikai osztállyal szemben, miközben jóval keményebben ítélték meg a többi szereplő cselekedeteit. Kivételt képez ebből a szempontból Charles Baïhaut francia miniszter esete, akit öt éves börtönbüntetésre ítélték a Panama-botrány kapcsán. Rendszerint azonban legkésőbb a fellebbviteli eljárás során odáig jutottak az ügyek, hogy nem kellett börtönbe vonulniuk a minisztereknek és a képviselőknek. Különös szerepet játszottak a bíróságok Németországban és Nagy-Britanniában, ahol gyakorta megesett, hogy nem maguk a meggyanúsított politikusok, hanem vádlói, illetve a skandalizálók ültek a vádlottak padján. A jelenség oka a rágalmazás, illetve a jó hírnév megsértése ellen hozott viszonylag szigorú törvényekben rejlik, amelyek lehetővé tették a meggyanúsítottak számára, hogy a bíróság előtt vegyenek elégtételt kritikusaikon. És gyakorta csakugyan a meggyanúsítottak javára ítélték a bíróságok: igazat adtak például Bismarcknak Meyerrel és Diest-Dabberrel szemben. A politikai hasznát mégis többnyire a skandalizálók könyvelhették el, mivel a perek során ismét lehetőségük nyílt arra, hogy a nyilvánosság elé tárják vádjukat.²⁷ Másként festett azonban a helyzet a Weimari Köztársaság idején, amikor főként a demokratákat érték különféle támadások. Rajtuk ugyanis az sem sokat segített, ha rágalmazás miatt beperelték ellenfeleiket, mivel a többnyire konzervatív bírák igen nagy megértéssel viseltettek még a legtúlzóbb és nyilvánvalóan légből kapott vádaskodások iránt is. Matthias Erzberger pénzügyminisztert például arról oktatta ki a bíróság, hogy Helfferich vádjainak többsége minden alapot nélkülöz ugyan, a nevezett mégis jóhiszeműen és hazafias indítékból hangoztatta őket; maga a miniszter ezzel szemben notórius hazudozó. Az ítéletek ilyesféle indoklásai morális vesztesékké nyilvánították a perek jogi értelemben vett nyerteseit. És csakugyan sikerült a weimari időszak jobboldali skandalizálóinak – mégpedig a bírák többé-kevésbé aktív közreműködésével – rendszeresen a köztársaság erkölcstelenségét kipellengérező becsületbíróságokká változtatniuk az ellenük indított rágalmazási pereket.²⁸

A politikai botrányok dinamikus folyamatok, és mint ilyenek, jelentős kihívás elé állítják az érintett politikusokat. Gyakorta megesik,

hogy maguknak a botrány kirobbantóinak kezéből is kicsúszik az események menetének ellenőrzése. Mind a mai napig újra meg újra tanúi lehetünk annak, hogy a nyilvánosság indulatait nem annyira az eredetileg hangoztatott vádak korbácsolják fel, hanem inkább az érintetteknek az ezekből következő folyamatok során tanúsított viselkedése. A voltaképpeni botrány ilyenkor tehát egy-egy hazugság vagy a vádakra adott helytelen reakció. Sokszor nem volt ez másként már 1900 körül sem. Grévy azzal követte el a legnagyobb hibát, hogy nem vált meg azonnal Wilsontól. A londoni politikai körökben nem keltett komolyabb megütközést, hogy Lloyd George Marconi-részvényeket vásárolt, az viszont már igen, hogy hamis állításokra ragadtatta magát a parlament előtt. Giovanni Giolitti bukását is végső soron az a Crispi által később megcáfolt állítása okozta, hogy nem tudott a Banca Romanánál tapasztalt szabálytalanságokat feltáró vizsgálatról készített jelentésről.

Miféle politikai következményekkel jártak mármost a korrupciós botrányok? Különbséget kell itt tennünk a rövid és a hosszú távú eredmények között. Rövid távon gyakran sor került miniszterek vagy akár egész kormányok lemondására a botrányok következtében. Grévy elnök példáján láthattuk már, hogy parlamentáris rendszerben egyszerűen nem maradhatott hivatalban egy botrányba keveredett államfő, ha saját emberei is megvonták tőle a támogatást. Az Eduard Lasker vasútépítési koncessziókat illető leleplezései után történtek, illetve von Heeringen hadügyminiszternek a Kornwalzer-ügy kapcsán bekövetkezett lemondása bizonyítják azonban, hogy nemegyszer fejek hullottak még az erős koronával és túlsúlyos végrehajtó hatalommal bíró Poroszországban is. Előfordult, hogy egyéb tényezők következtében váltak elkerülhetetlenekké a lemondások. A Marconi-affért például túlélte a Herbert Asquith és Lloyd George vezette kormány, mert zárt sorokban felsorakozott mellette a Liberális Párt, mégpedig a közösen elhatározott reformprojektekre való tekintettel, amelyeket a *toryk* minden lehetséges eszközzel igyekeztek megakadályozni. A Lloyd George vezette koalíciós kormány ezzel szemben már jóval a *honours*-botrány kirobbanása előtt megroggyant a belső viták következtében – így nem is tarthatta magát néhány hónapnál tovább. Különösen látványos következményekkel járt a Stavisky-botrány, amelynek tíz napon belül két kormány is áldozatul esett a szélsőségesen destabilizálódott

köztársaságban. A francia baloldal pedig azzal reagált a történetekre, hogy hozzáfogott egy széles politikai szövetség összekovácsolásához a jobboldal ellen, ami két esztendő elteltével végül a népfrontos kormány megalakításához vezetett.

Nem mindegyik korrupciós botrány vitte az utcára az embereket. Ha viszont eleve feszült volt már a politikai helyzet, akkor alkalmasak voltak feldühödött tömegek mobilizálására a korrupciós esetek. Az efféle kilengések azonban többnyire megmaradtak bizonyos határok között, mint például Böß berlini főpolgármester esetében. A főpolgármester éppen a Sklarek-botrány tetőpontján tért haza egy Észak-Amerikában tett utazásról, és megérkezésekor üvöltöző, szitkozódó, fütyülő tömeg fogadta a fővárosban. Rendőrségi biztosítás mellett kellett tehát megtennie az utat otthonáig, ami persze még így is nyilvános vesszőfutás volt. A politikai erőszak egy másik formájára került sor az Erzberger-eset kapcsán: Oltwig von Hirschfeld világháborús veterán 1920. január 26-án megjelent annak a pernek a tárgyalásán, amelyet Helfferich ellen indított a pénzügyminiszter. A tárgyalás után pedig Hirschfeld követte a minisztert, behatolt az autójába, és kétszer rálőtt Erzbergerre – amit a jobboldali sajtó egy része hazafias tettként dicsőített.

A politikai felelősségvállalás békésebb formáinak előmozdítására is alkalmasak voltak persze a korrupciós botrányok. Az 1922-es *honours-affér* tetőpontján például gyűjtési akciót indított a konzervatív *Morning Post* a *diehards* javára. A kampány célja annak bizonyítása volt, hogy nemesi címek áruba bocsátása nélkül is lehetséges a pártfinanszírozás. Össze is gyűlt kerekén 22 ezer font, főleg csekély összegű adományokból – ez az összeg azonban a töredékét tette ki csupán annak, amit egyetlen felsőházi hely eladása hozhatott a pártok konyhájára.

Ha választásokra került sor röviddel a botrányok után, akkor természetesen itt is megmutatkoztak a következmények. Mindössze néhány hónappal a Panama-válság tetőpontja után megrendítő választási vereséget voltak kénytelenek elkönyvelni az addig kormányzó opportunisták. Hasonlóképpen nem kis részben a Sklarek-botrány következményének tekinthető a kommunisták és a nemzetiszocialisták sikere az 1929 novemberében megtartott berlini helyhatósági választásokon, illetve az 1930-as parlamenti választásokon.

Különösen drasztikusan megmutatják a botrányok, hogy milyen nehéz

volt védekezni a korrupciós vádak ellen. Itt vált ugyanis kézzelfoghatóvá az a feltétlen tilalom, amelyet a modernitás mondott ki a mikropolitikára – amint azt már a Grévy-eset kapcsán is láthattuk. Még elővigyázatlanabban viselkedett David Lloyd George a *honours*-affér során: offenzív stratégiát követett ugyanis az 1922. július 17-én lefolytatott nagyszabású alsóházi vitában. Lloyd George először is kijelentette, hogy egyesek immár 30 esztendeje kritikával illetik a nemesi címek adományozását, mégpedig folyton ugyanazokkal az érvekkel – ő maga tehát nem vezetett be semmiféle újítást. Hevesen (és persze hamisan) tagadta ugyanakkor, hogy áruba bocsátotta volna a címeket, miközben egyszersmind védelmébe vette a „politikai” indíttatású címadományozás gyakorlatát, illetve a pártpatronázst. Utalt arra, hogy teljesen normálisnak, mi több: a brit politika erősségének tartja, hogy a pártok megjutalmazzzák a támogatóikat. Lloyd George végezetül kijelentette, hogy Németország sem omlott volna össze 1918-ban, ha a brithez hasonló pártrendszerrel rendelkezett volna. A miniszterelnök azonban érvelési csapdába manőverezte magát fent idézett kijelentéseivel, mivel világosan beszélt, és nem átalította a brit politikai rendszer erősségeként feltüntetni a korrupt cselekményeket. Így ahelyett, hogy megmentette volna a saját becsületét, bemocskolta csaknem az egész brit politikát. Nem véletlenül tartották Lloyd George egyik leggyöngébb beszédének a szóban forgó alsóházi felszólalást a megfigyelők, köztük Winston Churchill. Így hajszálon múlt csupán, hogy a kormány nem veszítette el a beszéd után következő fontos szavazást. A miniszterelnök tekintélye mindenestre súlyos csorbát szenvedett, és Lloyd George hamarosan lemondásra kényszerült.²⁹

Nem csupán az egyes érintetteknek okozott súlyos nehézséget a korrupciós vádak elleni védekezés – védtelennek bizonyult a maga egészében a parlamentáris rendszer is. Világosan megmutatja ezt többek között a Stavisky-ügy. Igaz ugyan, hogy a szélhámos hasznot húzott bizonyos politikusok jóindulatából, a vezető politikusok azonban nem tudtak arról, hogy igencsak kétes üzemeket támogatnak. Azért sikerülhetett Staviskynak viszonylag hosszú időn át folytatnia mesterkedéseit, mert vagy felültek a trükkjeinek, vagy pedig szándékosan fedezték a bankok alkalmazottai, a bankfelügyelet munkatársai, a nyomozó hatóságok, a hivatalnokok, az ügyvédek, az újságírók és a helyi politikusok. Mégis differenciálatlanul a politikai elit, főként

a kormány és a nemzetgyűlés ellen irányult a közfelháborodás.³⁰ Sok egyéb eset mellett világosan bizonyítja tehát a Stavisky-ügy, hogy a botrányok a legkevésbé sem individualizálták a korrupciós vitákat: a felháborodás ugyan kétségtelenül Grévy és a Sklarek-fivérek, Bleichröder és Bismarck, Lloyd George és Giovanni Giolitti ellen irányult – általuk azonban mindig az adott politikai rendszer, illetve az éppen hatalmon lévő elitek kerültek a pellengérre.

Mint nemegyszer a politikai botrányok történetében, két különböző valóság állt szemben egymással a korrupciós ügyekben is: az egyik oldalon a mikropolitika roppant szövevényes gyakorlatai, a kölcsönösen előnyös üzletek, a részben törvényes, részben persze törvénytelen gazdasági összefonódások – a másik oldalon a nyilvánosság és a magánszféra, az ártatlanság és a bűn egyszerű kategóriáit alkalmazó korrupciófelfogás. A korrupciós botrányok nem ismerik a finomabb különbségtételeket, hiszen a mikropolitika minden formája szigorú tilalom alá esik. Márpedig mindenütt létezett mikropolitika, vagyis mindig volt mit skandalizálni. Azért keletkezhetett sokakban az a benyomás, hogy a politika elmerül a „mocsár”-ban, mert a botrányok idején különösen kiélesedett a figyelem. Gyakorta nem is maga a volta-keppeni vétség okozta a legnagyobb veszélyt, mert az körülhatárolható volt, még akkor is, ha történetesen meghaladta a szokásos mértéket; hanem az, hogy a botránykővé vált ügy farvizén nagy számban láthatóvá váltak a mikropolitika „szokásos” gyakorlatai. Így keletkezhetett a járványosan elburjánzó visszasságok képe, amelyet azután folyton-folyvást föl is emlegettek a parlamentarizmus ellenfelei. A parlamenti rendszer szószólói viszont azt szögezték szembe az említett kritikákkal, hogy a botrány voltaképpen jó jel, mivel a nyilvános vitákat folytató társadalmak öntisztulási képességére utal. Ezt a vélekedést támasztották alá a nagy számban felállított parlamenti vizsgálóbizottságok is. Ennek az érvelésnek is megvolt azonban a gyöngye pontja: rendszerint túlságosan sok olyan politikus akadt ugyanis, akik megpróbálták instrumentalizálni a botrányt, úgyhogy végső soron bárki joggal kétségbe vonhatta a felderítés érdekében tett erőfeszítések komolyságát. Szélsőséges példája az effajta instrumentalizálásnak az a leleplezési verseny, amely Giolitti és Crispi között bontakozott ki a Banca Romana-botrány kapcsán.

A rendszer ellenségei nemegyszer arra törekedtek, hogy módszeresen elhiteltelenítsék a fent említett öntisztító mechanizmusokat. A nemzeti konzervatívok és a nemzetiszocialisták például a ténylegesen fennálló viszonyokat már-már groteszk módon kiforgatva szüntelenül azt hangoztatták, hogy a Weimari Köztársaság igazságszolgáltatási apparátusát megfertőzte a marxizmus, éppen ezért állhatatosan védelmezi a szociáldemokraták és a demokraták korrupcióját. Gottfried Zarnow az alábbi végkövetkeztetést vonta le 1931-ben megjelent népszerű pamfletjében: „Kikezdték az állam oszlopait a morális bomlasztás erői.”³¹ Az efféle viták kezdeményezőinek célja az volt, hogy reformálhatatlanként tüntessék fel a parlamentáris kormányformákat – és végül csakugyan el is érték a céljukat. Az igazságszolgáltatás ostromozása persze nem csupán a Weimari Köztársaság időszakában fordult elő: hasonló kritika érte a bíróságokat már a Panama- és a Rochette-ügy idején, a Banca Romana-botrányt követően pedig maga az olasz igazságügy-miniszter tette szóvá a bíróságok elfogultságát.³²

Az eliteknek tulajdonított kettős morál bizonyítékeként szolgálhattak kiváltképp az olyan – nem is ritka – esetek, amikor maguk a korrupció ellen vívott küzdelem bajnokai kerültek az események sodrásába. Az efféle negatív hősök közé tartozott Rocco de Zerbi. Zerbi egészen 1893-ig nagy tekintélynek örvendett az olasz politikában mint az ország egyesítéséért vívott háborúk veteránja, újságíró, a bankfelügyelet tagja és a korrupcióellenes küzdelem látszólag megvesztegethetetlen élharcosa. Legalábbis így tüntette fel önmagát újságcikkeiben és beszédeiben. A Banca Romana-botrány azonban egykettőre véget vetett mindennek. A napvilágra került dokumentumok egyértelműen bizonyították ugyanis, hogy a bank több százezer líráért vásárolta meg Zerbi politikai jóindulatát. Miután a parlament megvonta mentelmi jogát, nem maradt más kiút Zerbi számára, mint az öngyilkosság.³³

Gátat lehetett volna-e vajon vetni ilyen körülmények között a korrupció skandalizálásának? Talán igen, de csakis roppant nehézségek árán. Célzott intézkedésekkel sikerült olykor elérni, hogy lecsengjen egy-egy botrány – például a Kornwalzer-ügy a császárság kései időszakában. A szociáldemokrata párt (SPD) terve tulajdonképpen az volt, hogy a botrányt kihasználva felszámolja a konzervatív elitek, a porosz közigazgatás és a hadiipar összefonódását. A kormánynak azonban

sikerült – persze a büntetőbíróságok hathatós közreműködésével – bizonyos határok közé szorítania az ügyet. Ennek során kapóra jött a kormánynak a megvesztegethetetlen porosz hivatalnok furcsa, ámde szélteben-hosszában elterjedt mítosza. A császárhű sajtó ugyanis a bíróságokkal együtt arra az álláspontra helyezkedett, hogy a német hatóságok alapján véve mentesek a korrupciótól, vagyis egyedi esetekről lehet szó csupán. Fennen hangoztatta még a bírósági ítélet szövege is, hogy nem létezik német Panama.³⁴

Az éppen hivatalban lévő kormányok szempontjából nemegyszer létfontosságú volt, hogy elkerüljék a korrupciós botrányokat. Benito Mussolini például nem csupán elméletileg osztotta ezt a nézetet, hanem brutális gyakorlati következtetéseket is levont belőle. Kormányfő volt már, de nem volt még diktátor a *Duce* 1924 júniusában: átmenetileg rá volt még utalva a parlamentre, illetve a nyilvánosság jóindulatára. A fasiszta mozgalom vezetője annak az ígéretnek köszönhetette a presztízsét, hogy kemény kézzel fel fogja számolni a liberális korszak korrupcióját. Ebben a helyzetben érte utol Mussilinit a félmúlt: fivére ugyanis jövedelmező üzletet ütött nyélbe mindössze fél esztendővel korábban, amikor közbenjárásának köszönhetően az American Sinclair Oil Company elnyerte a kormánytól az olaszországi olajkitermelés monopóliumát. Ellenszolgáltatásképpen nyilvánvalóan nagylelkű jutalomban részesültek persze a fasiszta mozgalom vezetői. A Sinclair Oil Companyval kötött szerződést heves viták övezték azonban már a mikropolitikai összefüggések – kiváltképp a kenőpénzfizetések – nyilvánosságra kerülése előtt is, és Mussolininek kis híján kormányfői hivatalába került az ügy. Tovább rontotta a helyzetet, hogy Mussolini fivére úgyszólván családi patronázsfőnök gyanánt működött, és módszeresen dolgozott a klán vagyónának gyarapításán.

Giacomo Matteotti szocialista képviselő mármost a megvesztegetéseket bizonyító anyagokhoz jutott a brit kormánytól, amely a Sinclair Oil egyik konkurensének résztulajdonosa volt. Matteotti azzal fenyegetőzött 1924 júniusában, hogy parlamenti beszédben tárja fel a visszaéléseket. Röviddel a tervezett beszéd időpontja előtt azonban Mussolini meghúzta a vészféket, és parancsot adott egy titkos fasiszta kommandónak a képviselő meggyilkolására.³⁵ Bizonyos értelemben ez a tapasztalat adta meg a kezdő lökést a fasiszta állam kiépítéséhez, a miniszterelnök

ugyanis nem sokkal később levonta a politikai konzekvenciákat az ügygel-bajjal elhárított vészhelyzetből: megkezdte a totális diktatúra kiépítését, véget vetett a véleményszabadságnak, és betiltotta a konkurens politikai pártokat.

A liberális parlamentáris rendszer kritikusai és védelmezői egyaránt teljes meggyőződéssel vallották, hogy igazuk van. Minden egyes esetben olyan magatartásmódokat és hatalmi technikákat hoztak felszínre a korrupciós botrányok, amelyek szöges ellentmondásban álltak a nyugat-európai államokban vallott alapvető politikai értékekkel. A botrányok során nyilvánvalóvá vált, hogy a hatalmat gyakorló elitek képtelenek voltak valóra váltani az 1800 körüli időszak republikánus és liberális teoretikusai, reformerei és forradalmárai által megfogalmazott ígéretet, nevezetesen azt, hogy feddhetetlenül és önös érdekektől mentesen fogják művelni a politikát. Teljesíthetetlennek bizonyult ez az ígéret a morális ideál és a politikai gyakorlatból fakadó szükség-szerűségek nyilvánvaló ellentmondása következtében – a botrány kommunikációs formája pedig rendkívül hatékonyan állította a középpontba az említett ellentmondást. A parlamentarizmus és a sajtószabadság liberális és szociáldemokrata védelmezői a maguk részéről azzal érveltek, hogy csakis szabad viszonyok között van esély a vizsszásságok felderítésére és megvitására. És nem is alaptalanul, hiszen Mussolini, Primo de Rivera vagy Hitler uralma csakugyan egykettőre véget vetett mindenféle nyilvános vitának.

A parlamentarizmus védelmezőinek hitvallását Maurice Block német-francia közgazdász és statisztikus megfogalmazta már 1895-ben megjelent politikai szótárában: „A nyilvánosság tanítja morális érzékenységre a liberális kormányokat. A korrupció ugyanis nem állhat ellen tartósan a képviselőház, a sajtó és a pamfletek támadásainak.”³⁶ A korrupciós vád politikai hatását tekintve Blocknak nyilvánvalóan igaza volt: a korruptak politikai korszaka leáldozott. Erősen kérdéses azonban, hogy elérték-e az említett nevelő hatást az erre hivatott instanciák. Gyakorta nem több, hanem éppenséggel kevesebb szabadságot és demokráciát eredményezett ugyanis a korrupciós vád: bizonyára az efféle vádak is közrejátszottak abban, hogy Bismarck a liberálisoktól a konzervatívok felé fordult; Crispi olyan alkotmányjogi következtetéseket vont le a Banca

Romana-botrányból, amelyek már a következő fejezet tárgyát képezik; Lloyd George liberális hívei bukott, korrupt alakoknak minősültek a *honours*-affér után; és Matteotti meggyilkolása adta meg a startjelet a fasiszta diktatúra kiépítéséhez. A mikropolitika gyakorlatát azonban valójában nem a skandalizálás, hanem egyéb tényezők alakították, még akkor is, ha Wilson, a Banca Romana vagy a Sklarek-fivérek hálózatát ténylegesen felszámolták. Strukturális szempontból módfelett lassan változott csupán a mikropolitika, éppen ezért hoztak felszínre újra meg újra hasonló jelenségeket a különböző országokban és különböző időszakokban kipattant botrányok. Annyi mindenesetre bizonyos persze, hogy az érintettek egyre óvatosabban beszéltek a mikropolitikáról és a bennfentes ügyletekről.

9. ROMBOLÁS: A KORRUPCIÓKRITIKÁTÓL A DIKTATÚRÁIG

„Mit akar Hitler?” – tette fel a kérdést a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) egyik 1932-es röplapja. És a papíron szereplő öt válasz közül az egyik így hangzott: „Korrupció helyett átláthatóságot és rendet a közigazgatásban.” Továbbá: „Nyugalmat, rendet, takarékoságot, korrektséget az államban! Az alapelv: A közérdek előnyt élvez az önérdekkel szemben!”¹ A nemzetiszocialisták mindenekelőtt azzal igyekeztek híveket toborozni maguknak a választók között, hogy a köztársaságban uralkodó visszás állapotok ellen vívott harcot tűzték zászlajukra – és állításuk szerint a korrupció volt az egyik legfőbb probléma. A nemzetiszocialisták persze bizonyára nem elsősorban a korrupció ellen meghirdetett harcnak köszönhetően szereztek többséget, mégis óriási hasznot húztak abból az 1920-as évek korrupciós botrányai nyomán kialakult közvélekedésből, hogy a parlamentáris demokrácia Németországban már a bevezetését követő legelső évtizedben morálisan lejáratta önmagát. Így aztán sok német szemében csábítónak tűnt a lehetőség, hogy egy látszólag erős akaratú, katonásan szervezett, radikális megoldási javaslatokat hangoztató politikai irányzat kezébe helyezze a hatalmat. Ebben a tekintetben erős hasonlóságot mutat a németországi helyzet a számos más nyugat-európai országban uralkodó korabeli állapotokkal.

A két világháború közötti időszakban számos európai államban (jobboldali) diktatúra került hatalomra; másrészt kommunista diktatúra került hatalomra a Szovjetunióban. A jelen könyvben vizsgált országok közül Olaszország és Spanyolország nyitotta meg a sort. Benito Mussolini 1922 és 1924 között építette ki az olaszországi fasiszta diktatúrát. Miguel Primo de Rivera 1923-ban hajtotta végre a maga államcsínyét; uralmára 1931-től köztársaság következett, emezt azonban az 1936 és 1939 között lezajlott polgárháborút követően felváltotta a Franco-diktatúra. Németországban 1933-ban ragadták meg a hatalmat a nemzetiszocialisták. Franciaország déli részén, amelyet a hitleri

Németországgal vívott háború után nem szálltak meg a német csapatok, 1940-ben Philippe Pétain marsall került hatalomra. Az említett diktatúrák egyike sem előzmények nélkül jött persze létre: mindegyik esetében – számos egyéb tényező mellett – világosan nyomon követhető az antiparlamentáris korrupciókritikától az autoritárius hatalomgyakorlásig vezető út. Igaz ez bizonyos mértékig még Nagy-Britanniára is. Jóllehet a királyságban nem jutott hatalomra diktatúra, a részben a századforduló antiszemita színezetű korrupciókritikájában gyökerező brit fasiszta mozgalom mégis komoly politikai erőt képviselt az 1930-as években.

Jelen fejezet célja az, hogy bemutassa a korrupciókritika és az autoritárius rezsimiek között fennálló összefüggést, ez utóbbiak számára ugyanis a korrupció volt az egyik legfontosabb hivatkozási alap a rendkívüli intézkedések bevezetéséhez. Semmi esetre sem szándékozunk persze tagadni az egyes rezsimiek között fennálló számottevő különbségeket. Közös vonása azonban az említett rendszereknek az, hogy a parlamentáris demokrácia ellen intézett támadásaik során jelentős hasznot húztak a korrupciós vádból. Más szóval: a liberális politikai rendszereknek a két világháború közötti időszakban bekövetkezett bukása nem érthető meg a korrupciós viták figyelembe vétele nélkül, ezek ugyanis nagymértékben hozzájárultak a parlamentarizmus lebontásához.

Különbéle negatív ítéletek jutottak kifejezésre a fent említett korrupciós vitákban. A viták először is alapvetően megkérdőjelezték a választott népképviselők morális integritását. Továbbá: Spanyolországban és Olaszországban, illetve később Franciaországban nem utolsósorban éppen a hatalmon lévő pártok egymás között lefolytatott korrupciós vitái támasztottak kétséget a parlamentáris rendszer teherbírása iránt, vagyis az iránt, hogy a parlamentáris rendszer képes-e vajon kivezetni az országot a válságból. Számos országban – többek között Nagy-Britanniában – arra a következtetésre jutottak a korrupció kritikussai, hogy a parlamentarizmus éppenséggel figyelmen kívül hagyja a nép akaratát, vagyis paradox módon a népképviselőiben tapasztalható hiányosságok, illetve a nagyobb politikai részvételre irányuló követelések vezettek az autoritárius modellekhez. Végezetül a korrupciókritikában csapódtak le a bizonyos társadalmi csoportok ellen irá-

nyuló, egyre agresszívebbé váló indulatok. A vizsgált országok többségében már nagyjából 1900 óta a korrupciós viták integráns részét képezte az antiszemitizmus. Sok szó esett – főként Nagy-Britanniában, Franciaországban és Németországban – a külföldi befektetők, illetve (az I. világháborút követően) a háborús nyereszkesedők állítólagos befolyásáról is. Az iparosítás csúcspontjára érkezett modernitás bizonyos következményeitől való félelem nyilvánult meg az efféle hangokban, amely félelem számos más területen is jellemző volt egyébként a kortársak nem kis részére: félelem az immár nemzetközivé vált tőke befolyásától, félelem a napi politikában rendszeresen megnyilvánuló érdekkonfliktusoktól, félelem az európai nemzetek jelentőségének csökkenésétől, diffúz rettegés bizonyos külföldi hatalmaktól.

Az 1918 után bekövetkezett változások végképp a parlamentarizmus ellen vívott harccá változtatták a korrupciós vitát – de nem az érvek változtak meg, hanem a keretfeltételek. 1914-ig a liberális, parlamentáris berendezkedésű monarchia volt a legelterjedtebb államforma Nyugat-Európában – kivéve a Francia Köztársaságot és a Német Császárságot, amelynek kormánya magának a császárnak tartozott felelősséggel. Mindenütt a polgári, illetve – egyre csökkenő mértékben, főként Nagy-Britanniában és Németországban – a nemesi elitiek voltak a hangadók a politikában. Valamennyi országban – Németországot is ideértve – az óvatos demokratizálás irányába haladtak a politikai rendszerek, például a választójog kiterjesztésével, a tömegpártok kialakulásával, továbbá az egyre nagyobb sajtószabadsággal és a nyilvános vitákkal. Bizonyos protekcionista tendenciák és az állami szociálpolitika első kezdeményei ellenére a gazdaság nagymértékben mentes maradt az állami beavatkozástól. Összességében véve tehát az 1800 körüli reformidőszak számos reménye valóra vált 1900 körül.

A háború után azonban drámai módon megváltozott a helyzet. Az addig uralkodó liberális irányzatok mellett radikális versenytársak léptek színre a pártok között: kommunisták a baloldalon, és nacionalisták, illetve fasiszták a jobboldalon. Ezek az erők pedig már nem a haladás és a konzervativizmus bevett kategóriáiban gondolkodtak, hanem a korábbi megoldási kísérletekkel való radikális szakítást követelték: elérkezettnek látták az időt a rendszer gyökeres fölforgatására, a teljes politikai újrakezdésre. A szélsőjobb revideálni akarta mindazt, amit

a francia forradalom következményének minősített, persze az *ancien régime*-hez való visszatérés nélkül; a kommunisták a forradalom ki-robbantásán ügyködtek, és céljuk a proletariátus diktatúrájának bevezetése volt. Közvetlenül a háború befejezése után csakugyan már-már elérhető közelségbe került az említett cél: számos nyugat-európai országban forradalmi megmozdulásokra került sor az Októberi Forradalom mintájára. Főként az 1918-as németországi forradalom, illetve az olaszországi úgynevezett „két vörös esztendő” (1919/20) során látszott rövid ideig már-már valóra válni a baloldal álma. Hosszú távon azonban mégis a másik oldal győzedelmeskedett, vagyis az elbizonytalanodott, a háború vége óta munkanélküliségtől és elszegényedéstől fenyegetett középrétegekre támaszkodó jobboldali diktatúrák jutottak hatalomra.

A két világháború közötti időszakban általánosan meghatározó volt a társadalmi kohézió témája. A gazdaság- és a szociálpolitika területén egyszer és mindenkorra véget ért a *laissez faire* kora. Mindegyik tábor meggyőződéssel vallotta, hogy a gazdaságot nem lehet kiszolgáltatni többé az erők szabad játékának, hanem a társadalom igényei szerint kell alakítani. Miközben a baloldal a tervgazdaságra esküdött, a mérsékelt erők a munkaadók és a munkavállalók érdekeinek kiegyenlítését, a szociálpolitika kiépítését, és részben konjunktúraélénkítő programok bevezetését szorgalmazták. Főként a jobboldalon tettek szert nagy befolyásra a korporatiztikus elképzelések, amelyeknek megvalósítására látszólag sikerrel került sor Olaszországban az 1920-as évek közepe óta. Az említett elképzelések szerint a hivatásrendi szervezetekre hárult az a feladat, hogy felfogják és bizonyos értelemben még a politika előtti mezőben feloldják az érdekellentéteket.²

Jóllehet a politikai liberalizmus a háború után kimúlt, a fejlődés pedig egyértelműen a bal- avagy jobboldali diktatúra irányába haladt, Jean-Werner Müller politológus mégis „a demokrácia korszakának” nevezi a szóban forgó időszakot.³ Müller meglehetősen provokatív kifejezése azt a körülményt helyezi előtérbe, hogy politikát és hatalmat ekkor már végképp nem lehetett többé hagyományra és múltbéli eredetre építeni. Egyetlen politikai irányzat sem fogalmazhatta meg a maga céljait anélkül, hogy olyan értékekre ne épített volna, mint az egyenlőség, a részvétel joga és főleg a népakarat. Végképp a nép vált tehát

a politika legfőbb szereplőjévé; senki nem léphetett fel többé a közös képviselőtében, aki nem vette legalább színleg figyelembe a nép akaratát. Egyaránt érvényes ez az időszak valódi demokratáira és a diktatúra különböző válfajaira. Az autoritárius rezsimiek egytől egyig az „objektív népakarat” letéteményeseinek nyilvánították magukat – amint Ernst Rudolf Huber alkotmányjogász 1937-ben a német nemzetiszocializmus vonatkozásában megfogalmazta.⁴ A bal- és a jobboldali szélsőségesek egyaránt mindent megtettek híveik politikai mozgósítása érdekében – jóllehet a választás jogát valójában a legkevésbé sem szándékoztak megadni nekik. A kommunista, a fasiszta és a nemzetiszocialista egységpártok létrehozóinak célja egyfelől a politikai viták be-rekesztése és a társadalmi harmónia megteremtése volt; másfelől az, hogy a lakosságot rábírják a politikai eseményekben való folyamatos és lelkesülten egyetértő részvételre, a tömegek ugyanis ilyenformán szakadatlanul demonstrálhatták hűségüket és elkötelezettségüket az új felsőbbtség iránt.

Az azonban, hogy immár a népakarat minősült a politikai legitimitás kizárólagos forrásának, egyszersmind veszélyesen felerősítette a korrupciós vád hatását. Ha ugyanis a hatalmat gyakorló elitek csakis saját előnyükre politizáltak, ha megvásárolta őket a gazdaság, sőt netalántán a nemzetközi szinten működő zsidó körök kiszolgálóivá váltak, akkor mindez azt látszott bizonyítani, hogy a parlamentarizmus liberális változata képtelen volt valóra váltani saját ígéreteit. Csődöt mondott tehát a liberális parlamentarizmus mint politikai berendezkedés, mert úgy tűnt, soha nem teszi valóban lehetővé a nép uralmát.

AZ EURÓPAI ANTISZEMITIZMUS ÉS A BRIT FASIZMUS KIALAKULÁSA

A két világháború közötti időszakban főként a politikai jobboldalon mindent meghatározó kényszerképzetekké sűrűsödtek bizonyos félelmek és összeesküvés-elméletek – olyan kényszerképzetekké, amelyek ráadásul alkalmasak voltak a sikeres politizálásra. A szóban forgó kényszerképzetek előtörténetével részben megismerkedtünk már a kapitalizmus- és parlamentkritika, illetve az összeesküvés-elméletek példáján.

Kiegészítőleg meg kell azonban említenünk még egy alapvető fontosságú témát: a századfordulótól kezdve Franciaországban, Németországban és Angliában határozottan antiszemita színezetet nyert a korrupciókritika.

Az említett jelenség a kontinensen volt először megfigyelhető, mégpedig kezdetleges formájában már igen korán: szórványos zsidóellenes megnyilvánulások kísérték ugyanis a titkos társaságok és a közigazgatás ellen irányuló korrupciókritikát már az 1800 körüli időszakban.⁵ Csak a kései 19. század folyamán vált azonban külön gondolkodási irányzattá, széles körben elterjedt és hatalmas társadalmi rezonanciát kiváltó eszmétörténeti jelenséggé az antiszemitizmus, amely mindközben a vallási intoleranciától a társadalmi és kulturális ellenségeskedés felé tolódott, mígnem végül állítólagos „faji jellegzetességek”-kel igyekezett alátámasztani a zsidó lakosság fennmaradást idégenszerűségét. Az ebbe a körbe sorolható szerzők összességében véve botránykőként ábrázolták tehát a zsidókat, azt állítván, hogy idegen testet képeznek a társadalomban. A modern antiszemitizmus egyre inkább a zsidó lakosságban vélte fellelhetni a modernizációból fakadó konfliktusok és problémák okát, mígnem az I. világháborút követő időszakban immár széles körben terjedni kezdett a zsidó-bolshevik világ-összeesküvés rémképe.⁶

A korrupciókritikának is integráns részét képezte az egyszerre antikompolita és antikapitalista vágyképeket kergető zsidóellenesség, amely eleinte előfordult a politikai baloldalon is. James de Rothschild francia bankár és vasúti vállalkozó már az 1840-es években a nemzetközi szinten működő, korrumpáló befolyással bíró zsidó pénzemberek iskolapéldájának számított a francia politikában. A korai szocialisták, például Toussenel és Leroux egyenlőségjelet tettek a zsidók, valamint a pénzemberek és a spekulánsok közé.⁷ Auguste Chirac francia szocialista politikus „A zsidó üzelmek története” című írással jelentkezett az 1880-as évek elején, a vele közös platformon álló Jaclard pedig a „zsidó bacilusban” vélte fellelhetni az elburjánzó politikai korrupció csíráját. Mindkét említett szerző alapvetően a kapitalizmus alapelveire, a tömegek kizsákmányolására, nem pedig valamely etnikai csoportra vonatkoztatta azonban a „zsidó” fogalmát. Chirac eltökélten ostromozta a „politikai zsidók” ténykedését – vagyis mindazokét, akik a politikára

is kiterjesztették a kereskedelem és a kapitalizmus alapelvét, vagyis megvásárolható áruvá züllesztették a politikát. Chirac vélekedése szerint ugyanakkor nem kötődtek valamely vallás követőihez az efféle „zsidó üzelmek”: fellelhetők voltak a katolikusok és a protestánsok között is, jóllehet különös gyakorisággal a zsidók körében. Hasonlóan nyilatkozott ugyanerről Jaclard is.⁸ A francia baloldal azonban a századforduló körül messzemenően megszabadult az antiszemitizmustól, bizonyára azért is, mert a „zsidó” az említett összefüggésben voltaképpen csupán a „kapitalista” szinonimája volt, a baloldal pedig a Dreyfus-ügy során félreérthetetlenül állást foglalt az alaptalanul megvádolt zsidó tiszt mellett. A klerikális és konzervatív erőknél ezzel szemben alapvető ismertetőjegyévé, politikai identitásuk részévé vált az antiszemitizmus.

A jobboldali antikapitalizmus persze kezdettől fogva szorosan összekapcsolódott az antiszemitizmussal, mi több: jócskán felerősítette emezt. Bismarck konzervatív kritikusan rendszeresen antiszemita kirohánásokkal fűszerezték támadásaikat, nem utolsósorban a kancellár zsidó bizalmasát, Bleichrödert célba véve. Bismarck 1890-ben bekövetkezett lemondása után pedig önállósult a fent említett trend, miközben lassanként szalonképessé vált a politikai antiszemitizmus, annál is inkább, mert a berlini udvari prédikátor, Adolf Stoecker állt az élére. Ebben az időszakban tett szert széles körű ismertségre íásaival az antiszemita publicista és birodalmi gyűlési képviselő, Hermann Ahlwardt. Ahlwardt elsődleges célja az volt, hogy dokumentálja a zsidóknak a társadalomra gyakorolt állítólagos káros befolyását. Ennek során több ízben foglalkozott személyesen Gerson von Bleichröderrel is, akit alkalmasnak talált a különféle vádak összekapcsolására. Ahlwardt először is felelevenítette azt a régebbi kritikát, amely Bleichrödert a Preußische Central-Bodenkredit AG-ben játszott szerepe miatt érte – vagyis a politikai korrupció vádját. Továbbá hivatalnokok megvesztegetésével és erkölcsi-morális korrupcióval is megvádolta Bleichrödert, a bankár ugyanis éppen az idő tájt perben állt egykori szeretőjével, akit állítólag manipulált.⁹ Ugyancsak antiszemita alaphangot ütött meg a konzervatív *Kreuzzeitung* a Panama-botrányt illető kommentárjaiban.¹⁰

A francia korrupciós vitákban ugyanebben az időszakban Édouard Drumont volt az antiszemita hangadó. Drumont nagy feltűnést keltett

1885-ben megjelent, *La France juive* (A zsidó Franciaország) című könyvével, és rajta keresztül kerültek nyilvánosságra 1892-ben a Panama-társaság üzelmeit illető információk – amelyeket Drumont természetesen korábbi állításainak igazolásaként értelmezett. Drumont idegen betolakodóknak és parazitáknak minősítette a zsidókat, azt állítván, hogy a megvásárolható politika segítségével, a francia nép rovására szereztek gazdagságukat. Drumont-t még nem elsősorban az úgynevezett „faji jellegzetességek” érdekelték, hanem a szerinte hazátlan zsidók állítólagos nemzetközi, kozmopolita jellegében látta a legfőbb veszedelmet. Drumont azt állította, hogy a zsidó bankok és a zsidó sajtó hajszolták bele a francia politikát a Panama-katasztrófába. Drumont és a *La Libre Parole* című lapban közzétett Panama-magyarázata ilyenformán nagyban hozzájárult a francia antiszemita mozgalom kialakulásához. A francia jobboldali szerzők – például Georges Bernanos – egészen az 1930-as évekig fenntartották Panama fent említett interpretációját.¹¹

Angliában is egyre több antiszemitizmus, antiparlamentarizmus, nacionalizmus és jobboldali antikapitalizmus gyűlemlett fel a korrupciókritika üledékében, ami összességében egy fasiszta mozgalom előtt egyengette az utat. A politikában csalódott értelmiségiek és politikusok meglehetősen tarka csoportja verődött össze Londonban 1910 körül. Az említett csoport vezető alakja eleinte Hilaire Belloc katolikus író volt. A brit-francia házasságból született Belloc részletekbe menően ismerte a Panamával, illetve a Dreyfus-üggyel kapcsolatos franciaországi vitákat, az antiszemitizmust pedig Drumont-tól és a hozzá hasonló szerzőktől vette át. Belloc Nagy-Britanniában nem a konzervatívok között, hanem a liberális pártban találta meg a maga politikai otthonát: a liberális párt alsóházi képviselője volt 1906-tól 1910-ig, amikor tiltakozása jeléül kilépett a pártból.

Belloc termékeny szerző volt, és kritikus szemmel figyelte a napi politikát – világnézetének középpontjában pedig a korrupció, a jogellenes vagyonosodás és a zsidó összeesküvések álltak. Négy regényt írt 1900 és 1910 között a brit politikai életről. Már *Emmanuel Burden* című első könyvében egy első pillantásra hihetőnek tűnő történetet beszélt el a kormánykörök bennfentes ügyleteiről és magánérdekű vagyongyarapításáról, illetve különféle zsidó-kozmosopolita összeeskü-

vésekről. Belloc olyan nemzetközi zsidó pénzügyi elit képét vázolta fel, amely a pártok hathatós közreműködésével ellenőrzése alatt tartja a brit kormányt.¹² Jóllehet még a liberális párt tagja volt, parlamenti beszédeivel és újságcikkeivel részt vett a toryknak az úgynevezett „liberális plutokraták” ellen folytatott kampányában. Az ellenzék ugyanis – főként a nemesi címek áruba bocsátására hivatkozva – azt vetette az 1905 óta kormányzó liberálisok szemére, hogy eladták magukat az újgazdagoknak. Ezekben az esztendőkből lépett szövetségre Belloc írókollégájával, Cecil Chestertonnal, hogy 1910-től közös publicisztikai kampányt indítsanak a korrupció, a zsidók és az uralkodó pártrendszer ellen. A hamarosan már „Chesterbelloc” néven emlegetett szerzőpáros 1911-ben egész könyvet szentelt a brit parlamentarizmus megsemmisítő kritikájának.

A brit „pártrendszert” ostromozó pamflet olyan szerzők műve, akiket a demokrácia hiányosságai okán támadt elkeseredésük vezetett el a jobboldali autoritárius elképzelésekig. Érvelésük kiindulópontja az a megállapítás, hogy „a demokrácia a közakarat uralma” – csak hogy a szerzők szerint efféléről szó sincsen Angliában. Ehelyett tulajdonképpen a két nagy párt vezetőiből álló, egyetlen szűk csoport gyakorolja a hatalmat, politikai küzdelmeik pedig pusztán figyelemelterelő látványosságok. Valójában vasmarokkal irányítják közösen a parlamentet, mégpedig közvetlen és „közvetett korrupció” révén. Lehetővé teszik ugyanis a képviselők számára, hogy magánvagyonukat gyarapítsák az ország rovására, ha azonban emezek netalántán akadékoskodni kezdenének, akkor rögtön a parlament feloszlatásával fenyegetőznek. Mivel a pártok nem képviselnek semmiféle valódi meggyőződést, megvásárolhatja őket bárki, akinek elegendő pénze van, vagyis a gazdagok és a különféle érdekcsoportok – innen ered a plutokraták hatalma.¹³

Ugyanabban az esztendőben hetilapot indított a két szerző, amely eleinte *Eye-Witness*, 1912-től pedig *New Witness* címmel jelent meg. A *New Witness* lett a brit antiszemita központi propagandaorgánuma az I. világháború előtt. A pártokhoz kötődő sajtótól eltérően a *New Witness* tényfeltáró igénnyel lépett fel, hiszen végtére is a rejtett zsidó befolyás felderítése volt a fennen hirdetett cél. 1912-ben, az előző fejezetben tárgyalt Marconi-botrányral köszöntött be a *Witness* fénykora. Akárcsak Drumont a Panama-botrány kirobbanása után, most

Belloc is igazolva látta a már regényeiben megfogalmazott antiszemitá vádakat, mivel Herbert Samuel és az Isaacs-fivérek, Rufus és Godfrey csakugyan zsidók voltak. Ezt pedig Belloc a maga részéről elegető bizonyítéknak tekintette arra, hogy csakugyan sikeres zsidó üzletemberek és spekulánsok uralják a brit politikát. Jóllehet a jelentős napilapok nem reagáltak az antiszemitá értelmezésre – nem számított még szalonképesnek az antiszemitizmus –, a botrány mégis hatalmas lendületet adott a radikális jobboldalnak. Csatlakozott a kritikusok kórusához az ultranacionalista Leopold Maxse *National Review* című lapja is. A *New Witness* értelmiségi dominanciájú kiadói és szerzői köre pedig 1913-ban megalapította a National League for Clean Government nevű korrupcióellenes társaságot. A National League célja az volt, hogy átültesse a politikai gyakorlatba a *New Witness*-ben megfogalmazott „felismerések”-et: szervezett jó néhány konferenciát, és igyekezett befolyást gyakorolni egész sor parlamenti utóválasztásra – meglehetősen csekély sikerrel.¹⁴

A National League és a *New Witness* teremtette meg azt az ideológiai és szervezeti hagyományt, amely később, a két világháború között az Oswald Mosley vezette brit fasizmus alapjává vált. „Chesterbelloc” és a *Witness* köréhez tartozó szerzők az idegenellenes antiszemitizmus képviselői voltak: külföldieknek tekintették a zsidókat, és a politikai pozíciókból való eltávolításukat követelték. A zsidók uralma – állították – egyet jelent az idegenek uralmával. Ez utóbbi érv azután két újabb szemponttal egészült ki az I. világháború idején, amikor már a zsidók, a németek és a bolsevikok állítólagos cinkos együttműködéséről esett szó. A *New Witness* mindeközben egyre inkább autoritárius irányba tolódott az évek során. A *New Age* című folyóirattal együtt jelentős szerepet játszott a balról és jobbról érkező ellenzéki eszmék fúziójában, vagyis a későbbi fasizmus intellektuális megalapozásában.¹⁵

A *New Witness* cikkei mellett oroszánrészt vállalt ugyanebben Arnold White. White 1917-ben megjelent, az állítólagosan uralkodó „rejtett kézről” szóló könyvében fejtette ki a két világháború közötti Anglia minden bizonnyal legnépszerűbb összeesküvés-elméletét. White újságíró volt, és már a világháború előtt élénk érdeklődést tanúsított a gyarmatpolitika, illetve a korrupció iránt. Bellochoz hasonlóan ő is a liberálisok képviselőjelöltjeként indult a választásokon, neki azonban nem

sikerült bejutnia a parlamentbe. White már 1901-ben, nem sokkal a búr háború után a kozmopolita plutokraták és a „rossz, idegen zsidók” – kiváltképp a német zsidók – angliai befolyásával magyarázta a gyarmati közigazgatás tehetetlenségét és az ország általános „dekadenciáját”-t.¹⁶ Később, az I. világháború idején White újra elővette és tovább radikalizálta ugyanezeket a témákat. Ekkor már a németek állítólagos „világuralmi terveit”-ről értekezett, amelyeket emezek titkos infiltráció és a gazdasági hatalom megragadása révén igyekeznek megvalósítani. A „rejtett kéz” White szerint aljas manipulációs rendszer: az elmúlt 40 esztendő során ugyanis „német fondorlattal, német arannyal korrumpálták és mocskolták be az angol kormányzati rendszert”, amely ilyenformán idegen érdekek szolgálatában állt. A parlamenti képviselők közvetlenül „Potsdamból” kapott parancsokat teljesítenek. Éppen ezért haladéktalanul ki kell radírozni a térképről Németországot, a zsidókat és a német bevándorlókat pedig internálni kell, de legalábbis ki kell zárni őket mindenféle politikai tevékenységből.¹⁷ Más sajtóorgánumok – többek között a *National Review* és a Northumberland hercege által 1922-ben alapított, *The Patriot* című folyóirat – azt a vélekedést terjesztették, hogy a zsidók és a németek robbantották ki az Októberi Forradalmat is: így állt össze végül a német–zsidó–bolsevik összeesküvés rémképe, amelynek – úgymond – védtelenül ki van szolgáltatva a túlságosan gyöngye lábakon álló parlamentárizmus.¹⁸

A brit fasizmus egy további intellektuális hagyományát teremtette meg a „Chesterbelloc” szerzőpáros a disztributizmusnak nevezett új gazdasági forma víziójával. A társadalmi egyenlőtlenségek mérséklése, illetve a pénztőke és a monopolisták korrumpáló hatalmának letörése érdekében Chesterton és Belloc egyenletesen akarták szétosztani a lakosság között a föld és a termelőeszközök tulajdonát. Legintenzívebben az 1920-as és az 1930-as években foglalkoztatta ez a terv Bellocot és új társát, G. K. Chestertont, az 1918-ban elhunyt Cecil Chesterton fivérét. A disztributizmus kritikusán viszonyult a modernitáshoz, és a középkorhoz, illetve a katolikus hitre hivatkozott, kidolgozói azonban mindig is hangsúlyozták, hogy közel állnak a fasiszták korporatizmusához. A korrupciókritikáról a disztributizmusra való áttérésnek szervezeti következményei is voltak: 1925-től a *G. K.'s Weekly* című lap lépett az 1923-ban megszüntetett *New Witness* örökébe, majd az újonnan alapított orgánumot 1938-ban

követte a *Weekly Review*, Mosley megbízható szövetségese. A National League for Clean Government funkcióját pedig 1926-tól a Distributist League vette át Belloc és Chesterton politikai eszközeként.¹⁹

Belloc és G. K. Chesterton a British Union of Fascistsnek, Mosley 1932-ben alapított gyűjtőpártjának csodálói közé tartoztak. Belloc beutazta Itáliát, felkereste Mussolinit, és az 1930-as években rendszeres szerzője volt az Oswald Mosley támogatói közé tartozó *New English Weekly*nek.²⁰ Mosley pedig a maga részéről félreérthetetlenül hivatkozott a Belloc és Chesterton által már a világháború előtt hangoztatott antiszemitizmusra, amely nem faji alapokon állt, hanem a zsidók állítólagos nemzetközi összeesküvését és pénzügyi hatalmát ostorozta.²¹ Mosley propagandája következképpen a jobboldal állítólag megcáfolhatatlan, alapvető igazságaira támaszkodott. A *The Blackshirt* című pártlap például magától értetődőnek tekintette, hogy a demokrácia alapvetően korrupt: minél demokratikusabb egy állam, annál nagyobb benne a korrupció. Egyetlen módon lehet megmenekülni csupán „a demokráciának nevezett korrupció hálójából”: be kell lépni – úgy mond – a fasiszta mozgalomba. A helyesnek vélt megoldás tehát nem egyéb, mint a vezérelv, amely világos felelősségi viszonyokat teremtve felszámolja majd a posztok áruba bocsátását és a nepotizmust.²²

SZÍNRE LÉP SPANYOLORSZÁGBAN A „VASKEZŐ SEBÉSZ”

Nagy-Britannia volt az egyetlen olyan nagyobb európai ország, amelynek a két világháború közötti időszakban sikerült elkerülnie a diktatúrába vezető utat, mégpedig az erős parlament hosszú hagyományának köszönhetően, amelyben végső soron nem tett komolyabb kárt a korrupciós vita sem. Merőben másképp festett azonban a helyzet a kontinensen, ahol a korrupt parlamentek és politikusok okozta csalódás nagy mértékben hozzájárult a jobboldali diktatúrák hatalomra jutásához. Az említett jelenség pedig Spanyolországban mutatkozott meg a legvilágosabban, ahol az 1898-ban elszenvedett vereség évtizedekre elegendő nyersanyagot és felháborodásból fakadó energiát biztosított a reformvitákhoz, mígnem színre lépett Miguel Primo de Rivera mint a nemzet egyenruhás megmentője.

Pedig Joaquín Costa, a regeneracionisták fő ideológusa alapján véve a szabadelvű alkotmány híve volt. A reformviták során tanúsított veszjósló és kétértelmű magatartását azonban nem volt nehéz a *caudillismo*, vagyis a katonai vezetők jótékony hatásába vetett hit spanyol változata melletti kiállásként félreérteni. Costa 1902-ben nyíltan hangoztatta abbéli meggyőződését, miszerint a spanyol nép még nem elég érett arra, hogy önerejéből lelje meg a kiutat a kacikák feudalizmusából – éppen ezért a „természetes arisztokrácia” uralmát szorgalmazta, amelynek „sebészi politikája” kigyógyítja majd az országot a korrupció betegségéből. Costa tehát a szakértők és a művelt középosztály számára követelte a hatalmat, jóllehet távlati célja a parlamentáris kormányforma volt.²³ A regeneracionisták kritikája széles népszerűsége tett szert Spanyolországban: gyakorta hivatkoztak a korrupciót és a kacikákat illető állításaira, amelyek maguktól értetődő igazságokként váltak a kollektív emlékezet részévé. Akárcsak Olaszországban, Spanyolországban is virágkorát élte az I. világháborút megelőző esztendőben a magasröptű reményeket tápláló regenerációs irodalom, amelynek szerzői vitalizálni akarták a népet.²⁴

Spanyolországban a háború előtt és után is összetett politikai elégedetlenség uralkodott, amelynek két főmotívuma a nacionalizmus és a korrupciókritika volt. Így valójában idő kérdése volt csupán, hogy valamelyik vakmerő politikai vezető magához ragadja a hatalmat, annál is inkább, mert Spanyolországban tisztos hagyományokra tekinthetett vissza a *caudillismo*. 1923-ban érkezett el az említett pillanat. Európa számos más országához hasonlóan Spanyolországban is heves társadalmi megmozdulásokra került sor az 1920-as évek fordulóján, néhány városban – például Barcelonában – valóságos anarchista terrorral és munkaadói ellenterrorral. Mindennek tetejében a spanyol haderő már 1921-ben vereséget szenvedett Annualnál a marokkói csapatokkal szemben. A politikai rendszer felbomlófélben volt – ekkor ragadta meg az alkalmat az államcsínyre Miguel Primo de Rivera tábornok. A fasisztáktól és a nemzetiszocialistáktól, de még Francótól is eltérően Primo diktatúrája pragmatikusnak és ideológiamentesnek mutatkozott, mi több: gyakorta hivatkozott a *regeneracionismo* konzervatív változatában megfogalmazott célokra és értékekre.

1923. szeptember 13-án közzétett proklamációjában Costa gondolat-

világának egész sor kulcsfogalmát felhasználta: azt állította, hogy ő az a bizonyos sebész, akire immár 1902 óta vár az ország, segítségért fordult továbbá a „természetes arisztokráciá”-hoz, és kilátásba helyezte az ország regenerációját. Uralmának első heteiben azt hangoztatta tovább, hogy rövid időre ragadta csupán magához a hatalmat, addig, amíg az ország legitim intézményei ismét képessé nem válnak feladatuk betöltésére. A politikai „gyógyító” kitüntető figyelmet szentelt számos apróságnak, és dekrétumok tucatjait tette közzé saját kommentárjaival. Hiperakcionizmusával nem csupán jó szándékáról igyekezett tanúbizonyságot tenni a diktátor, hanem egyszersmind csakhogyan megpróbálta megtörni a kacikák hatalmát, és megkísérelte szétszaggatni az ország elitjeit összefűző mikropolitikai hálózat szálait. Néhány héttel a puccsot követően például az egyik dekrétum megtiltotta, hogy az egykori miniszterek magánvállalkozások felügyelőbizottsági tagjaiként tevékenykedjenek. Primo így eleinte széles körű támogatásban részesült, dicsérőleg szóltak róla még az olyan liberális újságok is, mint az *El Sol*. Nyilvánvaló, hogy a spanyolok csakugyan komoly reményeket fűztek a következetes antikorrupciós politikához.

Primo de Rivera uralma nem valamely kimunkált politikai eszmén alapult, hanem egyfajta javítóműhely volt, a regeneracionisták útmutatása nyomán kiépített kacikamentesítő diktatúra. A tábornok hozzálátott tehát a spanyol politika, a közszolgálat és mindenekelőtt a helyi közigazgatás megtisztításához, vagyis a nemzet becsületének helyreállításához. És úgy tűnt, nem is vall teljes kudarcot. 1926-ban sikerrel zárta le az észak-afrikai gyarmati háborút. Foglalkoztatási és befektetési programot indított, továbbá napirendre tűzte a földreformot. Mivel alapvető államérdeknek tekintette a patriotizmust és a centralizmust, megszüntette a katalán régió előjogait. Úgynevezett civil kormányzókat helyezett az egyes tartományok élére, hogy megtörje a helyi hálózatok hatalmát, és ugyanezen céllal megszüntette a községi tanácsokat. Saját adatai szerint a rezsim háromnegyedére csökkentette az állami alkalmazottak számát – ami persze feltehetőleg a legkevésbé sem fedti a valóságot. A kacikák ellen vívott küzdelem elégséges indoknak tűnt továbbá a parlament és a pártok hatalmának elvonására is. Az említett intézkedések ráadásul széles körű népszerűségnek örvendtek. A nacionalista értelmiségiek sokáig kitartottak Primo mellett,

a közigazgatáson pedig kezdetben csakugyan úrrá lett a tisztogatástól való rettegés.²⁵

Csakhamar kiderült azonban, hogy Primo jócskán elszámította magát. Saját hatalmi struktúráinak is szükségük volt ugyanis a mikropolitikai beágyazásra, főként azért, mert a *caudillo* kizárólag a hadsereg és a közigazgatásra támaszkodhatott. Márpedig ilyenformán végső soron érintetlenek maradtak a spanyol vidéki és kommunális politika sajátos törvényszerűségei.²⁶

Kereken két esztendő elteltével Primo tartósan szánt civiliktatúrává alakította az eredetileg átmenetinek gondolt katonai rezsimet, miközben hozzálátott egy olyan politikai mozgalom megszervezéséhez, amely szándéka szerint a rezsim bázisát képezhette volna. Így jött létre az Unión Patriótica, a teljességgel a politikai vezető igényeihez szabott állampárt. Az Unión ugyancsak a restaurációs korszak elitjeivel szemben táplált ellenséges érzületből merítette erejét: pártellenes pártként határozta meg önmagát, harsányan elvetette a liberális parlamentarizmust, a pártoskodó vitákat és természetesen a kacikák uralmát. Az erős katolicizmuson kívül azonban jóformán semmiféle saját tartalmat nem kínált a párt: Primo uralma ideológiamentes diktatúra volt, ami rendkívül szokatlan a korai 20. században. Az Unión mindazonáltal túlélte a diktátor bukását: Unión Monárquica néven átmentette magát a második köztársaságba, majd 1936-ban beolvadt Franco Falangéjába, és részt vett a 20. század második spanyol diktatúrájának kiépítésében.

Primo széles körű szimpátiával számolhatott, amikor magához ragadta a hatalmat, különféle vezetési hibái és sikertelen gazdaságpolitikája miatt azonban csakhamar eljátszotta a bizalmat. A csekély számú kritikusok közé tartozott a republikánus Manuel Azaña, aki 1931-ben miniszterelnök, 1936-ban pedig a második köztársaság államfője lett. A kacikák uralmát ostorozta 1923-ban Azaña is, átvéve Costa látletének számos megállapítását, többek között azt az állítást, hogy voltaképpen a modernitást megelőző időkből fennmaradt oligarchiáról van szó. Azaña azonban merőben eltérő politikai következtetésekre jutott. Úgy vélte, hogy nem szabad a kacikák uralmát a parlamentarizmus számlájára írni, hiszen régebbi ez az uralom bármely alkotmányról. És ugyanezen okból nem lehet fellépni ellene az államcsíny eszközeivel sem: a *caudillo* ugyanis csupán saját illegitim uralmával váltja

fel a kacikák ugyancsak illegitim uralmát. Azaña nem sokra tartotta a moralizáló politikát. Helyesen ismerte fel, hogy a kacikák mikropolitikája úgyszólván alulról hatol fölfelé. Az egyetlen hatékony megoldás éppen ezért a kacikák hatalmának megtörése helyben, mégpedig gazdasági és szociális eszközökkel. Ebben a tekintetben Azaña az ipari és a mezőgazdasági munkások osztályharcába vetette minden reményét.²⁷

1931-ben, amikor átmenetileg véget ért a diktatúra és a monarchia, a republikánusok megkapták a lehetőséget arra, hogy a gyakorlatban is kipróbálják a korrupció leküzdéséről alkotott elképzeléseiket. A Straperló-ügy azonban mindössze négy esztendő elteltével megmutatta, hogy a „tisztá” köztársaság imázsa egykettőre szertefoszlott. A köztársaság eleinte jelentős erőt merített abból, hogy legalább utólag tükröt tarthatott a Rivera-diktatúra elé: a spanyol parlament 1931-ben bizottságot állított fel a diktatúra bűneinek kivizsgálására. A vizsgálóbizottság egy politikailag voltaképpen másodrangú esetet, Juan March mallorcai vállalkozó ügyét állította előtérbe, akinek maga Primo biztosította a dohánymonopóliumot Spanyolország két észak-afrikai gyarmatán, Ceutában és Melillában. Számottevő szimbolikus jelentőséggel bírt az említett eset azért, mert utólagos bizonyítékkal szolgált arra, hogy maga a *caudillo* sem vonhatta ki magát a mikropolitikai összefonódásokból.²⁸

A kacikák és a korrupció kritikája hosszú időn át téma volt még a spanyol nyilvánosságban, jóllehet fokozatosan elveszítette központi jelentőségét. A politikai jobboldal arra törekedett, hogy meghaladja Primo ideológiamentességét. Primo fia José, a falangista mozgalom megalapítója az *Acción Española* című jobboldali radikális lappal együtt immár öncéllá, ideológiai alapelvvé nyilvánította a diktatúrát. A regeneracionizmusra ekkortájt legfőljebb csak közvetve hivatkoztak már, annál feltűnőbbé vált viszont az olasz és a francia fasizmus, illetve a német nemzetiszocializmus hatása.²⁹ Maga Franco alapvetően az antiparlamentarizmust, a marxizmus- és szabadkőműves-ellenességet, az antiszemitizmust, valamint a politikai katolicizmust nyilvánította politikája sarkköveivé. Franco tábornok ugyancsak ígéretet tett persze a kacikák hatalmának megtörésére, ezt a mutatványt azonban még neki sem sikerült végrehajtania: a kacikák uralta városi és vidéki struktúrák nagyfokú ideológiai rugalmasságról tettek ugyanis tanúbizonyságot, és túléltek az 1920-as és 1930-as évek összes hatalomváltását.

Mindeközben ugyancsak nem csökkent a legfelsőbb körök megvesztegethetősége sem. A brit titkosszolgálat például jelentős összegeket juttatott a II. világháború idején a diktátor közvetlen környezetéhez tartozó katonai vezetőknek azért, hogy megvásárolja tőlük Spanyolország semlegességét.³⁰

A DUCE ÉS A KÖZMORÁL JAVÍTÁSA

Bizonyos mértékig hasonló úton jutott el a diktatúráig Olaszország és Spanyolország: mindkét országban az 1920-as évek elején lezajlott már a változás. Mussolini Primo de Riverához hasonlóan nagy előszetettel használt orvosi metaforákat beszédeiben és írásaiban, és ígéretet tett arra, hogy regenerálni fogja, vagyis meg fogja gyógyítani Itáliát – egyfajta orvosként tüntette fel tehát önmagát, jóllehet valamivel radikálisabban, hiszen a gyógyítás az ő esetében kifejezetten magában foglalta a lakosság állítólag beteg részeinek eltávolítását is.³¹ A liberális politikusok mindkét országban igen korán előálltak már azzal az ötlettel, hogy több autoritással kellene megoldani a mikropolitika problémáját, és 1900 körül itt is, ott is komoly viták folytak a parlamentáris kormányforma végéről.

Az Olaszországban felállítandó erős kormányzat korai szimpatizánsai közé tartozott Ruggero Bonghi liberál-konzervatív jogtudós és publicista – persze a Banca Romana-botrányt követő időkben egyébként is úgyszólván a levegőben lebegett az említett gondolat. Bonghi felszólította Olaszország királyát arra, hogy vegye komolyan az alkotmányban lefektetett jogait, és amikor kormányalakítási megbízást ad valakinek, ne a parlamenti többséget, hanem csakis a kijelölt miniszterelnök képességeit tartsa szem előtt. Jóllehet az intervenció kísérlet meglehetősen mérsékeltnek mondható, az olasz fasizmus később mégis saját előfutárának nyilvánította Bonghit: maga Giovanni Gentile, a fasizmus fő ideológusa rendezte sajtó alá az írásait.³² Stabil és független, német mintára felállított kormányról álmodozott ugyanebben az időszakban Francesco Crispi is. Miután kiszorította Giovanni Giolittit a miniszterelnöki bársonyszékből, Crispi katonai erőt demonstráló külpolitikával és keménykezü belpolitikával próbálkozott – csak hogy

mindkét esetben sikertelenül. Publikálatlan feljegyzéseiben Crispi mindazonáltal hangot adott abbéli reményének, hogy előbb vagy utóbb eljön majd az az idő, amikor nem szorul választott képviselőkre Olaszország, és a nép más módon fogja kifejezésre juttatni politikai akaratát – a 20. század valamennyi diktatúrájában felmerült ez gondolat. Olaszországban is kialakult továbbá 1900 körül egy olyan radikális nacionalizmus, amely többek között a gyarmati terjeszkedéssel kapcsolatos projektekben és az állítólag délolasz eredetű korrupció ellen vívott küzdelemben igyekezett kiélni a maga politikai ambícióit.

Akárcsak Spanyolországban, itt is a regionalizmussal és a lokális egoizmusokkal minősült egyenértékűnek a korrupció. A nemzeti gyöngeség, a morális apátia és a fejletlen patriotizmus okát pedig a *transformismo*-ban vélték megadni nem sokkal az I. világháború kitörése előtt egyes nacionalisták, többek között Enrico Corradini és Giovanni Papini. Az említett körök így a háborúban látták a végső eszközt az olasz nemzeti karakter hiányosságainak kiküszöbölésére. A katasztrofális következményekkel járó háború után pedig immár amellet érveltek egyes vezető értelmiségiek, hogy nem az önös érdekeiket követő politikusokra, hanem a szakemberekre és a műszakiakra kellene bízni az ország vezetését, ilyenformán ugyanis lehetővé válna a más országokkal szemben mutatkozó gazdasági elmaradottság leküzdése – egyéb javaslatok mellett később Mussolini is felelevenítette és korporatista modelljének megalapozására használta fel ezt a gondolatot.³³

A világháború előestéjén így elsősorban nem a jobb- és a baloldali csoportosulások, hanem sokkal inkább a mérsékeltek és a radikálisok között húzódtak a frontvonalak, ez utóbbiak ugyanis a politikai rendszer gyökeres és mielőbbi átalakítása mellett törtek lándzsát. A későbbi fasiszmus lassanként körvonalazódó mozgalma pedig egyaránt soraiba gyűjtötte a parlament, a pártok, a *transformismo* és a klientelizmus baloldali és jobboldali liberális kritikáit.³⁴ Giovanni Gentile későbbi helyzetértékelése szerint Mussolini már a háború előtt „a forradalom és az erőszak idealisztikus követeléseit szögezte szembe a reformizmus parlamentáris korrupciójával”. Ekkor szálltak szembe első ízben – mondja Gentile visszatekintve – a szakszervezetek, az idealisták és a nacionalisták közösen a liberális rendszerrel; ekkor vetettek véget

a liberális rendszerrel folytatott „ostoba és hazug együttműködésnek”. A háború után pedig Mussolini immár hozzákezdett Giolitti „beteg” Olaszországának meghaladásához, vagyis egy világos akarattal és eleven erővel bíró állam felépítéséhez. Ez a fasiszta állam pedig immár a népet állítja a középpontba, vagyis „ebben az értelemben véve kimondottan demokratikus állam”.³⁵

Augusto Turati párttitkár 1929-ben megismételte a fent idézett gondolatot, mondván: a különféle kedvezményezések, a korrupció és a szabadkőművesség erőtlensége el a liberális korszakban az itáliai nemzetet. A fasiszta társadalomban ezzel szemben kinek-kinek a konkurenciaharcban tett személyes erőfeszítések révén kell kivívnia a maga rangját, ami végső soron megacélozza a nemzetet.³⁶ Nem utolsósorban azért is talált meglehetősen nagy számú követőre a fasiszmus, mert az elitek körében elterjedt volt az a vélekedés, miszerint átfogó terápiára van szükség az olasz nép társadalmi és morális állapotának jobbításához, vagyis a *transformismo* és a politika megvásárolhatósága sokak szemében tünetnek számított csupán.

A korrupció leküzdése fontos ígérete volt a fasiszta rezsimnek, ez pedig jelentős következményekkel járt a mozgalmakon belül lezajlott ösztetűzésekre nézvést is. Jól példázza ezt Massimo Rocca esete, aki a fasiszták „revizionista” szárnyának vezére volt. Rocca mérsékelt politika mellett szállt síkra Mussolini beiktatása után, és aggodalommal szemlélte bizonyos helyi pártvezetők hatalmának növekedését. Rocca 1923-ban, *Critica Fascista* című lapjában fejtette ki az álláspontját, emlékeztetve Mussolini azon ígéretére, hogy másképp fog politizálni, mint a liberálisok, és még akkor is el fogja utasítani a kedvezményezésekre irányuló kéréseket, ha fasiszta egyenruhát viselő „kijáróemberek” szájából hangzanak el. Rocca határozottan óvta a pártját attól, hogy egyszerűen csak fasisztákkal cserélje fel a Giolitti-éra „satrapá”-it és „politizáló”-it. Amit Mussolini előírt az ország számára, az nem kevesebb, mint morális forradalom, a pártnak tehát – így Rocca – támogatnia kell a Ducét, nem válhat önjáróvá, és nem eshet a régi hibákba.³⁷ Az idézett felhívás ismét rávilágít tehát arra, milyen veszélyeseknek minősültek a Matteotti birtokába jutott információk a fasiszták szemében – alkalmasak voltak ugyanis arra, hogy leleplezzék a rezsim egyik legitimációs mítoszt.

A fasiszta Itália hétköznapi valósága köszönő viszonyban sem állt persze a fennen hangoztatott ideálokkal. Éppen ezért válhatott a korrupciós esetek nyilvánosságra hozása a párton belül megvívott hatalmi harcok eldöntésének egyik hathatós eszközévé. Ahol a véleménykülönbségek érdemi megvitatására egyre kevésbé volt meg a lehetőség, ott rendszerint egyetlen eszköz maradt csupán: a pártbéli ellenfél jó hírének tönkretétele. Az efféle küzdelmek nem maradhattak persze titokban, a lakosság pedig a maga részéről nagyon is számon kérte a rezsimen a korábban tett ígéreteket. A felső pártvezetésnek címzett tiltakozó levelek tucatjai bizonyítják, hogy az 1930-as évek óta a lakosság jelentős része korruptnak és önös érdekeit követőnek tartotta kiváltképp a helyi pártvezetőket. A helyben heves vitákat kiváltó vagyonosodási és korrupciós ügyek pedig – legalábbis a titkosrendőrség megítélése szerint – súlyos károkat okoztak a rezsim jó hírében. 1940-ben zavargásokra került sor például a Nápoly közelében fekvő Pomigliano d'Arcóban, ahol a helyi pártvezető munkát ígért egyes munkanélkülieknek – persze kenőpénz fejében. Magát Mussolinin keresztül ideig nem érintették ugyan a vádak, a párt azonban hamarosan önkiszolgáló üzlet hírében állt.³⁸ A probléma alapjában véve nem volt ismeretlen a felső pártvezetés előtt. A fasiszmus 1943-as megrendítő válsága idején Carlo Scorza, az új párttitkár offenzíven, a nép és a párt remobilizálását szolgáló kampánnyal igyekezett úrrá lenni a helyzeten, beismerve, hogy – természetesen magát Mussolinin kivéve – a párt egyes vezetői csakugyan letértek az erény útjáról.³⁹ A rezsim megmenetése azonban már ezzel a kampánnyal sem sikerülhetett.

A KÖZTÁRSASÁG ERÓZIÓJA NÉMETORSZÁGBAN ÉS FRANCIAORSZÁGBAN

A németországi helyzet különleges volt annyiban, hogy a szélsőséges politikai erők itt azonnal ösztűz alá vették a csak 1918/1919-ben megvalósult parlamentarizmust: a kommunisták szemében a szociáldemokratáknak a munkásosztállyal szemben elkövetett állítólagos árulásának, a jobboldal szemében pedig a szégyenletes versailles-i „békediktátum”-nak az eredménye volt ugyanis a köztársaság. A kor-

rupciós vita meglehetősen hosszú hagyományra tekinthetett vissza persze Németországban is, és akárcsak Franciaországban, itt is rendkívül szorosan összekapcsolódott az antiszemitizmussal. Mindennek következtében pedig kézenfekvőnek tűnt a nemzetiszocialista mozgalom számára, hogy a korrupció problémájának megoldásaként tüntesse fel önmagát.

Amint fentebb már bemutattuk, mindenekelőtt a botrányok véget érni nem akaró sorozata ásta alá az első német demokráciába vetett bizalmat. A Sklarek-botrány után pedig már nem csupán a demokrácia állítólagos szerkezeti hibáját jelölte a korrupció szó, hanem összefoglaló elnevezésévé vált mindannak, amit a nemzetiszocialisták elutasítottak. A *Völkischer Beobachter* című nemzetiszocialista pártlap 1930. március 19/20-i száma például a legkülönbébb állítólagos bűnök egész sorát foglalta össze a korrupció fogalma alatt: a hazaárulást, a német véderő meggyöngyítését, a német kultúra elidegenítését, a fajárulást, a gazdasági vívmányoknak az ellenséges külföld számára való kiszolgáltatását, a háború német hőseinek becsmérését, és így tovább. A döntő szempont itt természetesen nem az elemző megközelítés, hanem a korrupciókritikus vitából fakadó gyűjtőerő volt. Így aztán nem zavarták a *Völkischer Beobachter* még a nyilvánvaló ellentmondások sem, amikor az említett cikknek az alábbi címet adta: „A marxisták uralma alatt üli diadalát a kapitalizmus és a korrupció. A kisemmizett nép fizeti a számlát.”⁴⁰ Újabb lendületet nyert azután a nemzetiszocialisták korrupciós narratívája az 1929-es gazdasági világválság során, hiszen magyarázat után kiáltott a munkanélküliség és a szociális nyomor, a korrupció pedig alkalmasnak tűnt a bonyolult összefüggések leegyszerűsítésére az unalomig ismételtgetett séma szerint: egyes pénzemberek és politikusok erkölcstelenségéből, bűnös üzleimeiből fakad minden baj. Végső soron Németországban is alkalmasnak bizonyult tehát a téma arra, hogy a válság szertágazó okainak és hatásainak leegyszerűsítésével felkeltse az egyszerű megoldásba vetett reményt – amely megoldásnak persze a nemzetiszocialisták állítása szerint egy keménykezű vezér megválasztása volt az előfeltétele.

A hatalomátvételt követően, 1933 januárjától fogva nem csupán a korrupciós vitát, hanem magát a korrupció üldözését is igyekeztek ellenőrzésük alá vonni a hatalom új birtokosai. Újra elővettek néhány esetet

a Weimari Köztársaság idejéből, Poroszországban pedig új bűnüldöző hatóságot hozott létre a rezsim az aktuális, illetve a köztársaság idején elkövetett korrupciós vétségek felderítésére. Már fél esztendő elteltével 1500 ilyen ügy volt folyamatban. A cél természetesen az újfajta erkölcsi szigor nyilvános demonstrálása, továbbá a köztársaság legitimitásának utólagos megkérdőjelezése volt. Az ügyek nagy részét azonban hamarosan ejtették, mivel számos esetben az NSDAP funkcionáriusainak sikkasztásaira és egyéb visszaéléseire derült fény.⁴¹

Ekkor nyílt ki tehát az a korrupciós csapda, amelybe egytől egyig besétáltak az autoritárius rezsimok, hiszen egyik sem volt képes megfelelni a fennen hirdetett magas morális elvárásoknak. Amint a 3. fejezetben szó esett róla, a párttagok már közvetlenül a rezsim hatalomra jutása után kikövetelték a maguk mikropolitikai részét a zsákmányul esett államból. Így aztán akárcsak az olasz fasizmus esetében, a német lakosság is hamarosan érzékennyé vált a nemzetiszocialista vezetők körében elharapódzó szabadrablásra, és Németországban is a rezsim imázsának megrendülésétől tartottak a párt propagandaszervei. Éppen ezért szórványos kirakatperekkel igyekeztek fenntartani azt a benyomást, hogy a felsőbbség keményen és következetesen fellép a korrupció ellen, nevezetesen azok ellen is, akik sikkasztással vagy korrupcióval kárt okoznak a pártnak. Akárcsak Olaszországban, a náci Németországban is a párton belüli hatalmi és pozícióharcok megvívásának eszközévé váltak a korrupciós vádak. A német lakosság ennek ellenére csaknem a háború végéig lankadatlan rokonszenvvel viseltetett a nemzetiszocializmus iránt, és nem változtatott ezen még egyes náci vezetők, például Hermann Göring hivalkodóan közszemlére tett, mániákus vagyongyarapítása sem.⁴²

Míg Spanyolországban, Itáliában és Németországban belülről ropantak meg a parlamentáris rendszerek, Franciaországot látszólag csak a háború hajszolta bele a diktatúrába. Philippe Pétain marsall Vichy-rezsimjét így sokáig a náci Németország politikai bábjának tekintették, hiszen ez utóbbi 1940-ben csakugyan egyetlen gyors hadjárat során győzelmet aratott Franciaország felett. Ez a megítélés azonban bizonyos fenntartásokkal lehet érvényes csupán: a harmadik Francia Köztársaságban ugyanis lényeges változások következtek be már fennállásának utolsó két évtizedében, és – ha csak apró lépésekkel is – az autoritárius

politikai stílus felé mozdult el az ország. Szakadatlanul erősödött itt is az erős politikusok utáni vágy, mióta Georges Clemenceau látszólag egyedül saját erős akaratának köszönhetően az elháríthatatlannak vélt vereségből vezette győzelemre az országot az I. világháborúban. Legkésőbb az 1930-as évek óta számos francia úgy vélte tehát, hogy országuk nem fogja tartósan kibírni az olasz fasizmus és a német nemzetiszocializmus sikeres modelljeivel folytatott versengést: Franciaországot ugyanis újabb és újabb gazdasági és politikai válságok rázták meg, miközben az utóbb említett országok látszólag sikert sikerre halmoztak.

A sajnálatra méltó állapot egy bizonyos magyarázatával rendszeresen találkozhattak a francia újságolvasók már az 1880-as évek óta: a bajok forrása pedig eszerint a republikánus elit körében burjánzó korrupció, amely elit valójában a szabadkőművesek és a zsidók fizetett bábja. Georges Bernanos író az 1930-as évek elején felelevenítette a Panama-botrány Drumont-féle történelmi, antiszemita értelmezését, és bizonyítéknak tekintette az ügyet arra, hogy a republikánus parlamentarizmus megjobbíthatatlan. Bernanos így arra a következtetésre jutott, hogy tűzzel és vassal kell új morális és vallási egységgé kovácsolni a nemzetet.⁴³ Bernanos reformálhatatlannak nyilvánította tehát a köztársaságot, és vélekedését maradéktalanul osztotta az 1930-as évek katolikus, konzervatív, jobboldali csoportosulásainak túlnyomó többsége – jóllehet a jobboldal egy része az I. világháború előtt bízott még a rendszer reformálhatóságában.⁴⁴

Ebben az összefüggésben válik érthetővé az előző fejezetben említett Stavisky-ügy rendkívüli hatása, az említett ügy ugyanis 1934. február 6-a nevezetes napján a polgárháború szélére sodorta Franciaországot. Az előző napokban különféle atrocitásoknak voltak már kitéve a nemzetgyűlési képviselők, ha megjelentek a nyilvánosság előtt. Az így támadt kedvező pillanatot pedig február 6-án kihasználták az úgynevezett ligák, a többé-kevésbé militáns jobboldali nacionalista tömegszervezetek. A ligák egyik legfontosabbika, a századforduló táján alapított *Action Française* a republikánus korrupció legkövetkezetesebb kritikusai közé tartozott. Most pedig kiadta a teljes politikai osztály ellen irányuló jelszót: „Le a tolvajokkal!” A ligák – az *Action Française* mellett a *Camelots du Roi*, a *Jeunesses Patriotes*, a *Croix-de-feu* és a *Ligue des Patriotes* – tízezer hívüket vitték az utcára, és elindították őket a parla-

ment épülete felé. A menetben homályos tervek keringtek a rendszer megdöntéséről; készenlétben állt egy átmeneti kormány. Erősítés érkezett a jobboldali és a kommunista frontharcos-szövetségektől is. A rendőrségnek végül az utolsó pillanatban, a Place de la Concorde-on sikerült feltartóztatnia a menetoszlopokat. A küzdelem több száz sebesülttel és csaknem húsz halálos áldozattal járt, és azt a benyomást hagyta maga után, hogy jobboldali erőszak fenyegeti a köztársaságot. Soha máskor nem kerültek az ultrajobboldali csoportok Franciaországban ilyen közel a hatalom megragadásához.

Mindmáig jelentős fejtörést okoz a kutatóknak, hogy végül miért nem ragadták meg a kínálkozó alkalmat az említett csoportok. Elképzelhető, hogy nem csupán a közös vezetésnek voltak híjával a ligák, hanem a hatalom feltétlen akarásának is. E körül a kérdés körül forgott egyébiránt a francia fasiszmusról folytatott szerteágazó vita. Az egyik oldalt főként angol nyelvű szerzők képviselték, akik különféle politikai észmékre és írásokra hivatkozva azt állították, hogy igenis létezett francia fasiszmus, és nem csupán létezett, hanem a századforduló után jelentős befolyásra tett szert bel- és külföldön egyaránt. Említést érdemelnek ebben az összefüggésben mindenekelőtt Georges Sorel írásai, aki roppant népszerűségnek örvendett az olasz fasiszták körében.⁴⁵ A másik oldalt elsősorban francia történészek képviselték azt állítván, hogy Franciaországban nem létezett olyan ultrajobboldali csoportosulás, amely komoly erőfeszítéseket tett volna a hatalom megragadására – ellentétben az olasz fasisztákkal és a német nemzetiszocialistákkal. Ráadásul – tették hozzá az utóbbi álláspont képviselői – a jobboldal szélsőségesen szétforgácsolt volt Franciaországban, a jobboldali szélsőségeseknek pedig soha nem sikerült közös ideológiát kidolgozniuk.

A Stavisky-botrány mindazonáltal rávilágít arra, hogy milyen törekeny volt a francia demokrácia az 1930-as évek derekán, amikor úgyszólván reflexszerűen a politikusok és a parlament ellen irányult a közfelháborodás. Hasonló volt a helyzet egyébként már 1928/29-ben is, amikor Marthe Hanau bankbirodalmának összeomlása után – amiben valószínűleg meglehetősen csekély szerepet játszottak a politikusok – a baloldali kormánykoalíció, az úgynevezett „baloldali kartell” nyakába varrta a közvélekedés a több ezer kisbefektető kisemmizését.⁴⁶

Pétain marsall, az I. világháború hőse, a köztársaság utolsó éveiben a katolikus jobboldal látszólag önzetlen reménysége 1940 júniusában kapott megbízást a nemzetgyűléstől arra, hogy kössön fegyverszünetet a Német Birodalommal. Amikor pedig rövidesen hozzákezdett a mindaddig legtartósabb Francia Köztársaság likvidálásához, a marsall természetesen a korrupt parlamentarizmus fekete legendájára hivatkozott. Harsányan jelentette be mint a „francia állam vezetője” (chef de l'État Français), hogy le fogja törni a magánvállalatok korrumpáló hatalmát, ígéretet tett továbbá arra, hogy a továbbiakban semmiféle szerepet nem játszanak majd a politikusok magánérdekai, és egyszer s mindenkorra véget ér a pénz hatalma.⁴⁷ Magától értetődik persze, hogy ezek az ígéretek is pusztán propagandaszólások voltak és maradtak csupán.

Egykettőre felütötte a fejét az elégedetlenség az autoritárius francia államban is, mivel a hatalmat gyakorlók korrupciója a hétköznapiak terhes valóságának részévé vált mindazok számára, akik ki voltak zárva a hatalomból. Az 1940-es évek elején mindenekelőtt a rossz élelmiszer-ellátás okozott súlyos problémákat Franciaországban. Pétain marsall rezsimje a hitleri Németországtól elszenvedett fájdalmas vereség ellenére nagyobb társadalmi igazságosságot ígért a franciáknak: ha kevés volt is az élelem, a szándék az volt, hogy mindenki egyenlő mértékben részesüljön belőle. A kormány tehát bürokratikus gépezetet hozott létre azzal a céllal, hogy igazságosan ossza szét az emberek között a rendelkezésre álló élelmiszereket – ez volt az úgynevezett *revitallement*. A kísérlet azonban kudarcba fulladt, mivel a bürokráción belül számtalan lehetőség adódott a legkülönbébb manipulációkra. Így a Vichy-Franciaország is beleesett tehát a korrupciós csapdába, ez pedig a rezsim eleve csekély hitelének utolsó maradékát is lerombolta. Mindössze néhány hónappal a hatalomátvételt követően kitört már a hatalmi harc a francia részállamban, amely nem állt ugyan közvetlen német megszállás alatt, de nagymértékben függött a német katonai kormányzattól. Pétain államfő az 1940-es esztendő végén felmentette legfontosabb munkatársát, Pierre Lavalt. Laval a feltétlen kollaboráció szimbolikus figurája volt: azok közé tartozott, akik igyekeztek túlteljesíteni a németek minden egyes követelését, és a parancsnak is elébe siető túlbuzgó engedelmességben látták a legjobb túlélési stra-

tégiát egy Hitler uralta Európában. Az agg marsall így valójában mozgásterének utolsó maradványát igyekezett megőrizni Laval felmentésével.

A németek által megszállt Párizsban azonban egykettőre ellentámadásba lendültek a kollaboracionista erők, és alkalmas eszközre leltek az akadozó élelmiszer-ellátásban a Vichy-kormány megszorongatására, mégpedig részben azokkal a módszerekkel, amelyek még a köztársaság időszakában alakultak ki. A kollaboracionisták sajtókampányt indítottak tehát – mégpedig a németek tudtával, ha ugyan nem tevőleges közreműködésével – az élelmiszer-ellátásért felelős államtitkár, Jean Achard ellen. A kollaboracionista politikusok és lapkiadók – többek között Marcel Déat és Jean Luchaire – az elmúlt évtizedekből immár jól ismert bűnökkel vádolták meg Achard-t: nepotizmussal, jogtalan előnyben részesítéssel, megvesztegethetőséggel – egyszóval korrupcióval. Jó fél esztendő elteltével, 1941 nyarán Pétain kénytelen volt felmenteni az általa kimondottan nagyra becsült államtitkárt. A rezsim élelmiszerpolitikájának hitelét azonban addigra porig rombolta a hónapokon át folytatott sajtókampány, és bizonyos reformkezdeményezések ellenére sem sikerült többé helyreállítani.⁴⁸ Akárcsak Olaszországban, a Vichy-rezsim esetében is nagy mértékben hozzájárultak tehát a korrupciós vádak a rendszer belső eróziójához.

ZÁRSZÓ

A mikropolitika nem azonos a korrupcióval, jóllehet a korrupciókritika rendszerint a mikropolitika ellen irányul. Első pillantásra szőrszálhasogatásnak tűnik talán, jelen könyvben mégis hasznosnak bizonyult a fenti megkülönböztetés. A mikropolitika és a korrupciókritika története tehát összefonódik ugyan egymással, mégsem azonos a kettő.

A modernitást megelőző időkben igen közel állt az ideális társadalomról alkotott elképzelésekhez a patronázs, mivel nem csupán alapvető jelentőségű társadalmi értékeket tükrözött, hanem valósággal modellezte a társadalmi rendet: olyan társadalmi elképzeléseket igazolt, mint a hierarchikus gondolkodás, a rangban magasabban állók társadalmi felelőssége, a hagyomány és a tartósság alapelve, a face-to-face-társadalom kultúrája. A patronázs így nem csupán istennek tetszőnek minősült, hanem gyakorta egyenesen társadalmi elvárás volt. Ennek ellenére soha nem volt persze teljességgel problémamentes a mikropolitika. A korai újkor emberei is tudatában voltak ugyanis annak, hogy a közhivatalok viselőinek az összes alattvaló, és nem csupán saját klientúrájuk javára kell tevékenykedniük. Az említett alapelv elleni vétség pedig már a modernitást megelőző időkben is korrupciónak minősült. Ezt az ellentmondást azonban nem oldották fel a kortársak, hanem együtt éltek az egymásnak ellentmondó normák nyílt versengésével. A modernitással ellentétben ugyanis egyenrangúnak számított a két érték: a patronázs és a közjó szolgálata. Bonyolult volt a helyzet már csak azért is, mert nem léteztek világosan megvont határok a közélet és a magánszféra között, és mert a közjó nemegyszer egybeesett bizonyos csoportérdekekkel.

Ha konfliktusra került sor, akkor nem általában véve ítélték az emberek, hanem a mindenkor konkrét eset körülményeit tekintetbe véve, tehát kazuisztikusan döntöttek el, melyik normát tekintik érvényesnek az adott helyzetben. Így pedig – szöges ellentétben a modernitással – gyakran mutatkoztak véleménykülönbségek az egyes esetek

megítélésében. A megítélés mindazonáltal nem volt merőben véletlenszerű, rendszerint ugyanis éppen a korrupciókritika szabályozta a patronázst: korrupciókritikára pedig az adott okot, ha a patronázs-rendszereken belül valaki megszegte a mértéktartás alapelvét, vagy ha valamely patrónus nem teljesítette a maga kötelességét. A korrupciókritika ilyenformán nem a mikropolitika ellen vívott harc eszköze volt, hanem korrektív funkcióval bírt a patronázs kultúráján belül. Már a korai újkorra is érvényes továbbá az, ami mind a mai napig bármiféle megszorítás nélkül állítható: a korrupciókritika alkalmas volt a hatalmi harcok megvívására a politikában, kiváltképp a nyilvánosság vagy a bíróság előtt.

Természetesen nem a modernitást megelőző idők jellegzetessége a mikropolitika, éppen ellenkezőleg: a mikropolitika jelentős szerepet játszott a politikai modernizáció folyamatában, és újszerű formákat öltött a modernitásban. Egyre gyakoribbakká váltak a patronázs mellett a horizontális összefonódások. Egyre fontosabb kritériumává vált a kedvezményezésnek a politikai meggyőződés, illetve a politikai szervezetekben vállalt tagság. Jelentős befolyást gyakoroltak a mikropolitika technikáira a hivatalnokok és a bürokratizálás. Az ipari vállalkozók pénze mellett új patronázs-erőforrásokat biztosítottak az államigazgatásban létesített pozíciók, továbbá a szociális ellátórendszerek. A vállalkozók, a vezető hivatalnokok és a politikusok léptek a mikropolitika fő szereplőiként a nemesi származású mánások és az egyházi méltóságok helyébe. A mikropolitika klienseinek köre pedig felülről lefelé bővülve fokozatosan kiterjedt a társadalom közép- és alsó rétegeire. Az udvari patronázst parlamentáris mikropolitika váltotta fel. Ha címszavakban, akarjuk összefoglalni a mikropolitika modernizációs tényezőit, akkor a következőket említhetjük: bürokratizálás, monetarizáció, szervezeti patronázs, továbbá mélyreható társadalmi átalakulás.

A felvilágosodás írói már a modernizációt megelőzően kidolgozták a politikai morálról és egyszersmind a korrupcióról való újfajta gondolkodás előfeltételeit. Mivel egyértelmű kategóriák és normák megalkotására törekedtek, a modern társadalmak egy világosnak vélt normarendszer mellett kötelezték el magukat, mégpedig azzal a céllal, hogy túllépjenek a különféle normák versengésén. Ennek érdekében pedig a kortársak látszólag egyértelmű határokat vontak. Az említett határok

egyik legfontosabbika a magánjellegű és a nyilvános cselekvés között húzódott. Ehhez az ideálhoz igazodtak az 1800 körüli időszak korszakos állam- és közigazgatási reformjai, ezen alapult a politikai modernitás elmélete és gyakorlata. Ettől fogva immár a határok áthágását jelölte a korrupció fogalma. Az új gondolkodás a mikropolitika abszolút tilalma mellett kötelezte el magát. Nem mérték kérdésének minősült immár a korrupció, mint a fékevesztett patronázs esetében, hanem olyan alapvető problémának, amely a politikai funkcióban biztosított személyes kedvezmények bármely fajtáját érintette. A korrupcióról felállított látleletükkel tehát a kortársak az *ancien régime* birodalmába, vagyis a modernitást megelőző időkbe, sőt többé-kevésbé a barbárság korába száműzték a mikropolitikát. A jól működő politikai közösség ismervévé a korrupció meghaladása avagy teljes hiánya vált. Így találta fel önmagát a politikai modernitás, többek között azáltal, hogy szakadatlanul tematizálta a korrupciót.

A korrupciótörténet eseményei lehetővé teszik, hogy sajátos perspektívából tekintsünk a modern kor történetére. Christof Dipper történész nemrégiben állt elő azzal a javaslattal, hogy két szálon, az úgynevezett bázisfolyamatok és a rendező minták kölcsönhatásában kellene vizsgálnunk a modernitás és a modernizáció történetét. Az említett javaslat lényegében véve azt célozza, hogy egyazon érem két egymástól elválaszthatatlan, egymással szoros kapcsolatban álló oldalaként vizsgáljuk *egyfelől* az anonim társadalmi és gazdasági struktúrákat, *másfelől* az emberek és a társadalmak önértelmezését.¹ Hasonló megközelítés képezte jelen könyv alapját, amennyiben elválasztottam egymástól a gyakorlatokat és az értelmezéseket. Az eredmények pedig arra utalnak, hogy a gyakorlatokban bekövetkezett változások kihatással voltak a vitákra, és megfordítva – vagyis kölcsönösen befolyásolta egymás „modernizációjának történetét”-t a két elem. Valószínűnek látszik tehát, hogy a bázisfolyamatok és a rendező minták elkülönítésével létrehozott kettős megközelítés haszonnal alkalmazható a modernizáció történetének egyéb területein is.

Amint a korrupció története világosan megmutatja, hamarosan saját csapdájukba estek a modern társadalmak. A közélet és a magánszféra határait soha nem sikerült ugyanis pontosan megvonni, sőt: minél pontosabb elhatárolás volt a cél, annál több határáthágás vált láthatóvá.

Ráadásul a mikropolitikai összefonódások mindmáig nélkülözhetetlen hatalmi technikák maradtak. Olyan ideálhoz igazodtak tehát a politikai közösségek, amely már pusztán elméletileg sem volt megvalósítható, márpedig így egymással ellentétes politikai folyamatokat indított be a korrupció ellen vívott küzdelem: egyfelől lökést adott bizonyos reformoknak, másfelől azonban eleve kódolva volt a beindított reformok morális kudarca.

A modernitás kora a korai újkortól eltérően a politizálódás és az ideológiai indoktrináció időszaka volt. A különféle politikai hitvallások küzdelmének felszíne alatt azonban a korrupciós vitákban megmutatkoznak az európai politika közös, minden ideológiai meggyőződéstől független alapjai. Nem csupán a megvesztegetések visszaszorításának viszonylag konkrétan nevezhető célja tartozik ez utóbbiak közé, korrupciókritikájukkal ugyanis a politika szereplői közös rendező modell mellett kötelezték el magukat. Ma már magától értetődőnek tekintjük, hogy a politika nem partikuláris érdekek, hanem a közjó szolgálatában áll, és hogy ugyanezt a cél szolgálja az állam is. Ez pedig annak a módfelett különös ténynek köszönhető, hogy az európai modernitás történetében minden forradalom, minden államcsíny és minden vasfüggöny ellenére mindvégig érvényben maradt az említett alapelv.²

A korrupciókritika története azonban mégis mindenekelőtt összetűzések, konfliktusok és erőszakos hatalomváltások története. A történet 1800 körül vette lendületes kezdetét, és ezt a kezdetet az új erők erkölcsi felsőbbrendűségének felemelő tudata hatotta át. Az új erők pedig egész sor probléma megoldását, többek között a „régikorrupció” felszámolását remélték az új államtól. A korrupciómentes politikai modernitás projektje lebegett kereken egy évszázadon át a kortársak szeme előtt. Az említett projekthez fűzött remények azonban évtizedről évtizedre egyre inkább elhalványultak. Bekövetkezett a kijózanodás, egész egyszerűen azért, mert mindig akadt újabb és újabb tárgya a korrupciókritikának. A pártküzdelmek és a tömegsajtó pedig gondoskodott arról, hogy egyre jobban kiélesedjen a figyelem, előkészítve a talajt a botrányok és az egyre növekvő felháborodás számára. 1900 körül ilyenformán a kortársak széles tömegei erkölcsileg romlottanak tartották már a politika bevett formáit. Kiváltképp érvényes volt ez a választásokra és a parlamentekre, amelyeket a közvélekedés szerint kiváltképp megfertőzött

a politikusok érdekhajhászása. Különösen kritikus figyelem irányult azokra a személyekre, akik sikeres társadalmi felemelkedést hajtottak végre vagy a kapitalizmus nyertesei közé tartoztak. Más szóval: a liberális, alkotmányos állam modellje és politikai elitjei váltak a korrupciókritika legfőbb céltáblájává – miközben nemegyszer maguk a rendszer reprezentánsai is csatlakoztak a kritikusokhoz. A parlamentarizmus nyugat-európai története ilyenformán tehát egyszersmind a rendszer önmagával szemben támasztott teljesíthetetlen morális követelményeinek története is, ami végül nem egy helyütt öndestrukcióhoz vezetett.

Természetesen egyetlen komolyan vehető erő sem akart, és nem is próbált meg visszatérni az *ancien régime*-hez. Nagyjából 1900-tól fogva különféle autoritárius mozgalmak léptek színre azzal az ígérettel, hogy nem választott, „természetes” avagy szakértői elit, illetve vezetők fogják kemény kézzel a kívánatos irányba terelni a politikai közösség sorsát. Zászlajára tűzte a korrupció ellen vívott harcot a két világháború közötti időszak összes autoritárius mozgalma. Számos egyéb tényező mellett ennek az érvnek is része volt abban, hogy az I. világháborút követő esztendőkből a diktatúra vált a domináns hatalmi modellt Európában. Csakhogy a diktatúra sem volt képes – a legcsekélyebb mértékben sem – valóra váltani az előzetes ígéreteket, éppen ellenkezőleg: a diktatúrák bármiféle kritikától elszigetelt struktúrái ugyanis éppenséggel kitűnő táptalajt szolgáltattak a klientelizmus és a mikropolitika újabb elburjánzásához. A sajtóból kitiltott korrupciókritika pedig a lakosság magánbeszélgetéseiben élt tovább, illetve belső párt harcok eszközévé vált. A választók és a parlamentek jogfosztását ugyan sikeresen végrehajtották tehát, a politikai modernitás alapvető mechanizmusait azonban nem helyezhették hatályon kívül a diktatúrák.

Jelen munkában az általános nyugat-európai trendekre helyeztem a hangsúlyt; nemzeti sajátosságokat érintőlegesen hoztam szóba csupán, jóllehet természetesen léteztek ilyenek. A kései 19. és a korai 20. század politikai kedvezményezési rendszerei minden hasonlóságuk dacára országonként eltérő vonásokat mutatnak, ami részben az egyes alkotmányok különbözőségéből, mindenekelőtt azonban a különböző társadalmi struktúrákból és hatalmi viszonyokból adódik. A korrupcióról folytatott vitákban ugyancsak felfedezhetők bizonyos nemzeti sajátosságok. A legnagyobb „kilengések” Németországban figyelhetők meg:

1918 előtt ott viszonylag kevés botrányos ügy pattant ki, ami bizonyára a korrumpálhatatlan német, kiváltképp porosz közigazgatás módfelett népszerű mítoszának is köszönhető. A Weimari Köztársaság idején azután szélsőséges hangnemű vita bontakozott ki Németországban az állítólag velejéig korrupt demokráciáról. A nagy-britanniai korrupciós viták ezzel szemben inkább rutinszerűen zajlottak, és a különféle reformprojektek kísérőjelenségeinek tekinthetők. Franciaországban 1789 óta forradalmi, több ízben is a tömegek mobilizálására felhasznált potenciálal rendelkezett a korrupciós vita annak ellenére, hogy a harmadik köztársaság végül hét évtizeden keresztül túlélte sorozatos korrupciós válságait. Az egyesített Olaszországban úgyszólván az államalapítás óta csaknem teljes egyetértés uralkodott azt illetően, hogy korrupt a rendszer. Spanyolország intellektuális elitje nagyjából 1900 óta ugyancsak meggyőződéssel vallotta, hogy az ország elmaradott, politikai rendszere pedig korrupt. Így nem csoda, hogy mindkét országban meglehetősen korán hatalomra jutott a problémák megoldására hivatottnak vélt diktatúra.

Nagyjából húsz esztendeje jelenünk egyetlen pesszimista látletéből sem hiányzik a korrupció motívuma. Állítólag a korrupció az oka az ásványkincsekben gazdag fejlődő országokban már-már leküzdhetetlenül terjedő szegénységnek; a korrupcióra vezethető vissza a demokrátiázás elakadása az egykori keleti blokk bizonyos országaiban; a korrupció az autoritárius rezsimék, például Kína és Észak-Korea közmondásos jellegzetessége; a korrupció az akadály a jólét és a stabilitás megteremtésének az olyan válságrégiókban, mint Afganisztán és Irak; a korrupció teszi lehetetlenné a gazdasági fejlődést és az esélyegyenlőséget.

De immár saját házunk táján, az Európai Unióban is felütötte fejét a korrupció: sokan a korrupciót tartják a Görögországban kialakult adósságválság legfőbb okának. 2013-ban a miniszeriális szintig terjedő korrupt összefonódások miatt bukott meg a cseh kormány. Romániának, az Európai Unió egyik legproblematisabb országának, ahol folyton-folyvást bajok vannak a demokráciával, ugyanabban az esztendőben azt vetette szemére a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, hogy „zöld utat ad a korrupciónak”, mivel a törvényhozás hatályon kívül helyezett bizonyos korábban már elfogadott antikorrupciós törvényeket.³ Lassanként a nyugat-európai országokban sem lehet már számon tartani az összes

korrupciós ügyet és botrányt, így aztán könnyen az a benyomás támadhat bárkiben, hogy összességében véve korrupt a politika. Világunknak tehát továbbra is egyik politikai alapproblémája a korrupció. Ha hihetünk a Transparency International nevű antikorrupciós szervezethez közel álló forrásoknak, akkor a korrupció tehető felelőssé egész sor politikai kudarcért, még a klímaváltozás ellen vívott harcban is.⁴

A fent idézett látletet éppúgy korhoz kötött, mint minden korábbi korrupciós vita, vagyis sajátos módon újszerű. Közvetlenül a II. világháború befejezése után nem játszott számottevő szerepet a korrupciókritika. Különösen feltűnő volt ez Nyugat-Németországban, ahol újra meg újra kipattantak olyan ügyek, amelyekben benne rejtett a nagy horderejű politikai botrány lehetősége – a politikai botrányok mégis elmaradtak. A Bajor Párt egyes parlamenti képviselői már 1949-ben nyilvánvalóan anyagi ellenszolgáltatást követeltek azért, hogy beleegyezésüket adják Bonn szövetségi fővárossá nyilvánításához. 1958-ban Adenauer szövetségi kancellár egyik közvetlen munkatársa került az igazságszolgáltatás látókörébe, mivel a Daimler-Benz-től kapott ingyenes kölcsönautók fejében hathatósan képviselte a sváb autógyártó politikai érdekeit. A védelmi politika egyes vezető személyiségeit, mindenekelőtt Franz Josef Straußt több ízben meggyanúsították azzal, hogy személyes hasznot húznak a Bundeswehr megrendeléseiből. Az 1970-es évek elején mind az uniópártok, mind a szociáldemokraták, mind pedig az NDK titkosszolgálat a pénzzel igyekeztek megvásárolni a Bundestag egyes képviselőinek szavazatát.⁵ Az említett ügyek rövid időre a közfigyelem fókuszába kerültek ugyan, a megfigyelők azonban alapjában véve egyes személyek vétségeinek tekintették őket. Senki nem kezdeményezett olyan heves vitát a korrupcióról, mint 1900 körül, vagy mint manapság.

Feltűnő tehát, hogy 1945 után elcsitultak Németországban a korrupciós viták. Amíg nem készülnek a témáról alaposabb vizsgálatok, addig joggal feltételezhetjük a jelenség egyik okaként azt, hogy a demokráta rossz tapasztalatokat szereztek a Weimari Köztársaság időszakának korrupciós vitái során. Az akkori politikai szereplők ugyanis még pontosan tudták, mekkora károkat okoztak az első német demokráciának a politikai spektrum jobb- és baloldaláról hangoztatott korrupciós vádak.

Hasonló volt a helyzet a többi nyugat-európai országban is. Ezekben az országokban gyakoribbak voltak ugyan a korrupciós botrányok, és nagyobb közfigyelmet is keltettek, mint Németországban, azonban a hangnem mindvégig jóval mérsékeltebb maradt a háború előttinél, a megfigyelők pedig immár nem állították azt, hogy a demokrácia alapvető működési zavarairól volna szó.

A korrupciós botrányok mindazonáltal híven tükrözik az adott időszak legfontosabb témáit. Franciaországban és Nagy-Britanniában az élelmiszer-ellátás területén pattantak ki bizonyos ügyek a háború vége felé, illetve közvetlenül a háború után. Franciaországban az úgynevezett „bor-affér” robbantott ki élénk vitát 1946 és 1950 között: az ügyet, amelyben az élelmiszeri minisztériumban elkövetett sikkasztásokról és jogtalan előnyben részesítésekről volt szó, főként a kommunisták igyekeztek felhasználni arra, hogy a negyedik köztársaság polgári baloldali többsége ellen hangolják a közvéleményt. Nagy-Britanniában az úgynevezett Lynskey-bíróság vizsgálta ki 1949-ben a lengyel emigráns üzletember és lobbista, Sydney Stanley szerepét. Stanley ugyanis kiállításba helyezte bizonyos vállalatok számára, hogy megkerülhetik az élelmiszer- és nyersanyag-gazdálkodás szigorú szabályait, miután a különengedélyek megszerzése érdekében a kormány több tagját nyilvánvalóan megvesztegette.⁶

A következő évtizedekben másféle témák domináltak: az emberek szükséghelyzetével űzött korrump üzelmek helyébe a gazdasági fellendülésből fakadó korrupciós ügyek léptek. Jellegzetes példája az efféle eseteknek a Poulson-ügy, amely Nagy-Britanniában pattant ki az 1970-es évek elején. John Poulson rendkívül sikeres észak-angliai építési vállalkozó volt, aki az 1950-es és az 1960-as években jelentős hasznót húzott a nagyvonalú állami lakásépítési programokból: számtalan nagyszabású projektre kapott megbízást, miután megvesztegette a többnyire hiányos szakmai ismeretekkel rendelkező helyi önkormányzati képviselőket. Poulson üzelmeire jóval később derült csak fény, akkor, amikor az állami lakásépítési kiadások visszafogása után kénytelen volt csődöt jelenteni. Építési botrányok tartották lázban a spanyol nyilvánosságot is a Franco-korszak vége felé. Itt a helyi önkormányzatok építései kerültek a kritika keresztútjába, mert amellet, hogy ők voltak felelősek a településrendezési tervekért, egyszersmind építési vállalkozókként is működtek.⁷

A visszafogott korrupciókritika időszakában többnyire nem minősült számottevő tényezőnek még a Harmadik Világ országaiban tapasztalt korrupció sem. Tekintettel a nyugati rendszer és a keleti blokk konku-renciaharcára, nyilvánvalóan nem lett volna észszerű politikai problémává nyilvánítani a korrupciót. Ha valamely állam vezetése ideológiai és hatalompolitikai tekintetben „a jó oldalon” állt, akkor Európa és Észak-Amerika szemszögéből tekintve nagyobb súllyal esett latba ez a tény, mint a politikai rendszer „tisztasága”.⁸ Az efféle cinizmus mellett egy további ok is hozzájárult azonban még ahhoz, hogy az említett időszakban nem tekintették különösebben súlyos problémának a korrupciót: az 1950-es és az 1960-as évek bizonyos közgazdasági elméletei ugyanis fejlődési tényezőt láttak a korrupcióban, azt állítván, hogy a politikai korrupció alkalmas eszköz lehet a gazdasági fejlődést hátráltató tényezők kiiktatására. Az időszak számos közgazdásza úgy vélte, hogy a fejletlen országok számára az erőltetett iparosítás hozhatja meg a várva várt fellendülést, és hogy a gazdasági modernizáció előbb-utóbb szükségképpen maga után vonja majd a társadalmi, a politikai és a kulturális haladást. Így aztán elfogadhatónak minősült bármely eszköz, amely elősegíthette a modernitás előttiinek tekintett állapotból a jelenkorba való átlépést. Ebből a perspektívából tekintve olyan átmeneti dopping-szernek tűnt tehát a korrupció, amely erkölcsileg megkérdőjelezhető ugyan, hosszú távon azonban magától lebomlik majd, miután kifejtette pozitív hatását.⁹

Amint az azóta számos országban gyakoribbá vált korrupciós botrányok is bizonyítják, az 1990-es évek óta ismét szigorúbb megítélés alá esik a korrupció. Nyugat-Németországban már az 1980-as évek elején az újságok címlapjaira került a Friedrich Karl Flick nagyvállalkozó körül kipattant első pártfinanszírozási ügy, amelyben a Zöldek kivételével valamennyi párt vezető politikusai érintettek voltak. Az 1990-es években következett azután több, egyes helyi önkormányzatokat érintő hulladék- és építésügyi eset, valamint a CDU-nak az egykori szövetségi kancellár, Helmut Kohl körül kibontakozott pártfinanszírozási botránya.¹⁰ Franciaországban az ELF Aquitaine nevű állami olajkonzern ügye vált a korrupciós botrányok újabb hullámának jelképévé, a cég ugyanis úgyszólván párhuzamos csekkfüzet-külpolitikát folytatott Afrikában Mitterrand elnök megbízásából. Az említett eset rendkívül

szövevényes mellékszámai közé tartozik az is, hogy az ELF vélhetően a kedvezményben részesítettek közé tartozott a CDU 1999/2000-es németországi pártfinanszírozási botrányában. A Sarkozy-korszak legnagyobb horderejű korrupciós ügye minden bizonnyal a 2010-es Bettencourt-ügy volt, amelynek során a L'Oréal-konszern dúsgazdag örököse feltehetőleg a pártoknak juttatott illegális adományok révén tett szert barátokra a politikusok között, így biztosítva a maga számára az adóhatóság jóindulatát.¹¹ Nagy-Britanniában a nemesi címek áruba bocsátásáról folytatott régi vitákat elevenítette fel a 2007-es *cash for honours*-botrány: a Labour párt ugyanis felsőházi helyekhez juttatta egyes bőkezű támogatóit. Az említett üggyel összefüggésben hivatalában hallgatta ki a rendőrség Blair miniszterelnököt – amire soha azelőtt nem akadt még példa a brit történelem során. Nyilvánvalóan a párfinanszírozás problémája húzódott meg annak a Rajoy miniszterelnök vezette konzervatívok körül kirobbant botránynak a hátterében is, amely 2012-ben és 2013-ban heves vitákra adott alkalmat Spanyolországban. Korrupciós vádak nyomán bíróság előtt kellett felelniük az ügyben még a királyi család egyes magas rangú tagjainak is.

A fent említett ügyek is nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy ismét bizalmatlanság alakult ki Európában a politikai elitekkel szemben. Olaszországban még radikálisabban nyilvánult meg a felháborodás, itt ugyanis egyik központi motívuma volt a politikai korrupció ellen vívott harc a *mani pulite* akcióinak, vagyis annak a tisztogató mozgalomnak, amely államügyészekből és bírákból szerveződött az 1990-es évek elején, és végül megbuktatta a háború után kialakult olasz pártrendszert.¹² Összegzésképpen megállapíthatjuk tehát, hogy nagyjából 20-30 esztendeje ismét fontos téma a korrupció, mégpedig olyan téma, amelyet tárgyalva nem kevesen alapvetően kérdőjelezik meg a demokratikus államokban uralkodó politikai morált.

Az egyes nemzetállamokra korlátozódó ügyek mellett újszerű, globális dimenzióval is rendelkezik jelenkorunk korrupciós vitája, amelyben kulcsszerepet játszik a Transparency International nevű nem kormányzati szervezet. Már röviddel azután, hogy 1993-ban Berlinben megalapították, sikerült az említett szervezetnek meghatározó szerepre szert tennie a korrupciós ügyeket illető hírszolgáltatásban. A Transparency legfontosabb médiapolitikai fogása a Corruption Perception Index

feltalálása volt, amely nem egyéb, mint a világ összes országára vonatkozó, évente nyilvánosságra hozott korrupciós rangsor. A médiumok pedig hálásan fogadják, és rendszeres alkalomnak tekintik ezt a rangsort arra, hogy napirendre tűzzék a korrupció ellen vívott harc hiányosságait – így aztán konkrét ügyek hiányában sem szakad félbe a vita. Mint világszerte működő korrupcióellenes lobbis hatalmas befolyást gyakorol azonban a Transparency a politika konkrét alakítására is. Legfontosabb politikai eredményei közé tartozik az, hogy az ENSZ 2003-ban korrupcióellenes egyezményt fogadott el. Az említett egyezmény messze ható következményekkel bír, ugyanis arra kötelezi az aláíró államokat, hogy büntetendőnek minősítsenek bizonyos tényállásokat. Nem csupán a médiában és az ENSZ-diplomáciában talált azonban széles körű támogatásra a Transparency, hanem a multinacionális konszernnek, a közgazdászok és a civil társadalom világszerte működő különféle szereplői körében is. Úgy tűnik tehát, hogy a korrupció ellen vívott küzdelem alapja a becsületes emberek globális konszenzusa, amelyből csakis a civilizált világ peremén uralkodó, eleve gyanús potentátok vonhatják ki magukat.

A Transparency sikere valójában több különféle okra vezethető vissza. Minden bizonnyal közéjük tartozik a nyugati társadalmakban lezajlott mentalitásváltozás: az 1970-es évek óta ugyanis egyre határozottabb követelések fogalmazódtak meg a transzparenciát, a politikai döntéshozatal struktúráinak átláthatóságát, a hatósági adatok hozzáférhetőségét illetően – és mindez összekapcsolódott a civil ellenőrzés kiterjesztésével, illetve egy olyan állam ideáljával, amely immár nem felsőbbbségként, hanem szolgáltatóként határozza meg önmagát. Ebből a nézőpontból tekintve pedig a Transparency csupán az egyik szócső a sok közül. Arról azonban többnyire nem esik szó, hogy a Transparency világosan körvonalazható gazdaságpolitikai programot követ, és pontosan ezzel a céllal alapították.

Ivan Krastev megvizsgálta a Transparency alapításának történetét és a szervezet céljait a politikai és gazdasági érdekképviselő perspektívájából.¹³ Krastev meglátása szerint mármost a multinacionális konszernnek, az Egyesült Államok külpolitikája, a neoliberális közgazdászok és a Világbank közös érdekei ideális szószólóra leltek a Transparencyben – vagyis közös érdekük fűződik a szervezet tevékenységéhez.

mindazoknak, akik nem utolsósorban önös érdekeiktől vezéreltetve a gazdasági globalizáció élharcosai. A történet lényege Krastev szerint a következő: az Egyesült Államok már az 1970-es években megkezdte egy világszerte páratlan, rendkívül szigorú gazdasági jog bevezetését, amely büntetendővé tette az amerikai cégek külföldön elkövetett megvesztegetéseit is. Mindaddig tehát, amíg a többi állam nem tanúsított hasonló következetességet, a nemzetközi szintén tevékenykedő észak-amerikai cégek hátrányba kerültek versenytársaikkal szemben, hiszen ez utóbbiak továbbra is fizethettek kenőpénzeket anélkül, hogy bármiféle dolguk akadt volna a hazai ügyességgel. Az amerikai cégek tehát nyomást gyakoroltak saját kormányukra annak érdekében, hogy vagy lazítson az országukban érvényes előírásokon, vagy pedig gondoskodjon arról, hogy világszerte egyenlő versenyfeltételek lépjenek érvénybe.

A Világbankot egészen a kései 1980-as évekig nem igazán érdekelte a korrupció jelensége. Akkor változott meg csupán a helyzet, amikor a korrupció alkalmasnak tűnt az intézmény csődjének magyarázatára. Nem sokkal a vasfüggöny leomlása után a Világbank is hiteleket nyújtott az egykori Varsói Szerződés tagállamainak, és a hiteleket gazdaságpolitikai feltételekhez kötötte. A kapitalizmusba való átmenet útja azonban rögsnek bizonyult, a fejlődés, kiváltképp pedig az általános jólét legjobb esetben is hosszú időn át váratott magára. Hogy magyarázatot adjanak a balsikerre, a Világbank képviselői ebben a helyzetben az egykori keleti blokk úgynevezett átalakulóban lévő államaiban burjánzó korrupcióra hivatkoztak. A Transparency alapítója a Világbank egykori igazgatója, Peter Eigen volt, így aztán a washingtoni pénzügyintézet kezdettől fogva kitűnő kapcsolatok fűzték az egyesület irányítóihoz.

Volt azonban egy további okuk is a multinacionális konszerneknek és a liberális közgazdászoknak arra, hogy határozottan fellépjenek mindenekelőtt az állami megrendelésekhez kapcsolódó korrupció ellen a Harmadik Világban, illetve az úgynevezett küszöbországokban. Ha ugyanis a helyi hivatalnokok vagy kormánytisztviselők ellenszolgáltatást várnak el a megrendelések, illetve különféle engedélyek fejében, akkor ez valójában nem más, mint piaci korlátozás, vagyis versenytorzító tényező, amely többletköltségeket okoz. Ha pedig – mint az esetek többségében – nem csupán pénzbeli ellenszolgáltatásról, hanem

az illető tisztviselő vagy politikus bizalmának elnyeréséről van szó, vagyis intenzív mikropolitikai erőfeszítéseket vár el a másik fél, akkor az efféle viszonyok nem csupán többletköltséget okoznak, hanem ráadásul azoknak a vállalatoknak kedveznek, amelyek alapos helyismerettel és megfelelő kulturális kompetenciával rendelkeznek, vagyis röviden szólva kiismerik magukat az adott ország mikropolitikai kultúrájában, ennek érdekében az országot jól ismerő munkatársakat alkalmaznak, akiknek nem kell újonnan elsajátítaniuk a helyben érvényes „játékszabályokat”. Az efféle helyzetek pedig óhatatlanul a helyi és a nemzeti vállalatokat hozzák versenyelőnybe: minél globálisabban tevékenykedik ugyanis egy bizonyos cég, és minél újabb szereplő egy bizonyos piacon, annál csekélyebbek – legalábbis eleinte – a siker esélyei. A korrupció ellen vívott küzdelem tehát a Transparency esetében egy szersmind a világ bizonyos piacain tapasztalható korlátozások ellen vívott küzdelem is – éppen ezért találni annyi globálisan tevékenykedő nyugati nagyvállalatot a korrupció ellen vívott harc támogatói között.

A Transparency azonban nem csupán reagál a globalizáció kihívásaira, hanem maga is a globalizáció aktív támogatója. A szervezet jelentős részt vállal a nyugati erkölcsfelfogás terjesztésében. Nem véletlenül reprodukálja a Corruption Perception Index olyan megbízhatóan a politikai égtájak logikáját, vagyis saját észak-, illetve nyugat-európai elképzeléseinket a „jó” és morálisan „tisztá” államokról, valamint gazdasági rendszerekről. Rendszeresen a skandináv, illetve a protestáns hagyomány talaján álló államok kerülnek a lista első helyeire, míg a keleti blokk egykori államai, az autoritárius rendszerek – például Kína –, továbbá Afrika és Ázsia egykori gyarmati országai az utolsó helyeken osztoznak. Az utolsó helyek valamelyikére soroltatnak rendszerint a polgárháború sújtotta, illetve alulfejlett állami struktúrákkal rendelkező területek is, például Szudán vagy Afganisztán. Kivételt képez az imént említett szabály alól Szingapúr és Hongkong, ezek az országok rendszerint sokkal előkelőbb helyre kerülnek, mint a környező területek.¹⁴

Annak ellenére, hogy a Transparency International semmi esetre sem tekinthető tehát a világban működő objektív jó önzetlen letéteményesének, semmi esetre sem szabad a szervezet történetét holmi neoliberális összeesküvésként értelmezni. A Transparency tevékenysége ugyanis ma már számos különböző területre kiterjed. A gazdaságot

korlátozó tényezők mellett a nemzeti alszervezetek immár napirendre tűzik a demokrácia hiányosságait is, Németországban pedig egyre nagyobb hangsúlyt fektetnek a fogyasztóvédelemre, a betegjogokra, az egészségügyben tapasztalható összefonódásokra, és nem utolsósorban a sportegyesületekben megfigyelhető személyes vagyonosodásra. Márpedig az efféle viták csakugyan a nyugati társadalmak hiányosságait érintik.

Abban a tekintetben azonban mit sem változott a helyzet a 19. század óta, hogy a „periférikus” avagy „modernitás előtti állapotban leledző” államok nem utasítják vissza kereken a korrupcióról folytatott vitát, sem pedig azt a legkevésbé sem hízogó pozíciót, amely nekik jut benne. Az informális és kulturális hatalmi egyenlőtlenségekkel szemben megfogalmazott posztkoloniális kritikának érdekes módon nem sikerült az univerzális, észak-nyugati súlypontú korrupciós diszkurzust – mégpedig feltehetőleg a korrupciókritikában rejlő ambivalencia miatt – posztimperialista jelenség gyanánt megbélyegeznie. A korrupció ellen vívott harc ugyanis egyfelől továbbra is emancipatorikus jellegűnek minősül, vagyis úgy tűnik fel, mint a hatalomból kizártak harca az uralmon lévők ellen. Ilyenformán pedig mindaddig, amíg a posztkoloniális vita ezzel analóg módon a hatalomból kizártaknak nyújtott segítség gyanánt határozza meg önmagát, jóformán semmi sem szól amellett, hogy a korrupció esetében másféle megközelítésre lenne szükség. Csaknem pontosan ehhez a sémához igazodtak az elmúlt esztendőben a korrupciót illető indiai híradások. A nyugati médiumok megvásárolhatóként, kizsákmányolóként és korruptként ábrázolták az egykori brit gyarmat elitjét – vagyis pontosan úgy, ahogyan már a korai 19. század óta leírták Európában Indiát. Az országban folyó heves korrupciós vitákat a nyugati médiumok ennek megfelelően úgy állították be, mint a szegényeknek és elnyomottaknak a felső rétegek ellen irányuló felkelését. Ez pedig magyarázattal szolgál arra, hogy miért fűződik bizonyos érdekük a perifériákon fekvő régiók feltörekvő politikusaiknak ahhoz, hogy korruptnak bélyegezzék saját országukat.

Megfigyelhetők persze bizonyos mediális tanulási folyamatok is, például a thaiföldi politikai konfliktusok esetében. A nyugati médiumok eleinte – úgyszólván reflexszerűen – szimpátiával tudósítottak a 2006-os és a 2013/14-es esztendő kormányellenes tömegtüntetéseiről, mégpe-

dig nem utolsósorban azért, mert a tüntetők korruptnak bélyegezték az államhatalmat. Fokozatosan vált világossá csupán a nyugati média számára a „népfelkelések” társadalompolitikai háttére, vagyis az, hogy ezeket valójában a régi elitek robbantották ki a vidéki lakosság többségének politikai akarata ellenére. 2006-ban katonai puccsra került sor az országban a zavargások okán; a későbbi konfliktusok kirobbantásával pedig a demokratikus választások megakadályozása volt a korrupció kritikusaiknak célja.

Az efféle értelmezéseket tekintetbe véve teljes joggal figyelmeztetnek az egyre inkább parttalanává váló korrupcióellenes kampányok kritikusai arra a tényre, hogy nemegyszer magas árat kell fizetni az anti-korrupciós politikáért. Ha valamely kormánnyal avagy kormányformával szemben alapvetően a korrupció okán fogalmazódik meg kritika, akkor ez egyszersmind a bíráló politikamentesítésével fenyeget, ugyanis nem a politikai rendszer strukturális hibái, nem konkrét döntések vagy érdemi véleménykülönbségek, hanem erkölcsi vétségek állnak a középpontban. Kelet-Európa országaiban például 1990 után azzal a következménnyel járt a korrupciókritika előtérbe helyezése, hogy a szükségesnél jóval kevesebb szó esett a különböző programokról és a gazdaságpolitikai hibákról. Ehelyett differenciálatlan kritika fogalmazódott meg a politikai és a gazdasági elittel szemben, ennek következtében pedig sokan kiábrándultak a politikából, és visszahúzódtak a magánéletbe – legalábbis ezt a diagnózist fogalmazta meg a fentebb már említett politológus, Ivan Krastev.¹⁵

A korrupció – többek között valószínűleg éppen politikamentesítő hatásának köszönhetően – továbbra is jól bevált eszköze az autoritárius rendszereknek arra, hogy megszabaduljanak a nemkívánatos személyektől. A kínai rezsim például rendszeresen a korrupciós vádat használja fel politikai ellenfeleinek üldözésére, illetve arra, hogy eltávolítson bizonyos csoportosulásokat az államhatalomból. Legismeretebb példája ennek az elmúlt esztendőkből minden bizonnyal Po Hszi-laj, Csungking tartomány egykori kormányzója és a Kínai Kommunista Párt Politikai Bizottságának tagja, akit 2013-ban korrupció és csalás vádjával életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték. Az ügy hátterében nyilvánvalóan a Kommunista Párt két szárnya között kirobbant hatalmi konfliktus húzódott meg, amelynek során Po Hszi-laj egyfajta

neo-maoista reneszánsz szószólójaként lépett fel. A dolog ironiája az, hogy az efféle esetekben a hatalom birtokosai nyilvánvaló hasznot húznak a saját rendszerükkel szemben gyakorta hangoztatott korrupciós vádakból, hiszen az erkölcsileg nehezen támadható büntetőügy palástja alatt hajthatják végre politikai leszámolásait. Egy olyan rendszer, amelyben mindennaposak a hivatalviselők által végrehajtott illegális tranzakciók, felülről támadhatóvá teszi ugyanis az összes tisztségviselőt.

Új jelenség napjainkban az, hogy a korrupciós viták immár túlterjeszkednek a politikai-állami szféra határán. Igaz ez egyfelől a korábban már említett sportra: a nagy nemzetközi sportszervezetekben, például a Nemzetközi Olimpiai Bizottságban és a FIFA-ban tapasztalható személyes vagyongyarapodás jó egy évtized óta állandó témája a korrupciós vitáknak. A jelenség oka minden bizonnyal a professzionális sport önértelmezése és a valóság között feszülő ellentmondásban rejlik: Jóllehet az említett szövetségek formálisan közhasznú szervezetek, és saját bevallásuk szerint csakis a népek barátságának és a fair versengésnek az eszméje vezérli őket, valójában milliárdos vállalatokról van szó, amelyek ráadásul jelentős politikai befolyással bírnak. Akárcsak a dopping témája, a sport területén tapasztalható korrupcióról zajló vita is alapvetően a magas rangú sportvezetők képmutatását veszi célba. A korrump funkcionárius motívuma jó ideje integráns részét képezi már napjaink sporttal kapcsolatos mítoszainak, és nagy előszeretettel megidézett ellentéte a szorgos atlétának.

A korrupciós vita kiterjesztésének további példája a vezető gazdasági konszernnek szerepe. Az olyan vállalatok, mint az ELF Aquitaine vagy Németországban a Siemens és a Volkswagen egyre gyakrabban kerülnek olyan pozícióba a korrupciós viták során, amelyet korábban kizárólag az állami szervek foglaltak el. Különösen szembeötlő volt ez abban a vitában, amely a Volkswagen-konzernen belül tapasztalható korrupcióról zajlott 2005 után. Az említett esetben ugyanis korrupció gyanánt tették kritika tárgyává a médiumok azokat a kedvezményeket, amelyekben a munkavállalók üzemi tanácsi képviselőit részesítették a cég vezető menedzserei. A munkavállalók választott képviselőinek szerepét az adott összefüggésben ugyanúgy értékelte a média, mint a politikusok és a hivatalnokok felelősségét, mondván: nekik is kizá-

rólag a közjót szabad szolgálniuk. A magánelőnyök elfogadása pedig ilyenformán határáthágásnak, vagyis korrupciónak minősült – „munkásárulás”-ról azonban érdekes módon alig esett szó. Hasonló nyomvonalon haladt 2007-ben a Független Üzemi Dolgozók Munkaközösségének (Arbeitsgemeinschaft Unabhängiger Betriebsangehöriger) a Siemens cégnél játszott szerepéről kibontakozott vita, az említett szervezetet ugyanis hosszú éveken át nyilvánvalóan egyfajta mukaadóbarát látszat-szakszervezetként pénzelte titokban a konszern vezetőisége. Mindkét eset arra utal, hogy a napjainkban folyó viták résztvevői az államéhoz hasonló jelentőséget tulajdonítanak a nagy gazdasági vállalkozásoknak. Nyilvánvalóan nem véletlen tehát az sem, hogy a korrupciókritika napjainkra úgyszólván teljesen levált a kapitalizmuskritikáról – hiszen éppen az imént láttuk, hogy kéz a kézben jár egymással a korrupciókritika és a gazdasági globalizáció érdekében kifejtett lobbitevékenység.

Csaknem teljesen eltűnt viszont a vitából két olyan motívum, amelyek jelentős szerepet játszottak még 1900 körül: nevezetesen a szexuális promiszkuitás és egész népek testi-morális hanyatlása. Kiszorult tehát a korrupciós vitákból a kultúrkritikai elem, főként bizonyára azért, mert nem számít többé elfogadott értelmezési mintának a biológizmus és az eugenika. A szexuális erkölcs és a politikai szokások között fennálló összefüggés pedig legalábbis bonyolultabbá vált. Számos korrupciós ügy összefüggésében felmerülnek még ugyan szexuális konnotációjú vádak: a Volkswagen üzemi tanácsának tagjai például állítólag ingyenes bordélylátogatásokban részesültek. És az ELF Aquitaine körül kirobbant botrányban is szóba kerültek a Ronald Dumas külügyminiszter szeretőjének juttatott megbízások, aki később nyilvánosan „a köztársaság szajhájá”-nak („la putain de la République”) nevezte önmagát.¹⁶ A Wulff-ügy kapcsán ugyancsak több ízben felmerült az az állítás, miszerint az államfő felesége valaha callgirlként dolgozott. A szex tehát továbbra is megfelelő anyag a skandalizálók számára, bizonyára azért, mert megkérdőjelezi a szóban forgó személyek erkölcsi integritását, és kielégíti az olvasók voyeurisztikus érdeklődését. Az 1900 körüli időszaktól eltérően azonban a szex témája ma már nem elegendő arra, hogy az erkölcsök általános hanyatlásáról próbáljon meg vitát kezdeményezni valaki.

Ha a nyugati világ politikusai ellen irányul a korrupciós vád, akkor ma is óhatatlanul felmerül az erkölcsi tisztátalanság motívuma. Akárcsak 1900 körül, manapság is változatlanul érvényben van az a közkeletű feltevés, miszerint a közhivatalok viselői különféle alantas indítékokból visszaélnék a helyzetükkel – mégpedig rendszeresen. A vezető elitek integritását illető, mélyen gyökerező bizalmatlanság látszik kirajzolódní az említett vélekedésben, és ez a bizalmatlanság egyéb területeken is megnyilvánul legalább az 1970-es évek óta. Az olyan nagy horderejű korrupciós ügyekben, mint az ELF Aquitaine-botrány, a *cash for honours*, a *mani pulite* vagy a német pártfinanszírozási esetek, a politikai elitek egésze, illetve mindenekelőtt maga a demokratikus pártrendszer került pellengérré. Feltűnő azonban, hogy a korai 20. századtól eltérően senki nem kérdőjelezte meg magát a demokráciát mint olyat.

Minden különbség dacára meglepően erős kontinuitásokra is felfigyelhetünk azonban a modern korrupciós vitákban. Az említett viták alapvető jellegzetességei ugyanis továbbra is a következők: a rendkívül erős erkölcsi töltet; a politikának és a közéletnek mint a magánszféra ellentétének „modern” koncepciója; a határok megvonására, a világos kategóriákra és az egyértelműségekre való törekvés; a normakonkurencia kizárására tett kísérlet; a mikropolitika feltétlen tilalma, amely ilyenformán teljességgel védhetetlennek minősül; rettegés attól, hogy gazdasági érdekek fertőzhetik meg a politikát; a globális centrumok és a perifériák viszonya; az erkölcsi elmaradottság és a politikai haladás között feszülő ellentét – aminek a korrupció a fokmérője.

A legmeglepőbb mindazonáltal mégis az, hogy alig találkozhatunk a korrupciókritika háttérét, mögöttes érdekeit és napirendjét firtató reflexiókkal. A korrupcióról és a korrupció leküzdéséről alkotott elképzeléseink alighanem a modernitás utolsó még élő mítoszai közé tartoznak, mégpedig annak ellenére, hogy továbbél bennük a haladás immár jó ideje alapvető kétségekkel szemlélt eszméje is. A dekonstrukció korában, amikor a tudomány és a publicisztika rég szertefoszlatta már a modernitás projektjének nimbuszát, amikor szélteben-hosszában leírták már, mi több: normatívnak bélyegezték meg, és konkrét csoportok hatalmi eszközöként leplezték le az említett projektet, mégis reflektálatlanul tovább él, sőt mondhatni reneszánszát éli tehát az immár számtalanszor elbúcsúztatott politikai modernitás egyik alapvető

gondolati sémája. Míg a technikai modernizáció a maga szakértőkből és tervezőkből verbuválódott élcsapatával csaknem teljesen hitelét veszítette az 1970-es évek óta, a korrupciós vita mintha éppenséggel feltámadását ünnepelné.

Kiváltképp nehezen magyarázható a korrupciós viták során támasztott abszolút igény, hiszen jelenkorunknak végtére is alapvető, minden napos tapasztalata a határok elmosódása. A magánszféra és a közélet, az állam és a magánvállalkozások, a bizalmas és a köztudomású információk határa elmosódik, mi több: egyre inkább tárgytalanná válik. Magánvállalkozások veszik át manapság az állam egykori feladatait, államilag előírt, ámde magánpénztárak kezelésében álló előtakarékossági modellek egészítik ki a nyugdíjakat, összerosódnak egymással a munkaidő és a szabadidő, kiváltképp azok esetében, akik többnyire otthon, a saját számítógépükön dolgoznak. A legintimebb információk is egykettőre nyilvánosságra kerülnek az interneten, és erodálódnak lassanként a klasszikus nemi szerepek is – sok tekintetben egyre inkább felcserélhetőkké válnak egymással az anyák és az apák, a férfiak és a nők. Az önstilizáció és a szubkulturális miliók kialakulása egyre inkább lehetővé teszi az identitások megváltozását, és egyre kevésbé alkalmazhatók a rögzített szociális kategóriák. Az így kialakult helyzetben pedig már-már lehetetlenségnek tűnik egyértelműen megállapítani, hogy egy bizonyos politikus, aki ráadásul reggeltől estig állandó megfigyelés alatt végzi a munkáját, éppen politikai funkciójából kifolyólag, vagy pedig magánemberi, netalántán üzletemberi minőségében vett-e részt egy bizonyos vacsorán, egy pár napos kiránduláson vagy egy vállalkozóval folytatott tárgyaláson. Márpedig pontosan efféle kérdések körül forgott hónapokon keresztül a Wulff-ügy: olyan kérdések körül tehát, amelyeket kezét a szívére téve senki nem tud egyértelműen megválaszolni – sem az érintett, sem pedig a megfigyelő pozíciójából.

Jóllehet a pszichológia az ambiguitástolerancia korának nyilvánította jelenünket, jóllehet a posztmodern elmélet olyan klasszikusai, mint Latour és Bauman rég megtanítottak már bennünket arra, hogy az egyértelmű kategóriák kergetése merő illúzió – mégpedig nemegyszer veszélyes illúzió –, napjaink politikai vitáinak nem jelentéktelen része mégis még mindig abból a vágyálmából táplálkozik, hogy megvalósítható az erkölcsi egyértelműség.

A mikropolitikával szemben gyakorolt, szűnni nem akaró kritikában minden bizonnyal része van persze társadalmaink egy továbbra is érvényes ideáljának, nevezetesen annak az elvárásnak, hogy az elitekbe való felemelkedés útjainak alapvetően nyitva kell állniuk az arra rátermettek előtt. Márpedig ezzel az ideállal csakugyan szöges ellentmondásban állnak a közmondásos hátsó szobák, baráti körök és *closed shopok*. Hasonló érvelést alkalmaz a piacra lépést akadályozó tényezőkkel szemben a gazdasági liberalizmust képviselő Transparency International. Kétségtelenül tovább rontja a helyzetet a hatalom újfajta szimbólumaival szemben táplált széles körű ellenérzés – erre utal legalábbis az a tény, hogy jelentős visszhangot keltettek a nyilvánosságban azok a szolgálati autók, magánutazásokkal és bónuszkilométerekkel kapcsolatos ügyek, amelyek olyan különböző politikusok karrierjének vetettek véget legalábbis átmenetileg, mint Rita Süßmuth és Lothar Späth (1991-ben), Cem Özdemir és Gregor Gysi (2002-ben) és Ulla Schmidt (2009-ben). A korrupció modern fogalmán alapul tehát a transzparencia követelménye is, amely az utóbbi időben univerzális érvényre tett szert a politikai megfigyelők körében.

A ma tevékenykedő történészek immár kerek perec visszautasítják azt, ami száz esztendeje még elődeik önértelmezésének egyik alapvető mozzanata volt: Nem szokás többé azzal az igénnyel fellépni, hogy tanuljunk a történelemből, annál is kevésbé, mert a szakma egynémely klasszikusa egykor azt hitte, képes lesz rábírní a politikusokat arra, hogy az általa felvázolt tervekhez igazítsák cselekedeteiket. A történelem tanulmányozása mindazonáltal kétségtelenül hozzájárul látókörünk kiszélesítéséhez, és ideális esetben arra készítet bennünket, hogy megkérdőjelezzük azt, ami látszólag magától értetődő.

A politikai korrupció történetének területén tett utazásunk is felvet néhány megfontolásra érdemes kérdést. Láttuk, milyen hatékony eszköznek bizonyult a korrupciókritika a politikai modernizáció támogatásában. A korrupció kritikája több ízben lehetővé tette például azt, hogy nevükön neveztessenek a modernitás előtti, demokrácia előtti vagy egyenesen antidemokratikus kormányzati formák. Igaz azonban ugyanennek az ellenkezője is. Alapvető szerepet játszott a korrupciókritika abban, hogy teljesíthetetlen elvárásokat támasztottak önmagukkal

szemben a 19. és a korai 20. század parlamentáris rendszerei, és érveket játszott az autoritárius, bűnös rezsimok kezére a képviseleti demokrácia ellen intézett támadásaik során. A korrupciókritika indítékai és céljai nem feleltek meg tehát szükségképpen annak, amit ma politikai haladásnak nevezünk. És számomra legalábbis úgy tűnik, messzemenően figyelmen kívül hagyják az imént említett tény a mai viták résztvevői. A korrupciókritika történetének áttekintése így talán érzékenyebbé tehet bennünket arra kérdésre, hogy ki miért teszi vajon kritika tárgyává a korrupciót – ahelyett, hogy reflexszerűen elhinnék: nem zörög a harszt, ha a szél nem fújja. Mert még a vádak megalapozottsága esetén sem vehetjük biztosra azt, hogy nem eltitkolt önös érdekek vezérlik a leleplezőket, az újságírókat, az antikorrupciós ügynökségeket és a skandalizálókat. Márpedig fontos kérdés ez akkor is, ha az említett szereplők indítékai tisztességesek. A saját ügyeikben tanúsított transzparencia ugyanis nemegyszer hiánycikk éppen azok körében, akik másoktól harsányan megkövetelik a transzparenciát.

A korrupció történetének áttekintése eljuttathat bennünket továbbá arra a belátásra, hogy a korrupció és a korrupció leküzdése a modernitás mítosza, és hogy a társadalmi valóság egész egyszerűen soha nem felelt meg, és ma sem felel meg a határokat és választóvonalakat illető szigorú előírásoknak. A korrupciós vád meglehetősen régi, de semmi esetre sem időtlen, hanem történelmi értelmezési minta, amely az 1800 körüli időkből ered, és egy bizonyos nyugat-európai politikai ideált igyekszik univerzális morális értékévé stilizálni. Márpedig ezt aényt mindenképpen érdemes lenne tudatosítanunk magunkban, annál is inkább, mert jó néhány szempontból rég túlhaladottá váltak már az említett korrupciófogalom intellektuális és társadalmi alapjai.

Eszerint tehát nincs más hátra: fel kell hagynunk a korrupció üldözésével? Semmi esetre sem. Magától értetődik, hogy lehet pozitív hozadéka a korrupciókritikának. Hozzájárulhat például ahhoz, hogy továbbra is nyitva maradjanak a vezető politikai pozíciókhoz vezető utak, segíthet az igazságtalanságok és a megkövesedett struktúrák leküzdésében, továbbá a hivatalviselők által művelt „önkiszolgálás” visszaszorításában. A korrupciókritika azonban mindig magában hordozza a jól működő rendszerek morális túlterhelésének veszélyét. Soha nem látható előre, és nem mondható meg általában véve, hogy mikor

érkezik el ez a bizonyos pont – éppen ezért kell a megfelelő óvatossággal eljárunk.

Sokat nyernénk már pusztán azzal is, ha komolyan vennénk a történetek és a vád, a cselekedetek és az értékelések, a mikropolitika és a korrupciókritika analitikus elkülönítését. Ez esetben azonban kénytelenek lennénk alapos megfontolás tárgyává tenni azt a roppant kellemetlen kérdést, hogy hogyan értékeljük végtére is jelenkorunk mikropolitikáját. Sok minden szól amellett, hogy sem manapság, sem pedig a jövőben nem létezhet jelentős politikai teljesítmény személyes hálózatok, előnyben részesítés és patronázs nélkül. Éppen ez teszi izgalmassá a kérdést, hogyan és miért sikerülhet egyes politikusoknak erkölcsileg feddhetetlenként feltüntetni saját mikropolitikai aktivitásaikat, miközben mások egykettőre az önös érdekektől vezérelt mutyizók hírébe keverednek.

Nem feltétlenül jelent közömbösséget az, ha realitásként ismerjük el a mikropolitikát. A talán kényelmetlen igazság ugyanis a következő: a mikropolitika és az adománycsere nélkülözhetetlen, jóllehet legitimnek soha nem tekintett eszközei a demokratikus többségek megteremtésének. Aki szíven viseli a jól működő, demokratikus politikai közösség ügyét, az természetesen jól teszi, ha minden lehetséges eszközzel fellép a mutyizás, a jogtalan előnyben részesítés, a kéz-kezetmos-ügyletek, a megvesztegetés és a hivatali visszaélések ellen. Érdemes azonban fontolóra venni a mértéket, hogy ne essünk a klasszikus korrupciós viták hibájába, amelyek két kategóriát ismertek csupán: a korruptságot és a korrupciómentességet. Ha ugyanis a mikropolitika mégsem modernitás előtti, történelmileg meghaladandó nyavalya, hanem korról korra változó és nyilvánvalóan szükséges hatalmi technika, akkor a mértéken múlik minden. Érdemes volna tehát megvitatniuk a politikai megfigyelőknek például azt, hogy milyen körülmények között minősülnek elfogadhatónak a mikropolitikai gyakorlatok, a politikusok pedig jól tennék, ha tagadás helyett inkább kommentálnák a maguk mikropolitikai ténykedéseit. Ami mármost a kritikusokat illeti, nekik felelősségük teljes tudatában esetről esetre mérlegelniük kellene, hogy mivel okoznak nagyobb kárt: azzal, ha eltűrjük, vagy azzal, ha feltárják a visszaosságokat. Pragmatikusabb magatartásra inthet bennünket talán az, ahogyan a modernitás előtti társadalmak megbirkóztak a nor-

makonkurenciával, még akkor is, ha manapság nem áll túlságosan jó hírben a „kazuisztika”. A modernitásnak a mikropolitikára kimondott abszolút tilalma után alighanem eljött ugyanis a relatív tilalom kimondásának ideje, amely tilalom immár megfelelne a köztes szociális képződményeket és a morális hibrideket illető mai tudásunknak.

Jól tudom, hogy gyanúsak minősül az erkölcsi kérdésekben tanúsított pragmatizmus. Mégis előbbre vihetné talán ügyeinket az, ha nem a politikai morálról, hanem a politika működőképességéről nyitnánk vitát. Akkor talán nem erkölcsi tablóként tekintenénk a Wulff-ügyre, hanem ehelyett inkább azt firtatnánk, hogy miféle tárgyszerűtlen döntéseket hozott Christian Wulff miniszterelnökként és köztársasági elnökként, hogy mikor járatta le magatartásával hivatalainak tekintélyét, és hogy miféle következményekkel járt a nyomozás, illetve a médiumokat elárasztó tudósítások özöne a politikai rendszerre nézve. A korai újkortól tanulva több figyelmet fordíthatnánk a mikropolitikában tanúsítandó mértéktartásra és a még elfogadható határának áthágására. Így elveszítenénk persze a megfellebbezhetetlen erkölcsi ítékezés jogát. A tanulság nem több tehát, mint amihez a tudósok a gyakorlati emberek legnagyobb bosszúságára nemegyszer körmük szakadtáig ragaszkodnak: semmi sem egyszerű – a valóságban pedig még annál is bonyolultabb.

FÜGGELÉK

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Jelen könyv nem jöhetett volna létre a korrupció történetét illető különböző projekteken dolgozó munkatársaimmal való intenzív eszmecsere nélkül, akiknek némelyike doktori értekezését írta, miközben elkészítettem ezt a könyvet. Velük vitattam meg a könyv koncepcióját, és közben igen nagy segítségemre voltak szakértő tanácsaik, illetve kutatási eredményeik. A kézirat egyes részeinek elolvasásáért külön köszönet illeti Robert Bernseet, Christian Ebhardtöt, Annika Kleint, Volker Köhlert, Andrea Perthent, Anna Rothfusst és Ralf Schumachert. További köszönet illeti tanszéki munkatársamat, Birte Förtsert, aki nek hatalmas lektori tapasztalata ugyancsak nagy segítségemre volt.

Legfontosabb tanácsadóm, beszélgetőtársam, informátorom és korrektorom a korai újkor, a mikropolitika és természetesen a normakonkurencia vonatkozásában Hillard von Thiessen volt. Mindig számíthattam baráti kritikájára és tanácsaira, mióta foglalkoztatni kezdett a korrupció problémája. Teljesen másként festene ez a könyv a vele folytatott eszmecserék nélkül.

Az írásos anyagok és különféle dokumentumok beszerzésében fáradhatatlan támogatást nyújtott számomra mindenekelőtt Kathrin Reichert és Christina Kessler. Feltétlenül meg kell említenem továbbá Thomas Mießelert, aki még freiburgi időszakomban szakdolgozatot írt a Wilson / Grévy-ügyről, és később rendelkezésemre bocsátotta terjedelmes forrásgyűjteményét. Haszonnal forgattam Jan Schubert záródolgozatát is. Karena Kalmbach segítségével jutottam hozzá egy fontos dokumentumhoz az egyik firenzei könyvtárból, amelynek értelmezése később sajnos áldozatául esett a kéziratban végrehajtott rövidítéseknek.

Köszönet illeti azokat a német és francia kollégákat, akikkel közös projekteken dolgoztunk, kiváltképp Frédéric Monier-t, aki nem csupán bevezetett a dél-európai mikropolitika területére, hanem több ízben megerősített megközelítem helyességét illetően is. Hozzá fűződő, régóta tartó és gyümölcsöző kapcsolatokat Vincent Duclert-nek kö-

szönhetem. A munka egyes részaspektusaival kapcsolatban intenzív eszmecseréket folytattam Christof Dipperrel, Martin Geyerrel, Ronald Kroezevel és Peter Niesennel. Nagy segítségemre volt a 2009-ben, Birgit Emrichhel és Ronald G. Aschsellal közösen szervezett konferencia is.

Külön köszönettel tartozom a Deutsche Forschungsgemeinschaftnak a kutatási projektek nagyvonalú támogatásáért, illetve a féléves kutatói szabadságért, amely lehetővé tette számomra, hogy jelentős előrehaladást érjek el a kézirat elkészítésében.

Végül hálás köszönetem illeti szerkesztőmet, Tanja Homment, aki felvette a könyvet az S. Fischer kiadó programjába, és intenzív figyelmet szentelt a kéziratnak – külön élmény volt számomra érzékeny és professzionális szerkesztői munkája, amelyben az utóbbi időben egyre kevesebb tudósnak lehet része, és amely mindenképpen javára vált a könyvnek.

Azoknak ajánlom ezt a könyvet, akik a legközelebb állnak hozzám: Magdalenának, Serafinnak és Emiliannak.

JEGYZETEK

BEVEZETÉS

- 1 Barthes 1964. A könyv címe az eredetiben egyszerűen *Mythologies* [magyarul: *Mitológiák*, ford. Ádám Péter, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1983 – A szerk.].
- 2 Tänzler / Maras / Giannakopoulos 2012.
- 3 A vállalatokra vonatkozó jogi szabályozás változásához az 1990-es évek óta az Egyesült Államokban és Németországban l. Berghoff 2013.
- 4 Az ide vonatkozó előzetes megfontolásokat l. Engels 2006.
- 5 A korrupció, illetve a szegénység, a demokráciahiány, a „failed states”, az igazságtalanság és a létbizonytalanság összefüggéséhez l. többek között Cockroft 2013, 231. o.
- 6 A régebbi kutatásom részletes ismertetését l. in: Engels / Fahrmeir / Nützenadel 2009, továbbá Grüne 2010.
- 7 Engels 2006, 317–319. o.; Angermund 1995, 383. o.; Bajohr 2005; Rohrer 2006.
- 8 Engels / Monier 2011; Kerkhoff / Kroeze / Wagenaar 2013; Monier / Engels / Dard 2014; Jensen 2013. Említésre méltó ebben az összefüggésben az „Under construction. The genesis of public value systems” című, Amszterdamban és Leidenben kidolgozott, nemrégiben lezárult projekt, amelyen tovább dolgozik egy James Kennedy és Ronald Kroeze vezette amszterdami munkacsoport; továbbá a Frédéric Monier (Avignon), Olivier Darde (Sorbonne, Párizs), Cesare Mattina (Marseille), Andreas Fahrmeir (Frankfurt am Main) és Jens Ivo Engels (Darmstadt) vezette munkacsoportok; valamint a korai újkori korrupció kutatására indított, immár lezárult bielefeldi projekt, amelyen tovább dolgozik azonban Niels Grüne (Innsbruck) és Simona Slanička (Bern). A skandináv kutatók közül említést érdemel Mette Frisk Jensen (Aarhus) és Ola Teige (Oslo).

1. MI A KORRUPCIÓ? MI A MIKROPOLITIKA?

- 1 Az itt közölt összefoglalás a periratok és rendőrségi akták alapján készített rekonstrukción alapul, l. Mießeler 2009, továbbá Dansette 1936, illetve Chabannes 1972.
- 2 Mollier 1991, 268–269. o.
- 3 Mindkét indíték elképzelhető, azonban egyik sem bizonyítható egyértelműen; l. Mießeler 2009, 59–65. o.

- 4 Johnston 1996, 331. o.
- 5 Reinhard különböző publikációkban foglalkozott a témával az 1970-es évek óta.
Az adott összefüggésben l. mindenképp Reinhard 2011, 633–639. o.
- 6 Burns 1961.
- 7 Crozier / Friedberg 1977.
- 8 Reinhard 2011, 655. o.
- 9 Mauss 1984.
- 10 Kirner 2003, 170. o. Vö. továbbá Kettering 1986; Eisenstadt 1976.
- 11 Descharmes 2011.

2. PATRONÁZS ÉS KORRUPCIÓKRITIKA A KORAI ÚJKORBAN

- 1 Asch 2003; Elliott / Brockliss 1999.
- 2 Luh 2003.
- 3 Dade 2010.
- 4 Horowski 2004.
- 5 A kúria szerepéről l. Emrich 2001; a birodalomról Knake 2010.
- 6 Karsten 2006.
- 7 Jendorff 2003.
- 8 Nützenadel 2009, jelen összefüggésben különösen 129–134. o.
- 9 Wellenreuther 1982; Woodfine 2004; Hellmuth 2011.
- 10 Gwyn 1962, 11. o.
- 11 Bourne 1986, 76–77. o.
- 12 McCahill 2009, 303. o.
- 13 L. ehhez a klasszikus felsorolást: rokonság, közös szülőföld, barátság és patronázs (Reinhard 1979).
- 14 Asch 2011.
- 15 Münch 1992.
- 16 Thompson 1995, 192. o.
- 17 Thiessen 2010, 393–397. o.
- 18 Engels 2000, 1. fejezet.
- 19 Thiessen 2011.
- 20 Thiessen 2010, 269. o.
- 21 Thiessen 2010, 5.3. fejezet.
- 22 Peck 1990, különösen 208. o.
- 23 Engels 2000, 1. fejezet.
- 24 Caetanihoz l. Thiessen 2010, 172–181. o.
- 25 Kerkhoff 2012, különösen 93–98. o.
- 26 Hoenderboom 2013, 7. fejezet.

- 27 Így ábrázolja a helyzetet Peck 1990, 106–115. o.
- 28 Groebner 1998, 171–173. o.
- 29 Klaveren 1957, 292. o.
- 30 Emich 2011.
- 31 Waquet 1984, 236. o.
- 32 Emich 2011.
- 33 Kettering 1986; Peck 1990.
- 34 A fent mondottak illusztrációja gyanánt l. Asch / Emich / Engels 2011 (különösen az I. szakasz), továbbá esettanulmányként Emich 2005.
- 35 A per részletes tárgyalását l. Peck 1990, 191–196. o.
- 36 Lindemann 2012, 587–588. o.; Hoenderboom / Kerkhoff 2008, 15–16. o.
- 37 Sellert 1994, 334. o.
- 38 A bírőról és a hatóságokról l. Ehrenpreis 2010; Sellert 1994; Prest 1991.
- 39 Krischer 2010, 312–313. o.
- 40 Thiessen 2009; Thiessen 2012.
- 41 A történetek összefoglalása a Belga Királyság hivatalos honlapjának közlésén alapul, l. <http://www.monarchie.be/fr/histoire/baudouin> (letöltve 2013. szeptember 19.).
- 42 Groebner 2000.
- 43 Lindemann 2012, 593–595. o.
- 44 Lecuppre-Desjardin 2010.
- 45 Moos 1998; Schulze 1986, különösen 597–601. o.
- 46 Grüne 2011b.
- 47 Bernsee 2014, 1.1. fejezet.
- 48 Peck 1980.
- 49 Lindemann 2012.
- 50 Emich 2011, 46. o.
- 51 Thiessen 2010, 2.2.2.4. fejezet.
- 52 Thiessen 2011.
- 53 Idézet Georg Lauterbeck mansfeldi kancellár 1556-os, régenseknek szóló könyvéből, l. Grüne 2011b, 221. o.
- 54 Lindemann 2012, 594. o.
- 55 Kaiser 2003.
- 56 Bluche 1986, 153–156. o.; Horowski 2004.
- 57 Vö. Bernsee 2014, 44–45. o.
- 58 Asch 1998; Grüne 2011b.
- 59 Bolingbroke 1734.
- 60 Wellenreuther 1982; Woodfine 2004, 189–190. o.

3. NÉLKÜLÖZHETETLEN MINDEN VÁLTOZÁS KÖZBEN: MIKROPOLITIKA A MODERNITÁSBAN

- 1 „The Irish Party [...] is thoroughly honest and unselfish; the ways in which its members keep clear of government patronage and government jobs of every kind is simply marvelous”; *Wicklow People*, 1914. február 11., idézi McConnel 2005, 114. o.
- 2 Belloc / Chesterton 1911, 78. o.
- 3 McConnel 2005.
- 4 Az itt tárgyalt esetre Volker Köhler hívta fel a figyelmemet, aki jelenleg a Weimari Köztársaság mikropolitikájáról szóló munkáján dolgozik. Az akták fellelhetők Köln város levéltárában, a következő jelzet alatt: 902 OB Konrad Adenauer, Personalangelegenheiten / Einstellungsgesuche, 1. kötet. Adenauer hálózataihoz l. Köhler / Bour 2014.
- 5 Gerstenberger 2001, 456–459. o.; Scheuch 2002, 88. o.
- 6 Zurita 1994; Carter / May 1998; továbbá Balla 2012.
- 7 Az Olaszországot tárgyaló tudományos közleményekben fellelhető sztereotípiák kritikáját l. Mastropaolo 2009.
- 8 Kirner 2003; Briquet 1998; Pro Ruiz 2004; Monier 2011a; Wagner 2004.
- 9 Bourne 1986, különösen 191. o.
- 10 Connolly 2010. A korábbi *spoils system* hasonlóan pozitív megítélését illetően l. Arnold 2003.
- 11 Liedtke 2006, 219. és 227. o.
- 12 Zeldin 1958, 57. o.
- 13 Bernsee 2014, 226–227. o.
- 14 Az alább következő fejtegetések főként a következő munkákra támaszkodnak: Fried 1963; Klimó 1997; Nicolò 2001; Wagner 2004; Wagner 2005; Zeldin 1958.
- 15 Zeldin 1958, 82–83. o.
- 16 Zeldin 1958, 159–161. o.
- 17 A szóban forgó memorandum posztumusz jelent meg Persigny memoárjában; Persigny 1896, 313–314. és 318. o.
- 18 Wagner 2005, 424. o.
- 19 Daly 1999, 193. o.
- 20 Wagner 2005, 413–419. o.
- 21 Fried 1963, 147–152. o.
- 22 Moore / Rodger 2007, 53–54. o.
- 23 A nemzetközi összefonódásokhoz l. Langendijk 2008; Schot 2010. Az 1970-es években bekövetkezett fordulathoz vö. Engels / Hertzog 2011.
- 24 „We don’t take any interest in politics. It seems to us that there is not much difference between Conservatives and Liberals. But we do take a deep interest in our place of worship.” „Those who help us most [...] are our best friends, and will get our votes”; idézi Gwyn 1962, 69. o.
- 25 Fried 1963, 121–122. o.; Romero / Caballero 2006, 16. o.
- 26 Hoppen 1996, 554. o.
- 27 Crook / Crook 2011; Carrigou 1992, 182. o.
- 28 Dompnier 2014.
- 29 Anderson 2000, 8. o.
- 30 „You are an honest man; and you would sell your vote for £10 and would have liked £30 better? Certainly”; idézi Hoppen 1996, 565. o.
- 31 Hoppen 1996, 559–561. o.
- 32 Franciaország vonatkozásában l. Dompnier 2014.
- 33 Huard 2001.
- 34 Kühne 1994, 57. o.
- 35 Hodgkins 2002.
- 36 Ebhardt 2013. Rothschild vonatkozásában l. Jeannerey 2001.
- 37 Gwyn 1962.
- 38 A költségszámításokhoz Nagy-Britannia vonatkozásában vö. O’Leary 1962, 156. o.; Franciaország vonatkozásában Garrigou 1992, 153. o.
- 39 Howe 1979–80; Blaxill 2011; az Isle of White vonatkozásában Rix 2008, 86. o.; az idézet („We no longer bribe, but subscribe”) uo. 94. o.
- 40 Severini 1998, 160. o.
- 41 Briquet 1998, 30. o.: „Un mode particulier d’introduction de cette modernité”.
- 42 Carter / May 1998.
- 43 Dardé 2001.
- 44 Pro Ruiz 2001; Pino Artacho 1969; Varela Ortega 2001; Moreno Luzón 2007.
- 45 Pro Ruiz 2004, 625. o.
- 46 López Blanco / Yanini 2001, 592. o.
- 47 Dardé 2001, 582. o.
- 48 Vö. López Blanco / Yanini 2001, 598. o.
- 49 Varela Ortega 2001, 506–507. o.
- 50 López Blanco / Yanini 2001, 594. o.
- 51 Moreno Luzón 2007, 429. o. A lobbitevékenységhez és az érdekképviselethez l. továbbá uo. 426–428. o.
- 52 Carter / May 1998; Moreno Luzón 2007.
- 53 Graziosetto 2010, 27. o.
- 54 Musella 1985, 438–439. o.
- 55 Schininà 2008.
- 56 A *transformismo* történetéhez l. Sabbatucci 2003.
- 57 Cammarano 2002; Musella 1994.
- 58 Musella 1994, 58–66. o.
- 59 Marken tartomány példáján szemlélteti ezt Severini 1998, különösen 159. o.
- 60 Engels 2007.

- 61 Monier 2007, 10–11. o.
- 62 Beyen 2014.
- 63 Monier 2011a, 106. o.
- 64 Részletesebben l. Engels 2013.
- 65 Monier 2007.
- 66 Sawicki 1998, különösen 229–235. o.; a Toulouse-ban folytatott radikális és szocialista kommunális politika példáján Nevers 1983.
- 67 Az esethez l. Monier 2007, 158. o.
- 68 Bour 2011.
- 69 Ehhez, illetve az egész bekezdéshez l. Bourne 1986.
- 70 A közigazgatásra vonatkozó számokhoz vö. Bourne 1986, 22. o.; a lakosságra vonatkozó adatokhoz l. Ehmer 2004, 7. o.
- 71 Hanham 1960a.
- 72 Hanham 1960a, 82. o.
- 73 Hanham 1960a, 80–83. o.
- 74 Bourne 1986, 42. o.
- 75 Hanham 1960b; Searle 1987, 80–93. o.
- 76 Cregier 1967, különösen 200–202. o.; Cullen 1974.
- 77 Osterhammel 2009.
- 78 Ebhardt 2011.
- 79 Ebhardt 2014.
- 80 Bagwell 1965, 83–84. o.
- 81 Robb 1992, 39. o. A *Railway Interestről* általánosságban l. már Alderman 1973.
- 82 Rydz 1979.
- 83 Bagwell 1965.
- 84 Ebhardt 2014.
- 85 Ebhardt 2014, 3.6.–3.8. fejezet.
- 86 Puhle 1975, 216. o. Köszönet illeti Volker Köhlert, aki felhívta figyelmemet az itt említett tényre.
- 87 Weisbrod 1978.
- 88 Dubos 2002, 74–77. o.
- 89 Garrigues 2002, 305. o.
- 90 Bouyer 1990.
- 91 Gueslin 2007, III. fejezet.
- 92 Garrigues 1997, Léon Say személyéhez l. többek között 26–33. o., a társaság üléseihez vö. 82. o.
- 93 Garrigues 1997, 156–162. o.
- 94 Stern 1978, 580. o.
- 95 Stern 1978, 330–332. o.
- 96 Thiveaud 1997, 42–45. o.

- 97 Liedtke 2006, 206–226. o.
- 98 Stern 1978, 313–314. és 387. o.
- 99 Stern 1978, 581–582. o.
- 100 Searle 1987, 126–127. o.
- 101 Ferrari 2003, 170. o.
- 102 Garrigues 1997, 199–205. o.
- 103 Ebhardt 2014, 256. o.
- 104 Bösch 2009b; Gilbert 1989.
- 105 Fortescue 2002.
- 106 Bourne 1986, 154. o. Az idézet: „Government Patronage was profusely showered on any Elector who exhibited democratic principles.”
- 107 Sofsky / Paris 1991, 169–172. o., idézet 170. o.
- 108 Kirner 2003, 175. o.
- 109 Agethen 1984; Bernsee 2011a.
- 110 Hoffmann 2000; Lotze 2010; Beaurepaire 2002.
- 111 Klimó 1997, 203–204. o.
- 112 Monier 2011a, 105. o.
- 113 Garrigues 2003, 59–69. o.
- 114 Bourne 1986, 77–78. o.
- 115 Barbier / Bernsee 2014.
- 116 Pessen 1978.
- 117 Severini 1998, 160–161. o.
- 118 Klimó 1997, 235–242. o.
- 119 Nevers 1983, 444–448. o.
- 120 Levy 1989, különösen 204–206. o.
- 121 Zeldin 1958, 15. o.
- 122 McConnel 2005, 122. o.
- 123 Levy 1989, 204. o.
- 124 Köhler / Bour 2014.
- 125 Többek között Dardé 2001, 566. o; Carter / May 1998.
- 126 Raphael 2011.
- 127 Bajohr 2001, 17–33. o.
- 128 Angermund 1995, különösen 376–378. o.
- 129 Ueberschär / Vogel 1999, a rendszer politikai ellenfeleihez l. 76. o.
- 130 Bajohr 2001, 12–13. o.
- 131 Berg 2003.
- 132 Rohrer 2006; Bajohr 2001, 11–12. o.
- 133 Bajohr 2005.
- 134 Dunnage 2002, 106. o.; Bosworth 2006.
- 135 Klimó 1997, 246–250. o.

- 136 Dunnage 2002, 59–62. o.; Bosworth 2006, 194–195. o.
- 137 Bach / Breuer 2010, pl. 419. o.
- 138 Bosworth 2006, 192–193. o.
- 139 Bosworth 2006, 238. o.
- 140 Bosworth 2000.
- 141 Corner 2009.
- 142 Rodríguez Barreira / Cazorla Sánchez 2008.
- 143 Izquierdo Jerez 1985; Cazorla Sánchez 1999.
- 144 Cabrera 2000; Fernández Roca 2012; Vaz 2014.
- 145 Bancaud 2002, 35–38. o.
- 146 Cammarano 2002, 676. o.
- 147 Bosworth 2000, 367. o.
- 148 Pro Ruiz 2004, 630–634. o.
- 149 Wagner 2005. A „modernitás előtti” patrónusok és a modern brókerek megkülönböztetéséhez vö. továbbá Wagner 2004.

4. A MODERN KORRUPCIÓFOGALOM KIALAKULÁSA

- 1 Hammer 1914, idézetek 3., 5., 9. és 15. o.
- 2 Vö. Heidenheimer / Johnston / LeVine 1990, 8. o.; Génaux 2002b, 527. o.
- 3 Corruption; in: *Der Volksstaat*, 1873. január 22.
- 4 Schuller 1982; Wankel 1982; Plumpe 2009, 30. o.
- 5 Isenmann 2006, 208–210. és 214. o.
- 6 Génaux 2002a, 110. o.
- 7 Génaux 2002b.
- 8 Grüne 2011a.
- 9 Grüne / Tölle 2013.
- 10 Saurbier 2010.
- 11 Gembicki 1994, 14. o.
- 12 „Corruption religieuse”-ról beszél Dumesnil 1824, 74. o.; „Corruption of Christianity”-ról Vaughan 1852.
- 13 Gembicki 1994, 40–42. o.
- 14 Hill 2006, 658–660. o.
- 15 Az angol és német kézikönyveket tárgyaló rész részben szó szerinti, részben tartalmi megismétlése annak, amit egy korábbi cikkemben (Engels 2006) már megírtam.
- 16 Ogilvie 1883–1884.
- 17 Muret-Sanders *enzyklopädisches Wörterbuch der englischen und deutschen Sprache*. Berlin, 1906–1908, „corrupt” címszó; vö. továbbá Larousse, Pierre (szerk.): *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*, Paris 1866–1876, „corruption” címszó.

- 18 Académie Française 1835. Az ízlés elbizonytalanításához l. Würtz 1833–1844, „corruption” címszó.
- 19 Wagener 1859–1867, „Bestechung” címszó. Hasonlóképpen Rotteck / Welcker 1834–1843, „Bestechung” címszó, továbbá Pierer 1849.
- 20 „Megrontani (kiváltképp erkölcsi értelemben)”;*Meyers Lexikon*, 7. kiadás, Lipcse 1924–1935, „Korumpieren” címszó.
- 21 „Salt is usually considered to be a preservative against corruption; but in this instance it has turned otherwise”; *Corruption in France*, in: *Punch* 13 (1847), 11. o.
- 22 Wellenreuther 1982, 38–39. o.; Cormenin 1846, 30. és 38. o.
- 23 Pick 2004.
- 24 Weichbrodt 1905.
- 25 Meyerstein 1900; Burg 1905.
- 26 Spanyolország példáján és kritikus megközelítéssel Uriá 2003.
- 27 Münkler 2010, különösen 245–246. o. Niklas Luhmann megfogalmazása szerint a közjó a politikai rendszer „kontingenciaformulája” (uo.).
- 28 Németalföld példáján megmutatta ezt Kerkhoff / Hoenderboom / Kroeze / Wagenaar 2010.
- 29 Ottmann 2002, 3.2. fejezet; Bluhm / Fischer 2002, 11. o.; Münkler 2010, 254–256. o.
- 30 Gembicki 1994, 13. o.; Génaux 2002a, 116. o.; Génaux 2002b, 527–528. o.
- 31 Nadeau 2007.
- 32 Chalmin 2010.
- 33 Bluhm / Fischer 2002, 13. o.; Chalmin 2010, 167–176. o.
- 34 Chalmin 2010, 195–199. o.
- 35 Montesquieu 1992 [magyarul 2000], főként 2. könyv, 2–5. fejezet, illetve 4. és 5. könyv.
- 36 Vö. Roza 2012.
- 37 Plumpe 2009.
- 38 Holbach 1773; 2. kötet; Ferguson 1767, a „Corruption and political slavery” című fejezet; Hill 2006.
- 39 Nadeau 2007.
- 40 James Burgh vonatkozásában l. Kramnick 1994, 60–75. o. A republikanizmus alapvető elképzeléseihez l. továbbá Dwan 2007, 36–37. o., illetve Ménissier 2007.
- 41 Schulze 1986, 604–606. o.; Mandeville 1724.
- 42 Smith 1776, Book IV, Chapter 2: „He intends only his own gain, and he is in this, as in many other cases, led by an invisible hand to promote an end which was no part of the intention.”
- 43 Hill 2006, 644–649. o.
- 44 „The interest of the community is [...] the sum of the interests of the several members who compose it.” „It is in vain to talk of the interest of the community, without understanding what is the interest of the individual”; Bentham 1970.

(1789), I. fejezet, 4. és 5. bekezdés, 12. o. A törvényhozó feladatáról uo. 34. o.; a cselekvések indítékairól uo. XI. fejezet.

5. A KORRUPCIÓ MINT A POLITIKAI MODERNITÁS EGYIK RENDEZŐ MODELLJE

- 1 Mießeler 2009, 67–74. o. Utalások uo. a *Le Paris* (1887. október 18., 1887. október 29.) és a *Le Figaro* (1887. november 16.) cikkeire.
- 2 L. ehhez már Engels 2010.
- 3 Latour 1995.
- 4 Bauman 1991. Bauman munkáinak a korrupció története szempontjából megmutató jelentőségére egy előadásra készülve figyeltem fel első ízben 2008-ban (az említett előadás nyomtatott változatát l. Engels 2010, jelen összefüggésben főként 40–41. o.). Ettől függetlenül utal az említett körülményre Lennerfors 2009, 413. o., mégpedig Bratsisra hivatkozva (vö. Bratsis 2006, 3. fejezet).
- 5 Douglas 1966.
- 6 Bratsis 2003, 15. o.
- 7 „The party interests of a Government are in the long run much better promoted by the honest exercise of patronage than by the perversion of it for the purpose of satisfying individual supporters”; idézi Bourne 1986, 146. o.
- 8 Spinetti 1964, 76–77. o.
- 9 Held 1807, idézet 73. o.
- 10 „What services we wonder has Sarah Bates rendered to the community, to entitle her to £ 7000 of the public money? Probably she is indebted for her good fortune solely to being the wife or sister of Edward Bates. The introduction of one person on the pension-list, generally prepares the way for the family; and the reader must have remarked, that the names seldom come single”; Wade 1820, 17. o.
- 11 Hugo 1972, 444–445. o. (1847. május 6.)
- 12 „Je disais hier à Charles Dupin: »M. Guizot est personnellement incorruptible et il gouverne par la corruption. Il me fait l'effet d'une femme honnête qui tiendrait un bordel«”; Hugo 1972, 454. o. (1847. június 20.)
- 13 Pro Ruiz 2004, 628–629. o.
- 14 Severini 1998, 162–164. o.
- 15 A levelek szövegét l. Johnson 1958.
- 16 Idézi Klimó 1997, 151. o.
- 17 Raspail a *Le Réformateur* című lapban (1835. március 7.), idézi Barbier / Bernsee 2014; Colajanni 1893, 318. o.
- 18 „La corruption est toujours et en tous cas un crime”; Block 1896, 177. o.
- 19 Bratsis 2003, 14. o.
- 20 „France, in the hands of Louis Philippe, is as much the instrument for his private gain [...] as any tradesman's stock is the means of making his profit”; „a constitutional monarch is a trustee for the nation, and is bound to discharge his trust with regard only to the public interest”; The Highest Corruption in France, in: *Littell's Living Age* 180 (1847), 157–158. o., mindkét idézet 157. o.
- 21 Welcker 1856–1866.
- 22 Prochaska 1995.
- 23 Schulze 1862, főként 5. és 9. o. Köszönet illeti Robert Bernseet, aki felhívta figyelmemet erre a forrásra.
- 24 Dirks 2006, 80–81. o.; Pavarala 2004.
- 25 Krischer 2010, 322–323. o.
- 26 Ebhardt 2014, 5.8. fejezet.
- 27 „La finance, le parlement, la presse: voilà les trois complices [...]. La première mesure à prendre à l'égard des criminels consiste à les isoler les uns des autres”; Jaclard 1893, 135. o.
- 28 „Io e i miei colleghi [...] abbiamo sempre procurato di rimanere scrupolosamente nei confini del nostro compito amministrativo [...] noi abbiamo sempre tenuto rigorosamente separata l'amministrazione dalla politica”; „una amministrazione immune affatto da ogni influenza politica”; „confusione, regnante nello spirito politico”; idézi Banti 1995, 17. o.
- 29 N. N. 1887, 8. o.
- 30 Mallada 1969 (1890), 151–152. és 200. o.
- 31 McCord 2000.
- 32 Rouanet 1893, 374–378. o.
- 33 Costa y Martínez 1902, 699–700. o.
- 34 Costa y Martínez 1902, 18–25., 41., 59., 62–63. („naciones decadentes de Asia”) és 700. o.
- 35 Zygmunt Bauman hívja fel a figyelmet arra, hogy a premodernitás a modernitásból visszatekintve, projekció révén létrehozott konstruktum; Baumann 1991, 4–9. o.
- 36 Idézi Spinetti 1964, 70–71., 52. és 87. o.
- 37 Schaefer 1931, 25–29. o.
- 38 „La popolazione milanese è assai migliore, per tutte quelle virtù che distinguono davvero i popoli moderni”; idézi Banti 1995, 17. o.
- 39 „C'est l'effet de cette longue suite de transformations politiques qui ont réduit à rien la conscience de l'homme; c'est le résultat inévitable de cette terreur qui a tout brisé”; Dumesnil 1824, 76–77. o.
- 40 N. N. 1887, 54. o.
- 41 „Soha ne feledkezzen meg az állam, és ne feledkezzenek meg hivatalnokai sem hosszú, dicsőséges múltjukról, hogy egyszer még valóra válhasson Geibel szava:

- Es mag am deutschen Wesen / Einmal noch die Welt genesen" [Egyszer még talán a német jellem / fogja meggyógyítani a világot]; Warner 1914, 139. o.
- 42 Schubert 2007, 38–39. o.; Perrot 1873.
 - 43 Nagel 2012, 5.7. fejezet.
 - 44 „In the absolute government of Russia, corruption prevails in every branch of the administration; justice is notoriously sold”; The Patronage of Commissions, in: *Westminster Review* XLVI (1846), 107–119. o., itt 108. o.
 - 45 Mohl 1860–1869, 2. kötet, 64. o.
 - 46 „Sarà la Turchia d’occidente”; Morini 1895, 231. o.
 - 47 „Un Levantin français”; *L’Intransigeant*, 1911. április 8. Köszönet illeti Nicolas Pitzost, aki felhívta figyelmemet a forrásra.
 - 48 Thielmann 1875, 315–316. o.
 - 49 Corruption; in: Larousse, Pierre (szerk.): *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle*, Paris 1866–1876.
 - 50 „It is difficult to get the Oriental mind to understand how it is reasonable to expect the temptation of a bribe to be resisted”; *Encyclopaedia Britannica*, London, 9. kiadás, 1875–1889, „bribery” címszó.
 - 51 Seeley 1883, 242–243. o.
 - 52 Dirks 2006, 23. o.; vö. továbbá Pavarala 2004.
 - 53 Doig 1984, 55. o.
 - 54 Schattenberg 2009.
 - 55 „Tribus salvajes de los otros continentes”; Mallada 1969 (1890), 170. o.
 - 56 Blando 2012; Briquet 2001, 263–265. o.; Schininà 1999; Banti 1995, 17. o.
 - 57 L. ehhez Ruderer 2014.

6. FORRADALOM: BÚCSÚ AZ ANCIEN RÉGIME-TŐL 1800 KÖRÜL

- 1 „Il y a dans la République une conjuration ourdie par l’étranger, dont le but est d’empêcher par la corruption que la liberté ne s’établisse”; Saint-Just 1988, 155. o.
- 2 Ugyanehhez részletesebben lásd már Engels 2009.
- 3 Mason 1998.
- 4 Baecque 1993.
- 5 Idézi Engels 2009, 149. o.
- 6 „Une assemblée de propriétaires organisée de manière que le relâchement, la corruption, l’intérêt personnel ne puissent s’y introduire, correspondant directement avec le souverain, établirait la confiance réciproque, seul moyen de réunir tous les intérêts; par là citoyen s’attacherait plus particulièrement aux intérêts de

- la patrie”; *Archives parlementaires de 1787 à 1860. États généraux. Cahiers de sénateurs et bailliages. Série 1, Tome 5*, Paris 1879, 417. o. „À la vérité, la corruption, moyen puissant employé par le gouvernement, amène le désordre dans les finances; et ce désordre force à recourir aux assemblées nationales”; uo. 366. o.
- 7 Goutal-Arnal 2000; Jones 1998.
 - 8 *Archives parlementaires de 1787 à 1860. Assemblée nationale constituante. Du 5 mai 1789 au 15 septembre 1789. Série 1, Tome 8*, Paris 1875, 438. o.
 - 9 Blanc 1992; Lestapis 1956.
 - 10 Robespierre korrupciófelfogásához l. részletesen Chalmin 2010, 5. fejezet, illetve Van der Hallen 2007.
 - 11 Benoît 2008; Blanc 1992; Guileminault / Singer-Lecocq 1975.
 - 12 „N’ayant pu me corrompre, ils m’ont assassiné”; Chalmin 2010, 314. o.
 - 13 „Corrompre l’esprit public”; Nadeau 2007, online kiadás, 21. számszám, <http://ahrf.revues.org/8393> (letöltve 2013. április 14.).
 - 14 Blanc 1992, 176–177. o.
 - 15 Brown 1990; vö. továbbá Bruguière 1986.
 - 16 Engels 2009.
 - 17 „Le gouvernement d’alors avait pris, sur la fin, les allures d’une compagnie industrielle, où toutes les opérations se font en vue de bénéfice que les sociétaires en peuvent retirer”; „un prince [...] singulièrement dangereux et corrompueur”; Tocqueville 1964 (1893), 31–32. o. [Magyarul: *Emlékek 1848-ból*. Budapest, 2011.]
 - 18 Fortescue 2002.
 - 19 A teljes fejezet a következő tanulmányon alapul: Kerkhoff 2013.
 - 20 Doyle 1992.
 - 21 Jelen fejezet alapja Bernsee 2014. Vö. továbbá Bernsee 2013.
 - 22 A Zerboni kontra Hoym ügghöz l. Bernsee 2011b.
 - 23 Vö. Bernsee 2011a.
 - 24 Aretin 1802, V. o. Köszönet illeti Robert Bernseet, aki felhívta figyelmemet a forrásra.
 - 25 Cölln 1807–1809, 1. kötet, 83. o.
 - 26 Held 1807, 70. o.
 - 27 Bernsee 2011a.
 - 28 Bernsee 2014, 3.3. fejezet.
 - 29 Harling 1996, 1. o.; Rubinstein 1983, 57. o.
 - 30 „And the duped people, hourly doom’d to pay / The sums that bribe their liberties away”; Moore 1841, 24. o. (Első közlés 1808-ban.)
 - 31 Észak-Amerikához l. Burrows 1978; Keller 1978. A country-ideológia német változatához a kései 18. században l. Muller 1990.
 - 32 Rubinstein 1983.
 - 33 Hellmuth 1999.

- 34 Harling 1996, 45. o.
- 35 Weinstein 2002.
- 36 Az adatokat l. Harling 1996, 136. és 145. o.
- 37 Sweet 2007.
- 38 Bentham 1818; Wade 1820. Vö. továbbá Clayson / Frow / Frow 1994.
- 39 Bentham 1818, különösen 8–9. o.; Wade 1820, 6. o.
- 40 Wade 1820, 132. és 166. o.; „parade of crowns and coronets, of gold keys [...] and black rods”, 110. o.
- 41 Wade 1820, 1–2. o.
- 42 Hamilton 2000.
- 43 Shinner 2007; Smith 1965; Toy 1968.
- 44 Tocqueville 1835–1840. A különböző államformákban tapasztalható korrupcióról l. 1. könyv, 13. fejezet. A demokrácia előnyeiről l. 1. könyv, 6. fejezet. Az individualizmusról l. 2. könyv, 2. és 8. fejezet.
- 45 Mill 1861, különösen 2. és 6. fejezet.
- 46 Stahl 1845, IV. o.
- 47 Mohl 1966. Idézetek 152., 156., 153. és 151. o.
- 48 Mohl 1966, 186–187. o.
- 49 Mazzini 1835, 7. és 17. o.; Mazzini 1850, különösen IX. és 198. o.
- 50 Wade 1820, 132. és 166. o.

7. KIJÓZANODÁS: TELJESÍTHETETLEN KÖVETELMÉNYEK ÉS SÚLYOS HIÁNYOSSÁGOK A MODERN POLITIKÁBAN — A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

- 1 „The stream of corruption flows on [...]. It is a disgrace to us all. Foreigners and foreign journals can point with derision to its existence in the midst of a constitution for which we ever claim superiority, and to such criticisms now reply must be absent”; House of Commons, 1881. január 7., *Hansard's Parliamentary Debates*, 3rd series, 257. kötet, 271. o.
- 2 Mauvillon 1776–1777, 1. kötet, 189. o. skk.: „Über die Beschaffenheit des Unterhauses im englischen Parlamente. Eine Abhandlung, worinn das Hauptgebrechen der englischen Staatsverfassung untersucht wird.” [Az alsóház mibenlétéről az angol parlamentben. Értekezés, amelyben kifejtetik az angol állam berendezkedésének legfőbb problémája.]
- 3 Hoppen 1996; Saunders 2011, 89. o.
- 4 Gwyn 1962, 74–75. o.
- 5 Garrigou 1992, 132–135. o.
- 6 Saunders 2011, 89. és 202. o.

- 7 Gwyn 1962, 77. o.
- 8 *The Morning Chronicle*, 1845. augusztus 14.; idézi Ebhardt 2014, 4.4. fejezet, 182. o.
- 9 Mill 1988.
- 10 „The old influences of a man's name, or position, or worth, were gradually being destroyed by the mere fact of the wealth, and often the unmeritorious wealth, of his opponent”, House of Commons, 1883. június 4.; *Hansard's Parliamentary Debates*, 3rd series, 279. kötet, 1609. o.
- 11 O'Leary 1962, 178. o.
- 12 O'Leary 1962, 158. o.
- 13 L. többek között: George Russell 1883. június 4-én a House of Commonsban; *Hansard's Parliamentary Debates*, 3rd series, 279. kötet, 1661. o.
- 14 Hoppen 1996, 564–565. o.; Gwyn 1962, 68–75. o.
- 15 „Corruption personelle”, „corruption locale”; Cormenin 1846, 31. o.
- 16 Musella 1994, 210. o.
- 17 Egy alsóházi beszédben 1870. július 27-én; *Hansard's Parliamentary Debates*, 3rd series, 203. kötet, 1029–1030. o.
- 18 Duvergier de Hauranne 1847, 10. o.
- 19 Musella 1994, 55–57. o.
- 20 Cormenin 1846, 49. o.
- 21 Kroeze 2008.
- 22 Anderson 2000; Arsenschek 2003; Kühne 2004.
- 23 Stern 1978, 304. o.
- 24 Roth 2001
- 25 Meyer 1877, 201. o.
- 26 Az egyik fejezet címe a következőképpen hangzik: „Corruption des mœurs publiques par la bourse”; Proudhon 1857, 163. o. (idézet), továbbá 165. és 490. o.
- 27 Ponsonby 1910.
- 28 Perrot 1873, 57. o. (idézet), továbbá 105. és 206. o.
- 29 „Féodalité financière”, „aristocratie de l'argent”, „absolutisme des écus”; l. N.N. 1861, 6. o. Vö. továbbá Duchêne 1867.
- 30 Mathieu-Dairnvaell 1846; Perrot 1873, 89. o.; Catóhoz l. Ebhardt 2014, 2.6. fejezet.
- 31 Barbier / Bernsee 2014.
- 32 Ebhardt 2014, 2.1. fejezet, 75. o.
- 33 Ebhardt 2011; Ebhardt 2014.
- 34 Könyv alakban l. Glagau 1876.
- 35 Perrot 1876.
- 36 *Germania*, 1875. augusztus 4.; idézi Schubert 2007, 30. o.
- 37 Glagau 1876.
- 38 Kardoff 1936, 101–109. o.; Diest-Daber 1897.
- 39 Schubert 2007.

- 40 Meyer 1877.
- 41 Stern 1978, 614–617. o.
- 42 Meyer 1877, idézetek 23., 196. és 200. o.
- 43 Jaclard 1893, 141–142. o.
- 44 Rouanet 1893; Leroux 1848.
- 45 Bluhm 2002, 171–172. o.; Marx 1973.
- 46 Engels / Rothfuss 2013; Portalez 2013.
- 47 Rouanet 1893, IX. o.; Chirac 1888, XIV. és XX–XXIII. o.
- 48 Colajanni 1988 (1888), különösen 60–61. o.
- 49 A szociáldemokraták korrupciókritikájáról I. részletesen Engels / Rothfuss 2013; a Kornwalzer-botrányhoz vö. továbbá Bösch 2005.
- 50 Bösch 2009b, 97–154. o.
- 51 Marnot 2002, 344–346. o.
- 52 Monier 2013.
- 53 „N’accepter, comme Représentant, aucun emploi, ni chercher à augmenter ma fortune privée aux dépens de l’État; faire les affaires du pays et non les miennes; n’être, en un mot, ni ambitieux, ni intrigant; prendre pour devise politique: Probité, Désintéressement, Patriotisme: Telle est ma profession de foi”; Stockinger 2012, 508. o.
- 54 Cormenin 1846, 15–23. o.
- 55 Kroeze 2013, Kroeze 2011.
- 56 Pick 2004, 6–7. o.; vö. továbbá Mazzini 1850.
- 57 „Agenzia di corruzione”; Garibaldi 1870, 364. o.
- 58 „C’è un’Italia reale che non è l’Italia legale e che tende anzi a ribellarsi a quest’ultima”; Jacini 1870, 13. o.
- 59 Musella 1994, 55. o.
- 60 Minghetti 1881.
- 61 Blando 2012, 56–62. o.
- 62 Banti 1995, 11. o.
- 63 Bonghi 1884.
- 64 Morini 1895, különösen 24–27. o.
- 65 Spinetti 1964, 89–91. o.
- 66 Torracca 1877.
- 67 Torracca kettős szerepéhez I. Musella 1994, 3. fejezet.
- 68 Jouvenel 1914, különösen 16., 28., 41. és 56. o.
- 69 Colajanni 1988 (1888), 75–77. o.; Engels / Rothfuss 2013; Azaña 1966, 472. o.; Orlando 1884.
- 70 Costa y Martínez 1902.
- 71 Álvarez Junco 2011, 358–359. o.
- 72 Pro Ruiz 2004, 614–617. o.; Pozo Andrés / Braster 1999.

- 73 Mallada 1969 (1890), különösen 169–171. o.
- 74 Ortega y Gasset 1983; Moreno Luzón 2007, 420. o.; Álvarez Junco 2011, 362. o.
- 75 „Selección invertida”, „aristocracia natural”, „la élite intelectual y moral del país, sin la que los grupos humanos no progresan”; Costa y Martínez 1902, 41–42. o.
- 76 Costa y Martínez 1902, különösen 79–88., 108–110., 647–653. és 724–731. o. Vö. továbbá Ramos 2006, 34–49. o.
- 77 Varela Ortega 2001, 374–386. o.
- 78 Ramos 2006.
- 79 Schinina 2008, 182–188. o.
- 80 Ramos 2006, 37–50. o.
- 81 Searle 1987, 104–105. o.
- 82 Searle 1987, 160–161. o.; a politikai összefüggésekhez I. Bösch 2009b, VII. 2. fejezet.
- 83 *Vereins-Mitteilungen. Verein gegen das Bestechungswesen* [A Vesztegetésellenes Egyesület közleményei], 1914. június 6, 191. o. A témáról hamarosan megjelenik Anna Rothfuss és Volker Köhler tanulmánya in: Engels / Fahrmeir / Monier / Dard 2015.

8. FELHÁBORODÁS: A NAGY KORRUPCIÓS BOTRÁNYOK IDŐSZAKA 1880 ÉS 1935 KÖZÖTT

- 1 Németországról és Nagy-Britanniáról I. Bösch 2009b.
- 2 Held 1807; Wade 1820; Duvergier de Hauranne 1847, 140–141. o.
- 3 Meyer 1877.
- 4 Archiv der sozialen Demokratie, Carl Severing hagyatéka, 41. mappa, Lehmann levele Severinghez (1925. november 12.) újságkivágással. Köszönet illeti Volker Köhlert, aki felhívta figyelmemet erre a forrásra.
- 5 Rouanet 1893, 363. o.
- 6 Bernsee 2014, 1. 3. fejezet; Ebhardt 2014, 2. 9. fejezet.
- 7 Blic 2005; Mollier 1991; McCullough 1977; Chabannes 1972; Bouvier 1964; Drumont 1896; Rouanet 1893.
- 8 A közvetlen németországi reakciókhoz I. Engels / Rothfuss 2013; a Weimari Köztársaság korrupciós botrányainak példáján Klein 2014.
- 9 Engels 2014.
- 10 Monier 2011b; Engels 2009; Garrigues 2003; Chabannes 1972.
- 11 Neiertz 1989.
- 12 Jankowski 2000; Pellissier 2000.
- 13 Bösch 2009b; Engels / Rothfuss 2013.
- 14 Vö. elsősorban Klein 2014, továbbá Geyer 2010 és Malinowski 1996.
- 15 Klein 2014, IV. 6. fejezet; Weißling 1977.

- 16 Searle 1987; Bösch 2009a; Bösch 2009b.
- 17 Gilbert 1989; Bösch 2009b, 432–445. o.; Donaldson 1962.
- 18 Cregier 1967; Searle 1987, 15. fejezet; Cullen 1974.
- 19 Gerbore 1954; Ferrari 2003.
- 20 Magrí 1993; Grand 2001, 43–64. o.; Colajanni 1893; Vitale 1972.
- 21 Magrí 1993, 125–127. o.
- 22 Townson 2000.
- 23 Hondrich 2002; Neckel 1989; Blic / Lemieux 2005, 11–12. o.
- 24 Gilbert 1989.
- 25 Blic 2006.
- 26 Grand 2001, 45–64. o.
- 27 Bösch 2009b.
- 28 Klein 2014.
- 29 House of Commons, 1922. július 17, *Hansard's Parliamentary Debates*, 5th series, 156. kötet, 1755–1770. o., különösen 1767–1768. o.; Churchillle kapcsolatban l. Searle 1987, 369. o.
- 30 Jankowski 2000, 330–331. o.
- 31 Zarnow 1931, idézi Klein 2014, 418. o.
- 32 Magrí 1993, 241–244. o.
- 33 Rosa 2010, 140–141. o.; Magrí mindazonáltal úgy véli, hogy szívroham volt a halál oka, l. Magrí 1993, 88–92. o.
- 34 Bösch 2005, 361–367. o.
- 35 Canali 2009.
- 36 „Ce qui moralise dans les gouvernements libres, c'est la publicité. La corruption ne saurait résister longtemps”; Block 1896, 176. o.

9. ROMBOLÁS: A KORRUPCIÓKRITIKÁTÓL A DIKTATÚRÁIG

- 1 Idézi Klein 2014, 373. o.
- 2 A háború előtti és utáni helyzethez l. Raphael 2011.
- 3 „Age of democracy”; Müller 2011, 4. o.
- 4 Huber 1937, 195. o.
- 5 Bernsee 2013, 66–68. o.
- 6 Bergmann 2010; Benz 2008–2013.
- 7 Toussenel 1845, Leroux 1848; a forrást Christian Ebhardtnek köszönhetem.
- 8 Chirac 1888, „histoire des juiveries” az alcímbe, „juif politique” 347–348. o.; „bacille juif” Jaclard 1893, 133. o.
- 9 Ahlwardt 1892; vö. Stern 1978, 646–654. o.
- 10 *Kreuzzeitung*, 1892. december 19., 1893. március 15.

- 11 Drumont 1885; Drumont 1896, pl. VIII–XI. o.; Favi 1985, különösen 36–37. o.
- 12 Cheyette 1989.
- 13 Belloc / Chesterton 1911, „Democracy is government by the general will”, 15–16. o.; „system of indirect corruption”, 52. o.
- 14 Bauerkämper 1991, 82–86. o.; Bösch 2009b, 433–435. o.
- 15 Villis 2006.
- 16 White 1901, „bad foreign jews”, 78. o. A dekadenciáról l. III. fejezet.
- 17 White 1917, 13., 20. és 180. o.; „German scheme of world dominion”, 240. o.; „our whole political system was corrupted and polluted with German intrigue and German gold”, 238. o.
- 18 Linehan 2000, 47–49. o.
- 19 Lunn 1980, 33–36. o.; Corrin 1981.
- 20 Dorrill 2006, 205. és 250–251. o.
- 21 Dorrill 2006, 205–209. o.
- 22 „The more democratic the institutions of a country, the greater the corruption”; *The Blackshirt*, 1937. november 18., 8. o.; „this gigantic network of corruption called Democracy”; *The Blackshirt*, 1938. január 8., 8. o. A vezérelvről l. *Action*, 1937. április 24., 10. o.
- 23 Costa y Martínez 1902; „aristocracia natural”, 41. o., „politica quirúrgica”, 86. o., vö. továbbá 100–102., 108–111., 647–653., 724–731. o. L. ugyanehhez Ramos 2006, 36–49. o.
- 24 Álvarez Junco 2011, 360–362. o.; González Calbet 1987, 261–263. o.
- 25 Ban-Ami 2012, 92–97. o.; González Calbet 1987, 261–266. o.; Álvarez Junco 2011, 363. o.
- 26 Izquierdo Jerez 1985.
- 27 Azaña 1966.
- 28 Cabrera 2000.
- 29 Morodo 1980.
- 30 Rodríguez Barreira / Cazorla Sánchez 2008; Smyth 1991.
- 31 Müllert 2011, 114–115. o.
- 32 Bonghi 1933; első közlés: *Nuova Antologia*, 1893. december 15.
- 33 Banti 1995, 28. o.; Duggan 2010, 336–337. o.; Blando 2012.
- 34 Lupo 2003, 23. o.
- 35 Gentile 1936; idézetek a német fordításban, 25., 19. és 43. o.
- 36 Bosworth 2006, 237. o.
- 37 „Procaccianti”, „satrapi”, „politicanti”; Rocca 1923, 130. o.
- 38 Corner 2009, 130–132. o.
- 39 Bosworth 2006, 492. o.
- 40 Idézi Klein 2014, 472–473. és 335. o.
- 41 Angermund 1995, 374–376. o.

- 42 Bajohr 2001; Bajohr 2004; megemlíti továbbá egy példát a sok közül Gruchmann 1994.
- 43 Favi 1985, 35. o.
- 44 Többek között Maurice Barrès; vö. Dard 2013.
- 45 Müller 2011, 93–108. o.
- 46 Engels 2007, 196–199. o.
- 47 Rádióbeszéd, 1940. október 10., nyomtatott formában I. Pétain 1974, 475. o.; Pétain üzenete, 1941. augusztus 12., I. Pétain 1989, 166–167. o.
- 48 Grenard 2012, különösen IV. fejezet.

ZÁRSZÓ

- 1 Dipper 2010, 4.2. fejezet.
- 2 Kerkhoff / Hoenderboom / Kroeze / Wagenaar 2010, 467. o.
- 3 *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 2013. december 14.
- 4 Cockcroft 2013, 10. fejezet.
- 5 Hüge / Schmidt / Thränhardt 1989; Roth 1985; Darge 2009.
- 6 Grenard 2012, XVIII. fejezet; Roodhouse 2002; Gross 1963.
- 7 Jones 2012; Vaz 2014.
- 8 Cockcroft 2013, 103–114. o.
- 9 Leff 1964; Krastev 2009, 147. o.
- 10 Darge 2009, 61–75. o.; Lindemann 2005.
- 11 Monier 2011b.
- 12 Burnett / Mantovani 1998.
- 13 Az alább következő összefoglalás alapja: Krastev 2009. Hasonlóan látja a helyzetet Berghoff 2013, 19–27. o.
- 14 Vö. <http://www.transparency.de/Corruption-Perceptions-Index.2164.o.html> (letöltve 2014. január 2.). L. továbbá általánosságban Lennefors megállapításait (Lennefors 2009, 208. o.).
- 15 Krastev 2004, 69–70. o.
- 16 Deviers-Joncour 1998.

- [N. N.]: M. Mirès et M. de Rothschild. Párizs, 1861.
- [N. N.]: *Der Skandal Caffarel-Boulanger und die Corruption in Frankreich*. Berlin, 1887.
- Académie Française (szerk.): *Dictionnaire de l'Académie Française*. Párizs, 1835.
- Agethen, Manfred: *Geheimbund und Utopie. Illuminaten, Freimaurer und deutsche Spätaufklärung*. München, 1984.
- Ahlwardt, Hermann: *Der Verzweiflungskampf der arischen Völker mit dem Judentum, Teil 2: Der Eid eines Juden*. Berlin, 1892.
- Alderman, Geoffrey: *The Railway Interest*. Leicester, 1973.
- Álvarez Junco, José: *Spanish Identity in the Age of Nations*. Manchester, 2011.
- Anderson, Margaret L.: *Practicing Democracy. Elections and Political Culture in Imperial Germany*. Princeton, 2000.
- Angermund, Ralph: Korruption im Nationalsozialismus. Eine Skizze; in: Janse, Christian (szerk.): *Von der Aufgabe der Freiheit. Politische Verantwortung und bürgerliche Gesellschaft im 19. und 20. Jahrhundert*. Berlin, 1995, 371–383. o.
- Arelin, Johann Georg v.: Vorerinnerung; in: *Der Genius von Bayern unter Maximilian IV. 1 (1802)*, iii–viii. o.
- Arnold, Peri E.: Democracy and Corruption in the 19th Century United States: Parties, „Spoils” and Political Participation; in: Tiisonen, Seppo (szerk.): *The History of Corruption in Central Government*. Amsterdam, 2003, 197–211. o.
- Arsenscheck, Robert: *Der Kampf um die Wahlfreiheit im Kaiserreich. Zur parlamentarischen Wahlprüfung und politischen Realität der Reichstagswahlen 1871–1914*. Düsseldorf, 2003.
- Asch, Ronald G.: Der Sturz des Favoriten. Der Fall Matthäus Enzlin und die politische Kultur des deutschen Territorialstaates an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert. *Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte* (1988), 37–63. o.
- Asch, Ronald G.: „Lumine solis”. Der Favorit und die politische Kultur des Hofes in Westeuropa; in: Kaiser, Michael / Pečar, Andreas (szerk.): *Der zweite Mann im Staat. Oberste Amtsträger und Favoriten im Umkreis der Reichsfürsten in der frühen Neuzeit*. Berlin, 2003, 21–38. o.
- Asch, Ronald G.: Freundschaft und Patronage zwischen alteuropäischer Tradition und Moderne: Frühneuzeitliche Fragestellungen und Befunde; in: Deschermes, Bernadette (szerk.): *Varieties of Friendship. Interdisciplinary Perspectives on Social Relationships*. Göttingen, 2011, 265–286. o.

- Asch, Ronald G. / Emrich, Birgit / Engels, Jens Ivo (szerk.): *Integration, Legitimation, Korruption. Politische Patronage in Früher Neuzeit und Moderne*. Frankfurt am Main / New York, 2011.
- Azaña, Manuel: Caciquismo y democracia; in: Azaña, Manuel (szerk.): *Obras completas*. Mexico, 1966, 471–474. o.
- Bach, Maurizio / Breuer, Stefan: *Faschismus als Bewegung und Regime. Italien und Deutschland im Vergleich*. Wiesbaden, 2010.
- Baecque, Antoine de: *Le corps de l'histoire. Métaphores et politique (1770–1800)*. Párizs, 1993.
- Bagwell, Philip S.: The Railway Interest, its Organisation and Influence, 1839–1914. *Journal of Transport History* 7 (1965), 65–86. o.
- Bajohr, Frank: *Parvenüs und Profiteure. Korruption in der NS-Zeit*. Frankfurt am Main, 2001.
- Bajohr, Frank: Der folgenlose Skandal. Korruptionsaffären im Nationalsozialismus; in: Sabrow, Martin (szerk.): *Skandal und Diktatur. Formen öffentlicher Empörung im NS-Staat und in der DDR*. Göttingen, 2004, 59–76. o.
- Bajohr, Frank: The Holocaust and Corruption; in: Feldman, Gerald D. / Seibel, Wolfgang (szerk.): *Networks of Nazi Persecution. Bureaucracy, Business, and the Organization of the Holocaust*. New York / Oxford, 2005, 118–138. o.
- Balla, Bálint: Soziologie und Korruption; in: Balla, Bálint / Dahmen, Wolfgang / Sterbling, Anton (szerk.): *Korruption, soziales Vertrauen und politische Verwerfungen. Unter besonderer Berücksichtigung südosteuropäischer Gesellschaften*. Hamburg, 2012, 27–56. o.
- Bancaud, Alain: *Une exception ordinaire. La magistrature en France, 1930–1950*. Párizs, 2002.
- Banti, Alberto Mario: Retoriche e idiomi. L'antiparlamentarismo nell'Italia di fine Ottocento. *Storica* 3 (1995), 7–41. o.
- Barbier, Jonathan / Bernsee, Robert: Continuity of Patronage? Favours and the Reform Movement in France and Germany from 1800 to 1848; in: Monier, Frédéric / Dard, Olivier / Engels, Jens Ivo (szerk.): *Patronage et corruption politiques dans l'Europe contemporaine*. Párizs, 2014, 85–103. o.
- Barthes, Roland: *Mythen des Alltags*. Frankfurt am Main, 1964. [Magyarul: *Mitológiai*. Budapest, 1983.]
- Bauerkämper, Arnd: Die „radikale Rechte“ in Großbritannien. *Nationalistische, antisemitische und faschistische Bewegungen vom späten 19. Jahrhundert bis 1945*. Göttingen, 1991.
- Bauman, Zygmunt: *Modernity and Ambivalence*. Cambridge, 1991.
- Beaurepaire, Pierre-Yves: *L'Europe des francs-maçons. XVIIIe–XXIe siècles*. Párizs, 2002.
- Belloc, Hilaire/Chesterton, Cecil: *The Party System*. London, 1911.
- Ben-Ami, Shlomo: *El cirujano de hierro. La dictadura de Primo de Rivera (1923–1930)*. Barcelona, 2012.
- Benoît, Michel: 1793, *la République de la tentation. Une affaire de corruption sous la 1ère République*. Précý-sous-Thil, 2008.
- Bentham, Jeremy: *Plan of Parliamentary Reform, in the Form of a Catechism, with Reasons for each Article*. London, 1818.
- Bentham, Jeremy: *An Introduction to the Principles and Morals of Legislation*. London, 1970 (1789).
- Benz, Wolfgang: *Handbuch des Antisemitismus. Judenfeindschaft in Geschichte und Gegenwart*. Berlin, 2008–2013.
- Berghoff, Hartmut: From the Watergate Scandal to the Compliance Revolution. The Fight against Corporate Corruption in the United States and Germany, 1972–2012. *Bulletin of the German Historical Institute* 53 (Fall 2013), 7–30. o.
- Bergmann, Werner: *Geschichte des Antisemitismus*. München, 2010.
- Berg, Thomas v.: *Korruption und Bereicherung: Politische Biographie des Münchner NSDAP-Fraktionsvorsitzenden Christian Weber (1883–1945)*. München, 2003.
- Bernsee, Robert: Interplay of corruption and bureaucratisation: The administrative reforms in Bavaria under Minister Montgelas (1799–1808); in: Engels, Jens Ivo / Monier, Frédéric / Petiteau, Natalie (szerk.): *La politique vue d'en bas. Pratiques privées et débats publics 19e–20e siècles*. Párizs, 2011a, 149–168. o.
- Bernsee, Robert: Zur Legitimation von Patronage in Preußens fürstlicher Verwaltung. Das Beispiel der Korruptionskritik des Kriegs- und Domänenrates Joseph Zerboni (1796–1802); in: Asch, Ronald G. / Emich, Birgit / Engels, Jens Ivo (szerk.): *Integration, Legitimation, Korruption. Politische Patronage in Früher Neuzeit und Moderne*. Frankfurt am Main / New York, 2011b, 267–284. o.
- Bernsee, Robert: Corruption in German Political Discourse between 1780 and 1820: A Categorisation. *Journal of Modern European History* 11 (2013), 52–71. o.
- Bernsee, Robert: Korruption und Bürokratisierung. Debatten, Praktiken und Reformen in Deutschland während der Sattelzeit (1780–1820). Doktori disszertáció, Darmstadt, 2014.
- Beyen, Marnix: Lieux de politisation, lieux de corruption? Les permanences parlementaires à Párizs, 1890–1920; in: Monier, Frédéric / Dard, Olivier / Engels, Jens Ivo (szerk.): *Patronage et corruption politiques dans l'Europe contemporaine*. Párizs, 2014, 167–183. o.
- Blanc, Olivier: *La corruption sous la Terreur (1792–1794)*. Párizs, 1992.
- Blando, Antonino: La tentazione autoritaria. L'Italia liberale e il governo dei migliori. *Intrasformazione* 1 (2012), 54–73. o.
- Blaxill, Luke: Electioneering, the Third Reform Act, and Political Change in the 1880s; in: *Parliamentary History* 30 (2011), 343–373. o.
- Blic, Damien de: Moraliser l'argent. Ce que Panama a changé dans la société française (1889–1897). *politix* 71 (2005), 61–82. o.
- Blic, Damien de: La contribution des scandales financiers à l'autonomisation de

- l'univers journalistique: De Panama à la loi de 1935; in: Chupin, Ivan / Nollet, Jérémie (szerk.): *Journalisme et dépendances*. Párizs, 2006, 117–140. o.
- Blic, Damien de / Lemieux, Cyril: Le scandale comme épreuve. *Éléments de sociologie pragmatique. politix* 71 (2005), 9–38. o.
- Block, Maurice: Corruption; in: Block, Maurice (szerk.): *Petit dictionnaire politique et social*. Párizs, 1896, 175–177. o.
- Bluche, François: *Louis XIV*. Párizs, 1986.
- Bluhm, Harald: Zwischen invisibler und visibler Macht. Machttheoretische Verortungen politischer Korruption; in: Bluhm, Harald / Fischer, Karsten (szerk.): *Sichtbarkeit und Unsichtbarkeit der Macht. Theorien politischer Korruption*. Baden-Baden, 2002, 167–193. o.
- Bluhm, Harald / Fischer, Karsten: Einleitung: Korruption als Problem politischer Theorie; in: Bluhm, Harald / Fischer, Karsten (szerk.): *Sichtbarkeit und Unsichtbarkeit der Macht. Theorien politischer Korruption*. Baden-Baden, 2002, 9–22. o.
- Bolingbroke, Henry: *Copy of the Craftsman, Containing an Abstract of the Act Against Bribery and Corruption*. Edinburgh, 1734.
- Bonghi, Ruggero: Una questione grossa. La decadenza del regime parlamentare. *La Nuova Antologia* (1884), 483–497. o.
- Bonghi, Ruggero: Il diritto del principe in uno stato libero; in: Gentile, Giovanni (szerk.): *Opere di Ruggero Bonghi*; 1. kötet: *Programmi politici e partiti*. Firenze, 1933, 525–536. o.
- Bösch, Frank: Krupps „Kornwalzer“. Formen und Wahrnehmungen von Korruption im Kaiserreich. *Historische Zeitschrift* 281 (2005), 337–379. o.
- Bösch, Frank: In Defence of the Taxpayers. Korruptionspraktiken und -wahrnehmungen im edwardianischen Großbritannien; in: Engels, Jens Ivo / Fahrmeir, Andreas / Nützenadel, Alexander (szerk.): *Geld – Geschenke – Politik. Korruption im neuzeitlichen Europa*. München, 2009a, 175–201. o.
- Bösch, Frank: *Öffentliche Geheimnisse. Skandale, Politik und Medien in Deutschland und Großbritannien 1880–1914*. München, 2009b.
- Bosworth, Richard J.B.: Per necessità familiare: Hypocrisy and Corruption in Fascist Italy. *European History Quarterly* 30 (2000), 357–387. o.
- Bosworth, Richard J.B.: *Mussolini's Italy. Life under the Dictatorship 1915–1945*. New York, 2006.
- Bour, Julie: Le clientélisme sous la Ve République. L'exemple du député Louis Jacquinot; in: Engels, Jens Ivo / Monier, Frédéric / Petiteau, Natalie (szerk.): *La politique vue d'en bas. Pratiques privées et débats publics 19e–20e siècles*. Párizs, 2011, 223–239. o.
- Bourne, John M.: *Patronage and Society in Nineteenth Century England*. London, 1986.
- Bouvier, Jean: *Les deux scandales de Panama*. Párizs, 1964.
- Bouyer, Christian: *Les hommes d'argent*. Párizs, 1990.
- Bratsis, Peter: The Construction of Corruption, or Rules of Separation and Illusions of Purity in Bourgeois Societies. *Social Text* 21 (2003), 9–33. o.
- Bratsis, Peter: *Everyday Life and the State*. Boulder, 2006.
- Briquet, Jean-Louis: La politique clientélaire. Clientélisme et processus politiques; in: Briquet, Jean-Louis / Sawicki, Frédéric (szerk.): *Le clientélisme politique dans les sociétés contemporaines*. Párizs, 1998, 7–37. o.
- Briquet, Jean-Louis: Les infortunes de la vertu. La critique des mœurs parlementaires en Italie (1860–1890); in: Briquet, Jean-Louis / Garraud, Philippe (szerk.): *Juger la politique. Entreprises et entrepreneurs critiques de la politique*. Rennes, 2001, 251–276. o.
- Brown, Howard G.: A Discredited Regime: The Directory and Army Contracting. *French History* 4 (1990), 48–76. o.
- Bruguière, Michel: *Gestionnaires et profiteurs de la Révolution. L'administration des finances Françaises de Louis XVI à Bonaparte*. Párizs, 1986.
- Burg, Albert: *Das schwarze Buch. Korruption und Prostitution der preußischen höheren Verwaltungsbeamten*. Zürich, 1905.
- Burnett, Stanton H. / Mantovani, Luca: *The Italian Guillotine. Operation Clean Hands and the overthrow of Italy's First Republic*. Lanham, 1998.
- Burns, Tom: Micropolitics: Mechanisms of Institutional Change. *Administrative Science Quarterly* 6 (1961), 257–281. o.
- Burrows, Edwin G.: Albert Gallatin and the Problem of Corruption in the Federalist Era; in: Eisenstadt, Abraham S. / Hoogenboom, Ari / Trefousse, Hans L. (szerk.): *Before Watergate. Problems of Corruption in American Society*. New York, 1978, 51–67. o.
- Cabrera, Mercedes: Los escándalos de la Dictadura de Primo de Rivera y las responsabilidades en la República: el asunto Juan March. *Historia y Política: Ideas, Procesos y Movimientos Sociales* 4 (2000), 7–30. o.
- Cammarano, Fulvio: Le notable à l'époque libérale. *Mélanges de l'École Française de Rome* 114 (2002), 673–678. o.
- Canali, Mauro: The Matteotti murder and the origins of Mussolini's totalitarian Fascist regime in Italy. *Journal of Modern Italian Studies* 14 (2009), 143–167. o.
- Carter, Nick / May, Eddie: Quasi-Democracy in Spain and Italy: 1870–1923. *Modern History Review* 9 (1998), 24–26. o.
- Cazorla Sánchez, Antonio: Dictatorship from below: Local Politics in the Making of the Francoist State, 1937–1948. *Journal of Modern History* 71 (1999), 882–901. o.
- Chabannes, Jacques: *Les scandales de la »Troisième«*. De Panama à Stavisky. Párizs, 1972.
- Chalmin, Ronan: *Lumières et corruption*. Párizs, 2010.
- Cheyette, Bryan: Hilaire Belloc and the »Marconi Scandal« 1900–1914: A Reassessment of the Interactionist Model of Racial Hatred. *Immigrants & Minorities* 8 (1989), 131–143. o.

- Chirac, Auguste: *Les rois de la République. Histoire des juiveries*. Párizs, 21888.
- Clayson, Jim / Frow, Edmund / Frow, Ruth: John Wade and The Black Book. *Labour History Review* 59 (1994), 55. o.
- Cockcroft, Laurence: *Global Corruption. Money, Power and Ethics in the Modern World*. London, 2013.
- Colajanni, Napoleone: *Banche e Parlamento. Fatti, discussioni e commenti*. Milano, 1893.
- Colajanni, Napoleone: *Corruzione politica*. Monreale, 1988 (1888).
- Cölln, Friedrich von: *Vertraute Briefe über die innern Verhältnisse am preußischen Hofe seit dem Tode Friedrichs II.* Amsterdam / Cölln, 1807–1809.
- Connolly, James J.: *An Elusive Unity. Urban Democracy and Machine Politics in Industrializing America*. Ithaca / London, 2010.
- Cormenin, Louis-Marie de Lahaye de: *Ordre du jour sur la corruption électorale et parlementaire*. Párizs, 1846.
- Corner, Paul: Fascist Italy in the 1930s: Popular Opinion in the Provinces; in: Corner, Paul (szerk.): *Popular Opinion in Totalitarian Regimes. Fascism, Nazism, Communism*. Oxford / New York, 2009, 122–146. o.
- Corrin, Jay P.: G. K. Chesterton & Hilaire Belloc. *The Battle Against Modernity*. Athens, 1981.
- Costa y Martínez, Joaquín: *Oligarquía y caciquismo como la forma actual de gobierno en España. Urgencia y modo de cambiarla*. Madrid, 1902.
- Cregier, Don M.: The Lloyd George Political Fund. *Research Studies* 35 (1967), 198–219. o.
- Crook, Malcolm / Crook, Tom: L'isoloir universel? La globalisation du scrutin secret au XIXe siècle. *Revue d'histoire du XIXe siècle* 43 (2011), 41–55. o.
- Crozier, Michel / Friedberg, Erhard: *L'Acteur et le système*. Párizs, 1977.
- Cullen, Tom: *Maundy Gregory, Purveyor of Honours*. London, 1974.
- Dade, Eva Kathrin: *Madame de Pompadour. Die Mätresse und die Diplomatie*. Köln, 2010.
- Daly, Gavin: Conscription and Corruption in Napoleonic France. The Case of the Seine-Inférieure. *European Review of History* 6 (1999), 181–197. o.
- Dansette, Adrien: *L'Affaire Wilson et la chute du Président Grévy*. Párizs, 1936.
- Dardé, Carlos: Características de la vida política; in: Varela Ortega, José (szerk.): *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo en España (1875–1923)*. Madrid, 2001, 559–576. o.
- Dard, Olivier: Le moment Barrès: nationalisme et critique de la corruption. *Cahiers Jaurès* 209 (2013), 93–111. o.
- Darge, Ekkehard: *Korruption in der Bundespolitik Deutschlands. Fälle und Bekämpfungstrategien*. Oldenburg, 2009.
- Descharmes, Bernadette (szerk.): *Varieties of Friendship. Interdisciplinary Perspectives on Social Relationships*. Göttingen, 2011.
- Deviers-Joncour, Christine: *La putain de la République*. Párizs, 1998.
- Diest-Daber, Otto v.: *Bismarck und Bleichröder. Deutsches Rechtsbewußtsein und die Gleichheit vor dem Gesetze. Lebenserfahrungen aus Acten, Tagebüchern und Briefen. Ein ernster Mahnruf an jeden wahrhaften und festen deutschen Patrioten*. München, 1897.
- Dipper, Christof: Moderne. Version 1.0; in: *Docupedia-Zeitgeschichte*, URL: <http://docupedia.de/zg/Moderne> (2010).
- Dirks, Nicholas B.: *The Scandal of Empire: India and the Creation of Imperial Britain*. Cambridge, 2006.
- Doig, Alan: *Corruption and Misconduct in Contemporary British Politics*. Harmondsworth, 1984.
- Dompnier, Nathalie: Corruption ou système d'échange local? Des normes en concurrence pour la définition de la légitimité électorale en France sous la IIIe République; in: Monier, Frédéric / Dard, Olivier / Engels, Jens Ivo (szerk.): *Patronage et corruption politiques dans l'Europe contemporaine*. Párizs, 2014, 127–140. o.
- Donaldson, Frances: *The Marconi Scandal*. London, 1962.
- Dorrill, Stephen: *Blackshirt. Sir Oswald Mosley and British Fascism*. London, 2006.
- Douglas, Mary: *Purity and danger. An analysis of concepts of pollution and taboo*. London, 1966.
- Doyle, William: 4 August 1789. The Intellectual Background to the Abolition of Venality of Offices. *Australian Journal of French Studies* 29 (1992), 230–240. o.
- Drumont, Edouard: *La France juive. Essai d'histoire contemporaine*. Párizs, 1885.
- Drumont, Edouard: *De l'or, de la boue, du sang. Du Panama à l'anarchie*. Párizs, 1896.
- Dubos, Joël: La Fédération des Industriels et des Commerçants Français, entre groupe de pression et syndicat d'union patronale; in: Garrigues, Jean (szerk.): *Les groupes de pression dans la vie politique contemporaine en France et aux Etats-Unis de 1820 à nos jours*. Rennes, 2002, 65–83. o.
- Duchêne, Georges: *Etudes sur la féodalité financière. La spéculation devant les tribunaux. Pratique et théorie de l'agiotage*. Párizs, 1867.
- Duggan, Christopher: Francesco Crispi, the problem of the monarchy, and the origins of Italian nationalism. *Journal of Modern Italian Studies* 15 (2010), 336–353. o.
- Dumesnil, Alexis: *Considérations sur les causes et les progrès de la corruption en France*. Párizs, 1824.
- Dunnage, Jonathan: *Twentieth Century Italy. A Social History*. Harlow / London, 2002.
- Duvergier de Hauranne, Prosper Léon: *De la réforme parlementaire et de la réforme électorale*. Párizs, 1847.
- Dwan, David: Civic Virtue in the Modern World. The Politics of Young Ireland. *Irish Political Studies* 22 (2007), 35–60. o.
- Ebhardt, Christian: Eisenbahnlobbyismus in Großbritannien und Frankreich. Verflechtung von Industrie und Staat im 19. Jahrhundert; in: Asch, Ronald G. / Emich, Birgit / Engels, Jens Ivo (szerk.): *Integration, Legitimation, Korruption. Politische*

- Patronage in Früher Neuzeit und Moderne*. Frankfurt am Main / New York, 2011, 309–326. o.
- Ebhardt, Christian: In Search of a Political Office. Railway Directors and Electoral Corruption in Britain and France, 1820–1870. *Journal of Modern European History* 11 (2013), 72–87. o.
- Ebhardt, Christian: Interessenpolitik und Korruption am Beispiel der Eisenbahnbranche. Großbritannien und Frankreich, 1830–1870. Doktori disszertáció. Darmstadt, 2014.
- Ehmer, Josef: *Bevölkerungsgeschichte und historische Demographie 1800–2000*. München, 2004.
- Ehrenpreis, Stefan: Korruption im Verfahren. Bestechung an den höchsten Reichsgerichten zwischen Gerichtsfinanzierung und Rechtsbeugung; in: Grüne, Niels / Slanička, Simona (szerk.): *Korruption. Historische Annäherungen*. Göttingen, 2010, 283–305. o.
- Eisenstadt, Shmuel N.: Some Analytical Approaches to the Study of Patronage; in: Burkolter, Verena (szerk.): *The Patronage System*. Bázél, 1976, VII–XII. o.
- Elliott, John Huxtable / Brockliss, L. W. B. (szerk.): *The World of the Favourite*. New Haven, 1999.
- Emich, Birgit: *Bürokratie und Nepotismus unter Paul V. (1605–1621)*. Studien zur frühneuzeitlichen Mikropolitik in Rom. Stuttgart, 2001.
- Emich, Birgit: *Territoriale Integration in der Frühen Neuzeit. Ferrara und der Kirchenstaat*. Köln, 2005.
- Emich, Birgit: Staatsbildung und Klientel – Politische Integration und Patronage in der Frühen Neuzeit; in: Asch, Ronald G. / Emich, Birgit / Engels, Jens Ivo (szerk.): *Integration, Legitimation, Korruption. Politische Patronage in Früher Neuzeit und Moderne*. Frankfurt am Main / New York, 2011, 33–48. o.
- Engels, Jens Ivo: *Königsbilder. Sprechen, Singen und Schreiben über den französischen König in der ersten Hälfte des achtzehnten Jahrhunderts*. Bonn, 2000.
- Engels, Jens Ivo: Politische Korruption in der Moderne. Debatten und Praktiken in Großbritannien und Deutschland im 19. Jahrhundert. *Historische Zeitschrift* 282 (2006), 313–350. o.
- Engels, Jens Ivo: *Kleine Geschichte der Dritten französischen Republik*. Köln, 2007.
- Engels, Jens Ivo: Revolution und Panama. Korruptionsdebatten als Systemkritik in Frankreich vom 18. Jahrhundert bis zur Dritten Republik; in: Engels, Jens Ivo / Fahrmeir, Andreas / Nützenadel, Alexander (szerk.): *Geld – Geschenke – Politik. Korruption im neuzeitlichen Europa*. München, 2009, 143–174. o.
- Engels, Jens Ivo: Politische Korruption und Modernisierungsprozesse. Thesen zur Signifikanz der Korruptionskommunikation in der westlichen Moderne; in: Grüne, Niels / Slanička, Simona (szerk.): *Korruption. Historische Annäherungen*, Göttingen 2010, 35–54. o.
- Engels, Jens Ivo: La République est vivifiée par la vertu de ses hommes politiques; in: Fontaine, Marion / Monier, Frédéric / Prochasson, Christophe (szerk.): *Une contre-histoire de la IIIe République*. Párizs, 2013, 40–52. o.
- Engels, Jens Ivo: Panama in Deutschland. Der Panama-Skandal in der deutschen Presse 1892/1893; in: Gelz, Andreas / Hüser, Dietmar / Ruß-Sattar, Sabine (szerk.): *Skandale zwischen Moderne und Postmoderne*. Berlin / New York, 2014, 107–123. o.
- Engels, Jens Ivo / Fahrmeir, Andreas / Monier, Frédéric / Dard, Olivier (szerk.): *Krumme Touren in der Wirtschaft*. Köln, 2015.
- Engels, Jens Ivo / Fahrmeir, Andreas / Nützenadel, Alexander: Einleitung; in: Engels, Jens Ivo / Fahrmeir, Andreas / Nützenadel, Alexander (szerk.): *Geld – Geschenke – Politik. Korruption im neuzeitlichen Europa*. München, 2009, 1–15. o.
- Engels, Jens Ivo / Hertzog, Philipp: Die Macht der Ingenieure. Zum Wandel ihres politischen Selbstverständnisses in den 1970er Jahren. *Revue d'Allemagne et des Pays de langue allemande* 43 (2011), 19–38. o.
- Engels, Jens Ivo / Monier, Frédéric: Pour une histoire comparée des faveurs et de la corruption: France et Allemagne (XIXe–XXe siècles); in: Engels, Jens Ivo / Monier, Frédéric / Petiteau, Natalie (szerk.): *La politique vue d'en bas. Pratiques privées et débats publics 19e–20e siècles*. Párizs, 2011, 127–148. o.
- Engels, Jens Ivo / Rothfuss, Anna: Les usages de la politique du scandale. La SPD et les débats sur la corruption politique pendant le Kaiserreich 1873–1913. *Cahiers Jaurès* 209 (2013), 33–51. o.
- Favi, Dolcino: Bernanos e i demoni di Panama. *Critica Storica* 22 (1985), 29–48. o.
- Ferguson, Adam: *An Essay on the History of Civil Society*. Dublin, 1767.
- Fernández Roca, Francisco Javier: El tráfico de influencias en la España franquista: Decisiones públicas, beneficios privados. *América Latina en la Historia Económica. Boletín de Fuentes* 38 (2012), 193–218. o.
- Ferrari, Paolo: Corruption in Italy: A Structural Approach; in: Tiisonen, Seppo (szerk.): *The History of Corruption in Central Government*. Amsterdam, 2003, 165–178. o.
- Fortescue, William: Morality and Monarchy. Corruption and the Fall of the Regime of Louis-Philippe in 1848. *French History* 16 (2002), 83–100. o.
- Fried, Robert C.: *The Italian Prefects. A Study in Administrative Politics*. New Haven, 1963.
- Garibaldi, Giuseppe: *Clelia. Il governo del monaco. Roma nel secolo XIX. Romanzo storico politico*. Milánó, 1870. [Magyarul: *A szerzetes uralma*. Pest, 1870.]
- Garrigou, Alain: *Le vote et la vertu. Comment les Français sont devenus électeurs*. Párizs, 1992.
- Garrigues, Jean: *La République des hommes d'affaires (1870–1900)*. Párizs, 1997.
- Garrigues, Jean: Conclusion; in: Garrigues, Jean (szerk.): *Les groupes de pression dans la vie politique contemporaine en France et aux États-Unis de 1820 à nos jours*. Rennes, 2002, 301–308. o.

- Garrigues, Jean: *Les scandales de la République. De Panama à l'affaire ELF*. Párizs, 2003.
- Gembicki, Dieter: Corruption, Décadence; in: *Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich*. München, 1994, 7–54. o.
- Génaux, Maryvonne: Early Modern Corruption in English and French Fields of Vision; in: Heidenheimer, Arnold J. / Johnston, Michael (szerk.): *Political Corruption. Concepts & Contexts*. New Brunswick / London, 2002a, 107–122. o.
- Génaux, Maryvonne: Les mots de la corruption. La déviance publique dans les dictionnaires d'Ancien régime. *Histoire, Economie et Société* 21 (2002b), 513–530. o.
- Gentile, Giovanni: *Grundlagen des Faschismus*. Stuttgart, 1936.
- Gerbore, Pietro: *Commendatori e deputati*. Milánó, 1954.
- Gerstenberger, Heide: Öffentliche Staatsgewalt? Zum Verhältnis von Korruption und Staatsform. *Prokla* 31 (2001), 447–469. o.
- Geyer, Martin H.: Der Barmat-Kutisker-Skandal und die Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen in der politischen Kultur der Weimarer Republik; in: Daniel, Ute (szerk.): *Politische Kultur und Medienwirklichkeiten in den 1920er Jahren*. München, 2010, 47–80. o.
- Gilbert, Bentley B.: David Lloyd George and the Great Marconi Scandal. *Historical Research* 62 (1989), 295–317. o.
- Glagau, Otto: *Der Börsen- und Gründungsschwindel in Berlin*. Gesammelte und stark vermehrte Artikel der „Gartenlaube“. Lipcse, 1876.
- González Calbet, María Teresa: *La Dictadura de Primo de Rivera. El Directorio Militar*. Madrid, 1987.
- Goutal-Arnal, Valérie: Réalité et imaginaire de la corruption à l'époque de la Révolution Française. *Revue Française de finances publiques* 69 (2000), 95–114. o.
- Grand, Alexander J. de: *The Hunchback's Tailor. Giovanni Giolitti and Liberal Italy from the Challenge of Mass Politics to the Rise of Fascism, 1882–1922*. Westport, 2001.
- Graziosetto, Michele: *Trasformazione, trasformismo o transumanza? Soveria Mannelli*, 2010.
- Grenard, Fabrice: *Les scandales du ravitaillement. Détournements, corruptions, affaires étouffées en France, de l'Occupation à la guerre froide*. Párizs, 2012.
- Groeber, Valentin: Angebote, die man nicht ablehnen kann. Institution, Verwaltung und die Definition von Korruption am Ende des Mittelalters; in: Blänkner, Reinhard (szerk.): *Institutionen und Ereignis. Über historische Praktiken und Vorstellungen gesellschaftlichen Ordens*. Göttingen, 1998, 163–184. o.
- Groeber, Valentin: *Gefährliche Geschenke. Ritual, Politik und die Sprache der Korruption in der Eidgenossenschaft im späten Mittelalter und am Beginn der Neuzeit*. Konstanz, 2000.
- Gross, John: The Lynskey Tribunal; in: Sissons, Michael / French, Philip (szerk.): *Age of Austerity*. Worcester / London, 1963, 257–275. o.
- Gruchmann, Lothar: Korruption im Dritten Reich. Zur „Lebensmittelversorgung“ der NS-Führerschaft. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 42 (1994), 571–593. o.
- Grüne, Niels: „Und sie wissen nicht, was es ist.“ Ansätze und Blickpunkte historischer Korruptionsforschung; in: Grüne, Niels / Slanička, Simona (szerk.): *Korruption. Historische Annäherungen*. Göttingen, 2010, 11–34. o.
- Grüne, Niels: Freundschaft, Privatheit und Korruption. Zur Disqualifizierung sozialer Nähe im Kräftefeld frühmoderner Staatlichkeit; in: Descharmes, Bernadette (szerk.): *Varieties of Friendship. Interdisciplinary Perspectives on Social Relationships*. Göttingen, 2011a, 287–307. o.
- Grüne, Niels: „Gabenschlucker“ und „verfreundte rät“. Zur patronagekritischen Dimension frühneuzeitlicher Korruptionskommunikation; in: Asch, Ronald G. / Emich, Birgit / Engels, Jens Ivo (szerk.): *Integration, Legitimation, Korruption. Politische Patronage in Früher Neuzeit und Moderne*. Frankfurt am Main / New York, 2011b, 215–232. o.
- Grüne, Niels / Tölle, Tom: Corruption in the Ancien régime: Systems-theoretical Considerations on Normative Plurality. *Journal of Modern European History* 11 (2013), 31–51. o.
- Gueslin, André: *Mythologies de l'argent. Essai sur l'histoire des représentations de la richesse et de la pauvreté dans la France contemporaine (XIXe–XXe siècles)*. Párizs, 2007.
- Guilleminault, Gilbert / Singer-Lecocq, Yvonne: *La France des gogos. Trois siècles de scandales financiers*. Párizs, 1975.
- Gwyn, William B.: *Democracy and the Cost of Politics in Britain*. London, 1962.
- Hamilton, C. I.: John Wilson Croker. Patronage and Clientelage at the Admiralty, 1809–1857. *Historical Journal* 43 (2000), 49–77. o.
- Hammer, Walter: *Die reichsdeutsche Krankenkassen-Korruption. Entartung der reichsdeutschen gesellschaftlichen Versicherung in ein gewohnheitsmäßiges Glückspiel der großen Masse mit staatlicher Eintreibung der Spielgelder und besten Aussichten für Falschspieler*. Hamburg, 1914.
- Hanham, Harold J.: Political Patronage at the Treasury, 1870–1912. *Historical Journal* 3 (1960a), 75–84. o.
- Hanham, Harold J.: The Sale of Honours in Late Victorian England. *Victorian Studies* 3 (1960b), 277–289. o.
- Harling, Philip: *The Waning of „Old Corruption“. The Politics of Economical Reform in Britain, 1779–1846*. Oxford, 1996.
- Heidenheimer, Arnold J. / Johnston, Michael / LeVine, Victor T.: Terms, Concepts, and Definitions. Introduction; in: Heidenheimer, Arnold J. / Johnston, Michael / LeVine, Victor T. (szerk.): *Political Corruption. A Handbook*. New Brunswick, 1990, 3–14. o.
- Held, Hans Heinrich Ludwig v.: Das schwarze Register oder General-Tableau sämtlicher in Süd-Preußen, während der Minister von Hoym diese Provinz verwaltet hat, in den Jahren 1794 bis 1798, als Gratialgüter verschenkten, ehemaligen polnischen Kron- und geistlichen Güter. *Neue Feuerbrände* 1 Heft 2 (1807), 65–90. o.

- Hellmuth, Eckhart: Why does Corruption Matter? Reforms and Reform Movements in Britain and Germany in the Second Half of the Eighteenth Century. *Proceedings of the British Academy* 100 (1999), 5–23. o.
- Hellmuth, Eckhart: „The Power of Money is Real Power.” Zur Debatte über *Corruption* in Großbritannien in der Ära Walpole; in: Asch, Ronald G. / Emich, Birgit / Engels, Jens Ivo (szerk.): *Integration, Legitimation, Korruption. Politische Patronage in Früher Neuzeit und Moderne*. Frankfurt am Main / New York, 2011, 247–266. o.
- Hill, Lisa: Adam Smith and the Theme of Corruption. *Review of Politics* 68 (2006), 636–662. o.
- Hodgkins, David: Railway Influence in Parliamentary Elections at Grimsby. *Journal of Transport History* 22 (2002), 159–177. o.
- Hoenderboom, M. P. / Kerkhoff, A. D. N.: Corruption and Capability in the Dutch Republic: The Case of Lodewijk Huygens (1676). *Public Voices* X (2008), 7–24. o.
- Hoenderboom, Michel: Scandal, Politics and Patronage. Corruption and Public Values in the Netherlands (1650–1747). Doktori disszertáció. Vrije Universiteit Amsterdam, 2013.
- Hoffmann, Stefan-Ludwig: *Die Politik der Geselligkeit. Freimaurerlogen in der deutschen Bürgergesellschaft 1840–1918*. Göttingen, 2000.
- Holbach, Paul Thiry d': *Système social ou principes naturels de la morale et de la politique avec un examen de l'influence du gouvernement sur les mœurs*. London, 1773.
- Hondrich, Karl Otto: *Enthüllung und Entrüstung. Eine Phänomenologie des politischen Skandals*. Frankfurt am Main, 2002.
- Hoppen, K. Theodore: Roads to Democracy: Electioneering and Corruption in Nineteenth-Century England and Ireland. *History* 81 (1996), 553–571. o.
- Horowski, Leonhard: Das Erbe des Favoriten. Minister, Mätressen und Günstlinge am Hof Ludwigs XIV.; in: Hirschbiegel, Jan / Paravicini, Werner (szerk.): *Der Fall des Günstlings. Hofparteien in Europa vom 13. bis zum 17. Jahrhundert*. Ostfildern, 2004, 77–125. o.
- Howe, J. R.: Corruption in the British Elections in the Early Twentieth Century. Some Examples from Gloucestershire. *Midland History* 5 (1979–80), 63–77. o.
- Huard, Raymond: Comment on achetait les électeurs sous la IIIe République. *L'Histoire* 251 (2001), 52–53. o.
- Huber, Ernst Rudolf: *Verfassungsrecht des Großdeutschen Reiches*. Hamburg, 1937.
- Huge, Dieter / Schmidt, Regina / Thränhardt, Dietrich: Politische Korruptionsskandale auf Bundesebene 1949–1986; in: Bellers, Jürgen (szerk.): *Politische Korruption – vergleichende Untersuchungen*. Münster, 1989, 38–59. o.
- Hugo, Victor: *Choses vues 1830–1848*. Párizs, 1972.
- Isenmann, Moritz: „Rector est raptor”: Korruption und ihre Bekämpfung in den italienischen Kommunen des späten Mittelalters; in: Karsten, Arne / Thiessen, Hillard v. (szerk.): *Nützliche Netzwerke und korrupte Seilschaften*. Göttingen, 2006, 208–230. o.
- Izquierdo Jerez, Pedro: Morfología y fracaso del regeneracionismo primorriverista en la provincia de Murcia (1923–1930). *Anales de Historia Contemporanea* 4 (1985), 161–202. o.
- Jacini, Stefano: *Sulle condizioni della cosa pubblica in Italia dopo il 1866*. Firenze, 1870.
- Jaclard, Charles Victor: La Corruption Politique. *La Revue socialiste* 17 (1893), 129–142. o.
- Jankowski, Paul F.: *Cette vilaine affaire Stavisky. Histoire d'un scandale politique*. Párizs, 2000.
- Jeanneney, Jean-Noël: La république des „affaires”. Argent, politique et corruption. *L'Histoire* 251 (2001), 34–35. o.
- Jendorff, Alexander: Der Mainzer Hofmeister Hartmut (XIII.) von Kronberg (1517–1591): Kurfürstlicher Favorit oder Kreatur des erstiftischen Politiksystems?; in: Kaiser, Michael / Pečar, Andreas (szerk.): *Der zweite Mann im Staat. Oberste Amtsträger und Favoriten im Umkreis der Reichsfürsten in der frühen Neuzeit*. Berlin, 2003, 39–57. o.
- Jensen, Mette Frisk: *Korruption og embedsetik: danske embedsænds korruption i perioden 1800–1866*. Odense, 2013.
- Johnson, Douglas: Guizot et Lord Aberdeen en 1852. Echange de vues sur la réforme électorale et la corruption. *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 5 (1958), 57–70. o.
- Johnston, Michael: The Search for Definitions. The Vitality of Politics and the Issue of Corruption. *International Social Science Journal* 48 (1996), 321–335. o.
- Jones, Colin: Political Styles and Sites of Power in Ancien régime France. *Historical Journal* 41 (1998), 1173–1182. o.
- Jones, Peter: Re-thinking corruption in post-1950 urban Britain: The Poulson affair, 1972–1976. *Urban History* 39 (2012), 510–528. o.
- Jouvenel, Robert de: *La République des camarades*. Párizs, 1914.
- Kaiser, Michael: Der unhöfische Favorit. Eberhard von Danckelman (1643–1722), Oberpräsident in Brandenburg unter Kurfürst Friedrich III.; in: Kaiser, Michael / Pečar, Andreas (szerk.): *Der zweite Mann im Staat. Oberste Amtsträger und Favoriten im Umkreis der Reichsfürsten in der frühen Neuzeit*. Berlin, 2003, 271–294. o.
- Kardorff, Siegfried v.: *Wilhelm von Kardorff. Ein nationaler Parlamentarier im Zeitalter Bismarcks und Wilhelms II. 1828–1907*. Berlin, 1936.
- Karsten, Arne: Familienglanz und Reichsgedanke. Der Aufstieg des Hauses Schönborn; in: Karsten, Arne / Thiessen, Hillard v. (szerk.): *Nützliche Netzwerke und korrupte Seilschaften*. Göttingen, 2006, 114–136. o.
- Keller, Morton: Corruption in America: Continuity and Change; in: Eisenstadt, Abraham S. / Hoogenboom, Ari / Trefousse, Hans L. (szerk.): *Before Watergate. Problems of Corruption in American Society*. New York, 1978, 7–19. o.
- Kerkhoff, Toon: Hidden Morals, Explicit Scandals. Public Values and Political Corruption in the Netherlands (1748–1813). Doktori disszertáció. Leiden, 2012.
- Kerkhoff, Toon: Corruption in the Netherlands. Changing Perceptions from Early

- Modern Pluralism to Modern Coherence. *Journal of Modern European History* 11 (2013), 88–108. o.
- Kerkhoff, Toon / Hoenderboom, M.P. / Kroeze, Ronald / Wagenaar, Pieter: Dutch Political Corruption in Historical Perspective. From Eighteenth-Century Value Pluralism to a Nineteenth-Century Dominant Liberal Value System and Beyond; in: Grüne, Niels / Slanička, Simona (szerk.): *Korruption. Historische Annäherungen*. Göttingen, 2010, 443–467. o.
- Kerkhoff, Toon / Kroeze, Ronald / Wagenaar, Pieter: Corruption and the Rise of Modern Politics in Europe in the Eighteenth and Nineteenth Centuries: A Comparison between France, the Netherlands, Germany and England – Introduction. *Journal of Modern European History* 11 (2013), 19–30. o.
- Kettering, Sharon: *Patrons, Brokers, and Clients in Seventeenth-Century France*. New York / Oxford, 1986.
- Kirner, Guido O.: Politik, Patronage, Gabentausch. Zur Archäologie vormoderner Sozialbeziehungen in der Politik moderner Gesellschaften. *Berliner Debatte Initial* 14 (2003), 168–183. o.
- Klaveren, Jacob van: Die historische Erscheinung der Korruption, in ihrem Zusammenhang mit der Staats- und Gesellschaftsstruktur betrachtet. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 44 (1957), 289–324. o.
- Klein, Annika: *Korruption und Korruptionsskandale in der Weimarer Republik*. Göttingen, 2014.
- Klimó, Árpád v.: *Staat und Klientel im 19. Jahrhundert. Administrative Eliten in Italien und Preußen im Vergleich 1860–1918*. Vierow, 1997.
- Knake, Sebastian: „Mietekiese“ der Kurfürsten. Korruption bei römisch-deutschen Königswahlen 1346–1486; in: Grüne, Niels / Slanička, Simona (szerk.): *Korruption. Historische Annäherungen*. Göttingen, 2010, 387–407. o.
- Köhler, Volker / Bour, Julie: Recommandations et clientélismes en miroir: La France de la IIIe République et l'Allemagne de la république de Weimar; in: Monier, Frédéric / Dard, Olivier / Engels, Jens Ivo (szerk.): *Patronage et corruption politiques dans l'Europe contemporaine*. Párizs, 2014, 185–201. o.
- Kramnick, Isaac: Corruption in Eighteenth-Century English and American Political Discourse; in: Matthews, Richard K. (szerk.): *Virtue, Corruption, and Self-Interest: Political Values in the Eighteenth Century*. Bethlehem / London, 1994, 55–75. o.
- Krastev, Ivan: *Shifting Obsessions. Three Essays on the Politics of Anticorruption*. Budapest / New York, 2004.
- Krastev, Ivan: Die Obsession der Transparenz. Der Washington-Konsens zur Korruption; in: Randeria, Shalini (szerk.): *Vom Imperialismus zum Empire. Nicht-westliche Perspektiven auf Globalisierung*. Frankfurt am Main, 2009, 137–161. o.
- Krischer, André: Korruption vor Gericht. Die Fälle Francis Bacon (1621), Warren Hastings (1788–1795) und der Strukturwandel bei der Bewertung politischer Delinquenz in England; in: Grüne, Niels / Slanička, Simona (szerk.): *Korruption. Historische Annäherungen*. Göttingen, 2010, 307–326. o.
- Kroeze, Ronald: Political Corruption Scandals in the Netherlands in the Nineteenth Century: The Letters Affair of 1865. *Public Voices X* (2008), 25–43. o.
- Kroeze, Ronald: Dutch Political Modernization and the Billiton Case (1882–1892). The Usefulness of a Neoclassical Contextual Approach to Corruption; in: Asch, Ronald G. / Emich, Birgit / Engels, Jens Ivo (szerk.): *Integration, Legitimation, Korruption. Politische Patronage in Früher Neuzeit und Moderne*. Frankfurt am Main / New York, 2011, 285–307. o.
- Kroeze, Ronald: *Een kwestie van politieke moraliteit. Politieke corruptieschandalen en goed bestuur in Nederland, 1848–1940*. Hilversum, 2013.
- Kühne, Thomas: *Dreiklassenwahlrecht und Wahlkultur in Preußen 1867–1914. Landtagswahlen zwischen korporativer Tradition und politischem Massenmarkt*. Düsseldorf, 1994.
- Langendijk, Vincent: *Electrifying Europe. The Power of Europe in the Construction of Electricity Networks*. Amsterdam, 2008.
- Latour, Bruno: *Wir sind nie modern gewesen. Versuch einer symmetrischen Anthropologie*. Berlin, 1995.
- Lecuppre-Desjardin, Elodie (szerk.): *De Bono Communi. The discourse and practice of Common Good in the European city (13th–16th c.)*. Turnhout, 2010.
- Leff, Nathaniel H.: Economic development through bureaucratic corruption. *American Behavioral Scientist* 8,3 (1964), 8–14. o.
- Lennerfors, Thomas Taro: The Vicissitudes of Corruption. Degeneration, Transgression, Jouissance. *Business & Society* 48 (2009), 406–419. o.
- Leroux, Pierre: *De la Ploutocratie, ou du Gouvernement des Riches*. Boussac, 1848.
- Lestapis, Arnaud de: Agiotage et corruption sous le Baron de Batz. *Miroir de l'Histoire* 79 (1956), 109–118. o.
- Lévy, David A.: From Clientelism to Communism. The Marseille Working Class and the Popular Front; in: Alexander, Martin S. / Graham, Helen (szerk.): *The French and Spanish Popular Fronts*. Cambridge, 1989, 201–212. o.
- Liedtke, Rainer: *N. M. Rothschild & Sons. Kommunikationswege im europäischen Bankenwesen im 19. Jahrhundert*. Köln, 2006.
- Lindemann, Kai: *Korruption als Skandalisierung informeller Einflusspolitik. Fallstudien aus der „CDU-Spendenaffäre“*. Berlin, 2005.
- Lindemann, Mary: Dirty Politics or „Harmonie“? Defining Corruption in Early Modern Amsterdam and Hamburg. *Journal of Social History* 45 (2012), 582–604. o.
- Linehan, Thomas: *British fascism 1918–39. Parties, ideology and culture*. Manchester, 2000.
- López Blanco, Rogelio / Yanini, Alicia: Origen y naturaleza de la influencia política; in: Varela Ortega, José (szerk.): *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo en España (1875–1923)*. Madrid, 2001, 590–615. o.

- Lotze, Siegfried: *Kurhessische Freimaurer im Exil, Konnubium und Kommerz. Eine Untersuchung zum Bürgertum am Beispiel des Netzwerkes um die Fabrikantenfamilien Habich im 19. Jahrhundert*, doktori disszertáció, Kassel 2010.
- Luh, Jürgen: Vom Pagen zum Premierminister. Graf Heinrich von Brühl (1700–1763) und die Gunst des sächsisch-polnischen Kurfürsten und Königs August II. und August III.; in: Kaiser, Michael / Pečar, Andreas (szerk.): *Der zweite Mann im Staat. Oberste Amtsträger und Favoriten im Umkreis der Reichsfürsten in der frühen Neuzeit*. Berlin, 2003, 121–136. o.
- Lunn, Kenneth: Political Anti-Semitism before 1914: Fascism's Heritage?; in: Lunn, Kenneth / Thurlow, Richard C. (szerk.): *British Fascism. Essays on the Radical Right in Inter-War Britain*. London, 1980, 20–40. o.
- Lupo, Salvatore: *Le fascisme italien*. Párizs, 2003.
- Magri, Enzo: *I ladri di Roma. 1893 scandalo della Banca Romana. Politici, giornalisti, eroi del Risorgimento all'assalto del denaro pubblico*. Milánó, 1993.
- Malinowski, Stephan: Politische Skandale als Zerrspiegel der Demokratie. Die Fälle Barmat und Sklarek im Kalkül der Weimarer Rechten. *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 5 (1996), 46–65. o.
- Mallada, Lucas: *Los males de la patria y la futura revolución Española*. Madrid, 1969 (1890).
- Mandeville, Bernard: *The Fable of The Bees: or, Private Vices, Publick Benefits*. London, 1724.
- Marnot, Bruno: Un scandale parlementaire oublié: l'affaire Raynal (1888–1895). *Annales du Midi* 114 (2002), 331–349. o.
- Marx, Karl: Der 18te Brumaire des Louis Bonaparte; in: Marx, Karl / Engels, Friedrich: *Werke*. Berlin, 1973, 113–207. o. [Magyarul: Louis Bonaparte Brumaire 18-ája; in: *Marx–Engels Művei* 8. kötet. Budapest, 1962, 99–195. o.]
- Mason, Haydn (szerk.): *The Darnton Debate. Books and Revolution in the Eighteenth Century*. Oxford, 1998.
- Mastropaolo, Alfio: From the other Shore: American Political Science and the „Italian Case”. *Modern Italy* 14 (2009), 311–337. o.
- Mathieu-Dairnvaell, Georges Marie: *Rothschild Ier, ses valets et son peuple*. Párizs, 1846.
- Mauss, Marcel: *Die Gabe. Form und Funktion des Austauschs in archaischen Gesellschaften*. Frankfurt am Main, 1984.
- Mauvillon, Jacob v.: *Sammlung von Aufsätzen über Gegenstände aus der Staatskunst, Staatswirthschaft und neuesten Staaten Geschichte*. Lipsce, 1776–1777.
- Mazzini, Giuseppe: *De l'initiative révolutionnaire en Europe*. Párizs, 1835.
- Mazzini, Giuseppe: *Royalty and Republicanism in Italy*. London, 1850.
- McCahill, Michael W.: *The House of Lords in the Age of George III (1760–1811)*. Malden, 2009.
- McConnel, James: „Jobbing with Tory and Liberal”. *Irish Nationalists and the Politics of Patronage 1880–1914. Past & Present* 188 (2005), 105–131. o.
- McCord, James N.: Politics and Honor in Early-Nineteenth-Century England. The Dukes' Duel. *Huntington Library Quarterly* 62 (2000), 88–114. o.
- McCullough, David: *The Path Between the Seas. The Creation of the Panama Canal 1870–1914*. New York, 1977.
- Ménissier, Thierry: L'usage civique de la notion de corruption selon le républicanisme ancien et moderne. *Anabases* 6 (2007), 83–98. o.
- Meyer, Rudolph Hermann: *Politische Gründer und die Corruption in Deutschland*. Lipsce, 1877.
- Meyerstein, Ephraim: *Sternberg, Corruption und Kriminalpolizei*. Berlin, 1900.
- Mießeler, Thomas: *Korruption in der Dritten Republik Frankreichs am Beispiel des Skandals der Dekorationen 1887*. Szakdolgozat. Freiburg, 2009.
- Mill, John Stuart: *Considerations on Representative Government*. London, 1861.
- Mill, John Stuart: Corruption at Elections, 4 April 1864; in: *The Collected Works of John Stuart Mill, Volume XXVIII – Public and Parliamentary Speeches Part I November 1850 – November 1868*. Toronto / London, 1988.
- Minghetti, Marco: *I partiti politici e la ingerenza loro nella giustizia e nell'Amministrazione*. Bologna, 1881.
- Mohl, Robert v.: *Staatsrecht, Völkerrecht und Politik*. Tübingen, 1860–1869.
- Mohl, Robert v.: Das Repräsentativsystem, seine Mängel und die Heilmittel. *Politische Schriften*. Köln / Opladen, 1966, 118–224. o.
- Mollier, Jean-Yves: *Le scandale de Panama*. Párizs, 1991.
- Monier, Frédéric: *La politique des plaintes. Clientélisme et demandes sociales dans le Vaucluse d'Edouard Daladier (1890–1940)*. Párizs, 2007.
- Monier, Frédéric: A „Democratic Patronage”. Social Integration and Republican Legitimacy in France (1880s–1930s); in: Asch, Ronald G. / Emich, Birgit / Engels, Jens Ivo (szerk.): *Integration, Legitimation, Korruption. Politische Patronage in Früher Neuzeit und Moderne*. Frankfurt am Main / New York, 2011a, 97–112. o.
- Monier, Frédéric: *Corruption et politique. Rien de nouveau?* Párizs, 2011b.
- Monier, Frédéric: Enquêter sur la corruption: Jaurès et la commission Rochette. *Cahiers Jaurès* 209 (2013), 71–91. o.
- Monier, Frédéric / Engels, Jens Ivo / Dard, Olivier / Fahrmeir, Andreas (szerk.): *Scandales et corruption à l'époque contemporaine*. Párizs, 2014.
- Montesquieu, Charles Louis Secondat de: *Vom Geist der Gesetze*, Tübingen 1992 [magyarul: *A törvények szelleméről*. Budapest, 2000.]
- Moore, James R. / Rodger, Richard: Who Really Ran the Cities? Municipal Knowledge and Policy Networks in British Local Government, 1832–1914; in: Roth, Ralf (szerk.): *Who Ran the Cities? City Elites and Urban Power Structures in Europe and North America 1750–1940*. Aldershot, 2007, 37–69. o.

- Moore, Thomas: Corruption and Intolerance; in: Moore, Thomas (szerk.): *The Poetical Works of Thomas Moore*. London, 1841, 3–60. o.
- Moos, Peter v.: Das Öffentliche und das Private im Mittelalter. Für einen kontrollierten Anachronismus; in: Melville, Gert / Moos, Peter v. (szerk.): *Das Öffentliche und das Private in der Vormoderne*. Köln / Weimar / Bécs, 1998, 3–83. o.
- Moreno Luzón, Javier: Political Clientelism, Elites, and Caciquismo in Restoration Spain (1875–1923). *European History Quarterly* 37 (2007), 417–441. o.
- Morini, Carlo: *Corruzione parlamentare. Mali e rimedi*. Milánó, 1895.
- Morodo, Raul: *Acción Española. Orígenes ideológicos del franquismo*. Madrid, 1980.
- Müller, Jan-Werner: *Contesting Democracy. Political Ideas in Twentieth-Century Europe*. New Haven / London, 2011.
- Muller, Jerry Z.: Justus Möser and the Conservative Critique of Early Modern Capitalism. *Central European History* 23 (1990), 153–178. o.
- Münch, Paul: Die „Obrigkeit“ im Vaterstand. Zu Definition und Kritik des „Landesvaters“ während der Frühen Neuzeit. *Daphnis* 11 (1992), 15–40. o.
- Münkler, Herfried: Gemeinwohl als Aufgabe von Politik und Reflexionsbegriff der Wissenschaft; in: Dreier, Horst / Willoweit, Dietmar (szerk.): *Wissenschaft und Politik*. Stuttgart, 2010, 245–259. o.
- Musella, Luigi: Clientélisme politique et rapport entre pouvoir local et système parlementaire dans le sud de l'Italie continentale à la fin du XIXe siècle. *Mélanges de l'École Française de Rome* 97 (1985), 431–440. o.
- Musella, Luigi: *Individui, amici, clienti. Relazioni personali e circuiti politici in Italia meridionale tra Otto- e Novecento*. Bologna, 1994.
- Nadeau, Martin: Moeurs, vertu et corruption: Sade et le républicanisme classique. *Annales Historiques de la Révolution Française* 347 (2007), 29–46. o.
- Nagel, Daniel: *Von republikanischen Deutschen zu deutsch-amerikanischen Republikanern. Ein Beitrag zum Identitätswandel der deutschen Achtundvierziger in den Vereinigten Staaten 1850–1861*. St. Ingbert, 2012.
- Neckel, Sighard: Das Stellohölzchen der Macht. Zur Soziologie des politischen Skandals; in: Ebbinghausen, Rolf / Neckel, Sighard (szerk.): *Anatomie des politischen Skandals*. Frankfurt am Main, 1989, 55–80. o.
- Neiertz, Nicolas: Argent, politique et aviation. L'affaire de l'aéropostale (1931–1932). *Vingtième Siècle* 24 (1989), 29–40. o.
- Nevers, Jean-Yves: Du clientélisme à la technocratie. Cent ans de démocratie communale dans une grande ville, Toulouse. *Revue Française de science politique* 33 (1983), 428–454. o.
- Nicolò, Marco de: *Trasformismo, autoritarismo, meridionalismo. Il ministro dell'interno Giovanni Nicotera*. Bologna, 2001.
- Nützenadel, Alexander: „Serenissima corrupta“. Geld, Politik und Klientelismus in der späten venezianischen Adelsrepublik; in: Engels, Jens Ivo / Fahrmeir, Andreas / Nützenadel, Alexander (szerk.): *Geld – Geschenke – Politik. Korruption im neuzeitlichen Europa*. München, 2009, 121–139. o.
- O'Leary, Cornelius: *The Elimination of Corrupt Practices in British Elections 1868–1911*. Oxford, 1962.
- Ogilvie, John (szerk.): *The Imperial Dictionary of the English Language*. London, 1883–1884.
- Orlando, Vittorio Emanuele: La decadenza del sistema parlamentare. *Rassegna di scienze sociali e politiche* 2 (1884), 589–600. o.
- Ortega y Gasset, José: *Vieja y nueva política* (1914); in: Ortega y Gasset, José: *Obras completas*. Madrid, 1983, 267–299. o.
- Osterhammel, Jürgen: *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. München, 2009.
- Ottmann, Henning: *Geschichte des politischen Denkens. 2.1. kötet: Die Römer und das Mittelalter. Die Römer*. Stuttgart, 2002.
- Pavarala, Vinod: Cultures of Corruption and the Corruption of Culture: The East India Company and the Hastings Impeachment; in: Kreike, Emmanuel / Chester Jordan, William (szerk.): *Corrupt Histories*. Rochester, 2004, 291–336. o.
- Peck, Linda Levy: Corruption at the Court of James I. The Undermining of Legitimacy; in: Malament, Barbara C. (szerk.): *After the Reformation. Essays in Honor of J. H. Hexter*. Manchester, 1980, 75–93. o.
- Peck, Linda Levy: *Court Patronage and Corruption in Early Stuart England*. Boston, 1990.
- Pellissier, Pierre: 6 février 1934. *La République en flammes*. Párizs, 2000.
- Perrot, Franz: *Der Eisenbahn-Actienschwindel. Resultate des Actiensystems im Eisenbahnwesen*. Rostock, 1873.
- Perrot, Franz: *Die Aera Bleichröder-Delbrück-Camphausen*. Separat-Abdruck der fünf Aera-Artikel aus der Kreuz-Zeitung nebst Literatur darüber und einem Vor- und Nachwort des Verfassers. Berlin, 1876.
- Persigny, Jean Gilbert Victor Fialin: *Mémoires du duc de Persigny*. Párizs, 2e 1896.
- Pessen, Edward: Corruption and the Politics of Pragmatism: Reflections on the Jacksonian Era; in: Eisenstadt, Abraham S. / Hoogenboom, Ari / Trefousse, Hans L. (szerk.): *Before Watergate. Problems of Corruption in American Society*. New York, 1978, 79–98. o.
- Pétain, Philippe: *Actes et écrits*. Párizs, 1974.
- Pétain, Philippe: *Discours aux Français 12 juin 1940 – 20 août 1944*. Párizs, 1989.
- Pick, Daniel: „Roma o morte“. Garibaldi, Nationalism and the Problem of Psychobiography. *History Workshop Journal* 57 (2004), 1–33. o.
- Pierer, H. A. (szerk.): *Universal-Lexikon der Gegenwart und Vergangenheit*. Altenburg, 3^e 1849.
- Pino Artacho, Juan del: Aspectos sociológico-políticos del caciquismo español. *Revista Española de la Opinión Pública* 15 (1969), 211–227. o.

- Plumpe, Werner: Korruption. Annäherungen an ein historisches und gesellschaftliches Phänomen; in: Engels, Jens Ivo / Fahrmeir, Andreas / Nützenadel, Alexander (szerk.): *Geld – Geschenke – Politik. Korruption im neuzeitlichen Europa*. München, 2009, 19–47. o.
- Ponsonby, Arthur: *The Camel and the Needle's Eye*. London, 1910.
- Portalez, Christophe: La Revue socialiste face à la corruption politique: du scandale de Panama à l'affaire Rochette (1892–1914). *Cahiers Jaurès* 209 (2013), 15–32. o.
- Pozo Andrés, María del Mar / Braster, Jacques F. A.: The Rebirth of the „Spanish Race”: The State, Nationalism, and Education in Spain, 1875–1931. *European History Quarterly* 29 (1999), 75–108. o.
- Prest, Wilfried: Judicial Corruption in Early Modern England. *Past & Present* 133 (1991), 67–95. o.
- Pro Ruiz, Juan: La formación de la clase política liberal en España (1833–1868). *Historia Contemporánea* 23 (2001), 445–481. o.
- Pro Ruiz, Juan: La culture du caciquisme espagnol à l'époque de la construction nationale (1833–1898). *Mélanges de l'École Française de Rome* 116 (2004), 605–635. o.
- Prochaska, Frank: *Royal Bounty. The Making of a Welfare Monarchy*. New Haven, 1995.
- Proudhon, Pierre-Joseph: *Manuel du spéculateur à la bourse*. Párizs, 1857.
- Puhle, Hans-Jürgen: *Agrarische Interessenpolitik und preußischer Konservatismus im wilhelminischen Reich, 1893–1914*. Bonn – Bad Godesberg, 1975.
- Ramos, Rui: Oligarquía e caciquismo em Oliveira Martins, Joaquín Costa e Gaetano Mosca (c. 1880 – c. 1900). *Análise Social* 41 (2006), 31–53. o.
- Raphael, Lutz: *Imperiale Gewalt und mobilisierte Nation. Europa 1914–1945*. München, 2011.
- Reinhard, Wolfgang: *Freunde und Kreaturen. „Verflechtung” als Konzept zur Erforschung frühneuzeitlicher Führungsgruppen. Römische Oligarchie um 1600*. München, 1979.
- Reinhard, Wolfgang: Die Nase der Kleopatra. Geschichte im Licht mikropolitischer Forschung. Ein Versuch. *Historische Zeitschrift* 293 (2011), 631–666. o.
- Rix, Kathryn: The Elimination of Corrupt Practices in British Elections? Reassessing the Impact of the 1883 Corrupt Practices Act. *English Historical Review* 123 (2008), 65–97. o.
- Robb, George: *White-Collar Crime in Modern England. Financial Fraud and Business Morality 1845–1929*. Cambridge, 1992.
- Robinet, Jean-Baptiste-René: Corruption; in: Robinet, Jean-Baptiste-René (szerk.): *Dictionnaire universel des sciences, morale économique, politique et diplomatique, ou Bibliothèque de l'Homme d'État et du Citoyen*. London, 1777–1778, 202–249. o.
- Rocca, Massimo: Fascismo e paese. *Critica Fascista* 1 N. 7 (1923), 129–131. o.
- Rodríguez Barreira, Oscar J. / Cazorla Sánchez, Antonio: Hoy Azaña, mañana ... Franco. Una microhistoria de caciquismo en democracia y dictadura. *Berja (Almería)*, 1931–1945. *Hispania: Revista Española de Historia* 68 (2008), 471–501. o.
- Rohrer, Christian: War Gauleiter Koch korrupt?; in: Karsten, Arne / Thiessen, Hillard v. (szerk.): *Nützliche Netzwerke und korrupte Seilschaften*. Göttingen, 2006, 46–69. o.
- Romero, Carmelo / Caballero, Margarita: Oligarquía y caciquismo durante el reinado de Isabel II (1833–1868). *Historia Agraria* (2006), 7–26. o.
- Roodhouse, Mark: The 1948 Belcher Affair and Lynskey Tribunal. *Twentieth Century British History* 13 (2002), 384–411. o.
- Rosa, Ornella de: *Stato e Nazione in Rocco de Zerbi. Vita, pensiero politico e impegno sociale di un protagonista del secondo Ottocento*. Bologna, 2010.
- Roth, Ralf: Der Sturz des Eisenbahnkönigs Bethel Henry Strousberg. Ein jüdischer Wirtschaftsbürger in den Turbulenzen der Reichsgründung. *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 10 (2001), 86–112. o.
- Roth, Roland: Politische Korruption in der Bundesrepublik – Notizen zu einem verdrängten Thema; in: Fleck, Christian / Kuzmics, Helmut (szerk.): *Korruption. Zur Soziologie nicht immer abweichenden Verhaltens*. Königstein, 1985, 143–159. o.
- Rotteck, Karl v. / Welcker, Karl Theodor (szerk.): *Das Staats-Lexicon*. Lipcse, 1834–1843.
- Rouanet, Gustave: *Les complicités du Panama. Pages d'histoire sociale*. Párizs, 1893.
- Roza, Stéphanie: Temps républicain, temps de l'utopie et prévention de la corruption chez l'abbé de Mably. *Das Achtzehnte Jahrhundert und Österreich* 27 (2012), 59–68. o.
- Rubinstein, William David: The End of „Old Corruption” in Britain, 1780–1860. *Past & Present* 101 (1983), 55–86. o.
- Ruderer, Stephan: Crisis and Corruption. The Anglo-Argentine scandal surrounding the privatisation of the Buenos Aires sanitary works between 1888–1891; in: Monier, Frédéric / Engels, Jens Ivo / Dard, Olivier / Fahrmeir, Andreas (szerk.): *Scandales et corruption à l'époque contemporaine*. Párizs, 2014.
- Rydz, D. L.: *The Parliamentary Agents: A History*. London, 1979.
- Sabbatucci, Giovanni: *Il trasformismo come sistema. Saggio sulla storia politica dell'Italia unita*. Róma, 2003.
- Saint-Just, Louis Antoine Léon de: Sur les factions de l'étranger; in: *Discours et rapports*. Párizs, 1988, 152–174. o.
- Saunders, Robert: *Democracy and the Vote in British Politics, 1848–1867. The Making of the Second Reform Act*. Farnham, 2011.
- Saubier, Felix: „The Tabernacle of Bribery.” Zur Korruptionssemantik deutsch- und englischsprachiger Bibelübersetzungen in der Frühen Neuzeit; in: Grüne, Niels / Slanička, Simona (szerk.): *Korruption. Historische Annäherungen*. Göttingen, 2010, 123–142. o.
- Sawicki, Frédéric: La faiblesse du clientélisme partisan en France; in: Briquet, Jean-Louis / Sawicki, Frédéric (szerk.): *Le clientélisme politique dans les sociétés contemporaines*. Párizs, 1998, 215–249. o.
- Schaefer, Wilhelm: *Bestechung und Korruption als Machtmittel der Politik*. Hannover, 1931.

- Schattenberg, Susanne: Die Ehre der Beamten oder: Warum die Staatsdiener nicht korrupt waren. Patronage in der russischen Provinzverwaltung im 19. Jahrhundert; in: Engels, Jens Ivo / Fahrmeir, Andreas / Nützenadel, Alexander (szerk.): *Geld – Geschenke – Politik. Korruption im neuzeitlichen Europa*. München, 2009, 203–227. o.
- Scheuch, Erwin K.: Korruption als Teil einer freiheitlichen Gesellschaftsordnung. *Kriminalistik* 56 (2002), 79–92. o.
- Schininà, Giovanni: Politica e amministrazione nel Mezzogiorno: Lo scioglimento dei consigli comunali (1901–1914). *Studi Storici* 40 (1999), 799–843. o.
- Schininà, Giovanni: *Stato e società in età giolittiana. L'Italia tra il 1901 e il 1914*. Acireale, 2008.
- Schot, Johan: Transnational Infrastructures and the Origins of European Integration; in: Badenoch, Alexander / Fickers, Andreas (szerk.): *Materializing Europe. Transnational Infrastructures and the Project of Europe*. Basingstoke, 2010, 82–109. o.
- Schubert, Jan: Korruptionsdebatten im Deutschen Kaiserreich. Bismarcks Bankier Gerson Bleichröder im Brennpunkt der Kritik (1875–1893). Szakdolgozat. Freiburg, 2007.
- Schuller, Wolfgang: Einleitung; in: Schuller, Wolfgang (szerk.): *Korruption im Altertum*. München, 1982, 9–28. o.
- Schulze, Hermann: *Die Hausgesetze der regierenden deutschen Fürstenhäuser*. Jena, 1862.
- Schulze, Winfried: Vom Gemeinnutz zum Eigennutz. Über den Normenwandel in der ständischen Gesellschaft der Frühen Neuzeit. *Historische Zeitschrift* 243 (1986), 591–626. o.
- Searle, Geoffrey R.: *Corruption in British Politics 1895–1930*. Oxford, 1987.
- Seeley, John Robert: *The Expansion of England. Two Courses of Lectures*. London, 1883.
- Sellert, Wolfgang: Richterbestechung am Reichskammergericht und am Reichshofrat; in: Battenberg, Friedrich / Diestelkamp, Bernhard (szerk.): *Geschichte der Zentraljustiz in Mitteleuropa*. Weimar, 1994, 329–348. o.
- Severini, Marco: Casi di corruzione elettorale nel tramonto dell'età giolittiana. *Proposte e ricerche* 41 (1998), 158–168. o.
- Shinner, Peter J.: Pocket Borough to County Borough. Power Relations, Elites and Politics in Nineteenth-Century Grimsby. *Urban History* 34 (2007), 481–503. o.
- Smith, Adam: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. London, 1776. [Magyarul: *A nemzetek gazdagsága*. Budapest, 1959]
- Smith, E. A.: Earl Fitzwilliam and Malton. A Proprietary Borough in the Early 19th Century. *English Historical Review* 80 (1965), 51–69. o.
- Smyth, Denis: Les chevaliers de Saint-George. La Grande-Bretagne et la corruption des généraux espagnols (1940–1942). *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains* 41 (1991), 29–54. o.
- Sofsky, Wolfgang / Paris, Rainer: *Figurationen sozialer Macht. Autorität – Stellvertretung – Koalition*, Opladen 1991.
- Spinetti, Gastone Silvano: *Parlamentarismo e burocrazia. Pubblica amministrazione sotto inchiesta 1860–1945*. Roma, 1964.
- Stahl, Friedrich Julius: *Das Monarchische Princip. Eine staatsrechtlich-politische Abhandlung*. Heidelberg, 1845.
- Stern, Fritz: *Gold und Eisen. Bismarck und sein Bankier Bleichröder*. Frankfurt am Main, 1978.
- Stockinger, Thomas: *Dörfer und Deputierte. Die Wahlen zu den konstituierenden Parlamenten von 1848 in Niederösterreich und im Pariser Umland (Seine-et-Oise)*. München, 2012.
- Sweet, Rosemary: Corrupt and Corporate Bodies: Attitudes to Corruption in Eighteenth-Century and Early Nineteenth Century Towns; in: Moore, James R. / Smith, John (szerk.): *Corruption in Urban Politics and Society, Britain 1780–1950*. Aldershot, 2007, 41–56. o.
- Tänzler, Dirk / Maras, Konstadinos / Giannakopoulos, Angelos: The German Myth of a Corruption-Free Modern Country; in: Tänzler, Dirk (szerk.): *The social construction of corruption in Europe*. Farnham, 2012, 87–106. o.
- Thielmann, Max v.: *Streifzüge im Kaukasus, in Persien und in der asiatischen Türkei*. Lipcse, 1875.
- Thiessen, Hillard v.: Korruption und Normenkonkurrenz. Zur Funktion und Wirkung von Korruptionsvorwürfen gegen die Günstling-Minister Lerma und Buckingham in Spanien und England im frühen 17. Jahrhundert; in: Engels, Jens Ivo / Fahrmeir, Andreas / Nützenadel, Alexander (szerk.): *Geld – Geschenke – Politik. Korruption im neuzeitlichen Europa*. München, 2009, 91–120. o.
- Thiessen, Hillard v.: *Diplomatie und Patronage. Die spanisch-römischen Beziehungen 1605–1621 in akteurszentrierter Perspektive*. Epfendorf, 2010.
- Thiessen, Hillard v.: Vertrauen aus Vergangenheit. Anciennität in grenzüberschreitender Patronage am Beispiel der Beziehungen von Adelshäusern des Kirchenstaates zur spanischen Krone im 16. und 17. Jahrhundert; in: Bezner, Frank / Mahlke, Kirsten (szerk.): *Zwischen Wissen und Politik*. Heidelberg, 2011, 21–39. o.
- Thiessen, Hillard v.: Das Sterbebett als normative Schwelle. Der Mensch in der Frühen Neuzeit zwischen irdischer Normenkonkurrenz und göttlichem Gericht. *Historische Zeitschrift* 295 (2012), 625–659. o.
- Thiveaud, Jean-Marie: Crises et scandales financiers en France sous la Troisième République. *Revue d'économie financière* 41 (1997), 25–53. o.
- Thompson, I. A. A.: The Nobility in Spain, 1600–1800; in: Scott, Hamish M. (szerk.): *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. New York / London, 1995, 174–236. o.
- Tocqueville, Alexis de: *De la démocratie en Amérique*. Párizs, 1835–1840. [Magyarul: *Az amerikai demokrácia*. Budapest, 1993.]
- Tocqueville, Alexis de: *Souvenirs*. Paris, 1964. [Magyarul: *Emlékképek 1848-ból*. Budapest, 2011.]

- Torraca, Michele: *Politica e morale*. Nápoly, 1877.
- Toussenel, Alphonse: *Les juifs rois de l'époque. Histoire de la féodalité financière*. Párizs, 1845.
- Townson, Nigel: La ruptura de un consenso: los escándalos „Straperlo” y „Tayá”. *Historia y Política: Ideas, Procesos y Movimientos Sociales* 4 (2000), 31–42. o.
- Toy, H. S.: *The Cornish Pocket Borough*. Penzance, 1968.
- Ueberschär, Gerd R. / Vogel, Winfried: *Dienen und verdienen. Hitlers Geschenke an seine Eliten*. Frankfurt am Main, 1999.
- Uría, Jorge: La taberna. Un espacio multifuncional de sociabilidad popular en la restauración Española. *Hispania: Revista Española de Historia* 63 (2003), 571–604. o.
- Van der Hallen, Thomas: Corruption et régénération du politique chez Robespierre. *Anabases* 6 (2007), 67–82. o.
- Varela Ortega, José: *Los amigos políticos. Partidos, elecciones y caciquismo en la restauración (1875–1900)*. Madrid, 2001.
- Vaughan, Robert: *The Causes of the Corruption of Christianity*. London, 1852.
- Vaz, Céline: Entre intérêts privés et intérêt public, l'architecte municipal, vecteur d'une corruption immobilière ordinaire dans l'Espagne franquiste; in: Monier, Frédéric / Dard, Olivier / Engels, Jens Ivo (szerk.): *Patronage et corruption politiques dans l'Europe contemporaine*. Párizs, 2014, 205–227. o.
- Villis, Tom: *Reaction and the Avant-Garde. The Revolt against Liberal Democracy in Early Twentieth-Century Britain*. London / New York 2006.
- Vitale, Eligio (szerk.): *La riforma degli istituti di emissione e gli „scandali bancari” in Italia, 1892–1896*. Róma, 1972.
- Wade, John: *The Black Book; or, Corruption Unmasked!* London, 1820.
- Wagener, Hermann (szerk.): *Staats- und Gesellschaftslexikon*. Berlin, 1859–1867.
- Wagner, Patrick: Gutsherren – Bauern – Broker. Die ostelbische Agrargesellschaft in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. *Journal of Modern European History* 2 (2004), 254–279. o.
- Wagner, Patrick: *Bauern, Junker und Beamte. Lokale Herrschaft und Partizipation im Ostelbien des 19. Jahrhunderts*. Göttingen, 2005.
- Wankel, Hermann: Die Korruption in der rednerischen Topik und in der Realität des klassischen Athen; in: Schuller, Wolfgang (szerk.): *Korruption im Altertum*. München, 1982, 29–54. o.
- Waquet, Jean-Claude: *De la corruption. Morale et pouvoir à Florence aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Párizs, 1984.
- Warner, Eckehard: Beamtenkorruption und Staatsmoral. *Monatsschrift für deutsche Beamte* 38 (1914), 137–139. o.
- Weichbrodt, Felix: *Sünden des 20. Jahrhunderts oder Es lebe die Korruption. Eine moderne Kreuzzugsrede*. Werdohl, 1905.
- Weinstein, Benjamin: Popular Constitutionalism and the London Corresponding Society. *Albion* 34 (2002), 37–57. o.
- Weisbrod, Bernd: *Schwerindustrie in der Weimarer Republik. Interessenpolitik zwischen Stabilisierung und Krise*. Wuppertal, 1978.
- Welcker, Karl Theodor: Civilliste; in: Rotteck, Karl v. / Welcker, Karl Theodor (szerk.): *Das Staats-Lexicon*. Lipcse, 1856–1866.
- Wellenreuther, Hermann: Korruption und das Wesen der englischen Verfassung im 18. Jahrhundert. *Historische Zeitschrift* 234 (1982), 33–62. o.
- Weßling, Wolfgang: Hindenburg, Neudeck und die deutsche Wirtschaft. Tatsachen und Zusammenhänge einer „Affäre”. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 64 (1977), 41–73. o.
- White, Arnold: *Efficiency and Empire*. London, 1901.
- White, Arnold: *The Hidden Hand*. London, 1917.
- Woodfine, Philip: Tempters or Tempted? The Rhetoric and Practice of Corruption in Walpolean Politics; in: Kreike, Emmanuel / Chester Jordan, Wiliam (szerk.): *Corrupt Histories*. Rochester, 2004, 167–196. o.
- Würtz, Jean Godefroy (szerk.): *Encyclopédie des gens du monde*. Párizs, 1833–1844.
- Zarnow, Gottfried: *Gefesselte Justiz*. München, 1931.
- Zeldin, Theodore: *The Political System of Napoleon III*. London, 1958.
- Zurita, Rafael: La natura del potere politico nella Spagna della restaurazione (1875–1902): Un bilancio storiografico. *Quaderni Storici* 29 (1994), 805–827. o.

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Aberdeen → Hamilton-Gordon
 Achard, Jean 356
 Adenauer, August 85, 86, 98
 Adenauer, Konrad 151, 365
 Ahlwardt, Hermann 337
 Albini, Augusto 142
 Alcalá-Zamora, Niceto 315, 318
 Álvares, Melquíades 115
 Alvisi, Giuseppe Giacomo 312, 313
 Aretin, Johann Georg von 239
 Arisztotelész 178
 Arndt, Ernst Moritz 241, 242
 Asquith, Herbert 141, 321
 Azaña, Manuel 288, 345, 346

 Bacon, Francis 35, 67
 Bagehot, Walter 261
 Baihaut, Charles 306, 320
 Barmat, Julius 309
 Barras, Paul François Jean Nicolas (vikomt) 231, 234
 Barrès, Maurice 281
 Barthes, Roland 9
 Batz, Jean-Pierre de 225
 Baudouin (Belgium) 69, 70
 Bauer, Gustav 318
 Bauman, Zygmunt 190, 191, 192, 207, 209, 377
 Bedford → Russell
 Belloc, Hilaire 84, 287, 294, 317, 338, 339, 340, 341, 342
 Bentham, Jeremy 184, 247, 248, 262, 282
 Bernanos, Georges 338, 353
 Bernsee, Robert 236, 385

 Berthelot, André 139
 Bettencourt, Liliane 368
 Betz, Gerardus Henri 266
 Biagini, Gustavo 312
 Bismarck, Otto von 92, 132, 138–140, 163, 164, 250, 268, 272–277, 279, 307, 320, 324, 327, 337
 Blair, Tony 368
 Bleichröder, Gerson von 92, 132, 138–141, 160, 164, 274, 275, 276, 279, 308, 324, 337
 Block, Maurice 200, 327
 Bo Xilai (Po Hszi-laj) 373
 Bolingbroke → St John
 Bonfanti-Linares, Corrado 147
 Bonghi, Ruggero 285, 289, 347
 Borghese család 53
 Borromeo, Carlo 60
 Böß, Gustav 322
 Bratsis, Peter 192
 Braun, Otto 302
 Briquet, Jean-Louis 111
 Brühl, Heinrich von (gróf) 35, 37
 Buchholz, Friedrich 266
 Buckingham → Temple-Grenville; → Villiers
 Burgh, James 182
 Burke, Edmund 204, 205
 Burns, Tom 27

 Caetani, Antonio 53, 54
 Camphausen, Otto 274
 Cavour, Camillo Paolo Filippo Giulio Benso di 116

- Chalmir, Ronan 179, 180
 Chesterton, Cecil 84, 287, 294, 339, 341, 342
 Chesterton, Gilbert Keith 341, 342
 Chirac, Auguste 278
 Churchill, Winston 323
 Cicero, Marcus Tullius 178
 Clemenceau, Georges 305, 306, 318, 353
 Clive, Robert (báró) 205
 Cobbett, William 242
 Colajanni, Napoleone 200, 278, 288, 291, 313, 319
 Colbert, Jean-Baptiste 76
 Colonna, Ascanio 51
 Combes, Émile 123
 Connolly, James 89
 Cormenin, Louis-Marie de Lahaye de 264, 265, 282
 Corradini, Enrico 348
 Cosel, Constantia (grófnő) 38
 Costa y Martinez, Joaquín 209, 210, 211, 289–293, 343, 345
 Colln, Friedrich von 239
 Crispi, Francesco 118, 199, 312, 314, 318, 321, 324, 327, 347, 348
 Croker, John Wilson 249
 Crozier, Michel 27
 Daladier, Édouard 125, 137
 Dallolio, Alfredo 312
 Danckelman, Eberhard von 76
 Danton, Georges 227, 228
 Darwin, Charles 278
 David, Louis 227
 De Sanctis, Francesco 120, 121, 264, 265, 284
 Déat, Marcel 356
 Delaval, Francis 46
 Delbrück, Rudolph 274, 275
 Depretis, Agostino 117, 118, 286
 Desmoulins, Camille 227
 Despans-Cubières, Amédée 142, 198
 Diane de Poitiers 38
 Diest-Daber, Otto von 275, 320
 Dillon, John 150
 Dipper, Christof 361
 Dirks, Nicholas 215
 Disraeli, Benjamin 140
 Douglas, Mary 191, 192
 Dreyfus, Alfred 337
 Drumont, Édouard 306, 319, 337–339, 353
 Dumas, Roland 375
 Dumesnil, Alexis 212
 Duvergier de Hauranne, Prosper Léon 264, 282, 302
 Ebert, Friedrich 309, 318
 Ebhardt, Christian 133, 385
 Eigen, Peter 370
 Emich, Birgit 73
 Enzlin, Matthäus 77, 79
 Erős Ágost (Szászország) 37, 38, 41
 Erzberger, Matthias 308, 318, 320, 322
 Erzsébet, I., (Anglia) 39
 Eßlinger, Georg 77
 Eulenburg, Philipp (gróf) 280
 Farinacci, Roberto 158
 Fénelon, François de Salignac de La Mothe-Fénelon 59
 Ferguson, Adam 182
 Ferrero, Guglielmo 286
 Ferry, Jules 21
 Fijnje, Wybo 231
 Flandin, Pierre-Étienne 307
 Fleury, André-Hercule (bíboros) 35, 59
 Flick, Friedrich Karl 367
 Fortunato, Giustino 285
 Fouquet, Nicolas 76
 Fouquier-Tinville, Antoine 228
 Franchetti, Leopoldo 285
 Franco, Francisco 91, 153, 159, 314, 315, 331, 343–346, 366
 Fremantle, Sir Thomas Francis 127, 143
 Frentzel-Norutschatschen, Johann Peter 106
 Friedberg, Erhard 27
 Frigyes Vilmos, III. (Poroszország) 35, 239
 Frigyes, I. (Württemberg) 77, 78
 Frigyes, II. (Nagy) (Poroszország) 62, 239
 Frigyes, III. (Brandenburg) 76
 Fronsberger, Leonhard 183
 Fülöp, II. (Spanyolország) 39
 Fülöp, III. (Spanyolország) 51, 53, 73
 Gambetta, Léon 20
 Garibaldi, Giuseppe 116, 175, 283, 284
 Gehlsen, Joachim 274
 Gentile, Giovanni 347, 348
 Gervasio, Vincenzo 120
 Gilbert, Bentley 316
 Gioacchini, Augusto 198
 Giolitti, Giovanni 99, 119, 146, 157, 216, 286, 293, 312–314, 318, 321, 324, 347, 349
 Gladstone, William Ewart 259
 Glagau, Otto 274
 Glenesk, Algernon Borthwick (lord) 128
 Gordon, Thomas 271
 Göring, Hermann 352
 Görne, Friedrich Christoph von 76
 Görres, Joseph 241, 242
 Grävenitz, Christina Wilhelmina (grófnő) 38
 Gregory, John Arthur Maundy 129
 Grévy, Albert 22, 27
 Grévy, Alice 21
 Grévy, Jules 19–23, 26, 27–31, 32, 89, 92, 141, 187, 188, 194, 207, 302, 306, 318–324, 385
 Grey, Charles (2nd Earl) 195, 246
 Gropper, Franz von 94
 Guerini-fivérek 151
 Guesde, Jules 281
 Guinness, Arthur 128
 Guizot, François 198, 199
 Gysi, Gregor 378
 Hamilton-Gordon, George (Aberdeen 4. earl) 199
 Hammer, Walter 169
 Hanau, Marthe 307, 354
 Harbison, W. J. 150
 Hardenberg, Karl August (báró) 235, 236, 239
 Harling, Philip 242
 Harmsworth, Harold 141
 Harris, George (báró) 319
 Harrowby család 46, 147
 Hastings, Warren 204, 205
 Hatzfeld, Paul von 140
 Heeringen, Josias von 308, 321
 Heinzen, Karl 213
 Held, Hans von 196, 197, 239, 240, 301
 Helfferich, Karl 317, 318, 320, 322
 Henrik, Valois 41
 Henry, Sir Charles Solomon 141
 Herz, Cornelius 305, 314, 317
 Heuss, Theodor 7
 Hindenburg, Oskar von 302
 Hindenburg, Paul von 309
 Hirschfeld, Oltwig von 316
 Hitler, Adolf 155, 156, 158, 327, 331, 355, 356
 Holbach, Paul Thiry d' 182
 Hooley, Ernest Terah 310
 Hoym, Karl Georg (gróf) 237, 240
 Huber, Ernst Rudolf 335
 Hudson, George 107, 262, 272
 Hugo, Victor 198
 Inghilleri, Calcedonio 199
 Isaacs, Godfrey 340
 Isaacs, Rufus 142, 310, 311, 340

- Itzenplitz, Heinrich Friedrich (gróf) 273
 Izidor, Földműves Szent 52
 Jacini, Stefano 284
 Jackson, Andrew 147
 Jaclard, Victor 206, 207, 336, 337
 Jakab, I. (Anglia) 37, 64, 72, 73, 74
 James, Sir Henry 259, 260, 263
 Jaurès, Jean 280, 281, 288, 317
 Johnston, Michael 25
 Jouvenel, Robert de 287, 288
 Kant, Immanuel 180
 Károly Tódor (Pfalz és Bajorország) 237, 238
 Károly, I. (Anglia) 37, 64, 271
 Károly, VII. (Német-római Birodalom) 41
 Kerkhoff, Toon 230
 Kirner, Guido 144
 Kohl, Helmut 63, 64, 65, 66, 69, 367
 Krastev, Ivan 369, 370
 Kronberg, XIII. Hartmut von 43
 Krupp, Friedrich 280
 Laffitte, Charles 107
 Lajos Fülöp (Franciaország) 201, 204
 Lajos, XIV. (Franciaország) 39, 76
 Lajos, XV. (Franciaország) 39
 Lajos, XVI. (Franciaország) 225–227
 Lasker, Eduard 268, 273, 279, 307, 319, 321
 Latour, Bruno 189–194, 207, 377
 Laval, Pierre 355
 Lebon, André 136
 Leca, Jean-François 151
 Lehoc, François 83, 87
 Leipziger, Wilhelm von 237
 Lerma, Francisco Gómez de Sandoval y Rojas (herceg) 35, 73, 74
 Leroux, Pierre 336
 Lerroux, Aurelio 314
 Lesseps, Charles de 306
 Lesseps, Ferdinand de 304, 305, 306
 Liebknecht, Karl 279, 308, 319
 Lloyd George, David 129, 141, 142, 160, 164, 310, 311, 319, 321, 323, 324, 328
 Luchaire, Jean 356
 Ludendorff, Erich 310
 Luzzatti, Luigi 211
 Lynskey, Sir George 366
 Mably, Abbé Gabriel Bonnot de 181
 Machiavelli, Niccolò 178, 182
 Magnin, Pierre 21
 Maintenon, Françoise d'Aubigné (márkinő) 38
 Mallada, Lucas 207, 216, 290, 291
 Mandeville, Bernard 183, 200
 Maraini, Clemente 435
 Marat, Jean Paul 227
 March, Juan 346
 Marie Antoinette (Franciaország) 59, 224
 Marx, Karl 278
 Matteotti, Giacomo 326, 328, 349
 Mauss, Marcel 29
 Maxse, Leopold 340
 Mazarin, Jules Raymond (bíboros) 35, 39, 75
 Mazzini, Giuseppe 253, 283
 Merkel, Angela 63
 Meyer, Rudolph Hermann 268, 274–277, 302, 320
 Miksa, I. József (Bajorország) 237
 Mill, John Stuart 251, 252, 262, 263
 Minghetti, Marco 211, 284
 Mirabeau, Honoré Gabriel Comte de 226, 228
 Mitterrand, François 367
 Mohl, Robert von 214, 252, 253, 282
 Montagu (vikomt) 46
 Montesquieu, Charles Louis de Secondat (bárá) 181
 Montgelas, Maximilian (gróf) 94, 146, 237, 238, 241
 Moore, Thomas 243
 Morini, Carlo 214, 286
 Morley, Arnold 128, 129
 Mosca, Gaetano 293, 294
 Mosley, Oswald 340, 342
 Murray of Elibank, Alexander 127, 310
 Mussolini, Arnaldo 326
 Mussolini, Benito 119, 153, 157, 158, 162, 163, 326, 327, 331, 342, 347–350
 Müller, Adam 241, 242
 Müller, Jan-Werner 334
 Münster, Georg Herbert zu 140
 Napóleon Bonaparte (Franciaország) 83, 97, 150, 212, 221, 228, 238, 239, 241, 245, 249, 267,
 Napóleon, III. (Franciaország) 20, 21, 95, 150, 269
 Negri, Gaetano 207, 211
 Nicotera, Giovanni 313
 Niendorf, Anton 274, 275
 Northumberland * Percy
 O'Brien, William 85
 Olivares, Gaspar de Guzmán (herceg) 35
 Orlando, Vittorio Emanuele 289
 Ortega y Gasset, José 291
 Otto von Schwerin 35
 Oustric, Albert 307
 Özdemir, Cem 378
 Pál, V. (pápa) (Borghese) 53
 Papini, Giovanni 348
 Paris, Rainer 144
 Peel, Sir Robert 143, 195
 Pelouze, Marguerite 20
 Percy, Alan Ian, Northumberland hercege 341
 Pereire család 135, 142
 Péret, Raoul 307
 Perrot, Franz 213, 270, 271, 274, 302
 Persigny, Jean Gilbert Victor Fialin (herceg) 95, 96, 97, 123
 Pétain, Philippe 153, 159, 160, 332, 352, 355, 356
 Philippart, Simon 135
 Pidal, Alejandro (márki) 115
 Pigeon, Victor 281
 Pitt, William (ifjabb) 244
 Platón 178
 Plettenberg, Ferdinand von 39
 Polübiosz 178, 181
 Pompadour, Jeanne-Antoinette Poisson (márkinő) 38, 39
 Ponsonby, Arthur 270
 Pontèves család 58
 Poulson, John 366
 Po Hszí-laj → Bo Xilai
 Primo de Rivera, José 346
 Primo de Rivera, Miguel 112, 153, 159, 292, 314, 327, 331, 342–347
 Proudhon, Pierre-Joseph 270
 Pym, John 64
 Rajoy, Mariano 368
 Raspail, François-Vincent 147, 199, 282
 Raynal, David 280
 Rehberg, August 241, 242
 Reinach, Jacques de 23, 142, 304, 305, 314, 317
 Reinhard, Wolfgang 26, 27, 28
 Reisach-Steinberg, Karl August (gróf) 241
 Richelieu, Armand Jean du Plessis (bíboros) 35, 59
 Riddell, George 141

- Robespierre, Maximilien de 223, 224, 226–228
 Rocca, Massimo 349
 Rochette, Henri 280, 288, 307, 325
 Rodríguez García, Calixto 114
 Rohan, Louis René Édouard (bíboros) 59
 Rothschild család 135, 138, 140
 Rothschild, James de 271, 272, 336
 Rothschild, Maurice de 108
 Rotteck, Karl von 202
 Rouanet, Gustave 208, 209, 277, 278, 303
 Rouet, René 214
 Rousseau, Jean-Jacques 173, 180, 183, 223
 Russell, Charles 107
 Russell, John, Bedford hercege 207
 Ryder család 46
 Sade, Donatien-Alphonse-François (márki) 182
 Saint-Just, Louis Antoine Léon de 222
 Salaville, Jean-Baptiste 228
 Salisbury, Robert Arthur Gascoyne-Cecil (márki) 140
 Samuel, Herbert 310, 311, 340
 Santangelo Spoto, Ippolito 196, 211
 Sarkozy, Nicolas 368
 Say, Léon 137, 138, 142
 Schäuble, Wolfgang 63
 Schmidt, Ulla 378
 Schönborn család 42
 Schreiber, Karlheinz 63
 Schrevelius, Cornelis 55
 Schulze, Hermann 203
 Scorza, Carlo 350
 Seeley, John Robert 215
 Sklarek-fivérek (Leo, Max, Willi) 309, 319, 322, 324, 328, 351
 Smith, Adam 173, 182–184, 200, 268
 Soderini, Edoardo 198
 Sofsky, Wolfgang 144
 Sonnino, Sidney 285
 Sorel, Georges 354
 Späth, Lothar 378
 Spinola, Orazio 60
 St John, Henry, Bolingbroke első vikomtja 78, 182, 204, 252
 Stahl, Friedrich Julius 252
 Stanley, Sydney 366
 Stavisky, Alexandre 307, 321, 323, 324, 353, 354
 Stein, Karl (báró) 235, 236, 239, 241
 Stern, Fritz 266, 268
 Stern, Sydney 129
 Stoecker, Adolf 337
 Strauss, Daniel 314, 315, 317
 Strauß, Franz Josef 365
 Strousberg, Bethel Henry 268, 273
 Struve, Gustav 213
 Süßmuth, Rita 378
 Tanlongo, Bernardo 312
 Tasso, Henri 151
 Temple-Grenville, Richard, Buckingham és Chandos hercege 207, 208
 Teréz, Avilai Szent 52
 Teste, Jean-Baptiste 143, 175, 229
 Thielmann, Max von 215
 Thiers, Adolphe 19, 20
 Thiessen, Hillard von 50, 68
 Thorbecke, Johan Rudolph 266
 Tocqueville, Alexis de 229, 250, 251
 Torraca, Michele 286, 287
 Toussenet, Alphonse 336
 Turati, Augusto 349
 Turriello, Pasquale 285
 Ursinus, Erhard 76
 Vaillant, Édouard 281
 van den Bergh, Johan 55

- van der Capellen, Joan Derk 233
 van Klaveren, Jacob 59
 van Langen, Stefanus Jacobus 231, 234
 van Maanen, Cornelis Felix 231
 Viktória (Anglia) 128, 140, 206
 Villeneuve, Jean Guyot de 319
 Villiers, George, 1st Duke of Buckingham 35, 37, 64, 65, 66,
 Vilmos, I. (Németország) 140,
 Vilmos, V., Batavus (orániai herceg) 233, 272
 Voltaire, François-Marie Arouet 226
 Voß, Otto von 240
 Vreede, Pieter 231, 234
 Wade, John 197, 247, 248, 253, 301
 Wagener, Hermann 273
 Walpole, Robert, 1st Earl of Orford 45, 51, 78, 243, 244, 271
 Waquet, Jean-Claude 61
 Weber, Christian 156
 Weichbrodt, Felix 175
 Weishaupt, Johann Adam 237, 238
 Weizsäcker, Richard von 7
 Welcker, Karl Theodor 202, 203, 282
 Westropp, Henry 261
 White, Arnold 340
 Williamson, James 129
 Wilson, Daniel 19–23, 26–32, 89, 92, 129, 137, 187, 188, 194, 207, 302, 318, 319, 321, 328, 385
 Witte, Hendrik 55
 Wood, Beavis 147
 Wulff, Christian 7, 8, 10, 188, 375, 377, 381
 Wygand, August 70
 Zarnow, Gottfried 325
 Zerbi, Rocco de 264, 312, 325
 Zerboni di Sposetti, Joseph von 237, 239, 240

HELYSÉGNÉVMUTATÓ

Afganisztán 176, 364, 371	Bellevue (kastély) 7
Afrika 7, 9, 22, 311, 344, 346, 367, 371	Berja 159
Algéria 22	Berlin 139, 140, 274, 308, 309, 322, 368
Amerikai Egyesült Államok 14, 89, 147, 210, 213, 244, 250, 290, 369, 370	Billiton → Belitung
Amszterdam 54, 73	Bologna 162
Andalúzia 114,	Bonn 365
Andover 46	Brandenburg 35, 62
Anglia / Nagy-Britannia 13, 51, 52, 64, 66, 73, 78, 79, 84, 95, 99, 103–109, 111, 128, 132, 133, 134, 136, 141–148, 162, 163, 171, 174, 202, 203, 204, 214, 221, 226, 228, 242–245, 250, 254, 260, 261, 265, 270–272, 282, 288, 294, 301, 310, 319–340, 341, 342, 364, 366, 368	Bridgwater 261
Annual 343	Buckingham-palota 38
Aragónia 115	Buenos Aires 217
Argentína 217	Calenzano 151
Asztúria 115	Cannes 141
Ausztria 152, 270	Caserta 196
Avignon 147	Ceuta 346
	Chatham 143, 144, 145
	Chenonceau (kastély) 20
	Cremona 158
Bagdad 214	Dánia 15, 104
Bajorország 235–241	Dunsford 147
Bamberg 42	
Barcelona 343	Edinburgh 100
Basilicata 158	Egyesült Államok → Amerikai Egyesült Államok
Batáviai Köztársaság 230–235, 256	Egyiptom 304
Beaumes de Venise 125	Élysée-palota 19, 21, 22, 23, 24, 187
Beaumont (Corrèze) 96	Észak-Korea 364
Bécs 41, 67, 221	Ferrara 60
Belgium 69	Finnország 104
Belitung / Billiton (sziget) 283	Firenze 283
	Franciaország 13–19, 22, 58, 59, 62, 83, 88, 95, 96, 97, 100, 103–109, 111, 121–125,

- 127–130, 132–136, 141, 146–148, 153, 159,
160, 171, 201, 202, 207, 213, 222, 223,
228, 230, 232, 235, 241, 243, 245, 249,
250, 254, 265, 270–272, 278, 280, 281,
284, 287, 288, 300, 303, 304, 307, 316,
319, 331–338, 350–355, 364, 366, 367
Fülöp-szigetek 210, 290
Genova 116
Glasgow 100
Görögország 9, 364
Haarlem 55
Hamburg 66, 70, 71, 75, 83, 86
Hannover 7, 8, 78, 139
Hérault 150
Homs 214
Hongkong 371
Hull 106

India 45, 126, 204–206, 215, 216, 372
Irak 176, 364
Írország 85, 105
Itália → Olaszország

Katalónia 344
Kensington Gardens 207
Kína 139, 209, 210, 364, 371, 373
Kongó 176
Konstanz 42
Köln 35, 42, 85, 86, 151
Kuba 210, 290

Leiden 55
Lombardia 253
London 84, 86, 100, 134, 140, 141, 206,
244, 261, 321, 338
Louvier 108

Madrid 49, 50, 52, 53, 115, 209, 289
Mainz 42, 43
Mantova 147
Marokkó 210, 343
Marseille 149–151, 160
Mazúria 106
Meißen 37
Melilla 346
Mezzogiorno (Dél-Olaszország) 216
Midhurst 46
Mid-Surrey 101
Milánó 60, 116, 207, 211, 212, 217
Morra Irpina 120
Moszkva 209

Nagy-Britannia → Anglia
Nápoly (királyság) 49
Nápoly 142, 264, 286, 350
Németalföld / Hollandia 13, 54, 66, 72,
230–236, 238, 266, 283, 301
Németország 13, 15, 43, 63, 102, 104, 111,
152, 153, 154, 213, 235, 243, 249, 250,
252, 266–275, 288, 294, 295, 301, 308,
320, 323, 331–336, 341, 350, 351, 352, 355,
363–368, 372, 374
Newry 105
Nizza 141
Norvégia 15

Olaszország / Itália 13, 88, 95, 102–106, 111,
116–130, 142, 146–150, 152, 153, 157–162,
171, 200, 207, 211, 214, 216, 250, 253, 265,
266, 279, 282–289, 293, 301, 312, 314, 319,
326, 331–343, 347–352, 356, 364, 368
Old Sarum 46
Oroszország / Szovjetunió 9, 152, 214,
215, 216, 307, 331
Osimo 148, 198

Panama 23, 143, 206, 208, 277, 280, 288,
303–320, 325, 326, 337–339, 353
Párizs 20, 21, 22, 23, 96, 140, 147, 209,
222, 226, 231, 304, 356

- Péronne 224
Perzsia 215
Piemont (királyság) 116
Poitiers 224
Pomigliano d'Arco 350
Pommersfelden (kastély) 43
Poroszország 62, 76, 95, 97, 106, 132, 136,
139, 148, 165, 196, 214, 235–239, 267, 308,
321, 352
Portugália 293
Predappio 163
Puerto Rico 210, 290

Rajnai tartomány 275
Reading 107
Rijnland 55
Róma 29, 40, 41, 43, 49, 50, 53, 60, 61, 74,
118, 142, 171, 178, 283, 286, 312
Románia 364
Rouen 97

San Severo 120
Sedan 121
Seine-et-Oise 281
Spanyolország 13, 53, 55, 88, 106, 111–116,
121, 123, 124, 129, 130, 150–153, 159, 160,
171, 175, 207, 210, 287–292, 301, 314, 331,
332, 342–347, 348, 352, 364, 368
St. Albans 105
Sunderland 262
Surrey 101, 107

Szászország 35, 38
Szingapúr 371
Szomália 176
Szovjetunió → Oroszország
Szudán 371
Szuezi-csatorna 304

Thaiföld 372
Tiberis 175
Tiverton 46, 147
Torino 116
Toscana 61
Toulouse 149
Tours 20
Trier 42

Valladolid 115
Vatikán 118
Vaux-le-Vicomte (kastély) 76
Velence 43
Versailles 59, 267, 308, 350
Vichy 159, 352, 355, 356

West Somerset 261
Wight-sziget 109
Winslow 126
Worms 42
Württemberg 38, 77, 252
Würzburg 42, 43

A politikai élet területén tapasztalt korrupciós esetek egyre-másra megrendítik a demokráciába vetett bizalmat. Jens Ivo Engels nagy ívű könyvében szemléletesen leírja, milyen szorosan összefonódott a politikai korrupció a modern állam kialakulásával. A protekcionizmus és a hivatalvásárlás az ancien régime idején még megszokott eszköze volt a politikának, a 19. században viszont már korrupcióként bélyegezték meg ugyanezt. A politikai hálózatok, a kivételezések, a gazdaság és a politika közötti kapcsolatok azonban mégsem tűntek el: botrányok sora rengette meg az új politikai elitbe vetett bizalmat. A fasiszta mozgalmak a tarthatatlan helyzet felszámolását ígérték – ám sosem váltották valóra ígéretüket. Jens Ivo Engels (1971), a Darmstadti Műszaki Egyetem újkorral és legújabb korral foglalkozó professzora elmésen érvelő könyvében új megvilágításba helyezi a hatalomgyakorlás mechanizmusait, és rávilágít, hogy milyen szerepet játszik a korrupció a politikában – mindmáig.

A borító *James Ensor Krisztus bevonulása Brüsszelbe 1889-ben* című festményének felhasználásával készült. (*Christ's Entry into Brussels in 1889*, detail.)

The J. Paul Getty Museum, Los Angeles, HUNGART © 2016

e-mail: corvina@lira.hu

www.corvinakiado.hu

4500 Ft

ISBN 978-963-13-6338-8

9 789631 363388